ACADEMIA ROMÂNĂ

MEMORIILE SECŢIUNII LITERARE

SERIA III, TOMUL I

CVLTVRA NAŢIONALĂ
BUCUREŞTI
1924

ACADEMIA ROMÂNĂ

MEMORIILE SECȚIUNII LITERARE

SERIA III, TOMUL I

CVLTVRA NAȚIONALĂ
BUCUREȘTI
1924

CUPRINSUL

AUTOGRAFE ROMÂNE

DE

I. C. NEGRUZZI

MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE

Şedinţa dela 23 Maiu 1919

Scrisori autografe sau simplu «Autografe» se numesc, după cum se ştie, acele acte cari sunt scrise de însăş mâna autorului lor.

Autografele sunt şi au fost totdeauna căutate, căci un interes natural a deşteptat la toate popoarele şi în toate timpurile modul în care au scris oamenii iluştri, mai ales acei cari s'au deosebit în literatură şi în general în tot câmpul activităţii intelectuale.

In antichitate, Romanii par a fi fost mari amatori de autografe şi este ştiut că Pliniu cel bătrân aveà o colecţie foarte însemnată de scrieri originale ale aproape tuturor autorilor mai vechi. In zilele noastre, chiar şi afară de popoarele albe ce se numesc purtători ai civilizaţiei, Japonezii şi mai ales Chinezii au cele mai multe colecţii publice şi private de autografe, considerându-se foarte interesant şi preţios modul în care şi-au comunicat ideile prin scris oamenii vestiţi ai neamului lor.

Nu ştiu că la noi ar fi existat sau ar existà o asemenea colecţie şi mi-am propus să încredinţez Academiei Române o adunare de scrisori autografe ce posed. Imprejurarea că în luna Martie 1867, acum 52 de ani trecuţi, am întemeiat o revistă «Convorbiri Literare», pe care am condu-so aproape treizeci de ani şi care — lucru ne mai pomenit la poporul nostru — trăeşte încă, mulţumită zelului, perseveranţei, dragostei şi priceperii conducătorului de astăzi, d-lui coleg Mehedinţi, m'a pus în poziţiune să fiu în corespondenţă cu mai toţi autorii români de

pe vremuri, mai ales cu acei cari au contribuit in mod însemnat la renașterea noastră națională.

Negreșit, colecția mea nu începe decât dela întâia treime a secolului XIX; manuscrise din timpul cronicarilor, ale vechilor scriitori bisericești și chiar ale acelor autori, puțini la număr, cari și-au început activitatea la sfârșitul secolului XVIII, nu am avut chipuri de a le posedà, pe când corespondența tatălui meu și a mea proprie mi-au procurat autografe a vreo 65 de autori români (pe lângă cari și a câtorva străini filo-români). Nu depun se înțelege decât autografele celor încetați din vieață.

Inceputul îl fac cinci epistole ale lui I. Eliade-Rădulescu, adresate lui Costache Negruzzi și pe cari le-am publicat în anii 1878 și 1879 în «Convorbiri Literare». Este știut că acei doi bărbați, unul din București, altul din Iași, își comunicau printr'o corespondență regulată și aproape continuă ideile ce aveau, relativ la desvoltarea și chiar la scrisul limbei noastre. Erà o epocă în care se simțià nevoia de a îmbogățì limba română pentru a-i da o desvoltare potrivită spiritului timpului, scoțând-o din îngustimea în care fusese strânsă și amorțeala în care fusese scufundată în lunga și întunecata epocă a domniilor fanariote.

1. Din aceà prețioasă corespondență am găsit printre hârtiile tatălui meu mai multe scrisori, din cari, cu altă ocaziune, am depus o parte la Academia Română, iar aceste cinci ce înfățișez astăzi, datând din anii 1837 și 1839 și scrise, se înțelege, cu litere cirilice, sunt interesante atât din cauza vederilor ce aveau autorii lor în privința desvoltării limbii române cât și, mai ales, a relațiilor lor personale. E păcat că moștenitorii lui Eliad n'au găsit și ei toate scrisorile lui Costache Negruzzi (căci numai o parte din ele s'a publicat de părintele lor) pentru ca, după aproape un secol, să avem o idee exactă asupra cugetărilor bărbaților luminați ai acelei epoce.

2. Tot printre hârtiile tatălui meu am găsit și două scrisori ale poetului Grigore Alexandrescu. Pe când a doua scrisore, din 1863, foarte scurtă și cu cuprins neînsemnat, e scrisă cu litere latine, cea dintâiu din 12 Ianuarie 1839 e scrisă cu litere cirilice — cum nici se puteà altfel în vremea aceea. Ea este

interesantă fiindcă vorbește despre Mihail Kogălniceanu al acelei epoce. Kogălniceanu, în vârstă de 22 de ani, plecase din Moldova la București pentru a se pune în relație cu bărbații luminați de aici. El voià să întemeeze o mare revistă literară (care a și apărut câtva timp mai târziu cu titlul «Dacia Literară») și voià — poate chiar ca un început, măcar cultural, al unirii țărilor — să aibă deopotrivă colaboratori în Moldova și în țara Românească. Kogălniceanu ceruse dela Costache Negruzzi scrisori de recomandare pentru mai multe persoane marcante din București, între altele pentru Grigore Alexandrescu, care pe atunci se deosebise prin poeziile sale.

Iată ce scrie Alexandrescu despre Kogălniceanu al acelei epoce:

«Mă socotesc norocit pentru cunoștința d-lui Kogălniceanul, care îmi pare un tânăr cu mare destoinicie și, ceeace este încă mai mult, cu sentimenturi bune. N'am putut să-l îndatorez întru nimic, căci d-lui, ca să facă cunoștințe, n'a avut trebuință de mine care ies prea puțin în lume și reputația sa i-a slujit îndestul. Nu socotì însă că această reputație n'a găsit și critici în capitala noastră: am auzit o adunare întreagă de mame și de tineri, cari niciodată n'au cetit istoria d-sale (pentrucă nu obișnuesc nici să scrie, nici să cetească), i-am auzit spuind că este peste putință să fie scris bine d-l Kogălniceanu. Intrebându-i pe ce întemeează această idee, îmi respunseră că l-au văzut jucând prea bine pe la baluri și că prin urmare cine joacă nu poate scrie. D-ta înțelegi că după niște cuvinte așà temeinice am fost silit să tac, mulțumind soartei mele, care nu mi-a înzestrat picioarele cu nici un talent, căci nădăjduesc prin această neștiință să-mi întemeez o reputație la cari nici răposatul rimător Paris n'a putut să ajungă. De ai de gând să vii pe la noi și de-i fi știind să joci, te povățuesc mai întâiu să te disfaci de acest obiceiu, de vrei să te întorci acasă cu numele de om învățat».

Aceia dintre noi cari au cunoscut pe Mihail Kogălniceanu și își aduc bine aminte de dânsul cum erà în anii din urmă ai vieții sale, vor constatà, cu interes, deosebirea între fostul prezident al Academiei Române și acel Kogălniceanu din 1839 care jucà neobosit până în ziuă în balurile societății bucureștene.

Dela Costache Negruzzi aș puteà depune numeroase manuscrise. Mă mărginesc însă la cinci, din cari unul scris cu litere cirilice, celelalte cu litere latine. Intâiul datează din frageda tinerețe a autorului și cuprinde traduceri în versuri din

limba franceză ale mai multor fabule: una din Lafontaine: Lupul și Mielul; alte trei din fabuliști mai puțin cunoscuți ca Grécourt și d'Erbigny. Flora Română, un caiet întreg, mi-a fost comunicat de Vasile Alexandri și l-am publicat în anul I al «Convorbirilor Literare». Este o interesantă listă alfabetică cu numele populare ale celor mai multe flori ce produc câmpiile noastre, alăturându-se la fiecare plantă și numele latin și francez. Pe lângă aceste manuscrise mai înfățișez și trei scrisori adresate mie, una în limba română, două în cea franceză. Ele datează din anul 1863. Din toate manuscrisele se va constatà scriitura citeață, chiar frumoasă a lui Costache Negruzzi.

4. Dela fostul nostru coleg și președinte al Academiei Române Ion Ghica depun, pe lângă câteva scrisori în limba franceză adresate mie din Londra, și un fragment din cunoscutele și, cu drept cuvânt, mult apreciatele sale scrisori către Vasile Alexandri. Imi atribuesc mie meritul de a fi provocat această prea interesantă corespondență. Ion Ghica adresase lui Alexandri o epistolă, probabil fără intenția de a o vedeà publicată. Dar Alexandri, găsind-o prea interesantă mi-o comunică, întrebându-mă dacă n'ar fi bine s'o dau la lumină în «Convorbiri Literare». Prevăzând îndată marele interes ce asemenea scrisori vor deșteptà nu numai în generația mea, dar și în cele următoare, i-am îndemnat cu multă căldură să urmeze amândoi corespondența începută, dându-i o cât de largă desvoltare. Ambii autori mi-au făgăduit că vor urmà stăruințelor mele, însă numai Ion Ghica s'a ținut de cuvânt. Alexandri a publicat o singură scrisoare, acea în care vorbește de țiganul desrobit Porojan.

Ion Ghica scrià foarte repede, năvălindu-i în memorie cu grămada amintirile din copilărie și tinerețe, așà încât de loc nu mai aveà grije de punctuație, ba, câteodată, nici chiar de construcția gramaticală a frazelor și adeseori am avut destulă muncă să pot redà propozițiilor o înfățișare corectă ca formă. Dar autorul n'a băgat niciodată seamă de schimbările ce făcuse în manuscrisele sale redacția «Convorbirilor Literare».

5. Depun și o scrisoare, singura ce posed dela fostul nostru președinte Gheoghe Bariț. Cuprinsul ei nu are însemnătate. E o simplă convocare la o ședință a unei comisiuni

de premii a Academiei Române. Scriitura e foarte citeață și ortografia se înțelege etimologică.

6. Vasile Alexandri! Dela marele nostru poet am comunicat mai de mult Academiei Române aproximativ 170 de scrisori, adresate mie. Legat cu Alexandri, pentru care aveam o mare admirație, nu numai prin relațiile noastre literare, ci și prin o strânsă prietenie, am păstrat aproape toate scrisorile pe cari mi le-a adresat într'un interval de peste douăzeci de ani. Astăzi mai găsind patrusprezece scrisori, precum și alte manuscrise ale sale, le depun și pe acestea. Alexandri aveà o scriere foarte citeață, pot zice caligrafică. El scrià obișnuit pe linii trase mai dinainte. La întâia vedere s'ar crede că scriitura este a unei mâni de femeie, așà este de mică și de fină.

Manuscrisele ce depun, afară de scrisori, sunt următoarele:

1. Trei poezii: Sergentul, vestitul Peneș Curcanul:
Plecat-am nouă din Vaslui
Și cu sergentul zece...

și scrisoarea în versuri către generalul I. Florescu, în care stigmatizează calomniile ce se debitau contra acestui bărbat prin unele jurnale:

Aștept să văd sub trăsnet hidoasa pocitură
Care-a sădit în țară invidie și ură.
. . . .
Netrebnic, tu netrebnic! De când O! Doamne! 'n lume
Lumina zilei poartă al nopții negru nume,
De când netrebnic este acel ce cu iubire
Consacr' o viață 'ntreagă l'a patriei mărire...

Poeziile acestea au meritul de a fi chiar originalele primitive, cu îndreptările făcute de autor.

Ultimul manuscris este copia unei scrisori în limba franceză din 1890, adresate din sudul Franței Domnitorului. Poetul mulțumește lui Carol I pentru o fotografie pe care acesta i-o trimisese. Din prietenia către mine Alexandri îmi comunică o copie de pe aceà scrisoare odată cu poezia: Bărăganul ce-am publicat în anul IV al «Convorbirilor Literare», poezie inspirată de fotografia ce primise. Scrisoarea este interesantă și merită să fie publicată.

7. Dela Costache Negri înfățișez o singură scrisoare fără cuprins important. Este caracteristică scriitura sa mare, citeață, apăsată, care corespundeà cu caracterul franc și deschis al acestei mare și totdeodată extraordinar de bun și amabil bărbat.

8. Dela Mihail Kogălniceanu mi-au mai rămas, după lipsa și neorânduiala ce am găsit între hârtiile mele la plecarea armatei germane ce mi-a ocupat casa timp de 23 de luni, numai două scrisori, fără cuprins interesant. Intr'una mă roagă să-l apăr într'un proces al său la Iași (pe atunci la 1867 exercitam profesiunea de advocat); în a doua îmi cere să trimit fiului său «Convorbirile Literare». Este de însemnat că, chiar după introducerea alfabetului latin, Kogălniceanu își iscălià numele tot cu un K., așà cum iscălià și mai înainte.

9. Reputația de poet a lui *Gh. Crețeanu*, membru onorar al Academiei Române, o făcuse mai târziu poezia patriotică «Cântecul străinătății» cu refrenul:

Fie pânea cât de rea
Tot mai bine 'n țara mea...

căci cu vreo șasezeci de ani în urmă orice scriere cu cuprins patriotic se considerà ca operă literară de valoare. Această reputație se mărì mai ales prin cunoscuta și frumoasa, poezie «Gondola».

Hai la Lido, barcaiole,
Zic doi juni ce-și alegeau
O gondolă 'ntre gondole
Și rizând în ea săreau...

Dar popularitatea cea mare Crețeanu o dobândì mai ales prin poezia sa «Beție». Tarafele de lăutari cântau aceste versuri în toate părțile țării:

Zău! îmi place cupa plină
Voiu să văz printre cristal
Picătura purpurină...
. . . .
Vieața nostră-i o beție
Suntem beți când de amor
Când de-o dulce melodie
Când de-un nume sunător...
. . . .

Este de însemnat că am auzit lăutari cântând aceste versuri cu cincizeci de ani în urmă în Basarabia la o nuntă, căci pe atunci guvernul rusesc nu practicà desnaționalizarea acestei provincii române așà de sistematic ca în ultima jumătate de secol.

Manuscrisele ce mi-au rămas dela Crețeanu sunt patru fabule trimise mie pentru a fi publicate în «Convorbiri Literare». Ele se găsesc și în a doua și ultima ediție a poeziilor sale, volum căruia în opunere cu cel întâiu «Melodii Intime», i-a dat numele «Patrie și Libertate»; titlu puțin potrivit unui volum de poezii.

10. Fostul nostru coleg *Gheorghe Sion* a scris foarte mult. Dela el au rămas câteva volume de poezii, între cari unul intitulat «Una sută una fabule» (fabulele erau pe atunci foarte la modă), câteva poezii de teatru, deosebite traduceri în versuri și proză din limba franceză și din limba greacă, apoi scrierea sa «Suvenire Contemporane», care se vor cetì totdeauna cu viu interes. Populară este și va rămâne încă mult timp poezia care începe cu strofa cunoscută:

Mult e dulce și frumoasă
Limba ce vorbim
Alta mai armonioasă
Nici că mai găsim...

Ea cuprinde o indirectă mustrare, adresată acelor Români din pătura superioară cari, disprețuind limba părintească, nu vorbesc și nu corespund între dânșii decât într'o limbă străină.

Scrisorile ce am primit dela Sion sunt felicitări pentru conducerea «Convorbirilor Literare» și alte chestiuni în raport cu literatura.

11. Colonelul *Nicu Scheletti*, dela care a rămas un volum de poezii cu vreo 60 de bucăți originale și vreo 50 de traduceri din Goethe, Schiller, Heine, Uhland, Lamartine și alți poeți, îmi trimiteà spre publicare poeziile sale, întovărășite de lungi scrisori. Din aceste epistole, pline de un adânc pesimism, cu multe ștersături și schimbări în text, chiar acei ce nu l-au cunoscut pot vedeà un suflet peste măsură de simțitor și impresionabil. De natura sa entuziast, el aveà momente de înălțare, din care repede cădeà în tristeță și descurajare în privința vii-

torului patriei noastre. Ca și pe Eminescu, o boală mintală ridică pe acest bărbat cu talent la vârsta de 36 de ani.

12. Colaboratorul lui Scheletti la traducerea lui Faust, *Vasile Pogor*, erà, deși autodidact, un bărbat cu foarte multă erudiție și extraordinar de inteligent. Puținele sale poezii originale și câteva alte traduceri din limba franceză, precum și mai multe critice cuprinde toată moștenirea literară ce a rămas după dânsul. Din puținele sale scrieri reiese un talent real, care de sigur s'ar fi dat pe față într'un chip mult mai invederat dacă indolența sa caracteristică nu l-ar fi oprit dela o mai întinsă activitate literară.

Două scrisori ce am mai găsit dela dânsul nu se raportă la literatură.

13. *Alexandru Lambrior* erà un filolog de seamă și s'ar fi deosebit încă și mai mult dacă moartea nu l-ar fi secerat la vârsta de 38 de ani. Două scrisori ce mi-au rămas dela el sunt din vremea când, profesor tânăr la Botoșani, nu-și completase la Paris bogatele sale cunoștințe filologice.

14. Cu fostul nostru coleg *Al. Papadopol-Calimach* am avut o foarte lungă corespondență, ca unul ce am publicat aproape treizeci de studii istorice ale sale, precum și câteva traduceri din Lucian, fiind Papadopol-Calimach un bun cunoscător al limbei vechi eline. In una din scrisorile sale mă roagă să mă adresez d-lui T. V. Stefanelli din Bucovina, pe care nu-l cunoșteà pentru a-i cere câteva lămuriri istorice. Negreșit că la 1881 el nu puteà ștì că Academia Română se va bucurà de colaborarea autorului bucovinean, chemându-l în sânul său.

15. Alăturez și câteva scrisori ale lui *George I. Lahovari.* Acest autor s'a deosebit prin poezii bine traduse din limba germană, prin numeroase articole istorice pe care le întitulà «Hârtii vechi», precum și prin «Dicționarul geografic», tipărit în cinci mari volume, pe care l-a prelucrat în calitatea sa de secretar general al societății geografice. La început scrisorile și manuscrisele ce-mi trimiteà erau subscrise simplu «Gil» și mulți ani de zile, deși vedeam pe regretatul Lahovari foarte des, el m'a lăsat în deplină necunoștință că subsemnătura «Gil» erà a lui și compusă din inițialele numelui vechiului meu prieten George I. Lahovari.

16. Am și câteva scrisori în limba franceză ale regretatului *I. A. Cantacuzino* (Zizin). Acest bărbat învățat, cu a cărui creștere fusese însărcinat la Geneva, foarte cunoscutul novelist Toepfer, s'a deosebit prin aceea că a tradus în limba franceză și a publicat în două mari volume opera principală a filozofului german Schopenhauer: «Die Welt als Wille und Vorstellung»—«Le monde comme volonté et comme représentation». El a fost cel dintâiu care a adus la cunoștința publicului francez marea operă a pesimistului filozof german. Abià câțiva ani mai târziu au ieșit în Franța alte traduceri, făcute de autori francezi.

17. Depun mai multe scrisori din 1869 și 1874 ale poetului bucovinean *Bar. Dimitrie Petrino*, care la 1875 a emigrat în România.

Puțin timp după așezarea sa la București, fiind lovit de o boală grea, Petrino a murit tânăr, fără a aveà timp să desvolte mai mult talentul cu care erà înzestrat.

18. Am aici o scrisoare dela fostul nostru coleg și președinte *C. Istrati*. Scrierile sale relative la chimie sunt cunoscute. In 1917, pe când erà ministru, el a venit să mă vadă la moșia părintească unde am trăit tot timpul răsboiului în deplină izolare. Nu știam că în ziua când a luat concediu dela mine, îi voiu atinge mâna pentru ultima oară.

Alte manuscrise mai depun dela *Ioan Kalinderu*, asemenea fost președinte al instituției noastre, dela regretații noștri colegi, autori istorici cunoscuți *C. Erbiceanu* și *Gr. Tocilescu*, precum și dela *C. Esarcu*, membru corespondent al nostru, munciei și perseverenței căruia se datorește ridicarea Ateneului Român.

Mihail Zamfirescu, autorul unui număr de poezii, îmi cereà prin scrisoarea ce alăturez să reproduc în «Convorbiri Literare» o poezie a sa, tipărită mai înainte în «Foia pentru învățătura poporului român». Dar redacția, având de principiu să nu dea la lumină decât scrieri nepublicate încă, a refuzat. M. Zamfirescu supărându-se, deveni un mare adversar al «Convorbirilor» In Revista Contimporană, care a dus cu revista din Iași o luptă înverșunată și îndelungată, el ținea cu oarecare succes partea satirică. S'a făcut mult haz în timpul acela de satira sa «Muza dela Borta Rece», astăzi uitată și neînțeleasă. M. Zamfirescu a murit tânăr. Regretatul *Aron Densușianu* îmi trimite în 1868

o parte din «Ierusalimul liberat» de Tasso, tradus de dânsul în românește, manuscris ce am publicat în anul al II-lea al «Convorbirilor Literare». Se înțelege că ortografia lui Densușianu erà pur etimologică, cum se obișnuià pe atunci în Transilvania.

Din autorii culegători de literatură populară sau imitatori ai ei, înfățișez scrisori din partea d-lui *I. T. Mera*, doctor în medicină, așezat la Karlsbad; *Miron Pompiliu*, profesor harnic și învățat, care, suferind de nervi ani îndelungați, a pus singur capăt zilelor sale; dela fostul nostru coleg, părintele *Simeon Fl. Marian* și dela *Ioan Creangă*. Marian este unul din cei mai bogați scriitori ai neamului nostru. Ce n'a cules din gura poporului și n'a reprodus în tipar acest harnic autor? El a mai făcut bogate adunări de datini, obiceiuri și tradiții, pe lângă cari a scris și alte numeroase volume cuprinzând studii folkloristice și etnografice. Este de băgat seama că scriitura lui Marian erà așà de regulată și îngrijită, încât manuscriptele sale păreau scoase de sub presă. Cât despre Ion Creangă, istoria literaturii noastre l-a așezat de mult la locul întâiu printre povestitorii populari. Acei ce l-au cunoscut deaproape știu că manuscrisele sale erau corectate și recorectate, apoi iarăș schimbate și prefăcute; erau pline de ștersături și adausuri pe deasupra, pe dedesubtul și pe marginea liniilor. S'ar fi zis că Boileau a scris pentru Creangă povața cunoscută ce dă autorilor:

Vingt fois sur le métier remettez votre ouvrage
Polissez-le sans cesse et le repolissez
Ajoutez quelque fois et souvent effacez.

Și totuș când cetești pe Creangă ai impresia că proza lui curge oarecum dela sine liniștită și limpede ca cel mai frumos izvor.

Printre culegătorii de literatură populară trebuie să menționez și pe *G. Dem. Teodorescu*, care, pe lângă multe alte studii, a publicat un mare volum de poezii, adunate din gura poporului. Din lunga corespondență ce am avut cu acest autor, pe când își completà studiile la Paris, am mai găsit două scrisori trimise mie, relativ la această activitate a sa.

Trec la un număr de poeți cu cari am avut un bogat schimb de scrisori și notez întâiu pe *Gr. H. Grandea*. Acest autor a fost un neobosit publicist, dar s'a distins mai mult cantitativ decât calitativ. *Candiano Popescu* a scos un volum de versuri, pe care l-a intitulat «Când n'aveam ce face». Este știut că pe câmpul de războiu activitatea lui Candiano Popescu a fost mai însemnată decât pe câmpul literaturii. — *Nicolae Pruncu*. Bagajul său poetic nu este mare. El încape într'o broșură, în care se găsesc multe inspirații fericite. — Un poet care a scris cu mare dragoste pentru literatură a fost *N. Volenti*. Cred că se vor cetì cu plăcere multe din poeziile acestui autor și de generațiile viitoare. — Este cunoscut și foarte apreciat talentul poetului *Stefan O. Iosif*, care pentru paguba literaturii naționale a murit așà de tânăr. Alăturez scrisori și poezii autografe ale tuturor acestor autori. Mai menționez pe *Ion Nenițescu* care a publicat mai multe volume de proză și versuri: «Flori de primăvară», «Pui de lei», etc. La 1877, asiduu părtaș al întrunirilor literare ce se adunau la mine, el a venit să mă consulte dacă, împotriva voinței tatălui său, ar face bine sau rău să intre ca voluntar în armată, simțind un dor neînvins să lupte pentru independența patriei. Atunci am avut impresia că orice sfat i-aș fi dat, Nenițescu tot ar fi urmat impulsul inimei sale. Rănit în bătălie, el a scris un șir de poezii meritoase, mai ales cu cuprins răsboinic și patriotic până la prematura sa încetare din vieață.

Trecând la prozatori, posed manuscrise dela *Ciru Economu*, autorul unui șir de novele; dela *Theodor Văcărescu* care, urmând tradiția unei vechi familii de autori, a scris în două volume istoria răsboiului Independenței; *Virgil Oniț*, directorul liceului român din Brașov, membru corespondent al nostru și autor al mai multor scrieri didactice și literare; — fostul nostru coleg *Iosif Vulcan* care a condus cu perseverență și succes revista «Familia» în Transilvania; *Nicu Xenopol* care, pe lângă câteva poezioare, a compus în tinerețe și romane, precum de exemplu: «Păsurile unui american în România». Intors din străinătate dela studii a părăsit activitatea literară și s'a devotat mai mult politicei. In timpul răsboiului nostru e știut că, trimis să reprezinte România în Japonia, abià ajuns la Tokio, a fost lovit de o boală grea care i-a curmat zilele.

Am și două scrisori dela regretatul nostru coleg *Delavrancea* scrisori în care îmi mulțumește că l-am propus membru în Academia Română. El n'a putut vedeà împlinit visul său de unire a tuturor Românilor căci pe neașteptate a fost răpit din mijlocul nostru în floarea vârstei.

Dela *Caragiale* mi-au mai rămas trei scrisori în cari se găsește acelaș humor ca în toate piesele și nuvelele sale. In literatura noastră națională nu se găsește un al doilea autor dramatic care să fi făcut un efect așà de mare și de durabil ca autorul «Scrisorii perdute». Eu am lucrat în colaborare cu dânsul o operă comică «Hatmanul Baltag» care s'a reprezentat cu mare succes la Teatrul Național și la această operă comică se raportă scrisoarea alăturată din anul 1883. Lipsa de cruțare ce Caragiale aveà pentru orice instituție publică a făcut ca toate încercările și stăruințele mele de a-l alege în Academia Română au rămas zadarnice. Mi-a părut foarte rău de neizbânda mea. Astăzi cred că mulți regretă că numele Caragiale nu figurează în lista membrilor Academiei Române.

Trec la secretarii generali ai Academiei, predecesorii mei. Cel întâiu *Alexandru Odobescu*, marele nostru prozator, care are și meritul de a fi pus temelia organizației instituției noastre, nu mi-a lăsat decât o scrisoare pe care o depun. Este știut că iubitul nostru coleg, ca și Miron Pompiliu, a pus singur capăt zilelor sale. Dela al doilea secretar general care însă a funcționat un timp foarte scurt am câteva scrisori. Cele dintâiu sunt iscălite *Alexandrescu*, cele din urmă *Urechiă*, nume pe care fostul nostru coleg l-a adoptat probabil din cauza îndelungatelor și meritoaselor sale studii asupra cronicarilor români. Mi s'a zis — dar n'am avut mijloace să controlez această știre, că în întâia sa tinerețe numele său nu erà nici Alexandrescu nici Urechiă, ci într'o vreme Cosmiță și apoi Popovici. De altminteri aceste schimbări de nume sunt foarte usitate la noi și dacă menționez pe aceà a regretatului Urechiă o fac numai pentru ca generația tânără ce nu l-a cunoscut să evite orice confuziune. Dela predecesorul meu imediat, regretatul *Dimitrie Sturdza* am deasemenea câteva mici epistole scrise cu frumoasa și deslușita sa scriitură. Aceste epistole se raportează mai ales la Academia Română unde am lucrat împreună ani așà de

îndelungați și am fost în poziție să apreciez marile merite pe care regretatul nostru confrate l-a avut pentru instituția noastră. De altminteri manuscrise de ale sale trebuie să se găsească numeroase în Aacademie.

Hasdeu. Cu acest coleg erudit am avut mai multă corespondență tipărită decât manuscrisă. Câtă luptă între succesivele sale publicații periodice și «Convorbirile Literare» în cursul unui pătrar de secol. Când Hasdeu se simțià atins în amorul său propriu sau numai combătut în părerile și teoriile sale, el lovià fără cruțare dar supărarea sa nu ținea mult. Afară de Maiorescu, pe care nu l-a iertat niciodată desăvârșit, cu toți ceilalți adversari sau critici ai săi el redevenià curând împăciuitor și chiar amabil. O dovadă despre aceasta dă chiar scrisoarea sa din 24 Ianuarie 1884 pe care o depun. Scriitura lui Hasdeu erà măruntă, curgătoare și ceteață.

Și dacă vorbesc de Hasdeu, trebuie să menționez și pe acei autori cari au criticat scrierile sale sau pe cari el i-a criticat. Unul din ei este *Gheorghe Panu*, care într'un lung studiu ce a publicat în anul 1873, critică cu deamănuntul «Istoria critică a Românilor de Hasdeu».

Un alt critic al lui Hasdeu a fost *Vasile Burlă*. Acest profesor supuneà unei cercetări critice anămunțite teoriile filologice ale regretatului nostru confrate. Căci Hasdeu care începuse cariera de autor cu scrisori de literatură pură în proză și în versuri, trecuse pe urmă la studii istorice și părăsind și pe acestea dela o vreme, se ocupase aproape exclusiv cu filologia. Articolele lui Burlă în cari critică teoriile filologice ale lui Hasdeu le-am publicat în anul 1875. Mai mult la acestea se raportă scrisorile lui Burlă.

Cât despre *Cihac* cu care am avut o lungă corespondență, acesta erà foarte amărît de observațiile critice pe care Hasdeu le făcuse dicționarului său. A. de Cihac, bavarez de origină. însă după nume boem (astăzi s'ar zice Cehoslovac) dar născut și crescut în România se retrăsese mai târziu la Praga și apoi la Maiența în care oraș a lucrat un lung șir de ani la «Dicționarul său etimologic daco-român», operă premiată de Academia Franceză. Hasdeu criticase cu asprime mai ales volumul al doilea: «Elementele slave, maghiare, grecești, etc.» Cihac, de o suscep-

tibilitate extremă se simți foarte nenorocit de critica necruțătoare a lui Hasdeu, așà că avusese chiar naivitatea să propue ca amândoi să aleagă un supraarbitru între ei și anume pe celebrul profesor slavist dela Viena: *Miklosich*, propunere la care Hasdeu răspunse cu ironie. Negreșit că controversele literare și științifice nu s'au hotărît niciodată pe cale de arbitraj. Scrisorile lui Cihac se raportă mai ales la chestiuni limbistice.

Dela toți aceștia depun manuscrise. Și fiindcă vorbesc de dicționare alătur și câteva scrisori ale lui *Frédéric Damé*, autorul dicționarului cu drept cuvânt apreciat ce poartă titlul: «Nouveau dictionnaire Roumain-Français».

Trec la colaboratorii mei cei mai statornici și mai activi, aducând în rândul întâiu manuscrise de ale lui *Eminescu*. Am publicat mai de mult câteva scrisori interesante ale acestui poet minunat, iar astăzi depun două din anii 1870 și 1871 scrise cu litere mici, fine și frumoase cari m'au făcut să cred, sunt acum cincizeci de ani când am găsit pe biuroul meu cea întâiu epistolă a poetului că este o scriitură de femeie. Public aiurea modul cum am făcut cunoștință la Viena cu studentul Eminescu; cum l-am adus la Iași în centrul nostru literar și cum am trăit cu el acolo. Astăzi mă mărginesc a depune manuscrisele, între care este o poezie tradusă din Victor Hugo, nepublicată încă pe cât știu precum și câteva poezii populare, originale și imitate, scrise de acest mare poet, căruia, spre paguba literaturii naționale, o boală crudă nu i-a îngăduit să împlinească al 40-lea an al vieții.

După Eminescu este oarecum natural să trec la *Veronica Micle* Pe lângă deosebite scrisori, am aici trei poezii ale ei, din care două: *Albăstrele* și *Galatea* sunt inedite. Nu-mi dau seamă din ce cauză ele n'au fost publicate în volumul tipărit la 1887.

Samson Bodnărescu. Acest poet este, după știrea mea, întâiul care a scris în limba noastră tragedii originale în versuri iambice de cinci picioare, după modelul englez, german și italian. Numeroasele sale poezii, între cari și mult discutatele sale epigrame și hexametre antice au fost toate publicate în «Convorbiri Literare». Din numeroasele scrisori ce am primit dela Bodnărescu în curs de 35 de ani, depun câteva împreună cu mai multe poezii.

Ştefan Vârgolici. Acest profesor învăţat a scris câteva poezii originale dar s'a deosebit mai ales prin traduceri foarte reuşite din autori latini şi greci, francezi, sponioli, enlgezi şi germani. Lui Vârgolici îi datorim şi traducerea direct din limba spaniolă, a vestitului Don Quichotte.

Cred că modestia colegului nostru d-l Iorga nu se va sperià ascultând un pasaj dintr'o scrisoare ce mi-a adresat Vârgolici în anul 1890. Ii dau cetire:

«Mi-a părut bine că ai publicat în «Convorbiri Literare» studiul lui Iorga asupra Veronicăi Micle. Cred că vei publicà şi pe cel asupra lui Creangă. De sigur că tânărul n'are încă experienţa condeiului, dar nu se poate contestà că are un fond de idei foarte bogat şi foarte original. Ori mă înşel eu, ori acest tânăr e menit cu timpul a ocupà un loc însemnat în mişcarea literară dela noi».

Vasile Conta. Dela acest autor am regăsit două scrisori: una din anul 1867 cu care îmi trimiteà câteva poezioare. Pe atunci nu-l cunoşteam încă şi n'aş fi putut presupune că filozoful positivist de mai târziu a fost poet în întâia sa tinereţe; a doua relativă la operele sale filozofice. Câte discuţiuni în societatea literară din Iaşi cu ocaziunea cetirii scrisorilor sale: Teoria fatalismului; Teoria ondulaţiunii universale; Incercări de metafizică, etc. In zilele noastre când întocmirea şi organizarea noastră naţională preocupă toate inteligenţele, teoriile filosofice se urmăresc mai puţin, dar nu mă îndoiesc că viitorul va aprecià opera lui Vasile Conta în adevărata ei valoare.

Dela *Mihail Străjan* mi-au rămas câteva manuscrise pe care le depun. Şi acest profesor învăţat pe care Academia Română l-a distins, sunt 24 de ani, cu unul din premiile ei, ne-a părăsit, ca mulţi alţi autori de merit, în timpul acestui răsboiu. Menţionez din multele şi variatele sale publicaţiuni traducerile ce a făcut din Virgiliu şi din Leopardi, precum şi deosebitele sale studii asupra literaturii române contimporane, asupra moralei, asupra poeziei populare şi altele.

Gh. Popovici. Acest autor harnic şi învăţat, de origină din Bucovina a întreţinut cu mine o lungă corespondenţă. El a publicat în «Convorbiri Literare» un şir de articole istorice şi un şir de poezii. Articolele sale de proză le subscrie cu numele

său adevărat, la care mai târziu m'a rugat printr'un bilet să adaug și numele *Balaș*: *Popovici-Balaș*, iar poeziile le subsemnà cu numele *Robeanu*. Și Popovici, ca și Odobescu, ca și Miron Pompiliu a tăiat singur firul vieții sale spre paguba științei și literaturii române.

Trec la doi militari cari s'au dintins în literatura noastră. Intâiu, generalul *Gh. Bengescu-Dabija* a fost un fervent frecuentator al societății literare din Iași. El a scris mai mult pentru teatru: operete, comedii și, la urmă, o dramă în versuri: Pygmalion. Al doilea este colonelul *Teodor Șerbănescu*, autorul unui număr însemnat de poezii lirice, care au avut mare succes, Șerbănescu erà de o natură modestă și foarte sensibilă. După cetirea vreunei poezii a sale devenià palid când auzià un cuvânt de critică oricât de neînsemnată. Amicii lui Șerbănescu i-au ridicat un bust în grădina Ateneului, care, pe lângă versurile poetului, va vorbì viitoarele generații de acest bărbat amabil.

Scriitori cu cari am avut cea mai lungă corespondență după Alexandri, Bodnărescu și Vârgolici, de cari am vorbit, au fost fără îndoială *Dim. Olănescu* (Ascanio), *Nicu Ganea*, *Anton Naum* și *Titu Maiorescu*. Olănescu a scris mult în proză și în versuri. A scris nuvele, deosebite studii, piese de teatru originale și traducerea în versuri a dramei Ruy Blas de Victor Hugo; a compus un mare număr de poezii originale și a tradus în versuri Odele și Epodele lui Horațiu, precum și unele din satirele și epistolele marelui poet latin. Ne aducem aminte că traducerile lui Olănescu din Horațiu au fost premiate de Academia Română, în urma cărei distincțiune autorul a fost ales membru al Instituției noastre. Olănescu, făcând parte din diplomația țării, a reprezentat mult timp România în străinătate. Orișiunde se găsià el lucrà cu hărnicie în câmpul literaturii române și îmi comunicà lucrările sale. Din marele pachet de scrisori ce am mai găsit — și cari sunt greu de clasat fiindcă în ele nu se însemnà anul și locul de unde erau expediate, alătur un număr de treizeci, care toate se raportă la literatura națională.

Cu *Anton Naum*, care ne-a părăsit cu un an și jumătate în urmă, am avut relații intime și negreșit o bogată corespondență. Scrisorile sale se raportă la literatura națională și sunt toate

interesante. Scriitura sa este ușor de cetit și chiar frumoasă. Natura liniștită și melancolică a acestui poet de talent care a trăit aproape 89 de ani, mai mult în mijlocul autorilor clasici latini și francezi decât printre contemporanii săi, răspândeà o caldă simpatie. Interesantă este mai ales o epistolă a sa din anul 1913, în care, își face oarecum autobiografia până la adânci bătrânețe. Insoțesc scrisorile cu câteva poezii, dintre care una «Mânie» sau a uitat sau n'a voit s'o publice în volumul său din 1890.

In ceeace privește pe *Nicu Gane*, regretatul nostru coleg, care s'a stins cu câteva luni înaintea intrării noastre în răsboiu, mă voiu mărginì a spune puține cuvinte. Inrudirea, neturburata noastră prietenie și îndelungata colaborare literară au strâns relațiile noastre așà de tare, încât am avut împreună o corespondență bogată, așà de bogată încât aș fi putut alăturà un volum întreg de manuscrise ale sale. Mă mărginesc la un șir de scrisori și o baladă: «Piatra lui Toader». Despre meritele acestuia, aș îndrăznì a zice, creator al nuvelei în literatura noastră, am mai avut ocaziune să vorbesc și sper că voiu aveà și în viitor.

Pentru a pune capăt manuscriselor din autorii români, mai depun un șir de scrisori ale lui *Titu Maiorescu*, încetat și el din viață în epoca cea dureroasă a răsboiului nostru. In timpul luptelor purtate de poporul român, trăind eu într'o desăvârșită izolare, am avut răgazul și posibilitatea să recetesc întreaga literatură națională din ultimii 60 de ani. Singurătatea și mai ales vârsta înaintată îți dau facultatea să judeci oamenii și opera lor cu toată obiectivitatea. Te simți oarecum în afară de relațiile sociale ce ai avut în timpul activității trecute care ți-au putut influențà judecata. Ei bine, în toți autorii noștri am găsit, se înțelege, multe părți luminoase, dar și părți slabe: Francezii zic: *des hauts et des bas*. In Maiorescu n'am găsit nici o singură frază, scăpată din condeiu cu ușurință. Am recetit scrierile sale cu acelaș viu interes ca și cu 45 și 55 de ani în urmă. Nu voiu însă să caracterizez opera lui Maiorescu în această epocă turbure în care clocotesc atâtea pasiuni. Judecata dreaptă asupra tot ce a ieșit din pana acestei extraordinare inteligențe vor pronunța-o generațiile viitoare.

Prin hârtiile unde am mai avut scrisori sau alte manuscrise dela Dimitrie Bolintineanu, Mateiu Millo, Episcopul Melchisedek, fostul nostru coleg; Ispirescu — culegătorul tipograf, cum își ziceà singur —, Ioan Popovici Bănățeanu, nuvelistul, poeții Coșbuc, pe care abià îl introdusesem printre noi, și P. Cerna, mort așà de tânăr în timpul studiilor sale la Universitatea din Lipsca. Mai fusesem în corespondență cu frații Hurmuzache, în special cu Doxache căruia Academia Română îi datorește neprețuitele documente istorice, extrase de dânsul din arhivele secrete din Viena, dar, spre marea mea părere de rău aceste manuscrise au fost distruse sau rătăcite de militarii inamici ce mi-au ocupat locuința timp de 23 de luni. Singurul act ce pot depune este o scurtă scrisoare a lui Cerna, comunicată mie de d-na Mircea Nenițescu.

Pe lângă aceste manuscrise ale atâtor autori Români alătur și o scrisoare a cunoscutului autor italian filo-român Angelo di Gubernatis, în care îmi vorbește de meritoasele sale opere: «Dizionario biografico» în limba italiană și «Dictionnaire international des écrivains du jour» în limba franceză, amândouă tipărite la Florența.

Pentru a sfârșì mai depun și câteva manuscripte ale unor autori cari, mari amatori ai literaturii române, au tradus multe scrieri de ale noastre în limba germană.

Intâiul este compatriotul nostru Teohar Alexi din Brașov, cu care am avut o lungă corespondență și pe care, spre părerea mea de rău, nu l-am cunoscut personal. El aprecià multe scrieri de ale mele pe care le-a tradus și publicat în Austro-Ungaria. Cărțile acestea nu le-am mai găsit după plecarea trupelor de ocupație.

Al doilea autor este d. Mite Kremnitz, soția d-lui dr. Kremnitz. Acest medic, emigrat în România în anul 1874 sau 1875, se distinsese atât prin știința sa cât și prin calitățile sale sufletești și a murit subit pe când căutà pe M. S. actualul nostru Rege în teribila boală de care fusese lovit în anul 1897 pe când erà încă Moștenitor al tronului. Mormântul d-rului Kremnitz l-am văzut toți în mijlocul munților ce înconjoară Sinaia. Soția regretatului medic, femeie învățată, foarte inteligentă, amabilă și scriitoare distinsă de nuvele și romane,

cunoșteà admirabil de bine limba română și a contribuit mai mult ca oricine la lățirea literaturii noastre în străinătate. Două volume ale sale: «Rumänische Skizzen» și «Neue Rumänische Skizzen» au fost foarte apreciate în Germania. Am fost măgulit în amorul propriu național, cetind în mai multe mari reviste străine cum nuveliști de ai noștri au fost puși pe aceeaș linie cu cei mai însemnați autori ruși, ba în câteva critice puși chiar mai presus de Turgenief.

Literatura noastră trebue să fi interesat pe inamicii ce mi-au ocupat locuința, căci la întoarcerea din Moldova am constatat că volumele d-nei Kremnitz dispăruseră din biblioteca mea ca multe altele.

Nu pot face un mai bun sfârșit stocului meu de manuscrise decât depunând o pagină scrisă de Regina Elisabeta. Este traducerea uneia din poeziile mele ce mi-a trimis.

Căci Carmen Sylva, pe lângă numeroase scrieri originale ce i-au răspândit renumele în toate părțile lumii, a tradus în versuri în metrul original și multe poezii române cu talentul ce o caracterizà. In volumul său «Rumänische Dichtungen», de peste 400 de pagini, Carmen Sylva publică bucăți minunat traduse din Alexandri, Bolintineanu, Candiano-Popescu, Crețeanu, Eminescu, Costache Conachi, Iacob Negruzzi, Th. Șerbănescu, una iscălită Torceanu și un șir de poezii populare.

Am avut relații literare, îndrăznesc a zice: intime, cu această admirabilă femee. După dorința ce mi-a exprimat am tradus în limba noastră mai multe din poeziile ei, între care acele patriotice din timpul răsboiului Independenței, poezii care au fost tipărite și împărțite în public și printre soldați la intrarea triumfală a armatei noastre în București. N'am mai găsit nicăieri vreun exemplar din această publicație, nici chiar în biblioteca Academiei Române.

Am lăsat pe Regina Elisabeta la urmă pentru a sfârșì cu o personalitate în toate felurile superioară, căci ceeace deosebià pe această femeie distinsă erà nu numai talentul de autoare și dragostea de muncă, dar și nobleța sentimentelor unui suflet altruist, totdeauna gata să ajute pe alții și să se jertfească pe sine.

Manuscrisele ce depun vor mărì colecțiile Academiei Române, care, mulțumită zelului colegilor noștri rămași în Bucu-

rești în timpul ocupației străine, în special ;al d-lui Bianu, cărora le exprim recunoștința noastră, au putut fi scăpate aproape în întregime. Căci suntem în drept a sperà că și cele 305 volume de documente slave ce au fost ridicate cu sila și transportate la Sofia se vor întoarce intacte la noi.

Dacă nu numai ceeace au scris, dar și modul cum au scris autorii Români va deșteptà băgarea de seamă a cercurilor mai întinse, de sigur că această colecție, a cărei temelie punem astăzi, va fi mărită, completată și cu interes deosebit consultată de generațiile viitoare.

IOAN BOGDAN, A. VLAHUȚĂ, AL. XENOPOL ȘI MANUSCRIPTE ALE LOR.

COMUNICARE

DE

I. C. NEGRUZZI
MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE

Ședința dela 17 Maiu 1920

In ședința din 23 Maiu a anului trecut am avut onoarea a depune pentru arhiva Academiei Române un foarte mare număr de manuscrise. Erau scrieri autografe a vreo șasezeci de autori români din secolul trecut, începând cu Eliad Rădulescu, Const. Negruzzi, M. Kogălniceanu, Gh. Bariț, V. Alecsandri, C. Negri, adică ale bărbaților acelora cărora le datorim renașterea noastră literară și națională și mergând până la scriitorii cari ne-au părăsit de curând, într'o vârstă în care ar fi putut aveà încă înaintea lor un lung șir de ani de activitate rodnică, precum: Delavrancea și Coșbuc.

Manuscrisele autografe sunt interesante nu numai pentru a vedeà modul în care scriau autorii români, dar și — în mare parte — prin cuprinsul lor, căci cele mai multe sunt epistole ce mi-au adresat acești însemnați scriitori, în care își dădeau părerea asupra literaturii române, asupra evenimentelor contemporane, și, în general, asupra patriei noastre.

Astăzi vin să îmbogățesc acest tezaur de documente cu încă un șir de scrisori ale unor autori de foarte mare valoare, cari au încetat din viață în timpurile cele mai recente. Așà, deși casele mele au fost ocupate timp de 23 de luni de oștirile dușmane, cari n'au avut grije să-mi cruțe nici biblioteca, nici hârtiile, am putut totuș descoperì din nou, în neînchipuita dezordine în care mi-am regăsit locuința, manuscrisele ce prezint astăzi.

Mai întâiu am aici un număr de 16 scrisori ale regretatului nostru coleg Ioan Bogdan, adresat mie în anii 1889 și 1890 din Moscova, Petersburg, Kiew și Cracovia. Ioan Bogdan fusese trimis în Rusia de guvernul nostru — ministru de instrucție publică fiind Titu Maiorescu — atât pentru a se perfecționà în studiul limbilor slave, cât și pentru a cercetà în arhivele rusești și polone, documentele ce puteau fi în raport cu patria noastră și cu istoria ei.

Am făcut mențiune de aceste scrisori ale lui Bogdan într'o ședință intimă a Academiei, dar ele sunt așà de interesante, încât cred că e bine să dau la lumină măcar știrile comunicate de colegul nostru din Petersburg în scrisoarea sa din 14 August 1889 (sunt 31 de ani de atunci) și în care îmi aduce la cunoștință părerea ce aveau Rușii din toate clasele sociale despre România și scopurile ce urmărià guvernul rusesc față de noi.

«Sunt convins și mă conving pe fiecare zi mai mult că o politică rusofilă e pentru noi cel mai mare pericol: înțeleg o politică rusofilă consequentă, nu o cochetărie când simți de trebuință. Visul Rușilor e transformarea țării noastre în două gubernii: că aceasta se va întâmplà de bună seamă, ți-o spune fiecare om cu care vorbești acì: prost sau cult; tot una; noi nu însemnăm nimic la Dunăre, până ce nu ne vom închinà de bună voie «părintelui țar», cum au început să-l numească de mult bieții Români din Basarabia. Sper că va trece încă multă apă pe Dunăre până și-or împlinì acest vis, care ar însemnà nimicirea în scurtă vreme a ori și cărei culturi naționale românești. Rusia e o astfel de putere încât când ai intrat în ghiarele ei, cu greu te mai poți scăpà. De când sunt acì și văd cu ochii mei ce presiune exercită Rușii asupra altor popoare mici, mi se umple sufletul de ura, ce o are orice ființă slabă pentru alta puternică și amenințătoare, când aceasta n'o lasă să trăească. Văd ce au ajuns Românii din Basarabia, ce vorbesc acum rusește, afară de cei bătrâni de tot: în Basarabia a dispărut orice urmă de viață românească intelectuală. Peste tot, până și în biserici, s'a 'ntrodus limba rusească. In 50 de ani s'ar întâmplà acelaș lucru dacă ne-ar anexà Rusia. A cultivà simpatii pentru Rusia în poporul nostru, a-l căutà să-l apropii de Ruși de care și altfel e prea aproape prin aceeaș credință, mi se pare că ar fi o politică ce ne-ar duce la urma urmelor la o abnegare a individualității noastre naționale. Cu greu îmi vine să cred că între oamenii noștri politici se găsesc oameni cu astfel de idei».

Această părere a Rușilor despre țara noastră nu s'a schimbat nici un moment dela Petru cel Mare până la Kerenski și Lenin în zilele acestea.

Sub Caterina II, cea mare, Ruşii au înlesnit luarea Bucovinei de către Austriaci, precum se vede din documentele secrete, copiate din arhivele din Viena, comunicate de Eudoxiu Hurmuzache şi publicate de Academia Română.

Sub împăratul Alexandru I, deşì Rusia se declarase protectoarea noastră contra Turcilor, ea ne-a răpit la 1812, prin pacea dela Bucureşti, jumătatea Moldovei, toată ţara dintre Prut şi Nistru. Iar când ultimul ţar Nicolae II, întorcându-se dela Constanţa, după vizita ce făcuse regelui Carol la 1914, se oprì la Kişinău pentru serbarea inaugurării statuei lui Alexandru I, el zise în discursul său că «e fericit de a se aflà în acea provincie a Rusiei care făcuse parte din Turcia şi pe care străbunul său a scăpat-o din ghiarele Otomanilor». Eu însă cred că pe vremea aceea nu se găsià nici un Turc în mai toată partea aceea a Moldovei. Sub ţarul Alexandru II când Ruşii, învinşi la Plevna de Osman Paşa cereau cu insistenţă ajutorul armatei noastre — este obşteşte cunoscut textul faimoasei telegrame a marelui Duce Nicolae către domnitorul nostru — şi noi, trecând Dunărea spre a le venì în ajutor am bătut pe Turci la Plevna, Rahova şi Vidin, Ruşii drept răsplată, ne-au răpit judeţele Cahul, Bolgrad şi Ismail, deşì încheiase cu noi un tratat în care ne garantau integritatea *actuală* a României. Cuvântul «actuală» fusese pus de Mihail Kogălniceanu şi admis de Ruşi abià cu mare greutate. Cum s'au purtat Ruşii ca aliaţi ai noştri în răsboiul din urmă, atât în vremea domniei lui Nicolae II, cât şi după izbucnirea revoluţiei, în timpul lui Kerenski şi apoi al sovietelor, am văzut şi am constatat cu toţii.

Din toate aceste fapte istorice trebuie să tragem învăţătura că, faţă de vecinii dela răsărit trebuie să fim într'o pază continuă şi neadormită, fiind deplin încredinţaţi că mişcările politice interne, fie chiar revoluţionare, care aduc schimbări radicale în forma unui Stat, nu dau niciodată o altă direcţie politicii sale externe.

Trec, domnilor, la colegul nostru Alex. Xenopol care ne-a părăsit, sunt câteva luni, în ziua de 27 Februarie trecut. Acest însemnat istoric, din toţi autorii Români încetaţi din viaţă, cel mai bogat în scrieri, a început cariera sa de publicist foarte de tânăr, la vârsta de 21 de ani când se găsià încă pe băncile

Universităţii (Xenopol s'a născut în 23 Martie 1847). Ieşind cel întâiu la examenul de bacalaureat dintr'un institut şcolar privat, înfiinţat de mai mulţi profesori din Iaşi printre cari se găsià şi Titu Maiorescu, institut din care a făcut parte şi stimatul nostru preşedinte d-l P. Poni, Al. Xenopol a fost aşà de superior tuturor conşcolarilor săi, că Maiorescu a propus membrilor societăţii literare «Junimea» din Iaşi să-l trimită pe socoteala lor la Universitatea din Berlin pentru studierea filosofiei şi istoriei. Membrii societăţii au primit bucuros această propunere şi eu, secretarul perpetuu al societăţii, am strâns şi i-am expediat subvenţiunea timp de patru ani aproape, după care Xenopol, sfârşindu-şi studiile, s'a întors în ţară cu diplomele de doctor în drept şi filozofie. In tot acest timp şi anume în anii 1868, 69, 70 şi parte din 71 — a trecut o jumătate de secol de atunci! — am avut cu Xenopol o corespondenţă regulată şi neîntreruptă. La trei săptămâni, cel mult la o lună Xenopol îmi scrià lungi scrisori, câte odată de 4 şi chiar de 5 coli strâns scrise, în care îmi expuneà pe larg părerea sa asupra situaţiei politice şi economice a Statului nostru, asupra viitorului poporului român, asupra direcţiei în care trebuià îndreptată cultura naţională şi aşà mai departe. Ceeace puţini ar fi făcut înaintea lui, la o vârstă aşà de fragedă. Xenopol, mai îmi trimiteà încă pentru revista «Convorbiri Literare» un şir de studii foarte interesante şi minunat cugetate şi desvoltate. Am publicat articolele sale despre «Cultura Naţională», despre «Istoriile civilizaţiunii», studiile sale asupra stării noastre actuale, despre raportul Românilor cu Romanii, despre Reforma aşezămintelor noastre şi altele, care toate au fost mult apreciate de lumea noastră cultă şi de tot publicul cetitor.

Iată cum introduce Xenopol şirul acestor întâi studii ale sale:

După cum am avut onoarea a vă spune în scrisoarea precedentă, vă alăturez aici începutul unei mici lucrări ce am întreprins de câtva timp. După titlu vedeţi că vroesc să spun câte ceva despre cultura naţională, acel cuvânt minunat ce se repetă de toată lumea, care însă totodată e unul din cele mai puţin înţelese de toată lumea. Voiu să arăt ce este cultura naţională, care este câmpul ei şi la ce e bună. Pentru aceasta am căutat să stabilesc un principiu din care să o desvolt cu necesitate ştiinţifică. Subiectul, pentru mine cel puţin, e cu totul nou; am fost condus la tratarea sa de câteva cuvinte expri-

mate de d-l Maiorescu în una din prelegerile d-sale asupra psicologiei; recetind într'o zi manuscrisul de psicologie, dădui peste acele câteva fraze ce le rostise d-l Maiorescu asupra culturii naționale.

Intr'o altă scrisoare din 17 Februarie 1869, Xenopol îmi desvoltă pe larg motivele pentru care nu împărtășește în totul părerile expuse de Maiorescu într'un studiu al său în care combate introducerea culturii la noi numai de sus în jos, prin imitatori servili ai popoarelor apusene dela cari împrumutăm numai forma goală a instituțiunilor lor.

Intrebarea deci stă acì: Este progresul nostru dintr'un început fals și de aceea e starea noastră de astăzi rea, sau progresul nostru e în sine normal, decât în această regularitate și legitimitate a sa trebuià să se producă stări anormale ca aceea de astăzi?

Mi se pare că numai când se formulează astfel întrebarea se presimte că ipoteza din urmă este, în admisiunea ei, explicarea stării noastre de astăzi și că deci consecințele ce se pot trage sunt cu totul altele; căci dacă se produc bureți și mușchi pe trunchiul încă verde nu trebue să conchidem de aici că măduva însăș e dejà putredă.

In două chipuri poate să se civilizeze un popor: sau civilizațiunea este productul său propriu, este pornită deadreptul din interiorul său și ramurile de cultură se desvoltă treptat cu necesitățile ce apar pe rând în acel popor, sau un popor e pus deodată în față cu o cultură dejà existentă și prin influența acesteia el se simte atras spre a ieșì din starea în care se află și a mulțumì necesitățile ce se desvoltă atunci în el. Care din aceste două moduri de civilizațiune este preferabil, nu voiu să determin; fiecare are bunurile și relele sale. Dacă ramurile de cultură se desvoltă în cazul dintâiu în mod mai original, desvoltarea însăș este mai unilaterală, nu rezultă aceà universalitate a desvoltării ce este productul frecărei elementelor străine. Se înțelege că aceste două moduri de civilizațiune nu sunt ceva exclusiv, că nu se poate zice că un popor are o desvoltare exclusiv originală sau că un altul se desvoltă în tot timpul numai sub o influență străină. Cele două moduri sunt dară numai două feluri de amestecături în care predomnește când unul când celălalt din elementele ce le compun. Anglia avù și are o desvoltare originală pe cât se poate: totuș impulsul puternic ce căpătă această desvoltare dela al XV secol încoace este datorit în mare parte studiului antichității. In Europa continentală fu desvoltarea din capul locului sub influența civilizațiunii antice; pe urmă însă nu se poate negà că fiecare națiune luà în desvoltarea ei o cale originală mai mult sau mai puțin... Mai important însă este de a studià influența acelei civilizațiuni antice asupra lumii barbare, căci din aceasta se vor puteà deduce consecințe importante pentru aprecierea stării și a direcțiunii noastre de astăzi.

Așà desvoltă tânărul student pe larg mai departe și cu multă erudiție părerile sale opuse celor ale profesorului său, și ce profesor!

Despre poeziile lui Alecsandri, compuse atunci și intitulate Pasteluri, Xenopol îmi vorbește cu mare entuziasm în epistola sa din 17 Februarie 1869.

Numărul acesta și nu mai puțin cel precedent sunt cu totul pline de interese. Poeziile lui Alecsandri și mai ales Concertul, sunt sublime. Le-am cetit de zece ori și tuspatru câți eram în casă le-am mai recetit. Ce face frumusețea acestei poezii este descripțiunea aceea minunată pusă în mișcare; nu mai puțin e de mirat cum a unit Alecsandri atâta spirit (vițu) cu atâta poezie dulce. Imi aduc aminte de versuri ca aceste «Toporași ce se închină gingașelor lăcrămioare» sau «Și duioase turturele cu dor lung, cu jale lungă» lângă cestelalte:

«Și culbeci cari fac coarne purtându-și casa în spinare,
«La ivirea lor poiana clocotește 'n hohot mare
«Singur macul, roș la față, doarme dus pe cea lume».

Scrisorile lui Xenopol pe care le depun toate la Academie, afară de câteva neînsemnate în care vorbește de lucruri cu totul personale și private, formează, pot zice, un volum întreg și cred că acei ce se vor ocupà mai târziu cu studiul amănunțit al mișcării noastre culturale vor găsì în ele izvoare și elemente foarte prețioase. In tot cazul ele vor contribuì a da o mare lumină asupra activității intelectuale a însemnatului istoric național și regretat coleg al nostru Alex. Xenopol.

Domnilor, fiindcă m'am ocupat de câțiva din autorii noștri cei însemnați, încetați din viață dela ultima noastră sesiune generală încoace, dați-mi voie să vorbesc și de poetul Al. Vlahuță, ale cărui însemnate merite au fost expuse în multe societăți literare private dar despre care nu s'a făcut încă nici o comunicare în Academia Română.

Am fost cu Vlahuță într'o corespondență continuă mai ales la începutul carierei sale literare, când mi-a comunicat cele întâiu poezii ce a scris. Din nenorocire, în furtuna care a trecut peste locuința mea în timpul ocupațiunii, toate scrisorile sale, afară de una, au fost distruse sau pierdute. Singura ce am mai găsit, datată din 6 Maiu 1882, și pe care o depun la manuscrisele Academiei, începe cu cuvinte foarte măgulitoare pentru mine

Permiteți tânărului d-voastră școlar ca, după un an aproape de tăcere să vină iarăș cu slabele lui prinoase și să abuzeze iarăș de răbdarea și bunătatea d-voastră.

Și după ce răspunde la oarecare observațiuni ce-i făcusem asupra unei poezii a sale «Scrisoarea unui bătrân», sfârșește cu interesantul pasaj în care atinge influența ce are asupra sa Mihail Eminescu care în aceà vreme compuneà cele mai minunate ale sale poeme.

Din cele ce-mi spune, s'ar crede că Vlahuță ar dorì să fie un imitator al lui Eminescu — ceeace nu este de loc. Vlahuță a fost un poet cu totul original. Deșì, probabil din motive personale, el n'a avut dispoziția să facă parte din Academia Română, cum am fi dorit, totuș noi îl considerăm oarecum ca dintr'ai noștri, căci în trei rânduri am premiat deosebite volume ale sale, ceeace nu s'a întâmplat nici unui alt autor român. Chiar în anul trecut, puțin timp înaintea încetării sale din viață, Academia i-a oferit premiul cel mare Năsturel pentru poeziile sale, premiu ce înaintea lui onorase numele unor autori ca Alecsandri, Odobescu și Coșbuc.

Pentru a serbà și aici memoria acestui însemnat poet, dați-mi voie să cetesc astăzi raportul pe care l-am făcut eu însumi în ultima noastră sesiune, raport de care au luat cunoștință numai numărul restrâns de membri cari formau comisiunea premiului Năsturel.

«Lessing, unul din cei mai mari autori critici ai tuturor timpurilor, scrie următoarele, vorbind despre omul de geniu:

«Când un spirit îndrăzneț, cu deplină încredere în propria sa forță, străbate în templul gustului prin o nouă poartă de intrare, se găsesc sute de spirite imitatoare care sperează să se furișeze și ele prin spărtura făcută, însă în zadar! Prin aceeaș putere prin care a deschis poarta, el o închide după sine».

«Această comparație, aș puteà zice axiomă, fără îndoială adevărată pentru imitatori servili, nu se poate aplicà la acei autori a căror bogăție de inspirație a fost poate mărită de predecesorul lor, dar cari au știut să-și păstreze pe deplin personalitatea proprie.

«Deaceea fac o afirmație greșită acei critici cari, vorbind despre poeziile lui Vlahuță, susțin că și acest autor — ca mulți alții — face parte din așà zisa «Școală a lui Eminescu». Adevărul este că poeziile lui Eminescu au făcut asupra lui Vlahuță un efect profund și poate i-au deschis orizonturi no

dar ceeace a produs Vlahuță nu este — ca să zic așà — o moștenire Eminescană ci o creație a propriei și bogatei sale imaginații.

«Eu cunosc poeziile lui Vlahuță de când au fost scoase întâiu la lumină în anii 1880, 81. Nu cred să mă înșel când afirm că am tipărit în «Convorbiri Literare» cele dintâi versuri ale sale, apreciind pe tânărul lor autor după adevărata sa valoare.

Vlahuță este un poet liric în sensul strict al cuvântului; ode, imnuri, fabule, balade, pastorale, elegii, satire, idile, epistole, epopee, tot ce nu este strâns legat de sentimentele cele mai adânci și mai intime, sunt concepții străine lui. Ceeace domină în versurile sale, este dragostea pătimașă, este credința religioasă, pătrunsă de îndoială și tristeță, este sbuciumul sufletesc pe care îl produce idea morții, e lipsa de speranță, că o înviere sub orice formă ar fi posibilă:

«Să nu mai revin în viață niciodată? .. nici-o-dată? ..
O, 'i grozavă vorba asta... Limbă ne mai desghețată,
Humă ne mai încălzită de simțiri și de idei!
Nu de moarte mă cutremur, — ci de veșnicia ei!»

Chiar gândul mângâietor pentru unii că, după moarte va mai trăì opera lor, este exprimat de Vlahuță cu multă melancolie:

«La voia ta sunt, însă, Puternice Părinte,
Să nu treci cu vederea smerita-mi rugăminte:
Indură-te și lasă pe pagina aceasta
Gândirea-mi să palpite când hârb îmi va fi țeasta.
Ințepenește-mi dreapta ș' închide-mi-o în sicriu
Dar nu 'ngheță, Stăpâne, și versul ce-aici scriu».

Da, Vlahuță este trist în cugetările sale. Pe când Voltaire cere ca poetul să fie vesel, să nu comunice altora decât plăcerile sale:

«En fait de sentiments l'art n'a rien qui nous plaise
Ou chantez vos plaisirs ou quittez vos chansons».

Vlahuță, ca și dealminteri majoritatea poeților moderni, nu ne comunică decât gânduri negre și simțiri dureroase. Chiar când arare ori o plăcere mare îl inspiră, lui nu-i vine să creadă în realitatea ei și nota dominantă este tot tristă:

«Mă 'ntreb de nu-i o nebunie
Să cred că tu ai răsărit
In existența mea pustie, —
De nu visez că's fericit.

O frică de copil m'apucă,
Și tremurând te strâng la piept,
Să nu-mi dispari ca o nălucă,
Și singur iar să mă deștept.
[In fericire».]

Sau în altă poezie: «Iubire»:

Pustie, nesfârşit de lungă,
S'aşterne vremea înainte,
Şi de pe-acum încep să-mi pară
Poveşti aducerile-aminte;
E-atâta fericire 'n urmă,
Ş'atâta-mi pare de departe,
Incât mă 'ntreb dac' am trăit-o
Sau am citit-o într'o carte...»

Ceeace este încă de notat în poeziile lui Vlahuță este forma admirabilă, impecabilă a versurilor. In tot volumul ce cuprinde peste optzeci de poezii — printre care spre mirarea mea lipsesc vreo şapte foarte frumoae, tipărite în anii 1881, 1883 şi 1884 în «Convorbiri Literare» — nu se vor găsì rime incorecte; se vor căutà în zadar neglijențe limbistice sau ritmice, ori comparații prea des întrebuințate şi uzate sau lipsite de imagini sensibile. Aşà zise licențe poetice de care n'au ştiut câteodată să se ferească nici chiar unii din poeții cei mai de seamă dela noi şi dela alte popoare, sunt străine lui Vlahuță şi este ştiut cât de mult măreşte valoarea unei poezii corectitudinea formei pe lângă înălțarea ideei, bogăția imaginației şi puterea sentimentului. Este ca un buchet de flori prezentat, nu într'o oală ordinară, ci într'un vas frumos ciselat. Cum ridică de exemplu valoarea sonetului: «Dar nu 'nțelegi» frumoasele rime şi admirabila comparație din ultimele două strofe:

«Uitare, vin' cu liniştea ta dulce
Zi gândului că-i ceasul să se culce:
E noapte, stinge lampa amintirii;

Lumina-i bate 'n cripte de morminte...
Intunec'o, s'adorm de-acì 'nainte,
C'am zis de mult adio fericirii!»

Ce frumoase şi ca formă sunt versurile din cunoscuta poezie «Dormi în pace», când la patul de moarte al femeii tinere şi iubite poetul e apucat de mânie contra celui ce lumile cârmueşte:

«Doamne, dacă nu se mişcă nici un paiu de pe pământ
Fără ştirea şi voința ta şi dac' al tău cuvânt
Este singura poruncă, cărei toate se supun; —
Dacă tu eşti drept, puternic şi nemărginit de bun, —
Spune, — pentru ce adesea lovitura ta'i nedreaptă?
Pentru ce ne surpi credința 'n judecata ta 'nțeleaptă?
De ce — fulger — cazi pe-un templu, spinteci bolta ta sfințită?
Şi în țăndări crapi icoana Maicii Domnului trăsnită?
De ce-aşterni omătul iernei peste floarea lui April,
Ş'un lințoliu pe obrazul visătorului copil?

Pentru ce iai două inimi căror tată zici că ești
Și, topindu-le în focul tinereții, le urseşti
Dor cu dor să-și împletească, prinse 'n dragoste nebună
Și când se iubesc mai dulce și-și fac visuri împreună,
Din senin îți vine-o toană: svârli țărâna peste una,
Iar pe cea stingheră — neagra jale pentru totdeauna?»

Dar când poetul «părăsește odaia plină de înghețul morții» și iese, «sub minunata boltă înstelat' a nopții», când vede luna «plutitoare în văzduhuri» care revarsă atâta farmec și i s'arată în așà sfântă splendoare «cum lunecă printre stele fără să le atingă», el se înfioară și se întreabă. . .

«Cine
Mân' atâtea lumi, cu pază, pe cărările senine?
. . . .
O ce mic și ce netrebnic m-am simțit atunci 'naintea
Marei străluciri, ce 'n raze-i inima-mi scăldà și mintea!
Și adânc smerit, cucernic, pocăit în fața lunii
Slavă și 'nchinarea dus-am bunului stăpân al lumii.

Dormi iubito, dormi în tihnă.— N'am venit să-ți tulbur somnul.
Am venit să-mi plec genunchii și-a mea inimă spre Domnul.»

Acestea sunt poeziile lui Vlahuță. Cu greu s'ar puteà pune alături cu versurile sale acelea ale vreunui alt poet român în viață.

Premiul «cel mare» Năsturel, care după litera testamentului este destinat mai cu seamă pentru scrieri de pură literatură română în proză și versuri, s'a acordat până acum la cinci autori, lui Vasile Alecsandri, Al. Odobescu, Coșbuc, Sârbu, pentru istoria lui Mihaiu Viteazul și în sfârșit lui Murnu pentru admirabila sa traducere în hexametre a Iliadei lui Homer.

Acum îmi pare indicat să încoronăm pe poetul nostru Vlahuță și propun să-i acordăm marele premiu Năsturel ca o dreaptă recunoaștere a frumosului său talent.

(ss) I. C. NEGRUZZI

Am aflat în urmă că poetul erà bolnav când Academia l-a onorat cu acest mare premiu și boala sa a fost, din nenorocire, fără leac spre marea pagubă a literaturii naționale.

Pentru a sfârșì comunicarea mea de astăzi, depun încă, pe lângă numeroasele scrisori adresate mie de Ștefan Vârgolici ce am dat Academiei în sesiunea trecută, încă una ce am găsit din întâmplare printre hârtiile împrăștiate de soldații germani ce-mi ocupau casa. Această scrisoare privește pe colegul nostru N. Iorga și are data 21 Decemvrie 1889 (e prin urmare veche de aproape 31 de ani).

Cuprinsul scrisorii se explică prin împrejurarea că pe vremea aceea eram, împreună cu Hasdeu şi Al. Odobescu, membru în Consiliul permanent al instrucţiunii publice, iar Consiliul aveà atunci atribuţiuni mai întinse decât are astăzi. Consiliul propuneà numirile în corpul didactic şi ministrul le aprobà. In lungul şir de ani cât am ocupat această delegaţiune, nu ţin minte decât un singur caz în care un ministru nu s'a unit cu o propunere de numire făcută de Consiliu. Iată scrisoarea:

«*Iubite amice,*

Odată cu scrisoarea mea pleacă la minister o petiţie a tânărului Neculai Iorga, care cere o suplinire la liceul din Focşani, cursul superior, de limba română sau latină, suplinite actual de aceeaş persoană.

Acest tânăr *Iorga* a trecut eri licenţa în litere, secţia istorico-literară, cu un succes extraordinar de strălucit, după ce a urmat, fiind elev al şcoalei normale de aice, numai un an cursurile Facultăţii noastre de litere. La Iunie trecut el a dat toate examenele anului I, numai cu bile albe, şi acum, la începutul anului curent, căpătând dela consiliul facultăţii dispensa de inscripţiuni a dat şi restul examinelor de doi ani, şi în sfârşit examenul general de licenţă, fiind admis *magna cum laude*. Este un băiat cu desăvârşire distins, cum n'am avut şi probabil mult timp nu vom aveà în Facultatea noastră, un adevărat *fenomèn*, şi ca memorie, şi ca putere de judecată, şi are numai 18 ½ ani.

Este însă de o sănătate delicată şi ar vreà o suplinire (căci e sărac), în aşteptarea unui concurs, sau a unei burse pentru străinătate.

Ar fi chiar păcat să nu meargă în străinătate, mai ales că e vacantă o bursă din fondul Nicolescu, pentru limba greacă, tocmai partea în care el s'a specializat. Ştie foarte bine limbile clasice, cunoaşte franceza, spaniola şi italiana, mai puţin germana, cu care însă se ocupă. El a făcut admiraţia noastră a tuturor şi ar merità să se creieze o bursă anume pentru dânsul. Solicitez recomandarea şi ajutorul tău pentru acest tânăr».

Precum vedeţi, ea este foarte elogioasă şi măgulitoare pentru colegul nostru.

Domnilor colegi, veţi înţelege că nu-mi voiu permite a face cel mai mic comentar la această scrisoare. După crâncenele lupte răsboinice prin care am trecut, ne găsim astăzi, pe neaşteptate, în lupte politice interne violente şi pasionate şi este foarte trist că ele au urmat aşà de repede marele act al Unirii Românilor în asemenea luptă în care partizanii ridică pe conducătorii lor în naltul cerului şi adversarii îi cufundă în adâncul prăpastiei. Ba chiar persoanele străine luptelor acestora, cum suntem noi membrii ai acestei Instituţiuni culturale înalte,

încă nu sunt siguri a nu fi influențați de cele ce se scriu, ce se vorbesc, de simpatii, de antipatii. Deaceea cred că judecata cea dreaptă și absolut nepărtinitoare va rostì-o numai posteritatea.

Acestea sunt manuscrisele ce depun astăzi pentru a îmbogățì colecțiunea Academiei.

Am avut mulțumirea, zilele acestea, de a recăpătà dela Sofia documentele ce ne luase Bulgarii; sperăm că ni se vor restituì colecțiunea de monede precum și documente, foarte importante cari au fost trimise la Moscova. Colecțiunile Academiei s'au mărit considerabil dela fericita noastră unire cu provinciile române care fusese încorporate împărățiilor vecine și nu pot face un îndemn destul de călduros tuturor acelor persoane sau familii cari posedă manuscrise ale autorilor români de seamă și pe cari nu le avem încă, să le depună la Academie. Negreșit, nu am speranța să căpătăm vreodată autografe ale vechilor noștri autori bisericești sau ale cronicarilor noștri — verificarea autenticității ar fi prea grea, dacă nu imposibilă, dar ar fi mult mai ușor să se completeze colecțiunea cu manuscrise ale celor ce au reînviat mișcarea noastră literară pe la sfârșitul secolului XVIII și întâii ani ai secolului trecut, precum ale fraților Văcărești, Alex. Beldiman, autorul poemei: «Jalnica tragedie a Moldovei», Cichindeal, Costache Conache, Alecu Donici, Mureșanu, Hrisoverghi, Nicolae Bălcescu, Alecu Russo, Iorgu Sion, D. Bolintineanu, Sihleanu, Cârlova, Cesar Boliac, C. A. Rosetti, Episcopul Melhisedek, fostul nostru coleg și atâți alții.

Precum avem biblioteca cea mai întinsă, așà trebuie ca și colecțiunea de documente cea mai bogată și mai prețioasă să se găsească la Academia Română.

CATECHISMUL LUTERAN ROMÂNESC

COMUNICARE

DE

ANDREIU BÂRSEANU

MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE

Şedinţa dela 11 Noemvrie 1921

Cum e în deobşte cunoscut, ca cea mai veche carte românească tipărită se consideră Catechismul numit luteran, tipărit în Sibiiu în a. 1544. Exemplare din această carte nu s'au aflat până acum; sunt însă dovezi contimporane, cari atestă existenţa netăgăduită a acestei cărţi [1]).

Dacă în adevăr cărticica despre care e vorba, a eşit de sub teascurile Sibiiului, e altă întrebare, deoarece, deşi în acest oraş există o tipografie încă în a. 1530, cu greu se poate presupune, că tipograful şi-a procurat, sau şi-a turnat slovă cirilică numai pentru această cărticică. Mai probabil este, precum presupune d-l N. Iorga [2]), că tipograful sibiian şi-a împrumutat litera dela Târgovişte, unde se tipăriau de mai multă vreme cărţi bisericeşti în limba slavonă, sau, cum crede d-l Dr. Adolf Schullerus într'o notiţă publicată în n-rii 1—6 din anul acesta al revistei «Korrespondenzblatt des Vereins für sieb. Landeskunde», că zugravul Philippus, «Philippus Pictor», de care fac amintire socotelile oraşului Sibiiu la a. 1544, va fi îngrijit tipărirea micului Catechism cu prilejul vreuneia din călătoriile sale la Târgovişte.

Cât pentru cuprinsul Catechismului în chestiune, părerile specialiştilor încă sunt împărţite.

---

[1]) Vezi: Bianu şi Hodoş: Bibliografia românească veche (1508—1830), tom. I. Bucureşti, 1903, pag 21—23.

[2]) Vezi: Iorga: «Ist. lit. religioase»... Bucureşti 1904, pag. 66.

D-l Al. Philippide, în «Introducere în Istoria limbei și lit. române» (Iași, 1888, pag. 58), presupune, că fragmentul de predică din Codicele Sturdzan, publicat în Hașdeu «Cuvente den bătrâni» vol. II, pag. 120—126, ar fi o parte din acest Catechism.

De altă parte d-l N. Iorga, în scrierea sa: «Istoria literaturii religioase a Românilor» (Buc. 1904), pag. 64, e convins, că textul Catechismului este cel copiat în a. 1607 de preotul Grigorie din Măhaciu și cuprins în vol. II din «Cuvente den bătrâni» de răposatul B. P. Hașdeu sub titlul: «Intrebarea creștinească». Iar cuprinsul acestei cărticele, întocmai ca și răposatul I. G. Sbiera, crede că a fost tradus din limba nemțească și influințat de nouăle învățături luterane.

La rândul său, răposatul Hașdeu, carele în a. 1879, când a dat la iveală volumele sale de «Cuvente den bătrâni», nu cunoșteà încă dovezile despre existența unui Catechism românesc din a. 1544, sprijinit pe însemnările păstrate la Brașov, îndeosebi pe a preotului luteran Simon Massa, cuprinsă în Chronicon-Fuchsio-Lupino-Oltardinum (ed. Trausch, Brașov, 1847; pag. 61), unde, la a. 1559 se zice: «Eodem anno die 12 Martii Johannes Benknerus, judex coronensis, cum reliquis Senatoribus, reformavit Valachorum Ecclesiam, et praecepta Catecheseos discenda illis proposuit» — afirmà cu toată convingerea, că preotul Grigorie din Măhaciu a reprodus «Intrebarea creștinească» după Catechismul tipărit în a. 1560 în Brașov, din inițiativa autorităților săsești din acest oraș, și că originalul acestei cărticele ar fi expozițiunea scurtă a credinței creștine, compusă după sfinții Ciril de Alexandria și Anastasiu de Antiochia, probabil de sfântul Maxim în veacul al VII-lea, prin urmare un izvor ortodox [1]).

Așadar părerile învățaților noștri cu privire la originalul copiei făcute în a. 1607 de popa Grigorie din Măhaciu sunt diferite: unii o consideră ca o reproducere a Catechismului sibiian din a. 1544, iar alții ca a celui presupus ca tipărit în Brașov cu 16 ani mai târziu.

Intâmplarea a făcut, să aflu într'o carte veche, partea cea

[1]) "Έκθεσις σύντομος τῆς 'Ορθοδόξου πίστεως.

mai mare manuscrisă, câteva foi vechi tipărite, cari cred că vor contribuì în câtva la deslegarea acestei controverse.

Anume în August din vara aceasta, ținându-și «Asociațiunea» noastră culturală adunarea sa generală în Sighetul-Marmației, sora ei, Asociația culturală maramureșană, a aflat de bine a întocmì o mică, dar prea frumoasă expoziție de industrie casnică și de obiecte istorice, expoziție, care, pe lângă admirabilele țesături și chindisituri țărănești și pe lângă numeroasele diplome nobilitare, cuprindeà un număr oarecare de obiecte vechi bisericești, între cari și câteva cărți vechi tipărite și manuscrise.

Răsfoind aceste cărți, mi-a atras atențiunea cu deosebire un volum afumat, expus de părintele Artemiu Anderco din comuna Ieud și dăruit Muzeului «Principele Carol» din Sighet, care, pe lângă câteva texte slavonești, pe cari nu le prea puteam înțelege, cuprindeà și niște texte vechi românești, scrise cu mâna, precum și două fragmente de cărți de asemenea vechi, tipărite.

Am împrumutat acest volum, pe care am onoarea a Vi-l înfățișà și al cărui cuprins, examinat mai cu răgaz, e următorul:

1. Pe pag. 1, e un pomelnic, în care întâlnim nume vechi românești maramureșene, ca: Miculu, Moșu, Veclu ș. a., iar pe pag. 2, o instrucție slavonească a Polunoșniței.

2. Intreagă partea primă a volumului e cuprinsă de un frumos manuscris slavonesc, cuprinzând viețile sfinților.

3. Urmează apoi un al doilea manuscris slavonesc, cuprinzând Pravila Sf. Apostoli și a Sfintelor Săboare. Pe amândouă aceste manuscrise sunt câteva însemnări slavonești din timpuri diferite.

4. Partea a patra a volumului conține 12 foi dintr'o Pravilă românească, despre cari la început credeam, că fac parte din Pravila mică dela Govora, tipărită în 1640 sub domnia lui Mateiu Basarab, dar în care d-l I. Bianu, un cunoscător mai iscusit decât mine al vechilor tipărituri românești, este aplicat a recunoaște o veche tipăritură coresiană, amintită de eruditul T. Cipariu în Analectele sale literare (pag. 29) în fragmentul din epilogul Tâlcului Evangheliilor, tipărit în Brașov, probabil în a. 1564.

5. In partea V se află în manuscris «Poslania» sau povestirea cărții Domnului H., căzută în Ierusalim, o interesantă variantă a «Legendei Duminecii», publicată de Hasdeu în «Cuvente den bătrâni», cu text slavonesc și românesc, tradus propoziție de propoziție, probabil, de un străin, sau copiată de un fidel copist al unui traducător străin. Poslania e urmată de o «Poucenie», adică de «Invățătura întru (cin)stita și marea Dumineca Paștilor», din care se află câteva fragmente în manuscrisul preotului Grigorie din Măhaciu — și aceasta, la rândul său are drept continuare o «Poucenie ot sta Priceștenie» (Invățătură la sf. Precestanie), iarăș în românește, amândouă însemnate prin vechimea limbei lor și prin rotacizarea sistematică a lui *n*. (Amândouă 10 foi și $^1/_4$).

6. Partea a șasea este o rânduealá slavonească a slujbei dumnezeești în sfânta și marea Sâmbătă.

7. Mai la urmă se află legate împreună cu celelalte părți 11 foi în 4^0 tipărite cu literă frumoasă cirilică, cu 15 șire pe fiecare pagină (două 14 și 16), din care 9 cuprind aproape întocmai textul copiat în 1607 de Grigorie din Măhaciu, și pe $3^1/_2$ pagini sfârșitul unui prolog.

Se vede după resturile păstrate, că în fruntea cărțuliei trebuie că au mai fost 1—2 foi, iar la urmă iarăș una, care, va fi conținut, probabil, vreun epilog. Cu totul, așadar, întreaga cărticică va fi constat din $1^1/_2$—2 coale de tipar în 4^0.

Asemănând copia popei Grigorie, reprodusă de Hasdeu în «Cuvente den bătrâni», cu originalul, constatăm câteva mici deosebiri. Sunt parte câteva cuvinte scăpate la copiat aceluia care făceà copia, parte câteva deosebiri fonetice, produse de desprinderea copiatorului cu dialectul ținutului său. Deasemenea sunt deosebiri destul de numeroase de grafie: înlocuindu-se deseori: ȣ cu *oy*, ω cu *o*, etc. Accentele încă lipsesc aproape cu totul în copia preotului Grigorie.

Fragmentul din prolog e următorul:

In peliță de înfată curată / Mariĭa. și învăță Apostoliĭ. Trimése-i / în toată lumea de să spue Evanghelia / lui Hs. Și zise Hs. Apostolilor. / Cineva créde și se va boteză / ertatŭ va fi. Cine nuva créde / nece se va boteză, peritŭ va fi. / Și au alesŭ 4 Evanghelisti de / în limba ovreĭască pre limba gre-/căscâ dezau scris Evanghelia. De-a/ciĭa sfinți Părinți Vasilie, / Grigorie, Ion Zlatoust,

Atanasie, / și Kyrilŭ filosofŭ, și ei / socotirâ și scoaserâ deîn car-/tea grečască pre limba srăbéscâ. // Dupâ acĕĭa neşte creştini bu/ni socotirâ şi scoaserâ car-/té de în limba srăbéscâ pre lim/ba românéscâ. Cu ştiré Mâ/riei lu Crai și cu știré Episcopu/lui Savei Țărâei Uîngurești. / Și scoasemŭ sfânta Evanghelie / și zéce cuvinte și Tatălŭ / nostru, și credința Apostolilor / să înțelégâ toți oamenii ci/ne-su Rumâni creștini. Cumu / grâiaște și sfântul Pavelŭ / Apostolu cătrâ Corinteni 14 capete: în sfânta beséreсâ mai bine e / a grăi 5 cuvinte cu înțelesŭ de // câtŭ 10 mie de cuvinte neînțe/lése în limba striinâ. Dupâ acĕĭa vă rugămŭ toți sfinți părinți / ore Vlădici, oare Episcopi, oare / popi, în cărora mână va venì a/césté cărți creștinești cumŭ / mainte să cetéscâ, necetindŭ / să nu judece nece să săduĭascâ, / ce numai ce-au propoveduit sf/inții Apostoli și sfinții Părinți. / Și închinămu cinste și dăruim / Sfinției tale Arhiereu i Mitro/politŭ Efrem. Și crédem că va / fi cu blagoslovenie sfinție lu / Is. Hs. mântuitoriul nostru. Amin.

Din acest prolog, așadar, se vede:

1. Că originalul Catechismului este cel grecesc al Sf-lor Vasilie, Grigorie, Ioan Zlatoust, Atanasie și Ciril filozof, și că românește s'a tradus de «neşte creştini buni» din limba sârbească.

2. Că el s'a scris «pre limba rumânească cu știrea Mâriei lui Crai și cu știrea episcopului Savei Țărâei ungurești» și a fost închinat «Sfinției Sale Arhiereu i Mitropolit Efrem».

Cine erà Mâria lui Craiul, de care se face amintire? Cine erà episc. Țării ung. Sava și Arh. și Mitr. Efrem?

Craiul n'a putut fi altul, decât Ioan Sigismund Zapolya, care a domnit în Ardeal în două rânduri: mai întâiu împreună cu mamă-sa, Isabella din Polonia, și apoi singur.

Sava a fost episcop ortodox în Ardeal, urmașul lui Cristofor, instituit de regina Isabella în 1557 la recom. lui Pătrașcu cel Bun, ca episcop al Geoagiului, delăturat pentru câtăva vreme și înlocuit cu superintendentul Gheorghe de Ocna, până când puternicul protector al acestuia Melchior Balassa căzând în disgrația lui Ioan Sigismund, pe care-l trădase, Sava fu recunoscut din nou ca episcop, recomandat fiind în 10 Aprilie 1562 de Iohannes, electus Rex, clerului român din districtele Hațeg și Caransebeș.

Iară *Efrem* a fost Mitrop. al Ungro-Vlahiei, urmând după Simeon, urmașul lui Anania, ucis de Mircea Ciobanul în a. 1558 și antecesorul lui Mitrofan și al lui Daniil, pe care-l aflăm într'o carte de donație domnească din 1566.

Prin urmare Efrem a fost Mitropolit al Țării Rom. între 1558—1566.

Tiparul cărticelii seamănă mult cu al primelor cărți coresiene; formula din prefață e aceea ca în toate celelalte — timpul nu poate fi altul, decât anii 1560—1562, iar locul tiparului în Brașov.

Textul cu variantele față de copia popei Grigorie din Măhacĭ publicată de B. P. Hasdeu.

INTREBARÊ CREȘTINÊSCĂ

Intrebar*e* — nu ꙟ трєбарѣ. — Creștinŭ ești? — Răspunsŭ, Creștinŭ.

I. Carele *e* omulŭ creștinŭ? — nu: Carele omol creștinŭ?

R. Omulŭ creștinŭ iaste acela omŭ cine în Hs. créde și v*iiaz*â cumŭ săntŭ tocmélele *(lu Hs. săva acela omŭ cine)* créde ertăciunea pâcatelorŭ dela tatălŭ sfntŭ dumnezeu (nu: d*o*mnezeu) că i se va da în harŭ preîn Is. Hs. — nu: вїазѫ.

. . . .

I. Câte lucrure trebuiaște să știe (nu: щїи) *ω*mulŭ creștinŭ.

R. De întăi zéce porâncéle ale lu (nu: лоүи) dumnezeu (nu: d*o*mnezeŭ). A doa credința creștineascâ. A treia tatălŭ n*ω*stru. A patra botezulŭ. A cincea cuminecâtura.

I. Pre cine'șŭ déde dumnezeu (nu: d*o*mnezeu) zéce cuvintele sale afarâ.

R. Pre M*ω*ysi pror*ω*cŭ pre doa*ω* table de pïatră în vrăhul munt*e*lui (nu: munt*ě*lui) de Sinae.

I. Zi céle zéce cuv*i*nte (nu: cuv*e*nte).

R. De întăi cu săntŭ domnul dumnezeu (nu: d*o*mnezeu) al tău pre lângâ m*i*ne (nu: m*e*ne) dumnezei (nu: d*o*mnezei) strĭini să n'aibi. A doa numele domnului dumnezeului (nu: d*o*mnezeului) tău în harŭ să nu-lŭ iai preîn gura ta că nevinovatŭ nu verĭ fi . . . . . A zécea să nu poftești vecinului tău nece muiare-i, nece fata-i, nece feciorulŭ, nece boulŭ, nece *asinulŭ* (nu: *calulŭ*), nece nemica ce iaste al lui.

I. Ianĭ să grâimŭ (nu: gr*ă*imŭ) depre hasna cel*ω*r zéce cuvinte ale lu (nu: lu*i*) dumnezeu (nu: d*o*mnezeu). dereptŭ ce-și déde dumnezeu (nu: d*o*mnezeu) zéce cuvintele sale afară, să ne prentru iale ispăsimŭ.

R. Nu dereptŭ acéia că nim*in*ilea (nu: nim*er*ilea) nu le poate înpleà deplinŭ.

I. Darâ derepce le-au datŭ afarâ.

R. Dereptŭ trei folosure. Folosulŭ deîntăi (nu: d*ă*întăi) cumŭ (nu: cu*m*) noi pâcatele noastre să le putemŭ (nu: p*o*temŭ) cunoaște deîn ei pre noi să ne smerim (nu: smerim*ŭ*). Și să mérgemŭ la vračŭ (ла врачь — nu: vra*ču*) la Is. Hs. . . . . . . să se întoarcă cătrâ dumnezeu (nu: d*o*mnezeu).

(Incă în două locuri: dumnezeu, în loc de d*o*mnezeu).

I. Pre cine'șŭ déde dumnezeu (nu: d*o*mnezeu) evglie (nu: evglï*a*) sa afarâ.

R. Pre fiiulŭ lui (nu: *fiiu*-lui) celŭ sfntŭ pre cine (nu: *să* pre cine) porânci noaω bucurie și milâ și ertâciunea pâcatelorŭ.

I. Ce e darâ credința céia ce noaω trebuiaște să ne ispăsim.

R. Nâdéjde în mila tatălui sfântŭ (nu: sfntŭ) dumnezeu (nu: d*o*mnezeu) dereptŭ moartea fiiului celŭ sfântŭ (nu: sf*n*tŭ).

I. Zi credința ce-au făcutŭ кі apsli (nu: apslŭ).

R. Capŭ diîntăi de fapta lumiei. Crezŭ întru dumnezeu în tatălŭ puterniculŭ făcătoriulu ceriului și alŭ pământului văzutelor *(tuturorŭ)* și nevăzutelorŭ. Capŭ al doile de scumpăratŭ (nu: *scumparăt*). Și întru unulŭ domnŭ Is. Hs. fiiul lu (nu: lu*i*) dumnezeu (nu: d*o*mnezeu) ce au nâscutŭ diniωrâ insâ deîn tatălŭ nâscu (nu: nâscu*t*) mainte de toate veacure. luminâ dela luminâ dumnezeu (nu: d*o*mnezeu) dereptŭ deîn dumnezeu (nu: d*o*mnezeu) dereptŭ nâscutŭ (nu: nâscu*t*) însâ nefăcutŭ unulŭ cu tatâ (nu: tatŭ). preîn cine toate fâcute săntŭ dereptŭ noi ωamenii. și dereptŭ ispăsenie noastrâ venit-au deîn ceri (nu: ceriŭ) și au nâscutŭ deîn dhulŭ sfntŭ și *deîn* Maria fatâ ωmu fu (nu: *în* Maria fat*ŭ*). râstignitu-seau (nu: r*ă*sti*c*nitu-seau) dereptŭ noi suptŭ Pilatŭ deîn Pontŭ. Rinuitŭ și îngrupatŭ (nu: îngr*o*patŭ) și învise a treia zi. dupâ s*t*ripturâ (nu: scriptură) și să suì în ceri (nu: cer*iu*) și șădeà adereapta tatălui. și iarâ (nu: iară) venì-va (nu: ven*e*-va) cu slavâ a judeca viii și morții. că înpârâțiia lui nu iaste ωbrășenie. Capŭ al treile de sfnție. Și în dhulŭ sfntŭ domnulŭ (nu: domnu*l*) ce vii face. însâ dela tatălŭ vine și în tatălŭ și în fiiulŭ să ne înkinâmŭ și să slâvimŭ. cumŭ au grâitŭ prωrocii (nu: пророчїи) și într'una sfântâ a săborului apslilorŭ beséreca. mârturiséște un botezŭ să să iarte pâcatele. așteptămŭ sculatulŭ mωrțilorŭ și ver fi viu în vecie aminŭ.

I. Ce iaste a treia parte ce trebuiaște creștinului să știe.

R. Iaste tatălŭ nostru ce-au (чѣоу, nu: *ce-u*) învățatŭ însuș*ă* (nu: însușŭ) Is. Hs. pre apωstoli. МАѲЕИ Ѕ̃Ї și Luc. (лоу) НЕ̃ глвА.

I. Zi ѡ̃чє нáшь rumânéște să înțelégemŭ (nu: înț*é*légemŭ).

R. Tatălŭ nostru ce ești în ceri (nu: cer*iu*) sfnțeascâ-se numele tău. să vie înpârâție ta fie voia ta (nu: înp*ă*râție) cumŭ în ceri (nu: cer*iu*) așà și pre pământŭ. pita noastrâ sățiωsă dă-ne noaω astâzi. și iartă noaω greșalele noastre. cumŭ (nu: cu*m*) ertămŭ și noi greșițilωrŭ noștri. și nu ne duce în nâpaste ce ne izbâvéște pre noi de hi*t*leanulŭ (nu: hi*c*leanul). că a ta e înpărăție și putérea și slava în vecie aminŭ.

I. Căte rândure de lucrure să ne cuprindemŭ în rugâciune.

R. Doaω.

I. Carele-sŭ acélea.

R. Milcuitura și datulŭ de harŭ.

I. Ce iaste milcuitura (nu și: *și datul de harŭ*).

R. Milcuitura iaste acéia căndŭ céremŭ (nu: c*e*remŭ) ceva dela dumnezeu (nu: d*o*mnezeu) și avemŭ greu și nevoiâ nωastră sfântŭ (nu: sfntŭ) numele al lui pre a*j*utori (nu: a*g*utor*iu*) să-lu Remâmŭ (nu: Remâ*m*).

I. Ce e datul de harŭ.

R. Datulŭ de harŭ iaste acéia căndu ne aducemŭ aminte depre (nu numai:

de) toate faptele bune ale lui Dumnezeu (nu: D*o*mnezeu) și dâmŭ (nu: d*ă*mŭ) harŭ lui preîn Hs.

I. Căte lucrure trebuescŭ să fie în rugăciune.

R. Cinci lucrure. Deîntăi porâncélele că dumnezeu (nu: d*o*mnezeu) au porâncitŭ și au lăsatŭ să rugâmŭ. A doωa *[făgăduita că dumnezeu]* făgâduitu-ne-au că ne va pre noi asculta. A treia credința că toate făgâduiturile lui dumnezeu cu credințâ numai să le putemŭ cuprinde la noi. A patra cérere greu și nevoie sufletului și trupului. A cincea în al cui nume trebuiaște să céremŭ să veri să știi numai numele lu (nu: l*ui*) Is. Hs.

I. Căte cérer*e* (nu: cérer*i*) săntŭ în tatălŭ nostru.

R. Șapte cérer*e* (nu: cérer*i*) săntŭ. trei-sŭ diîn iale de vïiața de veacŭ (nu: v*ia*ța). patru cérer*e* depre vïiața aceștïi lumi.

I. Ce iaste a patra parte ce trebuiaște să știe creștinulŭ.

R. Botezulŭ cum au scrisŭ sfăntulŭ (nu: sfntul) Ӎ. *evglistŭ* (nu: *Mt evg. listă*) capŭ mai apoi. unde zise domnulŭ dumnezeulŭ nostru Is. Hs. pâsați în toatâ lumea învățați toate limbile botezațï-*i* (nu: boteza*ți*) în numele tatălui *[și fiiului și dhului]* sfăntŭ (nu: sfntŭ). și iarâ zise (nu: iar*ă* zi*ce*) în evglïe lu Marco (nu: lu*i*). capŭ mai apoi. cine va créde și va fi botezatŭ ispăsitŭ va fi, cine iarâ nu va créde peritŭ va fi.

I. Ce iaste a cincea parte ce trebuiaște creștinului să știe.

R. Cuminecâtura dela prést*ω*l*ă* (nu: préstol*ŭ*). ce iaste scrisâ de sfințïi evglisti Mt. ҁѕ Mr. ӑд. Luk. ҁ și sfntulŭ Pavelŭ apsl*ă* (nu: apsl*ŭ*).

I. Zi céle cuvinte.

R. Domnulă *τ* dumnezeu (nu: d*o*mnezeu) Is. Hs. dupâ cinâ *luω* pitâ (nu: *lω ω* pitâ) și blagoslovi (nu: blgoslovi) și frâmse și déde ucenicilor săi. și zise luați și mâncați că acesta iaste trupulŭ mieu ce se déde dereptŭ voi. ačasta faceți cândŭ veți face pomeana mea. Așișdere și păharŭ (nu: p*â*harŭ) lu*ω* dupâ cinâ și blagoslovì (nu: b*lg*oslovi) și déde ucenicil*ω*r săi și zise béți toți deîn trânsŭ acesta iaste singele mïeu de lége noa*ω* ce se va vărsa dereptŭ voi dereptŭ mult*e* (nu: mul*ți*) să va se iarte pâcatele ačasta faceți pururilea cândŭ veți face pomeana mea.

LEOPARDI E LA SPAGNA

APPUNTI

DI

RAMIRO ORTIZ

MEMBRO CORRISPONDENTE

Seduta del 20 Aprile 1923

SOMMARIO

B. *Diffusione della lingua e letteratura spagnuola in Italia e influenze reciproche*. 1. Parole spagnuole nei «trecentisti» e «cinquecentisti» italiani? — 2. È possibile che il Leopardi confondesse lo spagnuolo col catalano e il provenzale. — 3. Nel cinquecento la letteratura spagnuola si modellò sull'italiana. — 4. Italianismi nello spagnuolo.— 5. Diffusione della lingua e letteratura spagnuola in Italia nel seicento e pubblicazione avvenuta in Italia in ispagnuolo delle «Novelas ejemplares» del Cervantes. — 6. Influssi della letteratura spagnuola sulla italiana del seicento. — 7. Come l'Italia, anche la Spagna si trova nel caso di dover ricreare la sua letteratura intera, dopo il seicento. — 8. Uniformità di stile negli autori italiani e spagnuoli del settecento, per influsso della letteratura francese. — 9. Come l'Italia, anche la Spagna manca di letteratura moderna e per le medesime ragioni.— 10. Poeticissima fra le lingue, non ha prodotto poeti universali. — 11. Stato odierno della letteratura spagnuola. — 12. La lingua spagnuola si presta ad arricchir l'italiana.

C. *Le letture spagnuole del Leopardi*. 1. D. Antonio de Solis e la sua «Historia de la conquista de Mexico. — 2. Calderon e le traduzioni tedesche del suo teatro. —3. A. de Ercilla y Zuñiga e la sua «Araucana».—4. «Historia del famoso predicador Fray-Gerundio de Campazas». — 5. D. Pedro de Cieça de Leon e la sua «Cronica «del Peru». — 6. Incomincia a leggere il «Quijote» del Cervantes, e, contemporaneamente, le «Novelas ejemplares».—7. D. Saavedra Fajardo e la sua «Idea de un prin«cipe politico Christiano».—8. Agustin de Rojas e il suo «Viaje entretenido».—9. Lope de Vega e il suo «Arte nuevo de hazer comedias». — 10. Francisco de Riojas (Rodrigo Caro). — 11. Manuel José Quintana.

D. *Giudizii del Leopardi sul «Quijote»*. 1. La natura del comico del Cervantes e il fine che si propone nella sua opera. *Un po' di portoghese*. 1. Una citazione del Ferreira da Costa a proposito di lingua e di ortografia.—2. Camoens e i suoi «Lusiadi».

VII. INFLUSSI SPAGNUOLI SULLE OPERE DEL LEOPARDI. 1. Quel che c'è, e quello che non c'è nello *Zibaldone*. — 2. Come leggeva il Leopardi. — 3. Influssi calderoniani nel *Canto notturno di un pastore errante nell'Asia*, nelle *Ricordanze*, nel *Consalvo*, nell'*Ultimo canto di Saffo*.—4. Le *Coplas* di Jorge Manrique, il motivo poetico della «fortuna labilis» e speciali consonanze della poesia spagnuola con passi leopardiani della *Sera del dì di festa* e delle *Ricordanze*. — 5. Garcilaso de la Vega e suoi influssi sul *Sogno* e il *Consalvo* del Leopardi.—6. La poesia mistica di Fray Luìs de Leon, l'*Infinito*, l'*Ultimo canto di Saffo*, le *Ricordanze*, il *Canto di un pastore errante nell'Asia*, la *Ginestra* ecc. — 7. L'ode di Rodrigo Caro *A las ruinas de Italica* e *La Ginestra* del Leopardi.—8. *La rosa del desierto* del Cienfuegos e «il fiore del deserto» del Leopardi.—9. Manuel José Quintana e le sue odi *A España, después la revolución de Marzo* e *Al combate de Trafalgar*, in quanto fonti probabili di più d'un passo della *Canzone all'Italia*.

LEOPARDI E LA SPAGNA

I

INTRODUZIONE

Avevo già osservato molti anni fa, leggendo per la prima volta nel testo spagnuolo *La vida es sueño* del Calderon, certi versi che mi parevano somigliar singolarmente ad altri del Leopardi, nè me n'ero meravigliato, ben sapendo quanto profonda conoscenza della lingua spagnuola avesse il nostro immortale poeta. Basta infatti sfogliar lo *Zibaldone*, specie nei volumi VI e VII, per accorgersi subito che ridonda di osservazioni grammaticali, etimologiche, e soprattutto sintattiche, particolari allo spagnuolo, messe a confronto con altre italiane, francesi, greche e latine. C'è stato anzi un tempo, che, giudicando così a occhio e croce, mi sorrideva l'idea di studiar gli accenni alla *letteratura* spagnuola contenuti nello *Zibaldone*. Avevo l'impressione che si potesse cavarne qualcosa. Solo più tardi ni sono accorto, che, in realtà, tanto sono in quelle pagine numerosi gli accenni filologici e grammaticali, altrettanto sono scarse le osservazioni puramente letterarie. È vero che, nell'*Indice*, il nome p. es. del Cervantes ricorre spessissimo, ma è anche vero che le frasi citate servono quasi unicamente da esempi di regole o di particolarità grammaticali e mai implicano un giudizio estetico sull'opera immortale del grande andaluso.

Oggi però, sfogliando certi libri spagnuoli venutimi tra le mani nel riordinar la mia biblioteca, mi sono imbattuto in un certo numero non disprezzabile di glosse marginali scritte da me a lapis in altri tempi, che, richiamando di nuovo la mia attenzione su certe singolari somiglianze e coincidenze di concetto e di forma fra le poesie di Jorge Manrique, Rodrigo Caro, Fray Luis de Leon, Manuel José Quintana ed altre del Leopardi, mi han fatto tornare «nel primo proposto» di buttar giù qualche nota sul

4*

Leopardi e la Spagna per mio particolar passatempo e, chi sa? fors'anche con qualche utilità pel lettore. E poi che da queste mie note fuggitive, potrebbe un giorno uscire un qualche studio sulle *fonti spagnuole della poesia leopardiana*, credo bene premettere qualche notizia sulle nozioni che di lingua e letteratura spagnuola ebbe il nostro grande e infelice poeta.

II

COME IL LEOPARDI POTÈ APPRENDER LO SPAGNUOLO

È noto come il primo precettore di Giacomo fosse il gesuita messicano Don Giuseppe Torres, il quale, morendo in casa di Monaldo, vi lasciò «con l'intera sua eredità, un buono scaffale di «libri»[1]). Si potrebbe dunque pensare ragionevolmente che da lui il Leopardi apprendesse i primi rudimenti della lingua di Cervantes. Se non che il Torres fu presto sostituito dal Sanchini e nello *Zibaldone* gli appunti concernenti lo spagnuolo cominciano relativamente tardi e diventan numerosi solo nel V volume, quando par che leggesse per la prima volta nel testo il *Quijote*. Ad ogni modo è chiaro che, verso gli ultimi anni, il Leopardi non solo era in grado di legger nel testo il *Quijote*, ma persino di occuparsi con competenza di quistioni filologiche e grammaticali, delle quali tratta con serietà di metodo e conoscenza profonda della lingua. Qualcosa ad ogni modo dovette saperne assai presto,

---

[1]) Nel capitolo della sua *Autobiografia di Monaldo Leopardi* lasciata inedita e pubblicata da A. AVOLI (Roma, Befani, 1883) intitolato *Della formazione e accrescimento di questa biblioteca* e scritto, come risulta dalla data apposta alla fine, il 1822; quel brav'uomo che in fondo fu Monaldo, dopo aver riferito come, ai tempi della Repubblica Romana del 1815, che egli chiama «fantoccio politico», avesse approfittato dell'occasione per acquistare «a vil prezzo» libri non solo appartenuti ai conventi soppressi, ma «a «Cardinali, Prelati, avvocati e gente d'ogni Classe che sloggiò in folla da Roma», cita fra quelli che lo aiutarono ad arricchir la sua Biblioteca, «il Sigr. Dn. Francesco Serrano «ex gesuita Spagnuolo, il quale, oltre quello che provvide coi miei denari, me ne mandò «alcune Casse in dono». E poco dopo, a proposito del Torres: «Finalmente non tacerò «del mio amatissimo e rispettatissimo Precettore Don Giuseppe Torres, exgesuita di «Vera Croce, il quale, vissuto in casa mia per 37 anni e mortovi l'anno scorso (1821), «mi lasciò con l'intera sua eredità un buono scaffale di libri». Cfr. G. PIERGILI, *Il conte Monaldo Leopardi* in *Nuova Antologia* del 15 febbraio 1882 e le interessanti note del BENEDETTUCCI, *Prima idea di una biblioteca Leopardiana in Monaldo Leopardi* in *Il Bibliofilo*, V (1884), No. 4, cui si aggiunge ora l'ottimo studio di DANTE BIANCHI, *La Biblioteca Leopardi in Recanati* in *Giorn. st. d. lett. it.*, LXXIX, 136 sgg., il cui solo difetto è di fondarsi unicamente sul Catalogo a stampa.

e, malgrado la sua attenzione non cominci a fissarsi seriamente sulla Spagna e gli Spagnuoli che verso gli ultimi mesi del 1820, a proposito di quei moti rivoluzionarii che tanta eco ebbero in tutta Italia, non escluse le Marche[1]), il passaggio di Don Giuseppe Torres in casa Leopardi e soprattutto quel «buono scaffale «di libri» di cui alla sua morte s'era arricchita la biblioteca paterna non dovettero rimaner senza conseguenze per ciò che riguarda la cultura spagnuola del Leopardi.

Il *Catalogo della Biblioteca Leopardi in Recanati* pubblicato nel 1898 dalla *R. Deputazione di Storia Patria per le provincie Marchigiane*[2]), in occasione del Centenario leopardiano appare estremamente povero di opere spagnuole. Io non vi ho potuto spigolare che una *Grammatica Italiana, Francese e Spagnuola* (Venezia, 1680, in-16⁰), di cui non si dà neppure l'autore, ma che notizie cortesemente fornitemi da Mons. Monalduzio Leopardi mi permettono d'identificare colla *Novissima Grammatica Italiana, Francese e Spagnuola, cioè la Francese e l'Italiana di* G. ALESSANDRO LOMCAMPS *e la Spagnuola di* LORENZO FRANCIOSINI[3]). Venezia, 1680 (e non 1860 com'è stampato nel Catalogo sopra citato!); e un *Dizionario e Colloqui in fiammingo francese, spagnuolo e italiano* (Anversa, 1568, in-16⁰) anche questo privo del nome dell'autore. Di opere letterarie il predetto *Catalogo* non registra che un *Cervantes, Don Chisciotte in lingua spagnuola* (Anversa, 1697, tom. 2, in-8⁰), un *Cervantes, Novellas*

---

[1]) Si vegga il buon libro del Dott. DOMENICO SPADONI, *Una trama e un tentativo rivoluzionario dello Stato Romano nel 1820-21*. Roma-Milano, Soc. ed. Dante Alighieri, 1910 (No. 4 della Serie VI della *Biblioteca Storica del Risorgimento Italiano* pubblicata da T. CASINI e V. FIORINI).

[2]) *Atti e Memorie*, vol. IV.

[3]) Posseduta, per fortuna, della *Biblioteca dell' Accademia Rumena* nella edizione di Venezia, 1673. È ben povera cosa, ma curiosissimi sono i *Dialoghi* e cioè, per esprimerci celle parole del buon Franciosini, i *Coloquios familiares muy convenientes y provechosos, para qualquiera qualidad de personas deseosas de saber hablar, y escriver la lengua española* aggiunti alla fine del libercolo, con curiose reccomandazioni al palafreniere d'incitare col fischio il cavallo a orinare e altre amenità di cattivo gusto, e spiritosità di questo genere: «Pregunto os si teneis algo de nuebo» — «Hallé (por desdicha) «esta mañana dos partes de aguieros nuevos, en mis carcas» — «Harto tristes y lastimosas «son estas y semejantes nuebas». L'aspetto misero, la carta cattiva, i quaderni mal piegati e soprattutto i numerosi errori di stampa mostrano il pubblico (mercanti e uomini d'affari) cui era destinata. Ad ogni modo di assai mediocre aiuto potè essere al Leopardi data la sua indole elementarissima, per cui si riduce a poco più che a un prospetto delle declinazioni e delle coniugazioni! Molto di più dovette apprendere della viva voce di D. Giuseppe Torres, ancora vivo nell' autunno del 1820, quando il pensiero del Leopardi comincia a rivolgersi alla Spagna.

(sic) (Milan, 1615, in-12⁰) e del medesimo *Vida y echos* (sic) *de Don Quijote* (Madrid, 1765, tom. 4, in-8⁰) e un *Don Chisciotte tradotto dal Franciosini* (Venezia, 1622, in-8⁰). Se a tutto ciò aggiungeremo l'opera di Alonso Barros, *Proverbi morali spagnoli e italiani* (Firenze, 1622) e un volume in-folio di *Poesie in lingua spagnuola e feste fatte in Bologna per la esaltazione al trono di Carlo IV re di Spagna* (Venezia, 1789), avremo quanto di più importante, in fatto di opere spagnuole ci dà il sullodato *Catalogo*, che, per il modo come è compilato[1]) riesce di ben poca utilità agli studiosi, ai quali non risparmia una gita a Recanati, che disgraziatamente non ho potuto ancora fare, così lontano come sono. Per buona fortuna, grazie all'inesausta cortesia di Mons. Monalduzio Leopardi, cui mi protesto qui pubblicamente grato delle notizie che ha voluto fornirmi, sono in grado, almeno per ciò che riguarda le grammatiche spagnuole possedute dal Leopardi, di aggiungere alla scarsa lista qui sopra riportata i seguenti quattro volumi:

1. LORENZO FRANCIOSINI, *Grammatica Italiana e Spagnuola.* Genova, 1648.
2. IDEM, *Grammatica Spagnuola e Italiana.* Roma, 1638.

[1]) Vedi le giuste critiche di ALFONSO CERQUETTI, *Catalogo della Biblioteca Leopardiana edito a cura della R. Deputazione marchigiana di Storia Patria.* Milano, tip. Umberto Allegretti, 1898.— «Le plus sûr moyen d'être bien renseigné est encore «de parcourir attentivement les rayons de la bibliothèque» dice lo ŞERBAN *(Leopardi et la France.* Paris, Champion, 1913, pp. 18—19) a proposito dell' *Index Bibliothecae Gentis Leopardae recanatensis materiarum ordine dispositus* e dell' altro catalogo a schede esistenti nella *Biblioteca Leopardiana* di Recanati, e sui quali si vede che è stato compilato il *Catalogo* pubblicato in occasione del Centenario a cura della *R. Deputazione marchigiana di Storia Patria* senza prendersi la briga di controllare se tutti i libri vi figurassero. Nel catalogo a schede infatti «nombres d'ouvrages n'y sont pas inscrits, «et nombres de fiches indiquent des livres qu'on ne trouve pas en place. Cela tient, «nous a-t-on dit, à ce que plusieurs de ces fiches, écrites par Giacomo lui même *(e quindi «le più interessanti per noi!)* ont été pour satisfaire aux demandes d'autographes, dis«tribuées aux visiteurs avec la permission de Paolina». (ŞERBAN, *Op. cit.*, p. 17). Per ciò che riguarda l'altro Catalogo per materia, «ce catalogue n'est pas complet «non plus. Il y manque certaines livres mentionnés dans le catalogue par fiche corres«pondante» (p. 18) Lo ŞERBAN ignora evidentemente l'esistenza del *Catalogo* pubblicon tanta negligenza della R. Deputazione marchigiana; ma è chiaro che, anche se l'avesse conosciuto, non avrebbe potuto fare che conchiuderne, come il meglio che gli restasse a fare era di scorrere con l'occhio lungo i palchetti degli scaffali. Quanto bisognerà ora attendere perchè gli studiosi possano avere di quella biblioteca così importante un Catalogo fatto come Dio comanda? E pensare che l'occasione c'era stata, ed è stata così scioccamente perduta per colpa della faciloneria di chi si è accinto a un' opera di tanta importanza senza immaginarsi neppure che voglia dire la compilazione d'un catalogo secondo le esigenze degli studi moderni!

3. IDEM, *Grammatica Spagnuola-Italiana.* Venezia, Baglioni, 1769.

4. M. GIOVANNI MIRANDA[1]), *Osservazioni della lingua castigliana divisa in libri quattro, nei quali s'insegna con gran facilità la perfetta lingua spagnuola.* Venezia, Gioliti, 1585.

Oltre a ciò alcuni volumi francesi intorno ad argomenti diversi riferentisi alla Spagna o alle sue antiche colonie, che desumo dalla *Liste des ouvrages français ayant appartenu à Monaldo Leopardi avant 1827* pubblicata in *Appendice* al suo volume u *Leopardi et la France* da N. ȘERBAN:

1. GARCILASO DE LA VEGA, *Histoire des Incas, rois du Pérou*, traduite de l'espagnol par M. BAUDOUIN (Amsterdam, 1704, 2 voll. in-8; il secondo volume manca).

2. GRACIAN (Baltasar), *Le héros ou le caractère d'un vrai héros*, trad. de l'espagnol par FR. DE COURBEVILLE (Rotterdam, 1729, in-12).

3. GRACIAN (Baltasar), *L'uomo di Corte* tradotto dallo Spagnuolo in francese da AMELOT DE LA HOUSSAYE e dal Francese in Italiano da FRANCESCO TOSQUES (Venezia, 1718, in-8). [Importante perchè, trattandosi di una traduzione del *Cortegiano* — che il Tosques poteva risparmiarsi la fatica di ritradurre in italiano — il Leopardi avrebbe potuto esserne confermato nella sua idea che molta maggior comunanza di sentimenti e di idee ci sia fra Spagnuoli e Italiani che tra Italiani e Francesi[2]). Da notarsi anche che il Gracian era un gesuita ed è probabile che questo volume facesse, con l'altro di Garcilaso[3]) sulla *Storia dagli Incas* che ci richiama all' America del Sud, parte della Biblioteca dell'ex gesuita Don Giuseppe Torres di Vera Cruz.]

4. FLORIAN (Jean-Pierre Claris de), *Gonzalve de Cordoue, ou Grenade reconquise* (Paris, Girod et Tessier, 1792, 2 voll., di cui manca il primo). [Notevole per ciò che può riguardar le fonti del *Consalvo]*.

---

[1]) Questo dovette essere il volume, dal quale il Leopardi dovè trarre la maggior parte delle *Osservazioni* sulla lingua spagnuola, delle quali è così ricco lo *Zibaldone*.

[2]) Cfr. CASTIGLIONE, *Il Cortegiano*, II, 37.

[3]) Da non confondersi coll'omonimo suo grande, autore delle famose ecloghe e canzoni, in cui così spiccata è l'influenza del nostro Petrarca. Si tratta dell' americano Garcilaso de la Vega figlio del *conquistador* Garcilaso e di una nobile indiana, discendente da Huayna Capac e che fu soprannominalo *el Inca* per distinguerlo dall' altro e ben più noto Garcilaso. Le sue opere principali, a non parlare di una traduzione di Abarbanel (1596) che fu messa all' Indice, sono *La Florida del Inca* (1605) racconto colorito e fantastico della spedizione di Fernando de Soto e delle istituzioni e pratiche degli Indiani, di assai dubbio valore storico data la sua ingenuità e credulità che gli fa scambiare per fatti reali le più fantastiche leggende. Scrisse anche certi *Comentarios reales*. La vivacità dello stile congiunta a quel tanto di pittoresco e di esotico che è proprio dell' argomento fan sì, tuttavia, che la lettura delle sue opere d'argomento peruviano riesca di sommo interesse, e molto dovè interessare il Leopardi, che ai costumi degl' Incas accenna più volte nello *Zibaldone* e nelle *Operette morali*, nella traduzione francese ch'egli ne possedeva. Cfr. I. FITZMAURICE-KELLEY, *Litterature Espagnole*, Paris, Colin, 1904, p. 384 e C. R. MARKHAM, *Expedition into the valley of the Amazonas* (Hakluyt Society Publications) t. XXIV, London, 1859.

5. *Histoire générale d'Espagne* tirée de MARIANA et des auteurs les plus célèbres (Paris, 1723, 9 voll. in-12). [Opera attribuita all'abate DE BELLEGARDE, su cui cfr. J. CH. BRUNET, *Manuel du libraire*, VI, No. 25988].

6. MAISTRE (Giuseppe de), *Lettere d'un gentiluomo russo su l'inquisizione spagnuola.* (Modena, 1823, 1 vol. in-8⁰).

7. MARIVAUD (Pierre de), *Farsamone, ovvero le follie romanzesche del moderno Don Chisciotte*, tradotto dal Francese (Venezia, 1751, in-12⁰ .

8. *Réflexions, sentences ou maximes royales et politiques* traduites de l'espagnol par le R. P. DE OBEILH (Amsterdam, Elzevir, 1671, in-16⁰).

9. SOLIS (Antoine), *Histoire de la conqueste du Mexique.* Traduicte de l'espagnol par l'auteur des *Deux Triumvirats* (Paris, 1730, 2 voll. in-12⁰). [Presumibilmente appartenuto a D. Giuseppe Torres].

Altri libri spagnuoli dovevano pure esserci nella Biblioteca Leopardi, e forse ci sono, per quanto dal *Catalogo* non risultino. Il Leopardi p. es. cita ispagnuolo il titolo dell'opera di Garcilaso sulla *Storia degli Incas* e spinge la sua scrupolosità fino a usar la forma spagnuola: *ello mesmo* in luogo di: *idem* o *ibidem.* È assai probabile quindi che di quest' opera esistesse nella Biblioteca paterna un esemplare in ispagnuolo[1]). Quanto alle nozioni di

[1]) Ho supposto un momento, per un eccesso d'incredulità, che potesse trattarsi di una certa civetteria di erudito che si compiacesse di far sfoggio della sua scienza spagnuola, ritraducendo (il che non poteva riuscirgli difficile) il titolo dell' opera dal francese nella lingua dell' originale. Mi ci faceva pensare quell' *ello mesmo*, che mi sapeva di troppo eccessiva esattezza per non destar sospetto. Ho potuto poi convingermi, proseguendo la lettura dello *Zibaldone*, che era un' abitudine costante del Leopardi, il quale, per ciò che riguarda il metodo, l'esattezza e la coscienziosità delle citazioni, potrebbe dar dei punti a molti studiosi moderni. A p. 3992 (VI, 305) dello *Zibaldone*, dopo aver citato un passo della *Parte primera de la Chronica del Peru, por* D. PEDRO DE CIEÇA DE LEON, *en Anvers, 1584*, aggiunge in ispagnuolo: *hoja 272, capitulo 113, principio* e altrove, in una sua nota alla *Scommessa di Prometeo* (*Operette Morali*, ed. DELLA GIOVANNA. Firenze, Sansoni, p. 69, nota 5): *hoja 30 y siguiente.* Per le opere poi citate in ispagnuolo nello *Zibaldone* dopo il 1825, è chiaro che egli potè averle tra le mani a Milano, Bologna, e Firenze, dove è incredibile il numero dei libri che lesse. Ci risulta p. es. che molti libri spagnuoli egli lesse a Bologna. Lo stesso sarà da dire delle opere francesi che cita nello *Zibaldone* e che non risultano far parte della sua biblioteca. Male dunque argomenta lo ŞERBAN, *op. cit.*, p. 113, ch' egli le citi di seconda mano: «Certes il y a des auteurs dont Leopardi ne cite rien dans son «journal et que, cependant, il a lus. De même, on trouve dans le *Zibaldone* des «citations d'auteurs que Giacomo n'a pas lus et qu'il ne cite que de seconde main. «Tels par exemple Bossuet, Buffon, Molière, Racine, Delille, Jean-Baptiste Rous«seau que Leopardi apprend à connaître par le extraits qu'en donnent DELAPLACE «*et* NOEL dans leurs *Cours de littérature et morale* si répandu». Possibile? La *Storia naturale, generale e particolare* del Buffon il Leopardi la possedeva di certo e lo Şerban stesso c'informa che la possedeva nella edizione di Venezia del 1782—1791 in 59 volumi in 12⁰. Che dal Catalogo non risulti che possedesse anche l' originale francese non vuol dir nulla. Neppur l' opera di D. Antonio de Solis ch' egli cita continuamente in ispagnuolo vi appare altrimenti che nella traduzione francese. E allora? Che da prin-

spagnuolo che il Leopardi possedeva, se esse non trasparissero abbastanza dallo *Zibaldone* e di testimonianze estrinseche ci fosse bisogno; potrebbe servirci quella del Ranieri nelle pagine introduttive ch'egli premise alla edizione da lui curata (Firenze, 1945) delle *Opere* del Leopardi:

«Già provetto nella propria lingua e nella latina, imparò da sè stesso non solo la francese, *la SPAGNUOLA* e l'inglese, ma ancora, quel che è assai più, la greca e l'ebraica, nella quale giunse infino a disputare con alcuni dotti ebrei anconitani».

Ed il Carducci:[1])

«Egli, per abito di studi e per disposizioni d'ingegno fu veramente tutto greco e latino: ma greco dei grandi giorni di Senofonte e di Sofocle, ma latino dell'ultima generazione republicana. Del medio evo nulla sentì, o sentì male. Dei popoli moderni, anche rispetto alla fantasia, al sentimento, all'arte, faceva gran distinzione fra meridionali e settentrionali. Co' meridionali eran tutte le sue s mpatie; e, *dopo gl'Italiani, mette gli* SPAGNUOLI».

Tornando ora alle opere spagnuole che il Leopardi potè consultare nella ricca biblioteca paterna, io non riesco a liberarmi da un sospetto: che cioè i libri contenuti in quello scaffale che il povero Don Giuseppe Torres lasciò per tutta eredità a Monaldo non compaiano fra quelli del *Catalogo*, diremo così, *ufficiale* di Casa Leopardi. Ad ogni modo, stando alle notizie che abbiamo potuto raggranellare, e a quanto si può desumere dallo *Zibaldone*, la fonte maggiore delle conoscenze che il Leopardi possedeva di spagnuolo son le grammatiche e i dizionari citati, e, per ciò che riguarda la letteratura, le opere del Cervantes che posse-

cipio (1817) il Leopardi si sia servito di quell' Antologia, ce lo dice lui stesso; ma dopo? Quando p. es. (1824) componeva l'*Elogio degli Uccelli* e aggiungeva a margine: «BUFFON, *Quadrupedi*, t. VI, pag. 142» ovvero: «BUFFON, *Uccelli*, t. I, pp. 52» ed ancora: «BUFFON, *loc. cit.*, pag. 64» come appare dalle postille marginali autografe del ms. così opportunamente riportate in nota da GIOVANNI GENTILE nel suo bel commento alle *Operette Morali* (Bologna, Zanichelli, 1918, p. 354)? E non sarà da pensare che, anche per gli altri autori, così alla svelta dati dallo Şerban per citati dal Leopardi *di seconda mano*, sia avvenuto la stesso? Che un giovanissimo principiante com' era il Leopardi nel 1817 ricorresse all' antologia dei signori NOEL *et* DELAPLACE si capisce bene, ma da ciò ad argomentarne che non avesse mai letti in vita sua *Molière*, *Racine* e *Bossuet* ci corre!

[1]) *Degli spiriti e delle forme nella poesia di Giacomo Leopardi* in *Opere*, XVI, 327.

deva nell' originale spagnuolo e soprattutto la *Storia d'ogni letteratura* di GIOVANNI ANDRÈS, ch'egli cita a più riprese nello *Zibaldone*, e ch'egli possedeva, come ci fa sapere il Catalogo a stampa, nella edizione di Venezia in 22 volumi in-8⁰.

Un passo soprattutto del Cap. XIII del Tomo III (edizione di Prato in venti volumi che più si approssima a quella veneta fra le edizioni che ho ora alla mano) dovette fermar la sua attenzione, ed è il seguente:

«L'Italia e la Spagna erano fra loro legate con molte relazioni politiche, e molto era familiare ed intrinseco il commercio in cui si ritenevano unite mutuamente le due nazioni. *L'indole stessa della lingua SPAGNUOLA, la frase e il periodo meglio di nessun'altra coll'italiana confassi*[1]); ond'è, che particolare somiglianza regnava fra la letteratura dell'una e dell'altra nazione, mentre e italiani e SPAGNUOLI maneggiavano con maestria le lingue morte, ed adoperano con uguale facilità la patria favella. Il linguaggio degli autori del secolo decimosesto nelle altre nazioni è già antiquato e passato in disuso; i moderni francesi, alemanni ed inglesi vergognerebbonsi di scrivere presentemente come allora scrissero i più lodati autori, gl'italiani e gli SPAGNUOLI rispettano ancora come i veri modelli i loro scrittori di quel tempo. Per l'altre nazioni il secolo decimosesto è riputato ancora rozzo e mezzo barbaro; l'Italia e la SPAGNA riconoscono in esso il loro secolo d'oro[2]). Quindi se lo studio dell' eleganza latina potea dirsi generale a tutte le nazioni incivilite, la coltura della volgare favella doveva considerarsi ristretta [*nei primi secoli delle rispettive letterature*] all'Italia ed alla SPAGNA»[3]).

---

[1]) Per ciò che riguarda il carattere dei due popoli il BOSCAN (*El Cortesano*, p. 172 dell' ediz. A. M. FABIÉ in *Libros de antaño*, Madrid, 1873, t. III.) traducendo il *CORTEGIANO* del CASTIGLIONE (II, 37) doveva compiacersi nel sentirlo affermare che «cierto, hablando en general, los españoles se compadecen más con los italianos, «porque aquella gravedad sosegada natural de España me parece más conforme á noso«tros que la presta y arrebalada desenvoltura de los franceses». Cfr. ALFREDO GIANNINI, *La «Carcel de Amor» y el «Cortegiano» de B. Castiglione* in *Revue Hispanique*, XVI (1919), p. 2 dell' estratto.

[2]) Ed il Leopardi (Z. 3070; V, 167): «È noto che la letteratura e la lingua SPA«GNUOLA nel suo secolo d'oro, che fu il cinquecento come per noi, si modellò in gran «parte sull' italiana». Cfr. anche: V, 49, 167; VI, 37, 238, ecc.

[3]) ANDRÈS, *Op. cit.*, loc. cit.

III

QUANDO E PERCHÈ IL LEOPARDI COMINCIÒ A INTERESSARSI ALLA SPAGNA

1. La «tirannia»

Il primo accenno alla Spagna e agli Spagnuoli si legge a p. 314 dello *Zibaldone* (I, 385) ed è un accenno, diremo così, sociale. Come si rileva dalla data apposta a questo «pensiero», siamo al 10 novembre del 1819 ed il Leopardi sta leggendo un libro che fece a' suoi tempi molto chiasso, il *Manuscrit venu de S-te Hélène d'une manière inconnue*, di cui il *Catalogo* della *Biblioteca Leopardiana* non ci dà che il sesto (*in-folio*), tralasciando insolitamente la data e il luogo di pubblicazione, che, però, data la natura del libro, questa volta è a presumere mancasse anche nell'originale. Nulla dunque ancora che ci riveli una particolare preoccupazione del Leopardi per gli studi spagnuoli. Tutto si riduce per ora a quanto segue. A p. 252 dello *Zibaldone* (I, 343) il Leopardi aveva, a proposito di un provvedimento papale, che «per isnidare i malviventi da Sonnino» aveva decretato «la distru«zione di quel paese», richiamato l'esempio del Bonaparte, che, al contrario, per isnidare i malandrini da una contrada di Parigi, vi «introdusse i giullari e i giocolieri, per richiamarvi il popolo a «frequentarla», e citato, a scorno del provvedimento papale, la sentenza di Cicerone, che «si devastano e distruggono le città «nemiche, ma che, se distruggiamo le nostre proprie, ci caviamo «gli occhi di nostra mano». Da quel momento il pensiero gli si era fermato sulla «tirannia» e se ad essa giovi o noccia l'introduzione di quelli che allora si chiamavano «i lumi». La questione potrebbe sembrare oziosa ai nostri tempi e la risposta si presenta ovvia a qualsiasi giornalista a spasso o politicante da Caffè. Non così si

presentava al Leopardi che aveva la disgrazia di possedere un cervello filosofico. Ed allora egli conchiude, che

«alla tirannia fondata sopra l'assoluta barbarie, superstizione e intera bestialità dei sudditi, giova l'ignoranza e nuoce definitivamente e mortalmente l'introduzione de' lumi, ma alle tirannie esercitate sopra popoli inciviliti fino a un certo punto, fino a quel mezzo nel quale consiste la vera perfezione dell'incivilimento e della natura, l'incremento e propagazione dei lumi, delle arti, mestieri, lusso ec., non solamente non pregiudica, ma giova sommamente, anzi assicura e consolida la tirannia; perchè i sudditi, da quello stato di mediocre incivilimento, che lascia la natura ancor libera e le illusioni e il coraggio e l'amor di gloria e di patria e gli altri eccitamenti alle grandi azioni, passa all'egoismo, all'oziosità riguardo all' operare, all'inattività, alla corruttela, alla freddezza, alla mollezza, ec.» (I, 344).

Nei giorni successivi, questo pensiero della «tirannide» e delle sue cause occupa di nuovo la mente del Leopardi, che passa a considerare p. es. se il Cristianesimo, colla sua tendenza all'inattività «per tutto ciò che spetta a questa vita», (Z. 253—254; I, 344—45), ed a «macerare la carne e indebolire il corpo», abbia o no contribuito, infiacchendo gli uomini, ad «appianar la strada «al dispotismo».

Una prima aggiunta al «pensiero» della «tirannia» è del 14 ottobre 1820 (Z. 274—276; I, 260—361). Il 3 novembre è sempre col pensiero alla «tirannide»:

«La corruttela de' costumi è mortale alle republiche[1]) e utile alle tirannie e

[1]) Idee simili si trovano nel Sismondi, nel Ginguené, nel Quinet, nel Villemain e furono ripetute dal CARDUCCI a proposito di Lorenzo dei Medici (Cfr. *Primi Saggi* in *Opere*, II, 49—50): «Prese con la canzone a ballo a rinfocolar le lascivie; trovò le «Pompe dei trionfi e de' carri, e i canti carnascialeschi inventò, *a inebriare il popolo di «spensierata allegria;* e forse abusò la lauda spirituale *a deprimere gli spiriti* e nutrire nei «più timorosi ed austeri l' amore alle aspirazioni solitarie e alle *macerazioni monastiche*; «a ciò che tra i godenti e lascivi che la patria riponessero dov' è il piacere, e gli ascetici «che solamente guardassero alla patria del cielo, *potesse egli sicuro e solo regnare*». Su tali fonti francesi del Carducci, che potrebbero ben esser fonti anche del Leopardi, cfr. A. JEANROY, *Carducci et la Renaissance italienne* in *Bulletin Italien*, XII (1912), 323 sgg. e soprattutto il volume di G. MAUGAIN, *Carducci et la France*, Paris, Champion, 1916. Il Leopardi inoltre era in certo senso ancor fresco (novembre 1917) della lettura dell' Alfieri, il cui trattato *Della Tirannide* (1776, ma ristampato da poco nell' edizione pisana delle *Opere* in 22 volumi, gli ultimi dei quali uscirono nel 1815) suppongo non sia estranco ai pensieri del Leopardi sulla tirannia in quel torbido antunno del 1819, quando ancora nelle Marche eran vivi i risentimenti per la crudele repressione della cospirazione di Macerata del 1817, la visita del Giordani (settembre 1818) era già av-

monarchie assolute. Questo solo basta a giudicare della natura e differenza di queste due sorte di governi». (Z. 302; I, 377);

infine il 10 novembre 1820 scrive queste precise parole:

«*Alla p. 252*. La SPAGNA è una prova e un esempio vivo e presente di quello ch' io dico. Nella SPAGNA, barbara di barbarie non primitiva, ma corrotta per la superstizione, la decadenza da uno stato molto più florido, civile, còlto e potente, gli avanzi di costumi moreschi ec.; nella SPAGNA, dico, l'ignoranza sosteneva la tirannia. Questa dunque doveva cadere ai primi lampi di una certa filosofia, derivata dall'invasione e dimora de' francesi e dalle rivoluzioni del mondo. L'ignoranza è il gelo che assopisce i semi e gl'impedisce di germogliare ma non gli uccide come l'incivilimento; e, passato l'inverno, quei semi germogliano alla primavera. Così è accaduto nella SPAGNA, dove quel popolo, tornato quasi vergine, ha sentito le scosse dell'entusiasmo e l'avea già dimostrato nell'ultima guerra. E perciò s'è veduto quivi il contrario della altre nazioni, come osserva l'autore del *Manuscrit venu de S-te Hélène*, cioè che lo spirito rivoluzionario esisteva solamente in quelli che pel loro stato erano più còlti, preti, frati, nobili, tutti quelli che nella rivoluzione non avevano che a perdere: perchè il torpore della nazione non derivava da eccesso d'incivilimento, ma da difetto; ed i pochi còlti, probabilmente non lo erano all'eccesso, come altrove, ma quanto basta e conviene e non più. Quando la SPAGNA sarà bene incivilita, ricadrà sotto la tirannia, sostenuta non più dall'ignoranza, ma per lo contrario dall'eccesso del sapere, dalla freddezza della ragione, dall'egoismo filosofico, dalla mollezza, dal genio per le arti e gli studi pacifici. E questa tirannia sarà tanto più durevole, quanto più moderata della precedente. E se il re di SPAGNA avrà vera politica, dovrà promuovere a tutto potere l'incivilimento del suo popolo, e in questi tempi vi potrà riuscire più facilmente e più presto. E con ciò non consoliderà la loro indipendenza, come si crede comunemente, ma gli assoggetterà di nuovo e ricupererà quello che ha perduto. Non c'è altro stato intollerante di tirannia o capace di esserne esente fuorchè lo stato naturale e primitivo o una civilizzazione, com'è ora quella della SPAGNA, com'era quella dei romani, ec.—Atene e la Grecia, quando furono sommamente civili, non furono mai libere veramente.» (Z. 314—315; I, 385).

2. *Idee correnti in Italia nell'antunno 1820 sulla Spagna, gli Spagnuoli, la letteratura, ecc.*

La Spagna era in quei giorni (10 novembre 1820) l'argomento preferito di quanti s'interessavano alla politica ed in quello

venuta, ed avvenuta era la gita a Macerata dei due amici, le canzoni *All' Italia* e *Sul monumento di Dante* erano già scritte e stampate, e forse lavorava già a quella *Ad Angelo Mai*.

scorcio d'antunno, con tante novità e trepidazioni e nuvoloni in aria, è naturale che se n'interessassero un po' tutti. Mi par di sentir Monaldo Leopardi tonare e fulminare contro quei due imbecilli del re di Spagna e del re di Napoli che si eran fatta strappare la Costituzione! Mi figuro poi i giornali reazionarii! La *Voce della Verità* non usciva ancora, ma qualcosa del genere doveva pur esserci in casa di Monaldo! C'erano ad ogni modo, come mi assicura Mons. Monalduzio Leopardi, la *Gazzetta di Milano* e il *Giornale di Lugano*[1]), le cui idee però sembra non garbassero troppo al governo pontificio, se il congiurato Passini nel suo interrogatorio del 2 marzo 1821 potè deporre[2]) che in casa Aurispa «si leggevano in conversazione i fogli di Lugano» ed aggiungere che «prendeva i fogli di Milano e di Lugano dal Ca«sino del Marchese Conventati e da un signore di Montalto per «nome Gaspari» facendo anche il nome dalle persone che frequentavan la casa del patriottico marchese. Fogli proibiti in casa di Monaldo? La mia curiosità è al colmo. Ma sarà poi il caso di ritenerli addirittura *proibiti?* Non si tratterà piuttosto di una specie di poliziesca diffidenza per qualsiasi genere di carta stampata contenente notizie politiche, nel felice Stato Romano rimasto fin allora immune da quella peste che dovevan rappresentare pel governo del Card. Consalvi le gazzette e i giornali, anche se provenienti da località non sospette quali il Lombardo-Veneto dove l'Austria vegliava con tutti i cento occhi aperti della sua polizia sospettosa e guardinga?

Comunque sia di ciò e per qualsiasi tramite fossero penetrati in casa Leopardi, fatto sta che ce li troviamo, e, piuttosto che perdere il tempo in ipotesi più o meno fantastiche, sarà meglio che diamo loro una rapida scorsa per vedere come in essi si parlasse della Spagna, nei giorni in cui questa comincia ad attirar l'attenzione di Giacomo.

[1]) «I giornali che giunsero fino a Recanati ci fa sapere DANTE BIANCHI nella sua interessante *comunicazione* su *La Biblioteca Leopardi in Recanati* pubblicata nel *Giorn. st. d. lett. it.*, LXXIX, (1922), 136—139 «sono *l'Abbreviatore* di Bologna (1820), «insieme cogli *Opuscoli letterarii e scientifici* (1817—23) della stessa città; Milano invece «fornì la *Biblioteca Italiana* (1816—17), il *Corriere milanese* (1810—11), *Il Nuovo Ri«coglitore*, a partire dal 1825, lo *Spettatore*, dal 1816. Roma diede il *Capriccio*, giornale «letterario pel 1808 e il *Giornale Arcadico discienze, lettere ed arti* per l'anno 1822; Fi«renze dà la sola *Antologia* (1823—30), e Venezia il *Giornale letterario in lingua greca* «(1816)».

[2]) Cfr. SPADONI, *Una trama* ecc. cit., pp. 122—123.

Nella *Gazzetta di Milano* del 20 ottobre 1820 (No. 294) leggiamo dunque un *entrefilet*, che, «data la lentezza delle poste di allora, potrebbe forse, a quel che è dato arguire, aver provocato dei pensieri nel Leopardi, da esso poi annotati nello *Zibaldone* dal 3 novembre in poi. L'articolo in parola, «evidentemente ispi- «rato dall'alto, non ha titolo, e viene immediatamente dopo le «notizie politiche della Francia, da cui è diviso da un semplice «fusello ed ha per firma la semplice sigla (*D*.). Esso è precisa- «mente nella 2-a colonna della pag. 1508 e prosegue nelle due «colonne della pagina successiva: si occupa precisamente della «Costituzione delle Cortes di Cadice ed è scritto da mano «esperta». Incomincia così:[1])

«L'attenta lettura della costituzione della Cortes di Cadice già da gran tempo ci aveva fatto scorgere vari errori ne'principj, più di una incoerenza nelle particolarità, ma tuttavia non avevamo desiderio di pubblicarne una critica. Convinti della grande difficoltà che s'incontra nel giudicar la leggi di una nazione senza aver vissuto nel suo seno, noi rispettavamo i voti della Spagna, non volevamo conditare i mezzi di esser poste in opera, ed attendevamo con fiducia che il prudente, fermo e generoso carattere degli spagnuoli controbilanciasse le imperfezioni delle loro nuove leggi e li conducesse senza agitazioni all'epoca in cui la loro stessa costituzione ammette che quelle leggi possano essere perfezionate. Ma quante approvazioni tumultuose, esclusive, distruggitrici, astruse, da ogni parte in favore di un sistema appena organizzato! Perchè mai tutti i rivoluzionari di Europa si pongono essi tutto a un tratto sotto i di lui stendardi? Che vuol dire quell'ardore, con cui essi chiamano il soccorso delle baionette per applicare la costituzione spagnuola a popoli che ne possiedono una migliore? Per certo applausi così poco onorevoli render deggiono la costituzione delle Cortes alquanto sospetta agli occhi di tutti gli amici della vera libertà, inseparabile dall'ordine legittimo. È forza il dir che i rivoluzionari abbiano creduto di scorgere in questo nuovo sistema qualche germe di dissoluzione sociale, germe che sperano di veder prima svilupparsi a danno della Spagna, indi a danno dell'Europa. In tale stato di cose gli spagnuoli avrebber eglino ragione di lagnarsi se noi, europei com'essi, esaminassimo ciò che ci ha di buono e di cattivo nella costituzione al di là dei Pirenei, quali errori perniciosi ella contenga, se sia degna di essere imitata, oppure se come un dono funesto debba essere rigettata dagli altri popoli? Qui non si tratta di censurare la Spagna, ma bensì di difender l'Europa».

---

[1]) Da una lettera del Dott. SPADONI comunicatami dal caro e valoroso conterraneo Colonnello CAMILLO FERRAJOLI che mi è stato di valido aiuto in queste ricerche di storia marchigiana del Risorgimento. All' uno e all' altro vadano i miei più vivi ringraziamenti pel cortese interesse con cui han voluto secondare il mio onesto desiderio di attingere alle fonti.

Qui l'articolo passa a spiegare in quali condizioni e per quali motivi le Cortes furon portate a formulare la Costituzione in parola, di contro alla costituzione *Giuseppina* (francese) di Bajonna, affermando che

«la sovranità risiede essenzialmente nella nazione, alla quale appartiene il diritto esclusivo di darsi leggi fondamentali. Ma per respingere una costituzione dettata da un usurpatore era egli necessario di evocare l'insanguinato spettro della sovranità popolare?... Il dogma della sovranità popolare pone la costituzione delle Cortes in opposizione coi principj essenziali di ogni società, in contraddizione con sè stessa ed in guerra permanente col governo legittimo. L'idea astratta di una sovranità illimitata fu nel secolo decimosettimo l'oggetto di una guerra fra i metafisici. I *monarcolatri* attribuirono questo chimerico potere ai Re; i *monarcomachi* al popolo. Tali pazze astrazioni sono al dì d'oggi formalmente disapprovate. «*Non c'è altro sovrano che Dio*» dice il *Trattato della vera alleanza*, e la religione cristiana lo aveva detto lungo tempo prima. Per sovranità non s'intende più un potere indipendente dalle leggi fondamentali, avvegnacchè prima che sussistano leggi fondamentali, non può sussistere verun potere legittimo; per sovranità, in senso politico, s'intende il supremo potere, la cosa pubblica quale fu creata, stabilita e limitata dalla legge fondamentale. Egli è evidente che tal potere non sussisteva prima che sussistessero le leggi che l'hanno creato; prima delle leggi non ci avea che la forza fisica, la volontà della maggior parte; questa forza primitiva creando o lasciando crear leggi, poteri, diritti si è per sempre annientata da per sè stessa, ed è rimasta assorta nella propria opera. La sovranità legale che vien poi in sua vece *risiede essenzialmente* in quelli ai quali le leggi fondamentali la diedero. Dunque, eccettuato il caso della dissoluzione sociale, la forza fisica della maggioranza non può mai agire in luogo del sovrano potere; e non deve mai una costituzione proclamare la possibilità dal proprio annientamento, proclamando che la sovranità appartiene alla forza fisica. Il caos esisteva prima che il mondo fosse organizzato. Tutto uscì fuori da esso e tutto può in esso ritornare; ma si può forse trarre da ciò la conseguenza che il caos sia lo stato naturale dell'universo? Cotale asserzione è tanto assurda in fisica, quanto è assurda in politica la dottrina di un potere legittimo tra le mani della maggioranza. Come mai si può concepire un mondo organizzato e tuttavia soggetto alle giornaliere vicende di un caos? Come concepir l'idea di un potere della legge a fianco di una potestà che avesse il legale diritto di annullarla di giorno in giorno, di ora in ora? Un governo che si è in tal guisa da per sè sottoposto all'impero della forza, non è desso forse, moralmente parlando, in guerra coi governi legittimi, vale a dire un governo fondato sulle basi del diritto sociale? Esso è in guerra in due modi: rende incerti i vincoli da lui formati cogli altri governi, ed invita colle sue dottrine gli altri popoli a continue rivolte. Qual fede si può mai prestare alle promesse di un governo il quale, per conformarsi agli articoli ciecamente adottati, può ad ogni istante esser legittimamente abbattuto? Quali

valevoli trattati si posson mai stipulare con un governo, il quale, secondo i suoi principii astratti, non avrebbe *essenzialmente* i supremi poteri dello Stato?

Siamo inclinati a credere che le Cortes non desiderino menomamente di propagare al difuori le perniciose dottrine della loro costituzione; *ma*... si può dubitare sull'effetto dei sopraccennati sì perversi principj specialmente quando veggonsi gli avvenimenti di Napoli?»

L'autore finisce in conseguenza con l'augurarsi che le Cortes «non si osti-«neranno a sostenere un principio che le mette in contrasto con sè stesse e in «opposizione all'ordine sociale e politico» e riconosceranno la necessità di dare «una spiegazione che tolga quel senso rivoluzionario che ottenne «applausi ver-«gognosi, senza la quale spiegazione la costituzione dalle Cortes non può esser «riguardata se non come un edificio mancante affatto di base.»

Non c'è che dire. L'imperial regio Governo, se com'è probabile, l'articolo è ispirato da esso, mostra di aver sufficienti nozioni di sociologia e soprattutto molta abilità e molta prudenza nella sua politica interna! A momenti sembra un articolo di attualità. Le medesime cose si son ripetute ai giorni nostri e si ripetono a proposito della Russia e dal bolscevismo. Quanta abilità in quella frase, destinata a lusingare la vanità dei fedeli sudditi del Lombardo-Veneto, sulla *inutilità* di applicar simili riforme a cittadini che godevano *di un governo migliore!* Molti ministri dell'Interno e molti Prefetti avrebbero che impararci. Ma ciò non toglie che il Leopardi, leggendolo, non dovesse più volte sorridere davanti a certi argomenti speciosi, di cui, nella sua logica inflessibile, doveva subito capire tutta la fallacia e il ridicolo. Probabilmente il tono prudentemente moderato di tali articoli doveva spiacere al Governo del Cardinal Consalvi, prudente e moderato anch'esso, ma che insomma preferiva che della Costituzione di Spagna non trapelasse nulla neppur attraverso alle critiche. Passando ora ai giornali veramente *proibiti*, ai giornali *liberali* delle località dove la Rivoluzione aveva trionfato e la Costituzione era stata proclamata, vediamo un po', tanto per capire l'ambiente storico e politico e il movimento delle idee nell'autunno del 1820, quando il Leopardi scriveva que' suoi interessanti pensieri intorno alla «ti-«rannia», di che cosa si occupassero i giornali napoletani, per esempio *La voce del Secolo*, che il 10 novembre 1820 porta il seguente articolo di fondo:

«INTERNO. — Il Congresso di Troppau è adunato. Quali soluzioni vi saranno prese? Si farà conoscere l'opposizione delle cinque alte Potenze alle riforme politiche di Spagna, di Napoli e di Portogallo colle sole note uffiziali, colle minacce in iscritto, ovvero colle armi? In caso che si preferisse il secondo mezzo come più efficace, chi impugnerà queste armi? Saranno adoperate nel tempo stesso contro tutte tre le nazioni, e i tre governi ribelli alla santa alleanza, o contro alcuno di essi solamente? Interessanti quistioni son queste, alle quali non è così facile il rispondere. Noi presenteremo non per tanto alcune congetture.»

Le congetture noi le lasceremo dove sono, giacchè naturalmente son congetture liberali, di quelle che non sarebbero mai entrate in testa e nella casa di Monaldo. Abbiamo solo voluto con queste citazioni da diversi giornali del tempo, diversi di provenienza e di colore politico, dare un'idea delle «idee correnti» il 10 novembre 1820 in Italia ed anche a Recanati (dove i giornali arrivavano più di quanto la polizia pontificia non desiderasse!) quando Giacomo Leopardi scrisse quella sua pagina sulla Spagna presa come esempio della giustezza delle sue interessanti teorie sociali sulla tirannide. E, par dare il colore del tempo anche per ciò che riguarda il movimento letterario, citeremo due articoli riguardanti la letteratura spagnuola comparsi nel *Conciliatore* nell'agosto e nell'ottobre dell'anno precedente più uno sulle scoperte erudite del cardinale Angelo Mai, nel quale ci siamo imbattuti scorrendo le colonne della summentovata *Voce del Secolo* del 7 novembre 1820.

Nel No. 99 dunque del *Conciliatore* (Giovedì, 12 di agosto 1819) compare il primo articolo di *Grisostomo* sulle «*Poesias selectas Castellanas, desde el tiempo de Juan de Mena hasta nuestros dias* etc., Poesie scelte Castigliane, dai tempi di Giovanni de Mena fino ai nostri giorni, raccolte e ordinate da don EMANUELE GIOVAN (sic) QUINTANA.[1]) Madrid, ecc. ecc.», da cui togliamo quanto a p. 399 si dice del Quintana stesso sia a proposito di questa *Scelta* che delle sue poesie originali, una delle quali (*A España después la revolución*, scritta nell'aprile del 1808) è ormai assodato[2]) che il Leopardi ebbe presente nella composizione della *Canzone all'Italia:*

[1]) Si chiamava invece MANUEL JOSÉ QUINTANA.

[2]) Cfr. F. GABOTTO, *Un singolare parallelismo fra Leopardi e Quintana* in *Lettere ed Arti*, anno II, No. 36 (Bologna, 20 settembre 1890) p. 572. I miei più vivi ringraziamenti a G. Fumagalli, Direttore della R. Biblioteca Universitaria di Bologna per

«Del Sig. QUINTANA e delle di lui poesie originali ci proponiamo di parlare in altra congiuntura, e tosto che ci saranno pervenute di Spagna alcune notizie, di cui abbiamo fatta ricerca. Intanto i lettori vorranno ricordarsi ch'egli è l'autore della famosissima ode patriottica sulla battaglia di Trafalgar. Questo leale Spagnuolo, che nell'arte dei versi non ha nella sua nazione alcun rivale[1]) vivente, fuor che in certo modo don GIOVANBATTISTA DE ARRIAGA, autore anch'egli di un'altra ode sulla stessa battaglia (tanto un solo argomento è fecondo d'entusiasmo poetico, se lo suggerisca la coscienza di avere una patria!) vive ora miseramente relegato. Ma egli non invidia per questo il poeta suo rivale nè la docilità delle opinioni, nè, frutto di esse, i giorni meno travagliati; e lo conforta il vedere il proprio nome caro a'migliori fra i suoi, e consegnato alla venerazione d'Europa insieme alla recente memoria dei fasti delle *Cortes*, a'quali egli contribuì co' suoi proclami e co'suoi cantici di guerra»[2]).

Nel No. 114 (Domenica, 3 di ottobre 1819) si adempie finalmente (pp. 460—461) la promessa fatta nel No. 99 «di far co«noscere le poesie del signor Quintana, incominciando dall'ode «sulla battaglia di Trafalgar». Segue un preambolo, o proemio che si voglia dire, in cui si danno notizie di questa battaglia e si spiega perchè il Quintana «abbia scelto per argomento de'suoi «versi una sconfitta che coprì di lutto la sua patria». Questo perchè, secondo l'articolista, consiste nel fatto che «i servigi resi «alla patria non si devono misurare dal buon successo, ma dai «sacrificj». L'autore della notizia, che è questa volta un G. P..... (Girolamo Primo), paragona quindi l'ode del Quintana a quella che «il giovine francese De la Vigne[3]) compose nel 1815 sulla

---

la copia procuratami di questo breve e interessante articolo e per la squisita cortesia con cui ha sempre soddisfatto a molte altre mie curiosità e richieste di notizie.

[1]) Nel No. 36 del *Conciliatore* (Domenica, 3 di gennaio 1819) si pubblica la prima delle *Lettere di un giovine spagnuolo intorno a un suo viaggio per Salamanca ed agli studj di quella Università*, in cui si legge (p. 142) quanto segue: «All' alba del giorno successivo «mi sono posto in arcioni, dandomi il piacere di leggere per via ora le *Visioni* di *Quevedo* «ora i divini *Canti Nazionali* di QUINTANA». Era dunque l'autore alla moda verso il 1817—19! E quando si pensa che il Leopardi compose le canzone *All' Italia* nel settembre del 1818, il singolare *parallelismo* additato dal Gabotto si risolve in imitazione bella e buona.

[2]) E scusate s'è poco! Ci voleva un bel coraggio a scriver in codesto tono in Lombardia sotto la dominazione austriaca nel 1818. Si può prevedere che fra non molto il *Conciliatore* sarà soppresso!

[3]) Da tenersi presente a proposito della canzone *All' Italia* e delle altre canzoni patriottiche del Leopardi. Lo ŞERBAN, che pure insiste su tanti autori che il Leopardi forse non si sognò mai di conoscere, trascura a torto le poesie del DELAVIGNE. Eppure, fin nella ben nota poesia *Parthénope et l'étranger* si parla di *sacrés portiques*

«battaglia di Vatterloo (sic)..., eloquente elegia la quale si ripete «a mente dai suoi compatrioti».

La fine della str. IV che ci interesserebbe maggiormente, essendo quella che maggiori consonanze offre con molti passi della canzone *All'Italia*, è compendiata così:

«Qui il poeta descrive le varie vicende del combattimento, ricorda le azioni valorose degli Spagnuoli, ed enumerando le morti dei più prodi suoi compatriotti *si lagna che, invece dell'onore dei versi che loro consacra, non abbia piuttosto in quel giorno contrapposto il suo petto alle ferite che recisero le loro vite, molto più della sua utili alla patria*».

Segue la *Strofe V*, che comincia, nella traduzione del Primo, così:

«*Non però invedicata e senza strage nemica cadesti*, o schiera generosa...»,

che sembra addirittura una parafrasi dei bei versi del Leopardi:

Ma non senza de' Persi orrida pena
Ed immortale angoscia...

Ma di ciò avremo tempo di trattare nella settima parte di questo nostro lavoro. Tornando ora ad occuparci delle notizie

---

(le «mura e gli archi»), della «*déesse pour qui mourut Léonidas*» (le «tessaliche strette») e si esce in esclamazioni come questa:

«Que dis-je? Rome entière est-elle ensevelie
Dans la poudre de leur sillons?
Mon pied, frappant le sein de l'antique Italie
En fait jaillir des bataillons,

che ricordano quella leopardiana:

L'armi, qua l'armi: io solo
combatterò, procomberò sol io;

e altri movimenti, quale p. es.:

Rome, ne sents-tu pas, au fond de tes entrailles,
S'agiter les froids ossements
Des guerriers citoyens,

che ne ricordano altri consimili del Leopardi:

Nè ti conforti? e i tremebondi lumi
piegar non soffri al dubitoso evento?

Similmente l' incalzarsi delle domande nella prima strofe del poeta francese: *Quel est ton crime?... Qu'as-tu fait?... Quels sonts tes ennemis?..*, cui il DELAVIGNE ha però l'infelice idea si far seguire altrettante risposte, richiama l' incalzarsi delle domande nella II e III strofe della canzone leopardiana:

Perchè, perchè? dov' è la forza antica,
Dove l' armi, il valore e la costanza?
Chi ti discinse il brando?
Chi ti tradì? ecc. ecc.

letterarie contenute dai giornali del tempo per farci un'idea dell'ambiente in cui il Leopardi scriveva così le sue canzoni patriottiche che i suoi profondi pensieri sociali sulla tirannide, non possiamo, senza una certa commozione, leggere, nel No. del 7 novembre 1820 della summentovata *Voce dal Secolo*, le righe che seguono:

«L'indefesso e benemerito Monsignor Mai, primo custode della Vaticana ha annunziato nuove[1]) scoperte, delle quali non stimiamo giusto privare i nostri lettori.» [*Qui la lunga lista delle scoperte del Mai, e, in fondo ad esse, al No. VII*]: «Un palinsesto di caratteri del III secolo contenente le Verrine di Cicerone, la quale (*sic*) fa sperare interessanti varianti».

O aurora di libertà! o *Canzone ad Angelo Mai quand'ebbe trovato i libri di Cicerone della Repubblica!* O versi alati:

E come or vieni
Sì forte ai nostri orecchi e sì frequente,
Voce antica dei nostri,
Muta sì lunga etade? *e perchè tanti*
Risorgimenti?
Certo senza dei numi alto consiglio
Non è ch'ove più lento
E grave è il nostro disperato oblio,
A percoter ne rieda ogni momento
Novo grido dei padri.

Versi che hanno la loro importanza politica, se quell' *ove* non s'intenda *mentre, nel momento in cui*, come intendono lo Straccali, il Fornaciari e il Sesler, ma *a Roma* (leggi: *nello stato Romano*) dove, mentre tutta Italia era corsa da un fremito di rivoluzione, i patrioti avevan l'aria di rimanere inattivi[2]). Potrò ingannarmi

[1]) L'anno prima aveva scoperti i libri *De Republica*. Nel 1819 le *Voce del Secolo* non esisteva, nè poteva esistere. Alla ricostruzione d'ambiente che ci proponiamo basta anche l'eco trovata nel giornale napoletano del 1820 della scoperta del nuovo codice delle Verrine. Certo, quando l'occhio mi si posò su quelle righe, sentii battermi il cuore al ricordo della canzone Leopardiana. Cuor di pedante senza dubbio, ma non a tal punto da fermarsi così di punto in bianco, dopo aver preso l'aire, per la misera differenza di un anno e perchè in luogo dei libri della *Repubblica* si trattava questa volta delle *Verrine*!

[2]) Cfr. SPADONI, *Op. cit.*, p. 4: «Desta certo sorpresa che, mentre in quel tempo «scoppiò la rivoluzione in Stati come il Napoletano e il Piemonte, e si agì anche seria«mente per rivoluzionare il Lombardo-Veneto, lo Stato Pontificio — dove il governo

ma anche quei *risorgimenti* a me sembrano alludere sì certo a *risorgimenti di opere latine* lamentate come perdute, ma anche a *risorgimenti* e, quasi direi, *rivolgimenti di nazioni e di popoli.*

3. La rivoluzione di Spagna e quella di Napoli. — Loro ripercussione nelle Marche. — Viaggio a Macerata del Leopardi e del Giordani.

«Una grande rivoluzione» dice a questo proposito il Carducci[1]), «non passa senza lasciare fumacchi e strascichi. Avevano un bel restaurare a Vienna: i nostri padri non potevano dimenticare che il nome almeno d'Italia con Napoleone era non ingloriosamente risorto: indipendenza ci era stata proclamata

«era più debole ed inviso, dove l'esercito e la burocrazia apparivano infidi perchè for«mati in gran parte da reduci e funzionarii napoleonici, e una rivoluzione doveva quindi «riuscire più facile, bastando, come si vide poi nel '31, un pugno di uomini audaci per «impadronirsi del paese — rimase invece presso che inerte». Quali fossero i motivi di quest' apparente inerzia, mostra assai bene lo Spadoni nelle pagine che seguono a questa citata. Ad ogni modo ai contemporanei l'inazione dei patrioti dello Stato pontificio parve inesplicabile e non sarebbe strano che tale sembrasse anche al Leopardi che della «tirannia» comincia a parlare a proposito delle distruzione di Sonnino decretata dal governo papale. Non voglio far del Leopardi un carbonaro e neppure un rivoluzionario, ma neppure è vero che il suo patriottismo fosse tutto letterario. Si commentino le canzoni patriottiche sulla scorta dei pensieri dello *Zibaldone* e si vedrà. Il MORONCINI nella sua bella e utile edizione dei *Canti di G. Leopardi commentati da lui stesso.* Palermo, Sandron, 1920, p. 23 riporta poi un pensiero importantissimo delle *Carte Napoletane*, in cui si vede che il primo germe della canzone all' Italia, spunta proprio da quelle idee sulla *Tirannia*, trattate questa volta poeticamente in un episodio della cantica *Appressamento alla Morte* (1816) a proposito del quale il Leopardi scrive: «Nella «*Tirannia* si potrà fare *un' apostrofe all' Italia, agl' Italiani*; *deplorare i gnasti fatti ultimamente da' Francesi*; ricordare le grandezze dell' Italia quand' era libera, e come sia «impossibile ogni grandezza d'animo, di spirito, d'azioni ecc. sotto i tiranni (Dove le «belle vostre arti son gite? ecc. Perchè ora più ecc. ecc.?); che col ritorno dei monumenti «d'arte non è spenta di gran lunga la tirannia e l'oppressione fra noi italiani ecc.» Qui i «tiranni» sono ancora i francesi, fra breve «tiranno» sarà il Papa, contro il cui progetto di distruzione di Tolentino il Leopardi insorgerà ferito nel suo più vivo sentimento di umanità e di giustizia. Quanto cammino in poco tempo ha fatto nel Leopardi quest' idea della «tirannia»! Argomento dapprima di poesia, anzi più che altro episodio esornativo di una flebile cantica ispiratagli dalla compassione di sè stesso nel sentirsi mancar la vita in così tenera età, diventa quasi inconsapevolmente oggetto di considerazioni storiche, politiche e sociali sempre più generali e profonde, finchè i moti rivoluzionarii del 1820 non gli faran vedere nelle condizioni culturali sociali e politiche della Spagna prima e dopo la rivoluzione la prova più lampante della giustezza delle sue teorie. Le quali col progredire del suo pensiero filosofico e il consolidarsi delle sue idee sulla necessaria infelicità umana, diventano sempre più sconsolate e disperate, e, dall' affermazione che anche in Ispagna ad una tirannia causata da ignoranza e semi-barbarie succederà, per opera della stessa temporanea libertà conquistata a così caro prezzo, una nuova tirannia facilitata dalla mollezza dei costumi che son sempre una conseguenza delle civiltà troppo raffinate; si passerà alla compassione sì degli oppressi che degli oppressori, egualmente infelici e alla conseguente inutilità di ogni tentativo di sottrarsi alla «tirannia».

dagli stessi austriaci e dagli inglesi: re dell'indipendenza parve il Murat a poeti, a giureconsulti, a soldati, al Manzoni, a Pellegrino Rossi, a Pietro Colletta. Per l'indipendenza cospirava la setta dei carbonari, dei quali l'esercito murattiano aveva lasciato impiantate *nelle Marche* e nelle Legazioni le «*vendite*». Passata dalla Sicilia in Calabria con l'odio alla dominazione francese e la mira di conciliare la libertà alla legittimità, s'era poi rappattumata con Murat, quando mostrò farsi italiano; e ne portò attorno il nome e la bandiera e la causa ardentemente; e gli sopravvisse, disposta a patti co' principi, *eccettuati l'austriaco e il papa:* subito dopo la morte di Gioacchino, *erasi propagata e afforzata massime nelle Marche* e in Romagna. In Pesaro fu carbonaro fin Giulio Perticari, e carbonaressa ardente sua moglie, la bella Costanza Monti; *carbonari il marchese Mosca e il lucaniano conte Cassi congiunti ai Leopardi*; *in Recanati carbonaro era Vito Fedeli, il quale poi lavorò a dedurre negli Stati pontifici la rivoluzione napoletana del '20*. Nel 1817 tutte le Marche bollivano, e la congiura scoppiò a insurrezione in Macerata la notte del San Giovanni. Proclamava: «Quando l'altissimo Iddio vuole punire i popoli, li consegna al governo degli «imbecilli»; e la fiamma doveva correre fino a Bologna. Ne seguirono processi e condanne capitali di gente nobile. A punto allora *la mente di Giacomo Leopardi nell'impaziente e vigile adolescenza era aperta a tutti i venti, e anche nelle aure stagnanti della biblioteca paterna* imbeveva i pollini dell' italianità. Nel novembre di quell'anno finì di leggere la vita di Vittorio Alfieri, che dopo morto era più vivo di prima e fu sino al trenta e oltre il suscitatore e grande educatore de' patrioti. *Il mio Alfieri* lo chiama Giacomo in qualche lettera; e in una (27 marzo 1817) a Pietro Giordani alfierescamente affermava: «Mia patria è «l'Italia, per la quale ardo d'amore, ringraziando il cielo d'avermi fatto italiano». Nel 1818, tracciando una poesia, scriveva: «Oggi finisco il vemtesim'anno «(28 giugno)... Che ho fatto? Ancora nessun fatto grande... O mio core, sento «gli urti tuoi. Non so che vogli, che mi spingi a cantare, a fare... O patria, «patria mia: non posso spargere il sangue per te, che non esisti più... *In che «opera, per chi, per qual patria spanderò i sudori, i dolori, il sangue mio?*»[1]) Questa

[1]) Cfr. il QUINTANA nel riassunto del *Conciliatore* della IV strofe della sua ode sulla battaglia di Trafalgar: «...qui il poeta si lagna che, invece dell' onore dei versi «che loro (*ai prodi, morti in quella battaglia*) consacra non abbia piuttosto in quel giorno «*contrapposto il suo petto* alle ferite che recisero le loro vite», dove una frase almeno, e cioè quella sottolineata trovò la sua eco nella canzone *All' Italia*:

Beatissimi voi,
ch' *offriste il petto* alle nemiche lance
per amor di costei ch' al Sol vi diede;

ed anche più nell' ode *A España, después dela revolución de Marzo:*

Ya me siento mayor. *Dádme una lanza,*
ceñidme el casco fiero y refulgente;
volemos al combate, a la venganza,

onde il Leopardi:

...L'armi, qua l'armi: io solo
combatterò, procomberò sol io.
Dammi, o ciel, che sia foco
agl' italici petti il sangue mio!

non è più, ben sentite, la patria di Monaldo, Recanati o la Marca papalina, per cui non occorre spandere il sangue: si pagano i soldati a ciò, ed essi scappano. È la patria grande: un poeta potrebbe imaginare che la madre Italia fosse di celato entrata a questi giorni nel palazzo di Recanati e abbracciato il povero gobbino e baciatolo in fronte gli avesse detto: Sii grande nel mio nome e nel mio amore. Non l'Italia, ma qualcuno era stato a quei giorni in casa Leopardi: un brav'uomo, e dotto ed eloquente, se anche non piace più a taluni dell'oggi; un po' esaltato, un po' enfatico; ma grande amatore dell'onore italiano e grandissimo amico, e di molta autorità allora sui giovani, come scrittore: Pietro Giordani. Sì: il Giordani fu più giorni a Recanati in casa Leopardi nella prima quindicina del settembre 1818. Ecco: io non dico che suggerisse egli o ispirasse la canzone all'Italia: dico che quella canzone fu composta subito dopo partito il Giordani.»

Quando il Carducci scriveva queste sue bellissime e dense pagine che anche oggi rappresentano il quadro più esatto e colorito delle condizioni politiche e sociali d'Italia ai tempi in cui il Leopardi scriveva, con quei tali pensieri sulla tirannide, le sue tre canzoni patriottiche; il Dott. Domenico Spadoni non aveva pubblicato che poche pagine sulla *Cospirazione di Macerata nel 1817*[1]) che il Carducci non aveva mancato di mettere a contributo e di citare. Seguì l'opuscolo: *Un poeta cospiratore e confidente*[2]) e quindi un'opera di maggior mole: *Sette, cospirazioni e cospiratori nello Stato pontificio all'indomani della cospirazione*[3]) divisa in tre parti, la prima delle quali tratta dell' *Occupazione napoletana, la Restaurazione e le Sette*, altre due già pronte per le stampe tratteranno delle cospirazioni del '16 e del '17; infine il bel volume da noi altra volta citato: *Una trama e un tentativo rivoluzionario nello Stato Romano nel 1820-21*[4]), nel quale troviamo tutti gli elementi per ricostruire lo stato d'animo dei patrioti marchigiani alla vigilia della rivoluzione spagnuola e napolitana e durante lo svolgersi di essa.

In questo volume (a pp. 18—21) si parla anche del Leopardi, e noi crediamo doverne riportare almeno qualche brano che ci

Ma di questa ed altre derivazioni dal Quintana tratteremo di proposito fra non molto. Avverto fin d'ora che il Gabotto non s' è occupato che della sola più celebre ode *A España despuès la revolución de Marzo*, tralasciando l'altra non meno importante pel suo e nostro assunto sulla Battaglia di Trafalgar.

[1]) Macerata, Mancini, 1895.
[2]) Macerata, Mancini, 1902.
[3]) Torino-Roma, Roux e Viarengo, 1904.
[4]) Roma-Milano, Soc. Dante Alighieri, 1910.

sembra utile a richiamar l'attenzione degli studiosi su certi fatti che il Leopardi *non poteva ignorare*. Lo Spadoni dunque scrive:

«Giacomo Leopardi... nella solitudine del suo studio e della sua Recanati, appartato de ogni contatto settario, e solo mosso dall'amor patrio che gli dettava dentro e gli aveva, fin dal marzo 1817, fatto scrivere al Giordani, col calore di un giuramento iniziatorio: «Mia patria è l'Italia ecc.» e gli aveva ispirato le canzoni *All'Italia* e *Sul Monumento di Dante*, in cui vibravano quell'insofferenza del servaggio e quell'avventato appello alle armi, che avevano nello stesso tempo animato i *carbonari* e causate le prime catastrofi, Giacomo Leopardi, nell'entrar del 1820 scriveva e sui primi di luglio pubblicava a Bologna il canto: *Ad Angelo Mai per la scoperta dei libri di Cicerone della Repubblica*, in cui i ricordi delle passate grandezze erano sempre cruccio e incitamento a levarsi dall'avvilimento presente. Perchè ora veniva

sì forte a' nostri orecchi e sì frequente
voce antica dei padri,
muta sì lunga etade?

E perchè avvenivano tanti risorgimenti? Certo non era senza qualche disposizione provvidenziale, che, mentre era più grave e lento il nostro disperato oblio, ne ritornasse ogni momento a percuotere nuovo grido dei padri. Dunque ancor pio era il cielo all'Italia; dunque v'era qualche speranza e in tutto non eravamo periti?

Ch'essendo questa e nessun'altra[1]) *poi*
l'ora di ripor mano alla virtude
rugginosa dell'itala natura,
veggiam che tanto e tale
è il clamor de' sepolti, e che gli eroi
dimenticati il suol quasi dischiude
a ricercar se a questa età sì tarda,
ancor ti giovi, o patria, esser codarda.

Ma quale speranza? si chiedeva il Leopardi inconscio[2]) che si trovava alla

[1]) Perchè? Non è chiaro che il Leopardi allude ai fatti contemporanci che sembravan legittimare tante speranze? «Considerata la impossibilità in cui siamo di parlare libera«mente» — verrebbe la voglia di ripetere col Leopardi (*Ep.*, II, 200) «mi pare di aver «detto abbastanza».

[2]) Non del tutto se, come abbiam visto, nell' autunno del 1819 il suo pensiero cominciava a fissarsi sulla «tirannia» a proposito della distruzione di Sonnino e il 10 Novembre di quell' anno leggeva il *Manuscrit venu de S-te. Hélène*, in cui della Spagna si fa un continuo parlare a proposito dell' ingiusta tirannia che la opprime e dei generosi tentativi antecedenti a quello del 1820 di affermare la sua libertà e indipendenza. Si pensi all' ode del Quintana sulla battaglia di Trafalgar, alle tante poesie del Delavigne tutte inneggianti a una prossima liberazione degli Spagnuoli dalla servitù che li opprimeva e si vedrà che la rivoluzione del Marzo 1820 non dovette sopraggiungere inaspettata neppure al Leopardi, chiuso sì materialmente a Recanati e nelle Biblioteca paterna, ma il cui animo, ben dice il Carducci (*Op. cit.*, pp. 239—260), era in quei giorni (1817—

vigilia delle rivoluzioni di Spagna e del Portogallo, e di quelle di Napoli, che doveva far sobbalzare col Piemonte tutta Italia. Egli era distrutto, nè schermo alcuno aveva dal dolore, e scuro gli era l'avvenire, e tutto quanto discerneva era tale che sogno e fola gli faceva parere la speranza. Perciò egli *acceso, malgrado tutto, di patrio ardore*, chiudeva il canto esortando il Mai:

O scopritor famoso,
segui, risveglia i morti
poichè dormono i vivi, arma le spente
lingue de'prischi eroi, tanto che al fine
questo secol di fango a vita agogni
e *sorga ad atti illustri*, o si vergogni.

Ma *dormivano* veramente i vivi? Il Leopardi in quella canzone lamentava che non sorgesse alcuno pari all'italo nome, nella sua stanca ed arida terra; ma *ignorava forse interamente quel sordo lavorio* che nel frattempo andava operandosi intorno a lui, nel segreto, da mille animosi? Ignorava forse pur anco che i *carbonari*, i liberali d'allora, «credevano che egli fosse uno dei loro e che «scrivesse per loro» quelle canzoni frementi amor d'Italia?[1]) Raccontasi che il recanatese Vito Fedeli, fin da allora fervido patriota, in legger la canzone all'Italia esclamasse: *Oh, non sarai tu solo a morir per la patria*![2])

Non al vecchio padre timido e codino, a cui certamente certe notizie dovevano esser giunte all'orecchio perchè l'opinione corrente sul figlio potesse farlo «pelare dalla paura»; ma a Giacomo non pervenne proprio alcun sentore di ciò che si era tentato nella vicina Macerata e nelle Marche nel giugno 1817, e delle repressioni seguitene, dell'arresto del conte Gallo di Osimo e di molti altri, fra cui di un suo omonimo di San Ginesio?»

1820) «aperto a tutti venti», al Leopardi che, quando voleva, poteva e sapeva informarsi di come andassero le cose del mondo! Di più non si dimentichi che il 1819 fu «anno «decisivo nella vita del poeta. A' 29 luglio tentò fuggire di casa. Dal marzo in poi, per «sei mesi un indebolimento doloroso della vista gl' impedì ogni studio e lettura. Passeggiava e pensava». Che pensava? Eccone un saggio: «Io piango l'infelicità degli schiavi «e dei tiranni, degli oppressi e degli oppressori, de' buoni e dei cattivi ecc.» Parole certo che preludono alle poesie posteriori, in cui la concezione divenuta cosmica del dolore lo farà piombare in una specie d'indifferenza o se si vuole di scetticismo patriottico; ma in cui ad ogni modo si parla ancora di «schiavi» e di «tiranni», di «oppressori» e di «oppressi», mostrando di che cosa si preoccupasse soprattutto in quei giorni l'animo suo, in una parola: *sotto qual forma gli si rivelasse il male universale e la fatale infelicità umana*, e quali fossero state le ultime sue più care illusioni, per le quali aveva combattuto, prima di accorgersi che erano illusioni anch' esse, visto che oppressi ed oppressori erano ugualmente infelici e da compiangere, l'unica responsabile dell' infelicità umana «essendo la Natura, perpetua ingannatrice de' suoi figli di cui è «madre in parto», ma «in voler madrigna». Nella canzone al Mai l'idea dell' infelicità fatale del genere umano spunta appena; essa è l' *ultima delle canzoni patriottiche*, ma è *ancora una canzone patriottica*. In essa infatti il Leopardi apre ancora per un momento l'anima alla speranza di un prossimo risorgimento e lotta ancora per la libertà e contro la «tirannia».

[1]) P. VIANI, *Appendice all' Epistolario di G. Leopardi*. Firenze, Barbèra, 1878, nota 3 a p. XXXVIII.

[2]) L. COLINI BALDESCHI, *Gli avvenimenti politici delle Marche dal 1796 al 1849* in *Rivista storica del Risorgimento italiano*, anno II, vol. 2.

E in nota:

«Giacomo Leopardi, nel settembre del 1818, allorchè fu a visitarlo a Recanati il Giordani, chiese e ottenne di condurre l'amico a Macerata, donde, ebbe a raccontare al Piergili la contessa Ippolita Mazzagalli, cugina e coetanea del Leopardi, questo «tornò tutto mutato»[1]).

Certo, quando il Leopardi conobbe il Giordani «la trasforma- «zione delle sue idee politiche era già compiuta» e «quella delle «idee filosofiche avanzata per modo, che non aveva bisogno di «aiuti o di eccitamenti, ma piuttosto di freni» e si è esagerato non poco, specie dal Gioberti e dal Capponi, l'influsso esercitato dal Giordani sul giovine Leopardi; ma questo influsso è un fatto, ed è un fatto che Monaldo si lagnò (in una lettera al Brighenti del 3 aprile 1820) che *alla venuta dal Giordani, i suoi figli avevano cambiato natura*, sicchè a noi sembra che il Chiarini esageri un poco anche lui, quando, lasciandosi trasportare dall'ardore polemico, chiama «grottescamente ridicolo» il prestar fede alle testimonianze di Monaldo e della Mazzagalli. O non confessa egli stesso poco dopo che il Giordani nelle conversazioni «non pure «non nascondeva la sua incredulità, ma pareva ostentarla?» E allora? A me sembra che il viaggio a Macerata, ora che sappiamo che *vita d'inferno* vi si vivesse dopo il tentativo d'insurrezione

[1]) G. PIERGILI, *Tre lettere inedite di Giacomo Leopardi* in *Nuova Antologia* del 1 gennaio 1879. Macerata era in quei giorni un vero «inferno aperto», al punto che «essendo stato promosso il delegato apostolico di Macerata Mons. Nembrini alla carica «di Chierico di Camera e Presidente degli Archivi» e dovendo perciò lasciar la sua carica di delegato apostolico per recarsi a Roma «non vi fu prelato che colà volesse andare». Ciò per «il discredito procurato alla città» dai «persecutori» codini dei liberali, che, «dopo quella macchinata rivolta» erano sempre «in sospetto che non si fosse a Macerata «per mulinare qualcosa di nuovo». Così si esprime in una lettera dell' ottobre 1817 «se- «questrata con altre carte ad Antonio Cotoloni, segretario della *Vendita* di Macerata, «all' atto dell' arresto, M. Pasini da Roma» e certo un anno dopo i rancori per la selvaggia repressione dovevano essere a Macerata ancor vivi. Chi videro, con chi parlarono i due amici a Macerata? Possibile che il Giordani non vi conoscesse liberali e magari *carbonari*? Possibile che i liberali di Macerata, saputosi in città dall' arrivo del Giordani ben noto per le sue idee e del Leopardi che credevano (ed in fondo *era!*) dei loro non si affrettassero a far loro visita? Il conte Gatti, tornato da poco (giugno 1818) dall' America, dove s' era rifugiato dopo i fatti del '17, il Tombolini, il Ceresani, il Fioretti illustrazione di quella Facoltà di medicina, il Cellini che «nel 1815, alla notizia della «morte del Murat, aveva messo il lutto, e aveva malmenato un suonatore girovago che «cantava una canzone contro Napoleone», Andrea Cardinali autore dell' *Inno Nazionale per l'impresa dell' Indipendenza italiana del 1815* e maestro di greco alla Caterina Franceschi Ferrucci; il fior fiore dell' aristocrazia del sangue e dell' ingegno non videro il Giordani e il Leopardi?

del 1817, abbia la sua importanza specie per ciò che riguarda le persone che il Leopardi potè conoscervi e i discorsi che potè udirvi. M'ingannerò, ma un po' più di luce su questo famoso viaggio di Macerata a me pare che rischiarerebbe molti punti ancora oscuri e soprattutto spiegherebbe quella che il Chiarini chiama «terribile leggenda» sorta in casa Leopardi intorno a questa gita. E sia pure «leggenda». Se non che tutti sanno che le leggende sono spesso più vere della storia in quanto della storia rappresentano la purificazione, la concentrazione, la stilizzazione logica ed han perciò nella storia le loro radici più salde. Il Galilei non avrà mai pronunziato il suo famoso *Eppur si muove!* nè Francesco I il suo non meno famoso: *Tutto è perduto, fuor che l'onore!* Ciò non toglie che la più pura essenza dello spirito eminentemente scientifico del primo e cavalleresco del secondo non appaia concentrata proprio in queste parole che non dissero, mentre, al contrario, quelle che dissero rappresentano una inconseguenza, una illogicità della loro vita spirituale sotto l'azione costrettrice e deformatrice della realtà esterna, del fatto bruto, della necessità di dover subire la tirannia della volontà altrui e dello scoraggiamento passeggiero che ne consegue. Il Giordani non è certo per noi «il diabolico corruttore» protagonista della leggenda nera formatasi in casa Leopardi; ma non si può negare (ed anzi il Chiarini stesso lo ammette) che egli «confortasse e raffermasse» il Leopardi «in quelle idee, in quei sentimenti» di libertà e d'amor patrio (e soprattutto d' insofferenza e odio della «tirannia», sentimenti che fin dal 1817 cominciano a far capolino nello *Zibaldone*. Chi poi sa quanta importanza possa avere per lo svolgimento spirituale di un giovane vissuto isolato dal resto del mondo com'era fino a quel giorno vissuto il Leopardi, il trovar conferma delle sue idee in quelle d'un amico dell'autorità del Giordani, non può non riconoscere alla corrispondenza epistolare, ai colloquii a quattr'occhi e soprattutto alla gita a Macerata (durante la quale restò solo coll'amico senza la presenza di testimoni importuni e per di più di idee diametralmente opposte), il valore che hanno anche per chi, come noi, non abbia alla fin dei conti una particolare tesi a dimostrare.

Tornando a noi, ripetiamo che è assai lontano dal nostro intento, il voler fare del Leopardi un *carbonaro* e neppure un *ri-*

voluzionario. Abbiamo solo voluto dimostrare come sia inverosimile che gli avvenimenti marchigiani del 1817-1820 non trovassero nel suo animo una qualche eco e che soprattutto i pensieri sulla «tirannia» gli fossero ispirati dalle rappresaglie papali dopo il tentativo rivoluzionario del giugno 1817[1]).

[1]) In data rispettivamente del 6 e 24 ottobre e del 24 novembre 1918 «vennero «fuori tre sentenze di condanna, per le quali erano condannati 31 patrioti: 11 a morte, «11 al remo perpetuo, 7 alla galera per 10 anni, 2 alla galera rispettivamente per 7 e 5 «anni... *Queste sentenze furono stampate e per remora largamente divulgate ed affisse nei «paesi dello Stato pontificio*» (SPADONI, *Op. cit.*, p. 10). Si ha un bel dire che il Leopardi viveva isolato e quasi prigioniero nella biblioteca paterna, ma per le vie di Recanati usciva, e qualcuna di quelle sentenze avrà pur letta affissa alle cantonate! E che alla lettura di esse non potesse rimanere indifferente chi in quei giorni (antunno 1818) componeva la canzone all' Italia, credo che nessuno possa attentarsi a negare.

IV

GLI SPAGNUOLI

1. Primi Pensieri. — Citazioni di Floro, Velleio Patercolo, M-me de Stael ecc.

Ciò premesso riapriamo lo *Zibaldone* e seguitiamo a ricercare nelle sue fitte pagine le allusioni alla Spagna e agli Spagnuoli che, una volta preso l'aire, divengono di giorno in giorno più frequenti.

Il 7 febbraio 1821 il Leopardi è di nuovo col pensiero alla Spagna, agli Spagnuoli e alla loro storia; e questa volta è Floro, non più il *Manuscrit venu de S-te Helène*, che gli suggerisce le riflessioni ch'egli fa sul carattere degli Spagnuoli. Ma non bisogna credere che la citazione dello storico latino nei riguardi della Spagna sia dovuta a puro caso, che cioè il Leopardi leggesse in quei giorni l'opera di Floro per altre ragioni indipendenti da quella di trovarvi notizie sul carattere degli antichi Spagnuoli, s'imbattesse a caso in un passo che li riguardasse e ne prendesse l'appunto nello *Zibaldone*. No: due citazioni (l'una di Velleio Patercolo, l'altra di M-me de Stael) che seguono nel medesimo brano dello *Zibaldone* a quella di Floro cui ci riferiamo, ci mostrano come il Leopardi sia sempre col pensiero alla Spagna e cerchi, frughi nella biblioteca paterna, *faccia insomma delle ricerche* per informarsi, a cominciare dalle più antiche testimonianze, intorno all'argomento che l'interessa. Credo quindi poter oramai concludere che il Leopardi cominciò a interessarsi alla Spagna e agli Spagnuoli in seguito agli avvenimenti politici che nel 1820—1821 imposero quella nazione e quel popolo all'attenzione dell'Europa intera. Tutti parlavano della Spagna e volle anche lui saperne qualcosa di più preciso, anche per poter tener testa a Monaldo nelle discussioni, o, se discussioni non si face-

vano perchè inutili in tanta disparità di pareri, in quelle discussioni *rientrate* che rappresentano per ogni lettore un po' fine certi passi polemici dello *Zibaldone*, la cui vivacità e spesso severità e persino acrimonia non si spiegherebbero facilmente in altro modo.

Il 7 febbraio dunque del 1821 il Leopardi scriveva:

«FLORO, IV, 12, verso la fine: *Hic finis Augusto bellicorum certaminum fuit*; *idem rebellanti finis Hispaniae. Certa mox fides et aeterna pax*; CUM IPSORUM INGENIO IN PACIS PARTES PROMTIORE TUM CONSILIO CAESARIS. Dopo aver letto tutto ciò che Floro dice delle virtù guerriere degli SPAGNUOLI (II, 17, 18; III, 22) e in quel medesimo capo che ho citato, nelle cose che precedono immediatamente il riferito passo (notate che Floro si crede, per congettura, dai critici oriundo spagnuolo); considerando l'assedio famosissimo di Sagunto; ricordandosi quel luogo di Velleio, dove fra altre cose del valore *SPAGNUOLO*, arriva a dire che la *SPAGNA in tantum Sertorium armis extulit, ut per quinquennium dijudicari non potuerit Hispanis Romanisque in armis plus esset roboris ut uter populus alteri pariturus foret* (II, 90, sect. 3); dopo, dico, tutto questo e le altre infinite prove che si hanno del singolar valore spagnuolo antico e moderno, fa meraviglia che Floro chiama l'indole e l'ingegno degli SPAGNUOLI *promptius in pacis partes*. Ma questa è appunto la proprietà dei popoli meridionali, famosa presso gli scrittori filosofici moderni, massime stranieri[1]). Somma disposizione all'attività e al riposo; egualmente atti a guerreggiare valorosamente e disperatamente ed a trovar piacevole e cara la pace ed anche ad abusarne, ed esserne ridotti alla mollezza ed all'inerzia[2]). Tante risorse trovano questi popoli nella loro immaginazione,

---

[1]) Credo alluda soprattutto ai francesi e a M-me de Staël: «Se vuol l'Italia avere «una filosofia ed una letteratura moderna e filosofica, le quali finora non ebbe mai, le «conviene di fuori pigliarle, non crearle da sè, e di fuori pigliandole le verranno princi«palmente dalla Francia» (Z., V, 238). E altrove: «Io non mancavo della capacità di «riflettere, di attendere, di paragonare, di ragionare, di combinare, della profondità, «ecc.; ma non credetti di esser filosofo se non dopo lette alcune opere di Madama di «Staël (Z., III, 343). Su *Leopardi e M-me de Staël* cfr. il buon libro di SOFIA RAVASI (Milano, tip. Sociale, 1910); lo studio citato dello ŞERBAN, *Op. cit.*, pp. 127—136, 142—171, 173—193 ed anche CHARLES DEJOB, *Madame de Stael et l'Italie*. Paris, Colin, 1890; GUIDO MUONI, *Ludovico di Breme e le prime polemiche intorno a Madame di Stael ed al romanticismo in Italia*. Milano, Soc. ed. libr., 1902 e MARIA TERESA PORTA, *M-me de Staël e l'Italia*. Firenze, Gonnelli, 1909.

[2]) Quanto giustamente vedesse il Leopardi, caratterizzando in tal modo il carattere spagnuolo si può vedere in questo bel sonetto di RICARDO LEON premesso in luogo di prefazione al suo romanzo *Alcalá de los Zegries*. (Madrid, Renacimiento, 1911), che ci piace riportar qui per intero:

Lector: este es el pueblo peregrino
que con su espada fatigó á la tierra
y abrió surco en el mar; pueblo de guerra,
de casta mora y de blasón latino

nel loro clima, nella loro natura, che la loro vita è occupata internamente ancorchè neghittosa e nulla all'esterno. *Leur vie n'est qu'un rêve*, dice la Stael. Tanta è l'attività della loro anima, che questa, come è capacissima di condurli a una somma attività del corpo (anzi alla sola vera attività esterna, perchè la sola che abbia il suo principio nell'attività interiore, come si vede nel paragone fra i soldati meridionali e i settentrionali, che sono operosi piuttosto come macchine ubbidienti ad ogni impulso che come viventi), così anche li dispensa pall'attività del corpo e ne li compensa ogni volta che questa manca; trovando essi bastante vita nel loro interno, nel loro individuo. Anzi questa proprietà pregiudica bene spesso all' attività esterna, e per una soprabbondanza di vita interiore, rende *rêveur*, indolente, *insouciant* (quantunque, offerta l'occasione, l'attività del corpo, ch'è l'effetto dell'entusiasmo e dell'immaginazione, e che allora è forte e viva quando proviene da questi principii, prorompe vivamente; eccetto se l'assuefazione non ha di troppo intorpiditi certi popoli, come l'italiano), ecc.» (Z. 621—624; II, 96—99).

Segue una seconda citazione dalla Stael che riguarda però i contorni di Napoli, e quindi il Leopardi conchiude:

Così infatti vediamo accaduto negl'Italiani, terribili anticamente ed anche modernamente nella guerra e oziosissimi e negligentissimi e nulla curanti nella pace. Così negli SPAGNUOLI, popolo interamente pacifico nell'ultimo secolo e fortissimo guerriero e belligero nei due precedenti; e così anticamente bellicosissimo e certo calorosissimo nel difendersi, fino ad Augusto; e da indi in poi eternamente pacifico e fedele, come dice Floro; *e similmente passato in un attimo, da un lunghissimo e profondissimo riposo, a una guerra possiamo dir spontanea, certo nazionale e vivissima e generale e atrocissima*». (Z. 624; II, 98).

L' «atrocissima» sarà verosimilmente un'eco degli sfoghi codini di Monaldo. Si ha un bell'esser Giacomo Leopardi, e pensarla diversamente: qualcosa delle idee famigliari s'appicca!

Leyó en los astros su caudal destino,
ganó la cumbre, traspasó la sierra
y aún forzó el alto término que cierra
de la humana ambición todo camino.

Pueblo orgulloso, apasionado y fuerte,
ó *batalla sin pulso y sin medida*
ó *se abandona á la pereza inerte*.

Nunca acertó á vivir: es un suicida
que abrasado en las fiebres de la vida
para saciar su sed busca la muerte...

V

LA LINGUA

1. Primi accenni alla lingua spagnuola, all'indole di essa, alla sua somiglianza coll'italiana, ecc.

Finora ciò che ha interessato il Leopardi è il popolo spagnuolo, soprattutto nelle sue qualità belliche. Il suo interessamento prodotto dai fatti politici per cui la Spagna faceva in quei giorni l'argomento di tutti i discorsi e di tutte le discussioni, s'era limitato al carattere di questo popolo, che, dopo sì lungo sonno, pareva finalmente destarsi e risorgere a nuova vita. Ma non passerà molto, che cominceremo a trovar qualche vago accenno alla lingua, all'indole di essa, alle sue somiglianze coll'italiana, e finalmente, negli ultimi volumi dello *Zibaldone*, non volteremo pagina senza trovare un'osservazione filologica, soprattutto sul modo di formazione dei vocaboli, su particolari costruzioni sintattiche confrontate con altre italiane e francesi che ci mostrano il Leopardi sotto l'aspetto inatteso di un vero e proprio, e, per quei tempi, sagace e consumato romanista.

La prima di tali osservazioni sulla lingua spagnuola è della prima quindicina di marzo del 1821 ed è piuttosto generale, come quella che riguarda la minor ricchezza della lingua spagnuola a confronto dell'italiana, del che il Leopardi dà la colpa all'aver la Spagna avuto un numero minore di grandi scrittori.

Dall' 8 al 14 marzo 1821 il Leopardi si occupa infatti (in uno dei più lunghi brani dello *Zibaldone*, che costituisce quasi un trattatello a sè) del continuo arricchirsi delle lingue, prendendo le mosse dalla lingua greca «che da' suoi principii non lasciò mai «di arricchirsi e acquistar nuovi vocaboli». Ciò, secondo il Leopardi, non dipende

«dalla lor primitiva e insita essenza», ma «principalmente e più stabilmente e «durevolmente di qualunque altra cosa» dalla «copia e varietà degli scrittori[1]) che l'adoprano e la coltivano... Tutte le lingue antiche e moderne che hanno mancato di questo mezzo hanno anche mancato di ricchezza, copia, varietà po enza, pieghevolezza, trattabilità, attitudine a rivestirsi di tutte le forme. Per portare un esempio, oltre le lingue europee meno colte, *la* LINGUA SPAGNUOLA, *nobilissima e di genio al tutto classico e somigliantissima alla nostra particolarmente, sì per lo genio come per molti altri capi, e sorella nostra non meno di ragione che di fatto e di nascita e di sembianze, costume, indole,* non è inferiore alla nostra nelle dette qualità, se non perchè *l'è inferiore nella copia e varietà degli scrittori*» (Z. 768; II, 175).

Qui si sente già l'eco della pagina dell'Andrès poco innanzi citata. Ancora qualche giorno e il Leopardi comincerà a darci saggio de'suoi studii di spagnuolo, citando parole di questa lingua, trattando de' *composti* e *derivati*, utilizzando insomma

[1]) Notevole questa introduzione del fattore spirituale e individuale in argomento filologico, del tutto corrispondente alle nuove tendenze della scienza del linguaggio reppresentate soprattutto dal Gilliéron e dal nostro Bartoli. I trattatisti moderni che per *Scienza del Linguaggio* intendono soprattutto la *fonetica* annettono all' influenza letteraria «une influence archaïsante et conservatrice, qui ralentit dans une certaine «mesure les évolutions phonétiques des langues littéraires modernes». (A. DAUZAT, *La Philosophie du Langage*. Paris, Flammarion, 1912, p. 74). E sta bene; ma quando si tratta dell' arricchimento del lessico e soprattutto di trapassi semantici, di parole usate in un' accezione nuova, a esprimere una sfumatura di pensiero per cui la lingua popolare non dà la parola corrispondente, di richiamare in vita (e sia pur *vita letteraria*) parole antiche disusate, i grandi scrittori non si può negare che non contribuiscano ad arricchire la lingua, e sia pure, ripeto, la lingua *letteraria* che non è poi separata da un muro chinese da quella parlata, su cui a sua volta è chiaro che influisce! Interessanti a questo proposito le idee del Foscolo così riassunte dal DONADONI, *Ugo Foscolo pensatore, critico, poeta*. Palermo, Sandron, (s. d.) p. 281: «Anche nella lingua ha la «sua parte la subiettività. La passione può animarla del suo calore. Una vecchia e disusata «parola può assumere spiriti e significato nuovo *sotto la penna di un grande scrittore*. «Anche la parola ha pel Foscolo, o può avere un valore estetico in sè. Pensa il Foscolo, «che passando di età in età, le parole si intensifichino di sensi, di energie, di efficacia «nuova, e si arricchiscano di idee accessorie e *concomitanti*, che vivono daccanto all' «idea primitiva o principale. Nella parola si sono cristallizzate, a così dire, e sovrapposte «delle successive significazioni; *e più di tali strati è densa la parola, e più è bella, cioè più «viva*. E una delle funzioni della critica più delicate consiste nel trar fuori della parola, «per sè nuda e limitata, le immagini e le idee concomitanti, che stanno in essa come in «germe o in potenza. È questo il concetto del conflato — come egli lo chiama — dei «significati secondarii nelle parole: sul quale il Foscolo torna frequentemente; e parve «ai suoi critici molto oscuro, e ne trassero occasione a molti sarcasmi. Ma più si piace «il Foscolo di considerare la lingua dal punto di vista storico: sia della sua genesi, sia «del suo processo: e teorizzare per questa via sulla natura della nostra lingua, e trovare «un fondamento, per opporsi non meno ai puristi pedanti che agli intemperanti innova- «tori». Un bell' esempio di come gli scrittori possono modificare e arricchire la lingua p. es. di nuovi costrutti sintattici è l'orientamento «verso la morfologia, la sintassi e il «periodo latino» visibile nella nostra letteratura fin dalle origini in quelle «traduzioni e «riduzioni che nel secolo XIV si fecero frequenti dei classici latini» e che «giovarono «ad elevare il volgare, a dar nobiltà ai costrutti e dignità alla grammatica».

quelle grammatiche, quei dizionarii, quei glossarii, e, soprattutto, (poi che per lui anche la *filologia* si riduceva a *filosofia*) quel *Saggio filosofico sull'umano intelletto* del LOCKE compendiato dal Dott. WINNE e tradotto in italiano da FRANCESCO SOAVE[1]) che troviamo nel Catalogo della Biblioteca Leopardiana ed al quale il Leopardi non manca di riferirsi nello *Zibaldone* e proprio nel passo del quale ora ci occupiamo. Nel quale passo il nostro Giacomo, riferendosi a quella specie di *Trattatello sul modo di arricchirsi delle lingue* che gli è avvenuto di buttar giù nelle pagine che precedono il brano da noi riferito, fa osservare che

«per poco che si osservi, facilmente si scuopre che tutte le lingue cólte da principio hanno avuto e adoperato estesamente la facoltà dei composti,[2]) come poi tutte, cred'io (eccetto la greca che la conservò fino alla fine), l'hanno, quale in maggior parte quale in minore parte, perduta. La LINGUA SPAGNUOLA ha composti e derivati de' composti, come pure le altre lingue; chè anche questi derivati sono un bellissimo e fecondissimo genere di parole, ed alcuni bellissimi ed utilissimi e felicissimi altrettanto che arditi, come *tamaño*, *demás*, e, da questo *además*, *demasia*, *demasiado*, *demasiadamente*; *sinrazon*, *sinjusticia*; *sinsabor*; *pordiosear*, cioè limosinare, e *pordioseria*, mendicità, ec., che son di grande uso e servizio». (Z. 905; II, 195—196).

Che le teorie linguistiche del Leopardi procedano dal Locke[3]) e soprattutto dal libro III (*Del linguaggio*) a me par chiaro; ma,

---

[1]) Venezia, 1794, in 12⁰. Cfr. Z. 3255 (IV, 276) dove è citato in piena regola così: *Saggio filosofico di* GIOVANNI LOCKE *su l'umano intelletto compendiato dal Dott.* WINNE *tradotto e commentato da* FRANCESCO SOAVE C. R. S., tomo II intitolato *Saggio sulla formazione di una Lingua Universale.* Dal medesimo passo dello *Zibaldone* rileviamo l'esistenza di una seconda *Appendice* del SOAVE, *Riflessione intorno all' istituzione d'una lingua universale* «opuscolo stampato a Roma e poi dal medevimo autore «rifuso nell' Appendice *2-a* al capo 11⁰ del libro III» dell' opera del Locke.

[2]) Lo stesso, ma molto meno chiaramente, dice il DAUZAT, *Op. cit.*, pp. 81—82: «Les langues romanes sont au contraire (*des langues germaniques*) beaucoup moins «souples à cet égard, *surtout dans l'état actuel*, et nous sommes choqués en français par «des combinaisons comme «*le soc brise-guéret*», le «*Dieu darde-tonnerre*», «*l'immensité-fan-«tome*» qu'elle soient sous la plume de Du Bartas ou de Victor Hugo». Del resto tutti i composti ch'egli cita: *chauve-souris, Mardi* (=Martis-dies), *Hotel-Dieu* ed altri che si potrebbero aggiungere son tutti antichi, il primo rimontando a un' epoca in cui l'aggettivo precedeva il sostantivo (formazioni dialettali più recenti danno infatti: *souris-chaûve*) il secondo conserva la tracce del latino volgare in cui il genitivo precedeva il nome, il terzo tradisce l'uso medievale di tradurre la medesima costruzione per mezzo della giustapposizione delle due parole, delle quali la seconda reppresenta il caso obliquo.

[3]) Cfr. il buon volume di ARMANDO CARLINI, *La filosofia di G. Locke.* Firenze, Vallecchi, 1920 (nella collezione: *Il Pensiero Moderno* diretta da A. CODIGNOLA).

per ciò che riguarda la formazione delle parole, bisognerà piuttosto tener conto dell'*Appendice* del Padre Soave al Cap. I di quel Libro, dove appunto si tratta della *Formazione e Analisi delle Lingue*. Il Soave si considerava su questo punto un vero specialista, e non certo a torto, giacchè fin dal 1772 s'era occupato di questo problema in certe sue *Ricerche intorno alla istituzione naturale d'una Società e d'una Lingua, e all'influenza dell'una e dell'altra sulle Umane cognizioni*[1]). Ma ciò in fin dei conti non ci riguarda troppo da vicino, nè questo volumetto ci risulta facesse parte della Biblioteca Leopardi. Quello che c'interessa è di far rilevare che nè nel Locke, nè nel Soave egli trovava gli esempi spagnuoli, coi quali confortava le sue teorie sull'importanza dei composti e dei derivati nell'arricchimento di una lingua. Quegli esempi egli è andato dunque a cercarli nei dizionari e forse più ancora nelle grammatiche spagnuole che possedeva, fra le quali preziose doveron riuscirgli le *Osservazioni della lingua castigliana* del Miranda che abbiamo visto possedeva nell'edizione veneta del 1585.

E le note proseguono sempre più fitte e sempre più importanti e particolareggiate.

Il 30 marzo 1821 scrive:

«A quello che ho detto (alla pag. 499 fine) della derivazione di *favellare* ec. da *fabulari* ec. aggiungete lo spagnuolo *hablar*, *habla* ec., cioè *fablar*, *fabla* ec. da *fabula* ec., secondo il costume spagnuolo di scambiare la *f* nell' *h*, come in *herir* per *ferir*, in *hembra* per *fembra*, in *hazer* o *hacer* per *facer*, e mille altre parole.» (Z. 871—872; II, 232).

A p. 886 dello *Zibaldone*, a proposito di guerre nazionali generate dall'odio contra lo straniero, il Leopardi torna ad occuparsi del popolo spagnuolo:

«Dall'esser le guerre nazionali, doveva risultare quest'altro effetto, che aveva luogo in tutte le nazioni selvagge *e proporzionalmente in quelle che conservano maggiore spirito di nazione e maggior primitivo, come gli* SPAGNUOLI: cioè le guerre dovevano essere a morte e senza perdono, giacchè tutti e ciascuno erano nimici fra loro, senza distinzione ec.» (Z. 886; II, 241).

[1]) Milano, 1772.

/

A pp. 1024—25 (II, 348), parlando della «presente corruzione «della lingua italiana e scritta e parlata», che «aggiunge un nuovo «e fortissimo ostacolo alla sua universalità», osserva che

«non passando e non meritando di passare le Alpi i nostri libri moderni», gli stranieri «non conoscono, si può dire, altra letteratura nè lingua italiana scritta se non l'antica... D'altra parte non conoscono nè possono conoscere altra lingua italiana parlata se non quella che oggi si parla, tanto diversa dall'antica e parlata e scritta, e dalla buona e vera e propria favella italiana. *Lo stesso, appresso a poco, si può dire dello* SPAGNUOLO» (9 maggio 1821).

D'onde son venute al Leopardi queste idee? Probabilmente dall'Andrès, che, nel Cap. XV (Tomo III, ed. di Prato, 1806) ha delle lamentele sul *Decadimento delle belle lettere*, *sulla incertezza dell'esito del gusto presente nella bella letteratura* e soprattutto sull'*abbandono dell'antichità*, che a me sembrano essere state riecheggiate dal Leopardi. Osserva infatti l'Andrès che

«il contagio del nuovo stile [*ch'egli gratifica degli aggettivi di: fantastico, forsennato, aspro, tronco, ammasso di clausole sconnesse e di sentimenti confusi, inesplicabile gergo di enfatiche espressioni, di sentenze enigmatiche e di romorosi e sonori nienti*] per fortuna non toglie ancora l'ardire al Fréron, al Pompignan al Palissot, e ad altri scrittori in verso ed in prosa, non solo della Francia, ma dell'Italia, dell'Inghilterra, *della* SPAGNA e della Germania eziandio, di levare alte grida, e di chiamar aiuto a por argine a questa nocevole e perigliosa corrente» (p. 185) e poco dopo (pp. 186—187), a proposito dell'abbandono delle letterature classiche: «La comune ignoranza della lingua greca e latina, e l'abbandono dei libri antichi, che quasi prendesi a vanto da' moderni letterati, riputandosi pedanteria lo studio dell'antichità, è la prima ragione di questo mio giusto timore [*che purtroppo sia per prevalere il cattivo gusto*]... Or dico solamente che l'uso del latino idioma, obbligandoci alla lettura de' libri antichi, può contribuire a mantenere vivo e durevole il buon gusto di scrivere. *Gli esempj dell'Italia e della* SPAGNA *nel secolo decimosesto*... possono provare che la castigatezza e la perfezione della volgare eloquenza in una nazione non va disgiunta dallo studio e dalla cultura della buona antichità».

Di più, dello stesso giorno 9 maggio 1821 è una citazione dell' Andrès (e precisamente del Tomo III) che segue immediatamente il passo dello *Zibaldone* da noi riportato, che riguarda la cognizione che i greci di qualunque tempo ebbero dei padri e teologi latini, sicchè io ritengo che proprio dall'Andrès il Leopardi derivasse quelle idee sul decadimento *moderno* della lingua e delle lettere in Italia e in Ispagna.

A p. 1029—30 (II, 352), sempre a proposito della «universalità» della lingua francese, osserva che essa non è dovuta soltanto alla

«somma influenza politica della Francia nel tempo passato ed alla sua influenza morale, come la più civilizzata nazione dal mondo»; ma soprattutto alla sua propria indole «laddove *quella tal quale universalità acquistata già dalla lingua* SPAGNUOLA, *italiana* ec. è finita insieme colle ragioni *estrinseche* che la producevano, non avendo esse lingue disposizione intrinseca alla universalità».

2. *Studi sul volgare latino e «Parallelo fra le cinque lingue delle quali si compone la nostra famiglia». — Prima accenno al «Quijote». — Altri pensieri sulla «tirannia»*

A p. 1031 (II, 353) il Leopardi dà principio (12 maggio 1821) ad una serie di osservazioni della più grande importanza per la storia dagli studi romanzi in Italia in sul principio del secolo passato, sull'antico volgare latino e le relazioni con esso dei volgari romanzi. Il Colagrosso che se ne è occupato di passaggio nel suo bello studio: *La teoria leopardiana della lingua*,[1]) si limita naturalmente all'italiano, ma la sua indagine andrebbe ripresa ed estesa a tutto il dominio romanzo.

«La sua teoria della Lingua»— scrive[2]) il mio bravo e caro maestro così presto scomparso dall'agone letterario — «tanto più merita d'esser considerata in quanto che s'appoggia allo studio profondo di cinque letterature, due antiche e tre moderne, formanti un'unica famiglia. E non basta. Il Leopardi, da filosofo acuto qual era, divinò l'interpretazione scientifica di più d'un fatto linguistico, e, se da un lato seppe ben vedere che italiano, francese, SPAGNUOLO derivarono del latino parlato, dall'altro ebbe della vita d'una lingua un concetto esatto, ed era per esempio persuaso, non meno di un discepolo di Max Müller o del Whitney, che col solo mutar luogo una lingua si altera (II, 277 sgg.), o che la lingua parlata in uno stesso paese varia anche da una famiglia all'altra, da individuo a individuo, sì da potersi quasi dire ch'ognuno abbia una propria lingua» (III, 37 sgg.; 350 sgg.).

E, alla stessa p. 79, in nota:

«Il Leopardi sapeva che il provenzale sta col francese, e il portoghese collo

1) In *Studi Stilistici*. Livorno, Giusti, 1909, pp. 77 sgg.
2) COLAGROSSO, *Op. cit.*, p. 79.

SPAGNUOLO, e che la famiglia delle lingue neolatine si completa col valacco. Come si apprende da una sua lettera al Colletta[1]), egli aveva in mente di scrivere un '*Parallelo delle cinque lingue, delle quali si compone la nostra famiglia di lingue colte, cioè greca, latina, italiana, francese e spagnuola*'. E soggiungeva, nell'accennare a quest'opera: '*La valacca non è lingua colta, nondimeno anche di quella si toccherebbe qualcosa in trascorso*; *la lingua portoghese sta colla* SPAGNUOLA'.»

L'importantissimo saggio del Colagrosso dovrebbe ora completarsi collo studio delle fonti alle quali il Leopardi attingeva le sue notizie. A dir vero egli istituisce (a p. 106, nota) un parallelo fra le idee filologiche del Leopardi e quelle esposte dallo Schopenhauer nello scritto: *Ueber Schriftstellerei und Stil* nel secondo volume dei *Parerga und Paralipomena* (Berlino, 1862, pp. 569 sgg.), ma è chiaro che andava richiamato anche, e soprattutto, il Locke il cui *Saggio filosofico sull'umano intelletto* (in cui, com'è noto si tratta, al Cap. III, del problema: *Del linguaggio*) il Leopardi possedeva nel compendio fattone dal Dott. Winne tradotto da Francesco Soave con l'*Appendice* aggiunta dal medesimo Padre Soave al Cap. I del libro III (*Del linguaggio*) intorno alla *Formazione e Analisi della Lingue*. Noi non possiamo, e potendo non vorremmo, allargar qui lo studio delle note filologiche dello *Zibaldone* a tutte le lingue romanze e ci contenteremo di quanto particolarmente vale a mettere in rilievo le nozioni che il Leopardi possedeva della lingua e della letteratura spagnuola. Non sì ad ogni modo da trascurare un passo, a mio vedere della massima importanza, che servirà a toglierci ogni dubbio sulla fonte principale, cui il Leopardi attinge, per ora, le notizie che mostra avere della lingua e della letteratura iberica.

A p. 1035 dunque dello *Zibaldone* (II, 356) il Leopardi scrive:

[1]) Del Marzo 1829. In una precedente del 16 Gennaio (1829) il Leopardi confidava all' amico: «I miei disegni letterarii sono tanto più in numero, quanto è minore la fa«coltà che ho di metterli in esecuzione; perchè, non potendo fare, passo il tempo a di«segnare. I titoli soli delle opere che vorrei scrivere pigliano più pagine; e per tutte ho «materiali in gran copia, parte in capo *e parte gittati in carte così alla peggio*. Di questi «titoli potrò specificarvene alcuni, se voi vorrete, e quanti vorrete, in un' altra lettera: «questa è già troppo lunga». Tra questa lettera del gennaio e quella del marzo 1829, cui accenna il Colagrosso «deve il Leopardi averne scritto al Colletta» una terza verso l' 11 febbraio, come risulta da una riposta dello storico napoletano in data 25 febbraio, «dalla quale si rileva avergli il Leopardi comunicato un primo elenco delle opere divisate». Cfr. G. BERTACCHI, *Lettere scelte di Giacomo Leopardi*. Milano, Sonzogno, 1908, p. 263, nota.

«Discorro allo stesso modo [*che per l'italiano*] dello SPAGNUOLO e del francese. Se queste lingue sono volgari e derivano dal latino, dunque dal latino parlato e non dallo scritto; dunque dal latino volgare; dunque la lingua latina si stabilì nella SPAGNA e nella Francia come lingua parlata[1]) e non solamente come lingua civile, governativa, letteraria (e così è infatti, e nella lingua francese restano pochissime parole celtiche, nella SPAGNUOLA nessun vestigio dell'antica lingua di SPAGNA; Andrès, II, 252); dunque il volgare latino, più o meno alterato da mescolanza straniera, si mantenne senza interruzione in ISPAGNA e in Francia (siccome in Valacchia) dalla sua prima introduzione sino al nascimento delle lingue SPAGNUOLA e francese, e, per mezzo di queste, sino al dì d'oggi. Dell'antica origine della presente lingua SPAGNUOLA, e, come i più vecchi monumenti che ne restano siano, come quelli della lingua provenzale, francese, ec., conformissimi al latino, vedi un esempio recato in quella lingua dall'Andrès, II, 286 fine.»

Le parole spagnuole, alle quali il Leopardi fa allusione son le seguenti, riguardanti la presa di Exéa,[2]) e che i padri Maurini editori dell'*Histoire littéraire de la France* avevan gabellate per guasconi: «Vos debedes saber, que en el tempo de la conquista «del Rey Don' Sanche vino el compte de Bigorra, & Gaston «Despez noble, & otros caballeros de Guascuenya, é del Rey en «la conquista de Exéa, &c.» Verosimilmente è questo il primo passo di spagnuolo in cui si abbatte il Leopardi, giacchè, alla fin dei conti, esso non ha nè maggiore nè minore somiglianza col latino dello spagnuolo dei giorni nostri, col quale coincide

[1]) Secondo il MOHL (*Introduction à la chronologie du latin vulgaire*. Paris, 1889, pp. 66—71) nella storia dalla romanità provinciale si possono distinguere tre periodi. «Nel primo *gl' indigeni cominciano a sentir parlar latino dai coloni* ed a poco a poco quelli «che si trovano più vicini ai centri dell' occupazione romana imparano la nuova lingua «propagandola all' intorno. Nel secondo — che il Mohl pone generalmente con criterio «troppo sistematico e uniforme tra il I e il II secolo dell' èra volgare — il latino s' insinua «lentamente fin nel cuore dei paesi dominati, accanto agli antichi dialetti nazionali che «tuttora sussistono. Esso è parlato già più o meno correttamente da una parte bilingue «di popolazione, ma è nondimeno sentito come un idioma straniero non ancora assimi«lato; perchè se nelle regioni italiche era stato sufficiente un semplice contatto coi Romani «a diffondere la latinità, nelle provincie bisognò far l'educazione dei Barbari, insegnando «loro letteralmente il latino. Col IV secolo, quest' educazione fu compiuta. Il latino «aveva trionfato quasi dappertutto, diventando lingua materna per la grandissima mag«gioranza degli abitanti di tutto l'impero. I vecchi idiomi nazionali, sommersi dalla «marea latina, morivano a poco a poco, e su vaste regioni s' era spento di essi anche il «ricordo. Da allora comincia il terzo periodo della romanizzazione: quella in cui il latino «è definitivamente stabilito nelle provincie». Cfr. P. SAVJ-LOPEZ, *Le origini neolatine*. Milano, Hoepli, 1920, p. 147. E poco avanti (p. 111): «Questo latino provinciale dell' «impero è ancora LATINO VOLGARE, *cioè è ancora e sempre* LATINO PARLATO «*in nuovi aspetti, in nuovi attegiamenti, in nuove forme*».

[2]) Cfr. ora le *Carte basso-latine e volgari della Spagna e del Portogallo* raccolte da E. MONACI. Testi romanzi per uso delle scuole a cura dello stesso. Roma, 1911.

quasi a capello. Che avrebbe detto se avesse letto qualche davvero antico documento spagnuolo, quali p. es. le glosse pubblicate dal Priebsch[1]) o p. es. la carta aragonese del 1061 edita dal Monaci, in cui il latino qua e là ancora traspare in frasi intere, quali p. es. «et totum vadat, cum corpore meo, ad Sanctum «Ioannem», accanto a frasi già decisamente volgari, quali «dono «de meas armas qui ad varones et cavalleros pertinent, sellas de «argento, et frenos, et brunias, et espatas... peso per peso de «plata» e via dicendo?[2])

A p. 1053 (II, 369) notiamo che il Leopardi, oltre al Locke e all'*Appendicc* del Soave, cita, a proposito dela «naturale strettezza «e povertà delle lingue», un volume del Sulzer: *Osservazioni intorno all'influenza reciproca della ragione sul linguaggio e del linguaggio sulla ragione*, nelle *Memorie della R. Academia di Prussia* e nella *Scelta di Opuscoli interessanti*, Milano, 1775, vol. IV, pp. 42—102».

Il primo timido accenno al *Don Quijote* lo troviamo il 24 maggio 1821 ed il Leopardi stesso cita le sue fonti: il Mariana (*Discorso contro il governo dei Gesuiti.* Lugano, 1760) ed il P. D'Orléans (*Della rivoluzione di Spagna.* Venezia, 1737). La citazione dal Mariana deriva però, verosimilmente, da un passo di questo autore riportato nelle *Réflexions nouvelles sur les femmes* di M-me Lambert[3]). Il pensiero che si legge a p. 1084 dello

---

[1]) Cfr. *Zeitschrift f. rom. Philologie*, XIX.

[2]) E che avrebbe detto se avesse conosciute la teorie degli umanisti spagnuoli dei secoli XVI e XVII, secondo cui «si los vocablos que la lengua Castellana tiene tomados «de la Latina, los escriviesse y pronunciasse enteramente, apenas avria Latino que no «entendiesse qualquier Libro escrito en Castellano; y apenas avria Castellano que no «entendiesse lo mas de qualquier libro latino»? (JUAN DE VALDES, *Dialogo de las lenguas* in *Origenes de la lengua española* compuestos por varios autores recogidos por DON GREGORIO MAGANS I SISCÁR. Madrid, 1737, II, 1—178). E che avrebbe detto infine se avesse letta la famosa *Epistola latina et hispana:* «Scribo et supplico «rogandote des et respondeas tales probationes, tractando de tua eloquentia, loquela et «excellentia, quales scribo de Hispana... ecc. ecc.» composta senza troppa fatica dal Valdes a dimostrare che «la lengua latina no està del todo en nuestro Romance destruida «pues hablando en el congruamente se habla latin»? Su tutto ciò cfr. il buon lavoro di LUCIEN-PAUL THOMAS, *Le lyrisme et la préciosité cultistes en Espagne* in *Beihefte zur Zeitschr. f. rom. Phil.* (18. Heft), Halle, Niemeyer, 1909, pp. 34 sgg.

[3]) Anne-Thérèse de Lambert, autrice di un altro libretto: *I Consigli di una dama ad una sua figlia*, dal francese. Roma, 1768, in 12⁰ che figura nella lista pubblicata dallo ŞERBAN, *Op. cit.*, loc. cit. delle opere francesi facenti parte della Biblioteca Leopardiana. *Les reflexions nouvelles sur les femmes* che il Leopardi cita più volte nello *Zibaldone* non compaiono nè nel *Catalogo* a stampa pubblicato in occasione dal Centenario, nè nella lista dello Şerban.

Zibaldone (II, 392—393) ci mostra il Leopardi sempre col pensiero al dispotismo, alle sue cause ed effetti, e contiene un giudizio sul *Quijote* che non manca di un certo interesse. A p. 1078 (II, 387—388) il Leopardi aveva notato, come

« a paragone del secolo di Luigi XIV e di tutto il secolo passato, che fu veramente l'epoca della corruzione barbarica delle parti p ù civili d'Europa», l'epoca presente, e cioè sua «si possa considerare come l'epoca di un risorgimento dalla barbarie.» Ora aggiunge che «a questo, per altro effimero e debole e falso, risorgimento della civiltà»[1]) si deve riferire «la mitigazione del dispotismo e la intolleranza dal medesimo più propagata, il perfezionamento di quello che si chiama sentimentale, perfezionamento che data dalla rivoluzione [*francese*]; il *risorgimento di certe idee cavalleresche, che, come tali, si mettevano in pieno ridicolo*[2]) *nel settecento e in parte del seicento (come nei romanzi di Marivaux, ec.): al qual proposito è noto che il Mariana attribuisce al* DON CHISCIOTTE *(che è quanto dire al ridicolo sparso sulle forti e vivaci e dolci illusioni) l'indebolimento del valore (e quindi della vita nazionale e gli orribili progressi del dispotismo) fra gli* SPAGNUOLI.»

Chi conosce l'importanza che hanno nella filosofia e nella poesia del Leopardi gli «ameni inganni» ed ha letta e meditata come si conviene la *Storia del genere umano*, capirà subito tutta l'importanza e l'originalità, malgrado la citazione del Mariana, del pensiero leopardiano che abbiam riferito. Il Mariana infatti non parla che dell'indebolimento del valore spagnuolo, cagionato, secondo lui, dal *Quijote*; il Leopardi estende, generalizza, parla del *ridicolo* sparso sulle *forti e vivaci e dolci illusioni*, in un

---

[1]) Effimero, debole e falso, perchè, come spiega a p. 1078 (II, 388), «derivato non «dalla *natura*, ma dalla *ragione*, anzi dalla filosofia, ch' è debolissimo, triste, falso, non «durevole principio di civiltà».

[2]) RICARDO LEON, il cui profondo senso della tradizione e della storia è tale che molte pagine de' suoi romanzi acquistano valor di documento, in *Alcalá de los Zegries* (il romanzo che leggo in questi giorni, ad impedire che la polvere delle biblioteche e degli archivi mi riduca l'anima secca come la pergamena) a proposito di quei «caballeros maestrantes... que en los modernos tiempos sostuvo el fuego sagrado de la «vieja caballeria española», aggiunge: «No há mucho, veíase todavia a los caballeros mozos, «haciendo alarde en las alegres fiestas de San Juan y de San Pedro y otras señaladas; «mas, *llegando un tiempo, burlador y enemigo de semejantes proezas,* metiéronse los ca«balleros en sus casas, guardando los flamantes uniformes y las inutiles tizonas, y lucién«dolos deaño en año en la Iglesia Mayor, como reliquias vergonzadas de un glorioso «passado». (*Op. cit.*, p. 14). Quanta tristezza e quanto rimpianto (o per dir meglio *saudade* per esprimerci con una parola portoghese che è la sola a ridar questa sfumatura particolare del *rimpianto di un glorioso passato!*) in queste parole del romanziere casti gliano!

modo che non sarebbe spiaciuto al Mazzini[1]) e al Carducci[2]). Triste letteratura in fondo quella del seicento! Triste specialità dell'Italia la poesia giocosa, per cui, mentre gli Spagnuoli ci spadroneggiavano in casa, i nostri poeti cantavan le lodi dell' *insalata* o della *primiera!* E triste, forse, capolavoro il *Quijote*! Se si pensa all'epoca in cui nacque, e poi si legga il commento dell'Unamuno (per citar uno solo di quelli che l'interpretano in un certo senso *positivo*, mentre forse e senza forse da principio il suo significato non fu che *negativo!*) vien fatto di domandarsi melanconicamente se quanto ci par oggi di veder noi nel *Quijote* non sia per caso dovuto a un errore di prospettiva e di crono-

---

[1]) Del quale è questa massima: «Adorate l'entusiasmo, adorate i sogni dell' anima «vergine, poi che i sogni della prima giovinezza sono come un profumo di Paradiso che «l'anima serba uscendo dalle mani dal suo Fattore».

[2]) Che in più luoghi deplorò l' «esiglio» tolto dalle «forme belle» all' apparir del Cristianesimo e soprattutto nell'ode *Alle fonti del Clitumno*, dove non mancano echi del canto leopardiano *Alla Primavera o Delle favole antiche* ed anche di qualche pensiero. «Che bel tempo era quello nel quale ogni cosa era viva secondo l'immaginazione umana «e viva umanamente, cioè abitata o formata di esseri uguali a noi! quando *nei boschi «desertissimi si giudicava per certo che abitassero le belle Amadriadi e i fauni e i Silvani «e Pane* e vedendoci tutto solitudine, pur credevi tutto abitato!... *E stringendoti un albero «al seno, te lo sentivi quasi palpitare fra le mani*» dice il Leopardi (*Pensieri*, I, 175; 1819) in prosa; e in poesia:

Vissero i fiori e l'erbe,
vissero i boschi un dì...

E il Carducci:

Visser le ninfe, vissero

e poco dopo:

Emergean lunghe ne' fluenti veli
Naiadi azzurre, ecc.

E quindi: *Tutto ora tace..., Non più perfusi del tuo fiume sacro..., Fuggir le Ninfe a piangere nei fiumi...*, ed il Leopardi:

riede
la bella età, cui *la sciagura e l'atra
face del ver consunse
innanzi tempo.*

Il sermone *Ad Antonietta Costa* sulla *Mitologia*, «dannata a morte» dall' «audace scuola «boreal», il canto leopardiano *Delle favole antiche*, certi brani dell'ode *Alle fonti del Clitumno* e di altre poesie del Carducci (*Brindisi d'Aprile* p. es.) e *Versilia* di Gabriele D'Annunzio, in cui l'albero torna a *palpitare fra le mani:*

Non temere! Io sono di carne,
se ben fresca come una foglia.
. . . .
Abbrancami come il bicorne villoso.
. . . .
Non temere, o uomo dagli occhi
glauchi. Rido, se tu m'abbranchi.

andrebbero studiati insieme e studiata andrebbe l'evoluzione di questo motivo poetico dal Monti al D'Annunzio.

logia! C'è stato un tempo che anch'io me la son presa col Montesquieu che un po' sul serio, un po' per ischerzo (giacchè non bisogna dimenticare che Rica questa volta trascrive la lettera di un francese che viaggia in Ispagna e tutto il lungo brano è più una satira degli avventati giudizi dei francesi sugli spagnuoli che delle usanze e del carattere spagnuolo!)[1]) sentenziò che «le seul «de leurs *[espagnols]* livres qui soit bon, est celui qui a fait voir «le ridicule de tous les autres», ora invece mi domando se non ci sia il caso che il Montesquieu avesse in certo senso ragione!

3. Nuovi pensieri sul volgare latino e nuovi materiali per il «Parallelo delle cinque lingue». — Affinità fra l'italiano e lo spagnuolo e divergenza del francese dalla lingua madre.

Ma torniamo al nostro *Zibaldone* che ci attende. Il 12 giugno 1821, riprendendo quelle sue note che avrebbero dovuto servirgli per il *Parallelo delle cinque lingue* ecc., il Leopardi tratta della forma sp. *amé* (it. *amai*) più simile alla francese che all'italiana. A p. 1128, a proposito dell'aspirazione dell'*f*, aveva notato:

«Essendo chiaro che l'antico *v* latino fu, come oggi fra' tedeschi, lo stesso che una *f*, non resta dubbio che non fosse aspirazione e lieve. E così viceversa gli spagnuoli che da prima dicevano *fazer*, *ferido*, *afogar*, *fuso*, *figo*, *fuir*, *fierro*, *filo*, *furto*, *fumo*, *fondo*, *formiga*, *forno*, *forca*, *fender*, ora dicono *hazer*, *herido*, *ahogar*, *huso*, *higo*, *huir*, *hierro*, *hilo*, *huerto*, *humo*, *hondo*, *hormiga*, *horno*, *horca*, *hender* ec.» (II, 426—427). Ed aggiunge: «Insomma si vede che la primitiva e regolare uscita dei perfetti di prima e quarta convingazione era *ai* ed *ii*, trasformata in *avi* ed *ivi* per capriccio, per dolcezza, per forza di dialetto e pronunzia irregolare corrotta e popolare, che suole sempre e continuamente cambiar faccia alle parole, col successo del tempo, e introdursi finalmente nelle scritture e convertirsi in regola, come vediamo nella nostra e in tutte le lingue».

Il 12 giugno il Leopardi, tornando su quanto aveva scritto fra il 29 maggio e il 5 giugno, aggiunge:

[1]) Infatti la lettera di Rica finisce con queste pungenti parole: «Je ne serais pas «faché, Usbeck, de voir une lettre écrite à Madrid par un Espagnol qui voyagerait en «France; je crois qu'il vengerait bien sa nation». E suppone che il giudizio dello Spagnuolo sui Francesi sarebbe il seguente; «Les Français enferment quelques fous dans «une maison, pour se persuader que ceux qui sont dehors ne le sont pas».

«Da queste osservazioni apparisce che la desinenza della prima persona attiva singolare del perfetto indicativo, dico la desinenza in *ai*, è la vera e primitiva desinenza latina di detta persona[1]) conservataci per tanti secoli dopo sparita dalle scritture, o senza mai esservi ammessa, mediante il volgare latino, e per tanti altri, mediante la nostra lingua che gli è succeduta. Desinenza conservatasi anche nella scrittura francese, nostra sorella, ma perduta nella pronunzia, *conforme alla qual pronunzia gli* SPAGNUOLI *(altri nostri fratelli) scrivono e dicono* amé *ec. Voce senza fallo derivata dell'antichissimo* amai, *mutato il dittongo* ai *nella lettera* e, *forse a cagione del commercio scambievole ch'ebbero i francesi e gli spagnuoli e la lingua e la poesia loro ne'principii di questa e di quella*; *commercio notabilissimo, lungo, vivo, frequente e conosciuto dagli eruditi* (ANDRÈS, t. II, p. 281, fine e segg.), *e che in ordine alle forme di molte parole e frasi è la sola cagione per cui la* LINGUA SPAGNUOLA *somiglia alla latina meno dalla nostra, quantunque in genere somigli e la latina e la nostra assai più della francese. Così nel futuro* amaré *ec. ec. somiglia alla lingua francese pronunziata.* (Z. 1155—1156; II, 448).

---

[1]) Interessantissima questa intuizione del Leopardi del ricomparir che fanno nei volgari romanzi le forme arcaiche e primitive del latino. Un fenomeno simile è quello dei riflessi delle antiche parlate preromane quali l'osco, l'umbro, l'etrusco, il basco, il celtico, il dacico nei volgari romanzi. Cfr. J. JUD, *Dalla storia delle parole lombardo-ladine* in *Bulletin de dialectologie romane*, III (1911), 1 sgg., e 63 sgg.; G. I. ASCOLI, *Di un filone italico diverso dal romanzo che si avverte nel campo neolatino* in *Arch. gl. it.*, IX, 1 sgg.; F. RIBEZZO, *Reliquie italiche nei dialetti dell'Italia meridionale* in *Atti della R. Acc. di Arch. Lett. e B. A. di Napoli*, N. S., I (1910), pp. 151 sgg.; F. D'OVIDIO, *Reliquie probabili e possibili degli antichi dialetti italici nei moderni dialetti italiani e negli idiomi romanzi in genere* in *Atti della R. Acc. di Arch. Lett. e B. A. di Napoli*, 1902 e del medesimo: *Una reliquia grammaticale osca nel vernacolo neolatino del Sannio moderno?* J. C. WICK, *La fonetica delle iscrizioni parietarie pompeiane, specialmente in quanto risenta dell'osco e accenni all'evoluzione romanza* in *Atti della R. Acc. di Arch. Lett. e B. A. di Napoli*, 1905. Vedi inoltre lo studio del PHILIPON, *Suffixes romans d'origine pré-latine in Romania*, XLIII, 29 sgg., ed infine, *last not least*, E. COCCHIA, *Introduzione allo studio della letteratura latina*, Bari, Laterza, 1914. Per ciò che riguarda il latino arcaico, cfr. SAVJ-LOPEZ, *Op. cit.*, p. 108: «Abbiamo dei primi secoli avanzi «frammentarii, che ci mostrano un latino ben diverso da quello che sarà il latino let- «terario: un latino *oscillante nelle sue forme e suoni*, e avente per basi elementi dialettali, «diversissimo insomma dal latino letterario. Ma *su Roma venne poi a stendersi l'influenza «greca*, che le dà una cultura. L'esempio greco ispira a Roma il bisogno di avere una «lingua letteraria, e questa *viene formata sul modello greco per opera di scrittori e gram- «matici che ripuliscono, conformano, adattano la parlata volgare ai bisogni letterarii, codi- «ficano le norme grammaticali*, irrigidiscono insomma la lingua viva in quel monumentale «tesoro linguistico, che rimarrà immoto quasi per tre secoli e che sarà il latino letterario.» Orbene come una pianta innestata e coltivata amorosamente dal giardiniere, torna allo stato primitivo abbandonata a sè stessa, come un fiore doppio torna sdoppio col cessar della violenza fatta alla natura con l'innesto, la selezione, la fecondazione, e l'ibridismo artificiale, così p. es. la poesia originariamente ritmica della gente italica (*verso saturnio*) tornerà ritmica nelle lingue romanze, l'-o primitivo dei temi di seconda declinazione tornerà *o*, l'-*s* e l'-*m* finali che nell'antico latino non si pronunziavano, cadranno nelle lingue romanze (se non in tutte, almeno nell'italiano) sicchè queste si trovano ad essere nella linea diretta della tradizione italica e in certo senso, più latine del latino letterario deviato dall'influenza greca. L'aver intravisto questo fenomeno di atavismo linguistico per cui un figlio somiglia più al nonno che al padre, mi par gran merito del Leopardi.

Come si vede, il Leopardi non si lascia ingannare dalle apparenze e ritiene l'italiano assai più simile al latino dello spagnuolo; ha idee abbastanza giuste sul volgare latino, e, se mostra di credere che le relazioni politiche, commerciali e culturali colla Francia abbiano potuto influire (il che naturalmente è del tutto inammissibile) sulla fonetica dello spagnuolo, non fa meraviglia, date le idee linguistiche di quei tempi e la fonte, autorevole per i suoi tempi, dell'Andrès cui attinge le sue notizie.

Tralasciando ora osservazioni più minute che riguardano p. es. la pronunzia di qualche lettera, o la grafia di qualche suono, noteremo l'osservazione che il Leopardi non manca di fare, trattando dei sinonimi, (Z. 1050—1051; III, 197) su essi sinonimi in quanto ragione «delle differenze delle lingue figlie di una «stessa madre».

«In questa nazione — dice il Leopardi — prevale il tal sinonimo, e gli altri si dimenticano o non s'introducono mai; in quella, il tal altro. Questa ne riceve o ne conserva uno solo nel tale o nel tal significato, quelle due, quell'altra più ec. *Così è accaduto alla lingua latina diramata nella* SPAGNA, *nella Francia, in Italia.* E troveremo spessissimo che la differenza con cui si esprimono le dette tre lingue in questo o quel caso, nasce dalla differenza del sinonimo latino che hanno conservato o da principio adottato. Gl'italiani e i francesi per significare il bello usano una parola derivata dalla latina *bellus*, gli SPAGNUOLI una derivata dalla latina *formosus*. Gli SPAGNUOLI e gl'italiani dicono *moglie* dal latino *mulier*, i francesi *femme* da *femina*». Più oltre (Z. 1506; III, 200) osserva che «i significati simili o poco differenti delle diverse parole» non solo, ma anche «i più distinti e lontani sono confusi dal tempo, dalla negligenza, dall'ignoranza di coloro a'quali trasmigra una nuova lingua ec., dallo stesso uso di parlare o scrivere elegante e metaforico ec.; così che delle parole disparatissime divengono sinonime. Per es. presso gli SPAGNUOLI il verbo *quaerere* («querer») è passato a significare *velle*; *volvere* («bolver») *redire*; *circa* («cerca») *prope*; presso i medesimi e gl'italiani il verbo *clamare* («clamar», «chiamare») al senso di *vocare*.»

A p. 1709 dello *Zibaldone* appare un'altra fonte, cui il Leopardi attingeva per informarsi delle cose di Spagna, e questa è l'opera del DI ROCCA, *Memorie intorno alla guerra dei francesi in Spagna*. Milano, 1816 in-8⁰. Movendo infatti dall'affermazione di questo autore, che, cioè,

«nell'ultima guerra gli SPAGNUOLI non si facevano scrupolo, anzi dovere,

di mancar pubblicamente o privatamente di parola a'francesi, tradirli comunque pagare i loro benefizi individuali con cercar di uccidere il benefattore ec. ec.»; il Leopardi ne trae una serie di considerazioni sui popoli ch'egli chiama *naturali* e sull'«odio nazionale proprio di tutti i popoli non raffinati.»

A p. 1846 (III, 401), tornando ad occuparsi «delle parole co«muni a più lingue», osserva che

«noi italiani possiamo facilmente osservare nella LINGUA SPAGNUOLA, *la più affine alla nostra che esista, e di maniera che tanta affinità e simiglianza non si trova forse fra due altre lingue colte*, non poche parole e frasi o significazioni o metafore ec. proprie della sola poesia, che nella nostra son proprie della sola prosa e viceversa: parte derivate dalla comune madre di ambedue le lingue, parte dall'italiana alla spagnuola, parte viceversa.»

Per quanto si voglia (magari per partito preso!) essere scettici sulle conoscenze che il Leopardi potè avere dello spagnuolo, una tale osservazione mostra che queste conoscenze erano abbastanza profonde, e, quel che più importa, precise. Una vera e propria nota di filologia romanza troviamo infatti a pp. 1992—1993 (III, 480—481) a proposito delle forme latine *quietare* e *quietari* e dei loro riflessi romanzi. Il Leopardi non ricorre soltanto ai lessici (Forcellini, Du Cange) ed a Prisciano, ma persino alle medaglie di Diocleziano, dove appare la voce *quietator*.

«Nondimeno — aggiunge — lo SPAGNUOLO *quedar*, che è tutt'uno con *quietare*, come *quedo* aggettivo non è se non *quietus*, e che da *quietarsi*, *posare fermarsi* passò a significare, come oggi significa, *restare*; dimostra che il latino *quietare* o *quietari* fu, se non presso gli scrittori, certo presso il volgo, un puro e manifesto continuativo di *quiescere* non solo nella forma, ma anche nella significazione. Gli SPAGNUOLI hanno anche *quietar* nel nostro significato di *quietare*. Verbo certamente non antico nè primitivo nella loro lingua (bensi *sossegar*) ma dagli scrittori introdotto poi, prendendolo dall'italiano e dal latino.»

Seguono (Z. 2223—2224; IV, 114—115) alcune osservazioni sull' «imperfetto ottativo o soggiuntivo SPAGNUOLO termi«nato nella prima e terza persona in *ara* o in *era*, *amara*, *leyera*, «*oyera*» e derivato «non dall'imperfetto latino dello stesso modo, *amarem*, *legerem*, *audirem*, ma dal più che perfetto dimostrativo, *amaveram*, *legeram*, *audieram*». Fra la ragioni addotte dal Leo-

pardi a sostegno della sua ipotesi, ce ne sono alcune (come p. es. quella che riguarda «l'uso e il significato di detto tempo spa«gnuolo; giacchè gli spagnuoli dicono per esempio *fuera* per «*sarei stato* e per *fossi stato*») che rivelano quanto precisa fosse la conoscenza ch'egli aveva dalla grammatica spagnuola. Un'opinione poi importantissima che ci mostra come il Leopardi non si contentasse di certe spiegazioni apparenti e ricercasse come sempre il fondo delle cose (nella qual ricerca lo aiutava la sua profonda conoscenza del latino anche volgare) si trova a pp. 2236—2237 dello *Zibaldone* (IV, 121—122) e riguarda i riflessi romanzi delle voci latine comincianti per *ex:*

«Spessissimo, anzi quasi sempre, dalle voci latine comincianti per *ex* noi abbiamo tolto la *e* e il *c* e comincialele per *s*, specialmente, anzi propriamente allora quando la *ex* era seguita da consonante, sicchè la nostra *s* viene ad essere impura. Nel qual caso che cosa sogliano fare gli SPAGNUOLI e i francesi l'ho detto altrove parlando dell' *s* iniziale impuro. Parrà che costoro, volendo conservare la *e*, si accostino più di noi al latino, e nondimeno chi vuol vedere come l'antico volgare latino ed anche gli scrittori più antichi usavan di fare nè più nè meno quel che facciamo noi, osservi il Forcellini in *stinguo* (e forse in molti altri luoghi), verbo che anche noi anticamente dicemmo per *extinguo* e così *stremo* per *estremo*, *sperimento esperimento*, *sperto esperto*, *spremere* da *exprimere*, da cui pure abbiamo *esprimere*, *sclamare* da *exclamare*, onde pure *esclamare*; e così altre tali voci che hanno pur conservata la *e*, la perdono a piacer dello scrittore o nei nostri antichi o nella bocca del popolo ec. E forse l'avere gli SPAGNUOLI e i francesi la *e* in tali parole non è tanto conservazione quanto maggiore e doppia corruzione; vale a dire che, secondo me, essi volgarmente dissero come noi, cioè colla *s* impura iniziale e poi, *per proprietà ed inclinazione de' loro organi che mal la soffrivano o a cui riusciva poco dolce* ec., v'aggiunsero, non prendendola dal latino, la *e* iniziale. Infatti essa si trova sempre o quasi nella parola che anche nel latino scritto e dell'aureo secolo e per loro natura ed etimologia ec. cominciano colla *s* impura, siccome pur fanno sempre in italiano.»

Qui un rimando alla p. 2297, dove la questione dell' *e* e dell' *ex* è approfondita con ogni sorta di esempi tolti dal latino arcaico per venire alla conclusione che verbi come *enervare* «si «pronunziassero volgarmente colla *ex*, cioè *exnervare* ec.», nella quale opinione è confermato (da notarsi come il Leopardi non diversamente da un romanista contemporaneo si serve dei riflessi romànzi per ricostituir forme latine volgari non arrivate fino a noi)

«dal vedere in tali e simili voci conservate in italiano la *s* impura (o, se in ISPAGNOLO, la *es*, se in francese la *es* antica e la *é* moderna)... come *smuovere* da *emovere* che appunto scritto *exmovere* si trova in Plauto, *Trucul.*, I, 1, 59.»

E conchiude con queste auree parole che nessun foillogo moderno potrebbe non tenersi di avere scritte:

«Sempre fedelmente troverete gli antichi scrittori latini più conformi all'italiano che quelli del secol d'oro, segno evidente d'essersi perpetuato l'antico costume ed esser passato fino a noi, le quali cose non ponno essere, state per altro mezzo che del linguaggio volgare latino,[1]) tenacissimo, al solito dell'antichità. Sempre troverete il volgare italiano (così proporzionatamente il francese e lo SPAGNUOLO) più conforme al volgare latino in tutto ciò che se ne può scoprire (qual è il linguaggio dei comici latini in qualche parte) di quello che agli scrittori: segno chiaro che da esso volgare e non dal latino scritto o civile sono nate le tre moderne sorelle.» (Z. 2299; IV, 155).

«Del resto» conchiude il *pensiero* dal quale abbiamo preso le mosse,

«non sarebbe meraviglia che, posti per estremi da una parte il volgar latino e lo scritto, dall'altro i volgari italiano, SPAGNUOLO e francese, si trovasse che questi due ultimi si accostano più (nel materiale, intendo, e nell'estrinseco e particolare) allo scritto che al volgare latino, e l'italiano al contrario. Perocchè in Italia il volgare latino era lingua naturale, e come naturale e indigeno venne a noi sotto la nuova spoglia di lingua italiana. In Francia e SPAGNA esso era forestiero, e quindi *imparato* ec. ec. (8 dicembre 1821).»[2])

---

[1]) Su cui il Leopardi si proponeva di scrivere un *Trattato*, i cui materiali raccolti nello *Zibaldone* son così copiosi e importanti, che varrebbe la pena di studiarli. Nella Storia della filologia romanza nel secolo XIX lo *Zibaldone* del Leopardi ha un' importanza a mio vedere di prim' ordine. Io non fo che riassumere, quanto più brevemente mi è possibile, le sue note di fonetica, semantica e grammatica spaguola, ma è incredibile a chi non lo abbia percorso tutto l'abbondanza e l'importanza del materiale raccolto dal Leopardi specie per ciò che riguarda il latino volgare e i suoi riflessi nelle lingue romanze. E tutto questo materiale è avvivato da una tale lucidezza di esposizione, da una tale ricchezza di confronti, da una tale acutezza di vedute che davvero fa meraviglia per quei tempi, in cui il Raynouard si lasciava sviare dal retto sentiero da quella sua ipotesi di una lingua romanza primitiva, unica figlia del latino, dalla quale sarebber derivate tutte le altre lingue romanze ed altri filologi emettevano le più strane ipotesi, senza dire che la maggior parte continuava a ritenere il latino non fratello o collaterale, ma figlio addirittura del greco, al che il Leopardi (che parla con una certa scienza di causa persino del sanscrito) non manca di opporsi decisamente negli ultimi volumi dello *Zibaldone*.

[2]) Chi volesse farsi un'idea adeguata delle conoscenze che il Leopardi aveva di volgare latino e che a me sembrano talmente profonde e meravigliose (specie considerati i tempi in cui scrive) da formular qui l'augurio che presto qualche specialista abbia ad

4. Citazioni di parole spagnuole fatte dal Leopardi quasi sempre a memoria. — Diminutivi positivati nel latino volgare e loro riflessi romanzi. — Altre osservazioni fonetiche e semantiche.

Ma non vorrei allontanarmi troppo dalla Spagna. Una cosa che mi preme di far notare è che il Leopardi cita quasi sempre a memoria[1]) i vocaboli spagnuoli che mette a riscontro dei latini, italiani e francesi. Quando non gli viene in taglio la parola spagnuola necessaria, rimanda ad altro tempo la ricerca nel *Glossario del Du Cange* o nei diversi vocabolarii spagnuoli che aveva a sua disposizione. *Vedi i dizionari spagnuoli, vedi gli spagnuoli, vedi il glossario se ha nulla, vedi la Crusca, il glossario, i dizionari francese e spagnuolo ec. e il Forcellini in* filum, *se avesse nulla* e ciò spesso, come in quest'ultimo caso (Z. 2306—2312; IV, 159—152) alla fine di pagine e pagine di un'erudizione strabiliante su argomenti specialissimi, son formule assai frequenti nello *Zibaldone*, le quali ci mostrano come quell'enorme materiale linguistico il Leopardi lo avesse in capo, lo citasse a memoria, senza bisogno di ricorrere ai repertorii che si proponeva di consultare quando si decidesse a redigere in un trattato organico quelle sue note buttate giù così alla lesta e che coordinava con frequenti rimandi a pagine anteriori e posteriori dello *Zibaldone* che riguardassero la medesima questione.

Seguitando ora a spigolare tra le note filologiche del Leopardi, e sorvolando su una maggior somiglianza che gli par di notare (Z. 2265—2266; IV, 137—138) fra il greco e il volgare latino in confronto del latino letterario «per la qual cosa anche l'indole «dello SPAGNUOLO e dell'italiano somiglia più al greco che al «latino scritto» il che ci par molto... discutibile; a p. 2279 (IV, 145) deduce «dallo SPAGNUOLO *sitio* e *sitiar* (assedio, assediare)»

---

occuparsene di proposito; cfr. p. es. quanto a p. 2974 (IV, 190) dice della voce *urito* che trova in Plauto, testimonianza di un perduto e regolare participio *uritus* (da *uro*, accanto a *ustus*) prezioso per l'etimologia del rum. *urît*, brutto, odiato e la dottissima dissertazione (Z. 3032—3038; IV, 144—148) su *pisere, pisare* ecc. seguita dal seguente diagramma:

«Dunque da *pinso: Pinsitus*[1] *Pinsus*[2] *Pisitus*[3] *Pistus*[4] *Pisus*[5]

1, 2, 4 esistenti nel buon latino; 3 dimostrato dai continuativi *pisare* o *pisere, pigiare pisare.*»

[1]) Si cfr. la lettera al Colletta del 16 Gennaio 1829, in cui parla di questi appunti come di «materiali... gittati in carte *così alla peggio*».

l'esistenza di forme latine volgari: «*sidium* o *sedium* e *sidiare*» allegando la riprova del fr. *siège* e della forma latina *sedius* datagli dal Glossario del Du Cange. Similmente riporta (Z. 2280; IV, 145) a una forma latina volgare *misculare* o *misculari*, con l'it. *mescolare* e il fr. *mêler*, lo SPAGNUOLO *mezclar*.

«E questo *misculari*, — conchiude — trovandosi in tre diverse lingue figlie della latina, dovè per necessità trovarsi in quella fonte da cui tutte tre (ciascuna indipendentemente dall'altra) derivarono, cioè nel volgare latino,» tanto più che «il francese e lo spagnuolo non hanno altro verbo che risponda a *miscere*, onde si vede che *misculare* prevalse nell'uso volgare latino, come infatti prevale nel medesimo uso volgare il *mescolare* italiano al *mescere*.»

Poco dopo (Z. 2281; IV, 146), a proposito del «costume «del volgare latino... di usare i diminutivi in luogo e signi«ficato dei sostantivi,»[1]) cita le forme spagnuole *oreja*, *oveja* mettendo però in rilievo che non *avicula* o *aviculus* o *avicellus* (come nell'it. *augello*, *uccello* e nel fr. *oiseau*) ma *avis* troviamo rispecchiato nello spagnuolo. Dal trovare «presso gli italiani, i «francesi, gli spagnuoli» usato «il verbo *sapio* (*sapere*, *saber*, *savoir*) «nel senso di *scio*» argomenta (Z. 2305; IV, 158—159) di nuovo «che così adoperava quel volgare da cui... tutte tre queste lingue «son derivate». Chi sa che se qualcuno gli avesse detto che il rumeno (*a ști*, *a sci*) riflette invece proprio la forma *scio* del lat. classico, non avrebbe tratto da questa notizia una conferma a quella sua teoria che la fortuna delle forme classiche negl'idiomi romanzi è in ragione inversa della vicinanza del paese neolatino al centro d'irradiazione? A p. 2312 (IV, 162), dopo una dotta dissertazione per dimostrare che «*nihilum* è *ne hilum*, come *nemo*, *ne homo*», servendosi di un passo di Festo che spiega questa parola (*hilum*) enigmatica: «Putant esse quod «grano fabae adhaeret» ed aver richiamata la nostra attenzione sul fatto «che noi diciamo *filo* per *nulla*»; fa osservare che questo significato ci mostra che «*filo* potrebbe derivare» in quest' accezione «non da *filum* ma da *hilum*, mutata l'*h* «in *f*, come viceversa gli SPAGNUOLI». Ma ciò che più preme

[1]) Fra l'altre non manca di far notare che persino *oculus* non è che «diminutivo di «un *occus*, di cui per miracolo resta notizia», e che *palus*, *mala*, *ala* non sono che contra«zioni di *paxillus*, *maxilla*, *axilla*».

al Leopardi è l'insistere, magari a costo di esagerare e di ripetersi (ὃ οὐ διαλείπω λέγων dice spiritosamente una volta), nell'affermazione che «i nostri volgari si trovano più vicini all'an-«tichissimo che all'aureo latino». Ne tocca a p. 2325 (IV, 170) a proposito della forma *periculatus sum* ch'egli trova «presso Festo «in Catone» che gli fa riportare a un *periculor* e non al classico *periclitor* la spagnuolo *peligrar*; e vi ritorna nella medesima pagina e nella seguente a proposito delle forme *volgus*, *volpes*: «*Volgus*, *volpes* dicevano gli antichi latini ec. ec. e centomila «altre voci similmente, adoperando l'*o* in cambio dell' *u* (vedi il «Forcellini in O, U, ec. ec.) . Uso proprio del volgo, proprio «dell'antichità e perciò amato anche recentemente da quelli che «affettavano antichità di lingua, come Frontone ec. Or quest'uso «appunto eccovelo nell'italiano, solito di scambiare in *o* l'*u* latino «dei buoni tempi, e *restituir queste voci nella primitiva lor forma* «*ch'ebbero fra gli antichi latini e nelle vecchie scritture*. È noto che «tal costume è più proprio dell'italiano che dello SPAGNUOLO, «e più assai che del francese ec. ec. (4 gennaio 1822)»:

Riassumiamo ancora qualche *pensiero* e facciamo punto, Presumiamo infatti di aver già dato un'idea abbastanza adeguata delle conoscenze filologiche del Leopardi per ciò che riguarda lo spagnuolo. Riprodur qui tutte le innumerevoli note dello *Zibaldone*, in cui per un verso o per un altro entra lo spagnuolo sarebbe fuor di luogo ed accrescerebbe di troppo la mole di questo studio. Ci basta aver richiamato su di esse l'attenzione dei filologi:

(Z. 2327—28 IV, 172.) A proposito del fr. *achever* derivato da *chef* richiama lo sp. *acabar* da *cabo* e l'it. *condurre a capo*, *venire a capo*. — (Z. 2338—39; IV, 179.) Dallo sp. *actuar* per *ridurre ad atto*, *mettere in atto* e dal fatto che tali verbi latini in *-uare*, *-uere* mostrano l'*u* come facente parte del tema (*fluctu-are* e non *fluct-are*) postula nei sostantivi di 4-a declinazione un *u* tematico onde il nom. sing. doveva essere anticamente in *uus* (*metu-us*, *actu-us*). A questo proposito richiama, ma non pensa ad un possibile influsso analogico esercitato de essi nella composizione di quei verbi, i nominativi in *-uus* della 2-a decl., quali *viduus*, *fatuus*, *vacuus*, *perpetuus*, *continuus*. — (Z. 2347-48; IV, 184—5.) Movendo dallo sp. *puesto*, *compuesto* e dall'it. *posto*, *composto* cita di contro alle forme classiche *positus*, *compositus*, quelle *postus* (nei frammenti di Ennio, Lucrezio, Silio Italico) *repostus* (in Orazio) e *compostus* (in Virgilio, *Aen.*, I, 249) e crede doversi trovar molte di simili forme «nelle iscrizioni di

qualunque tempo, che erano o composte o incise da uomini volgari, nelle medaglie, ne' latino-barbari ec.»—(Z. 2357; IV, 791.) Ritorna a studiare la forma sp. *sitiar* per *assediare* ed aggiunge che «*sitio* per *assedio* non sembra esser altro che *sidio*, *sidionis*, cioè *ob-sidio*, tolta la preposizione *ob*... E siccome il semplice è più antico del composto, così veniamo ad avere nello SPAGNUOLO (certo non per altro mezzo che del volgare latino) una parola più antica di *obsidio*, ignota alle scritture latine.»—(Z. 2358; IV, 191.) Torna a parlar dei diminutivi latini riflessi nei volgari romanzi a preferenza dei positivi e vi aggiunge il fr. *mâle*,*maschio* da *masculus*, mentre *mas* non trova riscontro (ignora naturalmente il rum. *mare* che vuol dir *grande* ma che deriva, per un trapasso semantico naturalissimo, evidentemente da *mas*, *maris*) nei moderni volgari; al qual proposito avverte che lo sp. *ojo* non viene come si potrebbe credere da *occus*, antica forma latina attestataci dai grammatici, ma da *oculus*, come *oreja* da *auricula*. Da osservare che qui il Leopardi adotta la nuova grafia del *j* invece di quella finora usata dell' *x* (*ojo* non *oxo*, *oreja* non *orexa*) e che non ha presente la forma spagnuola da contrapporre al fr. *mâle*, *maschio*, della quale si propone («vedi lo spagnuolo») di far ricerca.—(Z. 2362; IV, 194.) Lat. *adcolligere* > sp. *acoger* in senso di *excipere* rimasto senza figliuolanza nelle lingue romanze (fr. *accueillir*, it. *accogliere*.—(Z. 2362; IV, 194.) volg. lat. *orum* > sp. *oro*; volg. lat. *oricula* > sp. *oreja*. Si cita il passo di Festo: *Aurum* rustici *orum* dicebant, ut *auriculas oriculas*».—(Z. 2364—5; IV, 195—196). Uso della preposizione *senza* col suo caso come per aggettivo comune all'italiano (*luogo senz'acqua*, *vento senza umidità*, *casa senza luce*). Qualche esempio se ne trova anche in latino: *arena sine calce* in SVETONIO, Vita di Caligola e in VIRGILIO, *Aen.*, VI, 580 [fatto il riscontro non vi ho trovato nulla che si riferisca a quest'uso del *sine*, onde si tratterà di un errore di citazione]. Non pensa a riconnettere a questo fenomeno i composti spagnuoli dei quali pure ha parlato altrove (Z. 805; II, 195—196): *sinrazon*, *sinjusticia*, *sinsabor*. Noi potremmo aggiungervi i composti: prov. *Ses-nom* (il famoso componimento prosaico-poetico di Raembaut d'Aurenga; *Senza-Terra*; cavalier *Senza-Paura* ecc.—(Z. 2366; IV, 197.) «*Tra me*, *tra sè*, *fra te* ec. dicono gl'italiani (credo anche gli SPAGNUOLI... cioè *dentro di me*, *nel mio pensiero*... mentre i latini *mecum*, *secum*, ec.» Cita a questo proposito VIRGILIO, *Aen.*, I, 455 «dove *inter se* [le edizioni moderne danno più correttamente *intra se*] io credo certamente che in verità non vaglia altro che questo. Vedi gl'interpreti. Il Forcellini in *inter* non ha nè questo nè altro esempio nè significato simile. Vedilo in *se*, *me* ec. se avesse nulla e così l'appendice e il glossario (29 gennaio 1822).»—(Z. 2369; IV, 199.) «Noi diciamo *fare una cosa di buona gana*, cioè *alacriter*. Presso gli SPAGNUOLI *gana* vale *alacritas*.» Postula come etimo il gr. γάνος che vuol dire *laetitia*, *gaudium*, *voluptas*. Con una erudizione strabiliante dimostra che ai tempi di Senofonte questa parola «era già disusata e certo non era volgare». Come dunque spiegare che «quest'an- «tichissima radice, non riconosciuta dagli scrittori latini... viva oggi in due *vol-* «*gari* derivati da una lingua sorella della greca?» L'opinione del Leopardi è «ch'ella fu propria della lingua latina fino dai suoi principii, cioè da quando «ebbe comune origine con la greca» e che «d'allora in poi il volgare latino la con-

«servò fino all'ultimissimo suo tempo, e fino a lasciarla nelle bocche del mo-«derno popolo italiano e SPAGNUOLO, dove ancora rimane.»

Fondandosi quindi sull'analogia del gr. *ἐπιγάννυμαι* dove l' *ἐπὶ* risponde al latino *in-* («come appunto *insilire* o *insultare* nel senso di saltar sopra risponde «ad *ἐφάλλομαι*«) passa ad occuparsi dell'it. *ingannare* (sp. *engañar*) richiamando la voci *gannum*, *gannare* della tarda latinità che significano rispettivamente *irrisione*, *irridere* così come *illudere*, *illusione* «che significavano primitivamente «lo stesso, passaron poi, specialmente presso i francesi, a significare assoluta-«mente *inganno*, *errore*... *Gannare* viene dunque da *gana* e ne viene come «*ἐπιγάννυσθαι* da *γάνος* e con lo stesso significato.» E aggiunge, facendoci balenare un'ipotesi suggestiva: «Non so se *ganar*, *gagner* ec. possano aver niente «da a fare col proposito», dove riconosciamo l'incorregibile e amaro pessimista che anche a proposito di trapassi semantici afferma l'eterna verità dell'*homo homini lupus*. Guadagnare è in fondo sottrarre agli altri a proprio vantaggio, e quindi *imbrogliare*, *ingannare* spesso *rubare*. O non affermano i comunisti che la proprietà è un furto? E non fecero gli antichi di Mercurio il protettore al tempo stesso del *commercio* (=arte di guadagnare)e dei *ladri?* — (Z. 2374 5; IV, 202.)A proposito del verbo *stare* considerato come continuativo del verbo *essere* e usato talvolta dai latini in quest'ultimo significato (VIRGILIO, *Aen.*, II, 650: *Talia perstabat memorans;* IV, 313: *Stabant orantes*) cita un verso dell'ALAMANNI, *Coltivaz.*, lib. VI, verso 416—17: *O se l'ingorde folaghe intra loro Sopra il secco sentier* VAGANDO STANNO a mostrar la simiglianza fra l'uso virgiliano di questo verbo con quello «che noi e gli SPA-«GNUOLI ne facciamo co' gerundii» senza però rilevare che un tal uso, eccezionale in italiano, è normale in ispagnuolo. [Frasi come *estoy sediento*, *estar enamorado*, *estar representado* ecc. sono particolari allo spagnuolo e non trovan riscontro che in qualche dialetto meridionale influenzato dallo spagnuolo. In rumeno poi neppure *sto bene*, *sto male* trovan riscontro, ed il verbo *essere* è usato anche dove l'italiano usa il frequentivo. *Sunt bine*, *sunt rău* si dice e non *stau bine*, *rău*. Si dice — è vero — *stau de pază*, *stau de veghe*, sto a guardia, veglio; ma in questi modi di dire il verbo *stare* è usato nel senso latino di *star fermo*, *immobile*. Tanto è vero che p. es. *stau* usato così, semplicemente vuol dire *sto ozioso*, *senza muovermi*, *senza far nulla* e *ceasornicul a stat* vuol dire *l'orologio si è fermato*, *non cammina più*. Qualche volta al semplice *a sta* si aggiunge anche un *pe loc* (nel medesimo posto): *Din cauza zăpezii maşina a stat pe loc şi trenul s'a oprit* e cioè: «a cagion della neve la locomotiva si è ar-«restata e il treno s'è fermato». — (Z. 2387; IV, 210.) Movendo da certe «parole di Magiscatzin, «vecchio senatore Tlascalese a Ferdinando Cortés «(presso D. Antonio de Solis, *Historia de la conquista de Mexico*, lib. III, «cap. 3, en Madrid): «*Ni sabian que pudiese haver sacrificio sin que* «*muriese alguno por la salud de los demás*»*;* esclama: «Ecco l'origine «e la primitiva ragione dei sacrifizi e idea della divinità!» Seguono considerazioni di psicologia religiosa sui sacrifizi umani e di consanguinei «eccesso «di egoismo prodotto dall'eccesso del timore o della necessità o del desiderio «di qualche grazia ec. (6 febbraio 1822).» Il libro faceva parte probabilmente del

«buono scaffale» lasciato a Monaldo da Don Giuseppe Torres. È la prima volta che nello *Zibaldone* appar citata una intera frase spagnuola. Verso dunque il 6 febbraio 1822 il Leopardi leggeva già correntemente lo spagnuolo e delle sue letture spagnuole si serviva per confermarsi nelle sue idee filosofiche sull' «egoismo del timore» di cui a più riprese tratta nello *Zibaldone*.—(Z. 2391; IV, 212). lat. *colligere* > sp. *coger*, it. *cogliere*; lat. *excolligere* > sp. *escoger*, it. *scegliere*. Derivazione da due etimi latini diversi, non formazione posteriore di *escoger*, da *coger* o viceversa «perchè questi due verbi... sono... tanto diversi «fra loro che danno a intendere di non esser derivato nessuno di essi due dall'altro «(22 febbraio 1822).»—(Z. 2337; IV, 216). Altra citazione dall'*Historia de la conquista de Mexico* del De Solis: «Decia (Montezuma), que no era crueldad «ofrecer à sus Dioses unos Prisioneros de Guerra, que venian ya condenados à «muerte; *no hallando razon, que le hiciese capaz de que fuessen proximos los* «*enemigos* (lib. III, capitulo 12, p. 230, col. 2).»—(Z. 2401; IV, 218). Continua la lettura della *Historia de la conquista de Mexico*, di cui si cita un brano più lungo sempre sulle idee religiose di quel popolo primitivo: «*Estaban persua-* «*didos* (los mexicanos) *à que huvo Dioses de essotra parte del Cielo* (cioè che non «ci ebbe altri Dei se non uno solo che tra essi non avea nome, ma s'aveva per «superiore a tutti e se gli attribuiva la creazione del Cielo e della Terra e da- «vaglisi sede nel Cielo), *hasta que moltiplicandose los hombres empezaron sus* «*calamidades*».—(Z. 2418; IV, 228). La bellezza di una lingua non consiste nella sua *ricchezza* o musicalità, ma nel suo *ardire*. «La lingua francese è in verità «ricchissima di parole... e non per questo è bella, nè più bella dell'italiana e «neanche della SPAGNUOLA... Quindi, se *lingua bella* è *lingua ardita e libera*, «ella è parimenti *lingua non esatta e non obbligata* alle regole dialettiche delle «frasi, delle forme, e generalmente del discorso. Osservate tutte le lingue chia- «mate belle, antiche e moderne, greca, latina, italiana, SPAGNUOLA; in tutte «troverete non altra bellezza propriamente che *ardire* e questo *ardire* non posto «in altro che nelle cose sopraddette.»

Arrivati a questo punto, e visto che il Leopardi, dalle pure note filologiche passa a legger correntemente gli autori spagnuoli, e visto soprattutto che bisogna pur finirla una buona volta colla filologia, se non vorremo copiar qui mezzo lo *Zibaldone*, passiamo ad occuparci delle idee del Leopardi sulla letteratura spagnuola in generale e delle sue letture spagnuole, avvertendo che quanto abbiam riferito dei «pensieri filologici» del nostro non è che un piccolo e inadeguato saggio di tutto l'immenso materiale da lui raccolto, e che aspetta ancora chi lo studii da specialista e al lume dei più moderni risultati della scienza del linguaggio.

FOREWORD

Critics of all kinds agree that Congreve has probably been more hardly used by posterity than any other great English writer. And they are naturally right for the fault lies chiefly with them!...

High praise has ever proved a safer exercise than mere acquaintance with facts and it is easy enough to bestow platonic generosities upon an author when shaking hands with the man would do both the poet and the critic infinitely more credit.

To scholars and writers at large Congreve has been something of a ...rich relation — looked upon as already too happy to need further caring about; consequently, "Congreve the Great" has been known rather as the designed successor of Dryden or the collector of fat sinecures than as the author of his comedies.

Yet, it so happens that, as fellow-writers, Dryden and Congreve are poles assunder and the genius of the master in no way accounts for the achievements of the pupil.

As for Thackeray's sneer, nobody since Mr. Gosse's book disposed for that matter has any excuse for taking it seriously.

How is one, therefore, to account sufficiently for his personal merits, if not by a closer reference to his writings?

Now, with these, criticism has always been somewhat ill-at-ease.

To begin with, all Congreve's work fills but one slim volume; and to "serious" criticism, used to grasp at great subjects and cope with impressive mass, a reputation borne only upon a very small bulk appears trifling and uninviting.

On the other hand, there hovers a kind of "curiosa felicitas" about his writings. The poet, careless and debonair, is innocent of literary ambition; his world is a charmingly vacuous and gentle one, unpertubed by serious aspirations; his wit, consummate art and that art so quiet and unassuming.

Why then should one worry about such an ideal state of things or dilate on recognized qualities and interfere with a perfection of its own?... Lamb's "fairy-land" theory has — in spite of his ingenious sympathy with the poet — undoubtedly been most instrumental in forming the generally received opinion of Congreve as a harmless happy thing, too little of a riddle to require dealing with.

But a deeper reason can be sought for this almost complete neglect of Congreve.

His standard of art makes no violent appeal whatever. It neither tackles great problems, nor does it leap out from eternal backgrounds to set up human ideals; human character and not human destiny was the dearest object of his thoughts. Yet, he was not a "holiday-writer" — not even an easy writer; fond of something more than immediate jottings, he understood that art is *expression* above all.

The word is rather a new one, but let it be said, Congreve was at all times much too modern a writer for students accustomed to far-off things and dead-and-gone authors; while there was to be a lack of conviction about him with critics addicted to the overrating of so-called ideal principles which have long been made bankrupt everywhere but in art[1]).

Like the modern writer Congreve was responsive to the ephemeral in life and sensible to the external, without being the less given to introspection. His indifference to the pieties of the moral Muse was rewarded by a gift of perceiving "humours" and a keen sense of comic reality.

---

[1]) Dr. Blair, of old, is on that point the most piquant illustration: ...„Congreve is a writer of genius... Farquhar is a light ard gay writer... in general the tendency of both Congreve and Farquhar is immoral. If the comedies of Congreve did not rack him with remorse in his last moments, he must have been lost to all sense of virtue."
„Lectures on Rhetoric and Belles Lettres", II, 545—7.

Like Wycherley, than whom he was decidedly far more companionable, he had no active simpathy with humanity at large, but all the more sympathy with the limited world of his Coquettes and Beaux.

It was his task to understood them and raise the veil from this little world of social automata that is found at its best in this period of the most affected manners of any age in English history. To have given expression, on a higher level of perfection than any of his contemporaries, to this microcosm, is what secures him the position of the greatest master of pure comedy between Shakespeare and Mr. Bernard Shaw.

His comedy is one of man living "à fleur de peau", at the periphery of his being—of the "social animal" as man or woman of the world, the comedy of the hyper-marionette, and as such his art is the most compatible with the Bergsonian comic ideal.

But all that is again modernism... with which serious criticism seldom chooses to concern itself. It is not, therefore, by mere accident that one of the most modern of critics has been the only one to take pains with Congreve.

Mr. Edmund Gosse did his utmost to render the position of his author in English literature less difficult; so, fortunate in his first real biographer and critic, Congreve had only to wait for this bright example to be followed.

Yet, nearly two score years have passed since Mr. Edmund Gosse brought out his "Life (and Writings) of Congreve" and so far no improvement on his work has been suggested.

This pamphlet is by no means intended to fill the gap! It does not profess to be a... remedy, but a proof of the undeserved oblivion into which Congreve has long fallen.

Mr. Gosse recently[1]) called attention to Congreve and took the opportunity of correcting a few slips in his book.

It is the object of the following pages still further to add, though little enough, to what we know of Congreve.

No doubt, Mr. Montague-Summers, who has been for some time preparing a complete edition of Congreve, will not fail to unearth plenty of new material. He is far too good an authority

[1]) „A note on Congreve" — The London Mercury, April 1921.

on the Restoration and Post-Restoration drama for us not to feel sure that this time our author has been done full justice.

Till then the present writer, who happens to be engaged on a study of Congreve, may be permitted to bring out these poetical scraps. Admittedly, they do not show Congreve at his best; but neither do such pieces of verse as "The Ode on the taking of Namur" or "The tears of Amaryllis for Amyntas" etc. which strut in all of the collections.

Henry James once said: "out of Italy you do not know how prosaic a world it is" and in the same way it might well be said: out of Comedy you do not know how prosaic a writer Congreve is!

But this pamphlet was not meant to remind one of the lyrical deficiency of Congreve's mind and age which has already been so much insisted upon.

May it, on the contrary, be a prelude to a warmer sympathy with the "unreproachful bard" and more intimate acquaintance with the vivid cameos which are his immortal work.

I wish to take this opportunity of recording my gratitude to Monsieur Nicholas Titulesco — Roumanian Minister in London and also Professor in the University of Bucharest, for the generous manner in which, both as diplomat and scholar, he devotes time and attention to the promotion of Roumanian Studies in English Literature.

May 10th. 1923. *D. P.*

WILLIAM CONGREVE[1])

„A gentleman now living, who derives himself from an Ancient family in Staffordshire of that Name. His politer knowledge he owes to *Dublin* Colledge, from whence being returned to *England*, his first Applications were to the Law. But M. *Congreve* was of too delicate a taste, had a wit of too fine a turn, to be long pleas'd with that crabbed, unpalatable Study;

---

[1]) We have thought it proper to give, by way of introduction to these literary items the first of the biographies of Congreve. Somewhere in his book Mr. Gosse states that the brief notes the poet gave Giles Jacob for his *Poetical Register* of 1719—20 „have formed the nucleus of all succeding biographies of Congreve" and wishes that these notes had been fuller.

Fuller than Giles Jacob's account and affording a like nucleus to subsequent biographical work on Congreve there is a previous biography which seeems to have escaped Mr. Gosse's net.

Giles Jacob himself quotes a „certain author" and if one takes pains to trace himf one can easily find that the whole of the passage in inverted commas is excerpted out of „*The Lives and Characters of the English Dramatick Poets*, first begun by Mr. Langbain, improv'd and continued down to this Time, by a careful hand" (Mr. Gildon) 1699.

If we have a look at the preface we are told that „the following piece is not writ all by one hand, as will, I believe be perceive'd in the reading".

Moreover, the writer of the preface, „has lately read Mr. Congreve's *Love for Love* over *and* is of opinion, that the contrivance of the marriage of Tattle and Mrs. Frail is highly probable, tho, the reflections on that play do seem not to admit it as absolutely so".

True or not, one of the „different hands" is responsible for the article on Congreve and that is, undoubtedly, Ch. Gildon the very editor of this second Langbain.

He was far too intimately concerned with the first part of Congreve's life while the style reveals enough of his usual sprightliness for us to detect in it the pen of the picturesque miscellaneous writer who drew — as Mr. Gosse, quoting him on a different occasion, states — „a venal quill long afterwards in the days of Pope, but who under Dryden was almost respectable".

The biography reads at times as if also based on information supplied by Congreve himself.

in which the laborious dull plodding Fellow, generally excells the more sprightly and vivacious wit; for the Law is something like Preferment at Court, won by Assurance and Assiduity; this concurring with his Natural Inclinations to Poetry, diverted him from the Bar to the declining Stage; which then stood in need of such a Support, and from whence the town justly receiv'd him as *Rome's other Hope*.

Rochfoucault truly observes, that merit alone will never make a Heroe, without the friendly Assistance of Fortune; and therefore M. *Congreve* must be said to be as much oblig'd to her for his *success*, as to Nature for his *wit*, which truly deserv'd it, and of which all those that read his plays, must allow him a more than ordinary share. And *indeed* he took the most certain way to make sure of *fortune*, by the intimacy he contracted with the most active part of the *establish'd* and *receiv'd* Wits and Poets of the Age, before he ventur'd his reputation to the Publick. For as a celebrated French writer has observ'd, an Author should never expect to raise his fame in the world, from an unknown State, by the single Force of his own Genius, and without the help and concurrence of the Men of Wit, that have an influence over the opinion of the world in things of that Nature. But then on the other side, it must be confess'd that his merit was certainly of more than ordinary power, to oblige them to forget their habitual *Ill-Nature*; and criminal Emulation or Jealousy (to give it no worse name) of all those whom they have any Cause to fear, will once prove any considerable Rivals in their Fickle mistress, *Fame*. Mr. *Congreve* has already given us Four plays, of which in their Alphabetical Order,,...

...(follows a very interesting account of *The Double Dealer*, *Love for Love*, *The Mourning Bride*, and *The Old Batchelor*, ending:)

..,,Some other characters are not entirely new, but that is very excusable in a young poet, especially in a play, which I have been assur'd was writ, when our author was but Nineteen Years Old, and in nothing alter'd but in the Length, which being consider'd I believe few men that have writ, can shew one half so good at so unripe an Age."

TO MR. CONGREVE, AN EPISTOLARY ODE
Occasion'd by his late Play. From Mr. Yalden.

The longest piece of verse in Congreve's praise, is the least known.

Thomas Yalden's "Epistolary Ode" is, of course, to be found in any of his collections, but one can hardly see it mentioned in connection with Congreve.

Nor is it given any place in any edition of Congreve's plays or collection of his poems.

The ode, occasioned by the fortunate "Old Bachelor" first appeared in Dryden's *Examen poeticum* (1693) together with such best work of Yalden's as "A Hymn to the Morning", "In praise of the Light", "A hymn to Darkness", "Against Enjoyment" etc. and is another proof of Congreve's early fame.

(It must be remembered that Yalden is the poet charged in "*The Oxford Laureate*", a humorous poem of that time, with having plagiarized Congreve, which is evident if one only compares the beginning of the "Ode on the taking of Namur" by either poet.

Yalden also shares with Congreve, and Rowe, the attribution to him of "Squire Bickerstaff detected, or the astrological Impostor convicted" a humorous paper of uncertain authorship.)

I

Fam'd *Wits* and *Beauties*, share this common fate,
To stand expos'd to publick Love and Hate,
In ev'ry *Breast* they diff'rent Passions raise,
At once provoke our Envy, and our praise.
For when, like you, some noble Youth appears,
For Wit and Humour fam'd above his years,
Each emulous Muse, that views the Laurel won
Must praise the worth so much transcends their own
And, while his Fame they envy, add to his renown.
But sure like you, no Youth, cou'd please
Nor at his forst attempt boast such success:
Where all Mankind have sail'd, you glories won:
Triumphant are in this alone,
In this have all the Bards of old outdone.

II

Then may'st thou rule our Stage in triumph long
May'st Thou its injur'd fame revive
And matchless proofs of Wit, and Humour, give,

Reforming with thy scenes, and charming with thy Song.
  And tho' a curse ill fated Wit pursues
  And waits the fatal Dowry of a Muse:
Yet may thy rising fortunes be
Secure from all the blasts of Poetry,
As thy own Laurels flourishing appear
Unsully'd still with Cares, nor clog'd with Hope and Tear,
As from its wants be from its vices free
  From nauseous servil flattery;
Nor to a patron prostitute thy mind
Tho' like *Augustus* Great as Fam'd *Maecenas* kind.

III

Tho' great in Fame! Believe me generous Youth.
  Believe this oft experienc'd Truth
From him that knows thy Virtues, and admires their worth.
  Tho' Thou'rt above what vulgar Poets fear
  Trust not the ungrateful World too far;
Trust not the Smiles of the inconstant Town:
Trust not the Plaudits of a Theater
(Which *D-fy* shall, with *Thee*, and *Dryden* share)
Nor to a Stage's int'rest sacrifice thy own.
Thy *Genius*, that's for Nobler things design'd
  May at loose Hours oblige Mankind.
Then great as is thy Fame, thy Fortune raise
Joyn thriving intr'est to thy barren *Bays*
And teach the world to envy, as thou do'st to praise.
The *World*, that does like *common whores* embrace
  Injurious still to those it does caress
Injurious as the tainted breath of Fame
That *blasts* a Poet's Fortunes, while it *sounds* his *Name*.

IV

When first a *Muse* inflames some Youthful *Breast*
Like an unpractis'd Virgin, still she's kind
Adorn'd with Graces then, and *Beauties* blest
She *charms* the *Ear* with *Fame*, with *Raptures* fills the *Mind*

Then from all *Cares* the *happy Youth* is free
But those of Love and Poetry,
Cares, still allay'd with pleasing Charms,
That *Crown* the head with *Bays*, with *Beauty* fill the *Arms*.
But all a Woman's Frailties soon she shows
To soon a stale domestick Creature grows:
Then wedded to a Muse, that's nauseous grown
We loath what we enjoy, druge when the Pleasure's gone.
For tempted with imaginary *Bays*
Fed with immortal Hopes, and empty praise
He fame pursues, that fair, but treacherous, bait
Grows wise, when he's undone, repents when 't is too.

V

Small are the trophies of his boasted *Bays*
The Great Man's promise, for his flattering Toyl
Fame in reversion, and the publick smile
All, vainer than his Hopes, uncertain as his Praise.
Twas thus in Mournful Numbers heretofore
Neglected *Spencer* did his Fate deplore.
Long did his imjur'd Muse complain,
Admir'd in midst of *Wants*, and *Charming* still in vain.
Long did the generous *Cowley* Mourn
And long oblig'd the *Age* without return
Deny'd what every wretch obtains of Fate,
An humble *Roof*, and an obscure retreat
Condemn'd to *needy Fame*, and to be *miserably* great.
Thus did the World thy great Fore-Fathers use,
Thus all the inspir'd *Bards* before
Did their hereditary ills deplore
From tuneful *Chaucer's*, down to thy own *Dryden's* muse.

VI

Yet pleas'd with gaudy ruin Youth will on,
As proud by publick Fame to be undone
Please'd tho' he does the worst of Labours chuse
To serve *a Barb'rous Age* and an ungrateful *Muse*.

Since *Dryden's* self, to Wit's great Empire born
Whose Genius and exalted Name
Triumph with all the *Spoils* of *Wit* and *Fame*
Must midst the *loud Applause* his barren *Laurels* mourn,
Even that Fam'd *Man* whom all the *World* admires
Whom every Grace adorns, and Muse inspires:
Like the great injur'd *Tasso* shows
Triumphant in the midst of Woes
In all his Wants Majestick still appears
Charming the *Age* to which he ows his Cares
And cherishing that *Muse* whose *fatal Curse* he bears.

From Mag. Col. Oxon.

A SATYR AGAINST LOVE

There exists at the British Museum an unknown additional manuscript (Add 3996 — Bibliotheca Sloaneiana) styled: *A Satyr Against Love, by Mr. Congreve*[1]).

Congreve had a kind od Wordsworthian handwriting and the manuscript is obviously a copy. But there can be no doubt about the poem being Congreve's. The verse is his and bears on a favourite theme of the poet; in reading it one comes across couplets one would think picked out of his Epistles or Prologues.

As to the original manuscript it may not have existed at all; the afflictions of Congreve's eyesight had probably long put him in need of a copyist.

If in February 1710—11 he was able to give Swift[2]) a Tatler "written out, as blind as he is, for little Harrison "later on — perhaps in the summer of 1719, the earl of Shannon, when writing to Pope, thought it fit to say. "By candle light Mr. Congreve wants a scribe; he has not been well indeed" etc....

Unquestionably, the lines afford no opportunity for tasting Heaven's dew! and to the casual reader they may appear rather dull. Yet, they often hit it off and monotonous thought it may be, the whole thing is none the less eloquent of the man himself.

There is a frosty touch about it which points out to its being written at late period of Congreve's life.

The scrap in its extant form appears somewhat unfinished — a few more lines seem wanting — but as far as it goes it is consistent allthrough, and allowance being made for casual awkardness, which a revision would in no case have failed to avoid — the poem may count for one of the finest Congreve ever wrote.

(In transcribing the manuscript we have perserved the spelling and the peculiarities of the original).

After the Rebel Lucifer was driven
With his Appostate Angels down from Heav'n

---

1) Ayscough's Catalogue.
2) Journal to Stella. Feb. 13/1710—11.

The Great Jehovah with unbounded might
Out of a Chaos Rude and void of light
The stately Fabrick to compose began
And then to form that Godlike creature man:
Free from all vice in Paradise he lay
Till Eve's Temptation forc'd him to obey,
And for an Apple give that Heav'n away.
No faint persuasions cou'd the curse remove,
And sure the Devil that tempted her was Love
How well her Daughter have pursu'd her. crimes
Wittness the Antient and our Modern times;
No beaten Track they of her Foot steps leave.
Alike they Ruin and alike deceive.
With Eve they are consenting to the Cheat
Impose on man and smile at the deceit;
So our first Parent was of Heav'n bereft
And Love the only comfort he had left.
Sure Nature first in anger did intend
A Plague, nay, ev'n the worst of Plagues to send
'Mongst the destructive Race of human kind
When Love she constituted in the mind;
A Peevish Passion which disturbs the Soul
And makes one's selfe a madman or a Fool;
The best (at most) but on success depends
And where the pleasure shou'd begin it ends.
The Child of fancy by Desire nurs'd
Cherish'd by hopes, and by enjoyments curs'd
Whose chiefest bliss is an uncertain Joy
When that which shou'd preserve it does destroy.
Then why is man its wretched captive made,
And by such fading worthless joys betray'd?
Driv'n like a wreck by the empetuous Tide
Lost to himselfe and all the World beside?
No sooner has he left his infant Plyes
The harmless pastime of his happyer days
But past a child is still in judgment so,
And studies first what he is not to know;
On some vain girl he casts his wanton eyes

And only fears she'll disaprove his choice;
Doubting success he dares not speak but write
To show her that way too, his want of will.
The nymph is answer having Lov'd before,
(A reckon'd virgin but a reall whore)
Advises him to give his Passion o're
Yet says, in pity of his pain she'll write

B

A BALAD ON THE VICTORY AT OUDENARDE IDEM CANTICUM LATINE REDDITUM

The reader of the "*DIARY OF LADY COWPER*" [1]) can meet, under the date Nov. 27/28 1714 with the following passage:

"I went to Court to enquire of my Mistress's Health, who had been out „of order, and I found her gone a walking. I stayed till she came back. She had „walked to *Kensington* and the coaches brought them back again. She thanked „me for drinking her Health with Mrs. Clayton at Supper the night before. „I told her I never failed at my meals drinking hers and my Master's; upon „which the *Prince* said he did not wonder he had such good Health since he „came in *England*, since I took so much Part in it. I told him that before his „coming hither, I and my children had constantly drunk his Health by the „name of *Young Hanover Brave*, which was the title Mr. Congreve had given „him in a Ballad. This made him ask who *Mr. Congreve* was and so gave me „an Opportunity of saying all the Good of *Mr. Congreve* which I think he „truly deserves".

A foot-note in the same book states: "From the song by Mr. Congreve on the battle of Oudenarde beginning — *Ye Commons and Peers*" and quotes in its entirety the 6th. verse where the words "Hanover Brave" occur.

Sir Walter Scott was not likely to have known of this clue when he attributed [2]) the Jack Frenchman's ballad to Swift, since this ballad is none but that mentioned in the Diary.

"That he was wrong cannot now be questioned", says Mr. Erlington Ball, who was the only one to draw attention to it [3]).

---

[1]) „Lady of the Bedchamber to the Princess of Wales".

[2]) Cf. *Jack Frenchman's Lamentation, an excellent song to the tune of „I'll tell thee Dick"*:

This ballad, upon the battle of Oudenarde, is given from a hawker's copy, bound up with various other broadside songs and poems known to be written by Swift. It is printed for Morphew in 1708. As Swift was then in London, and intimate with several of the ministers he seems likely to have celebrated the great public success in one of the popular ditties which the composed wih such facility. This song was very popular and the tune is often referred to as that of „Ye Commons and Peers" (Scott's Swift, Vol. XII.)

[3]) Notes and Queries, 12 S VIII, April 16 1921.

But neither Mr. Erlington Ball himself does seem aware of the fact that the ballad was published — only under another title — in Tonson's *Poetical Miscellanies, The Sixth Part* (1709)[1]), which is a further proof in favour of Congreve's authorship, as the collection was a very familiar one with the poet and brought out — most certainly for the first time — almost all of his minor poetical work.

Moreover, Tonson's Sixth Miscellany includes a Latin translation facing and very closely following the English text. Its.., pidgin Latin does not show much trace of Congreve's hand! A hint of another kind comes out of one of his letters to Joseph Keally, written on the 9th of November 1708, that is to say about the time the ballad must have been jotted down: "I am very well after my short fit, which I hope has prevented any farther visitations for this winter. *I thank you for the Latin Ballad.* I think it is as well as the thing will bear, and so does Main, who continues of all men the hardest to be pleased with any modern essays".

The battle of Oudenarde was fought on the 11th of July 1708 and as early as the 19th of the same month the *DAILY COURANT* was able to advertise the ballad.

The British Museum has preserved (C. 40 m. 10 [103]) a fine copy of the broadside, headed:

Jack French-Man's Defeat
Being an Excellent New Song to a Pleasant Tune
called There was a Fair Maid on the North Country
Came Tripping over the Plain, etc.

Its publication in the Miscellany came therefore not long after. About ten years later D'Urfey inserted it, set to music by Mr. Dick Leveridge, in the sixth und last volume of his *Wit and Mirth or Pills to Purge Melancholy* (1729)[2]).

The ballad had originally fourteen stanzas which, with the course of time dwindled down to twelve.

Here is the text both English and Latin as given in the above mentioned Miscellany.

(Swift's Ballad "A Wonderful age is now on the stage" is written to the tune and very much in the manner of "Ye Commons and Peers").

I	I
Ye Commons and Peers	O plebes et Magnates
Pray lend me your Ears	Vos aures praebeatis

[1]) Cfr. ibid: Rowe's *Epilogue* spoken by Mrs. Barry, at her Playing in *Love for Love* with Mrs. Bracegirdle, for the Benefit of Mr. Betterton.

[2]) Which also contains *Juno in the Prize*, set by Mr. John Weldon. (A Song from, *The Judgment of Paris*).

I'll sing you a song if I can
How Louis le Grand
Was put to a Stand
By the Arms of our Gracious
Queen Anne

Cantabo Carmen haud inane;
Veteris ut amici
Milites Ludovici,
Turbavit exercitus Annae.

II

How his Army so great
Had a total Defeat
Not far from the River of
Dender
Where his Grand-Children
twain
For fear of being Slain
Gallop's off with the Popish
Pretender

II

Dicam ejus ut fortes
Vastaeque Cohortes,
Prope Tenerum victae fuerunt.
Ubi gallico more
Cum Competitore
Nepotes se fugae dederunt.

III

To a steeple on High
The Battel to Spy
Up Mounted these clever
Young men;
And when from the Spire
They saw so much Fire
They cleverly came down
again.

III

Pyramidem tamen
Ut cernant certamen
Cito scandunt tres adoles-
centes;
At citius descendunt
Oculos fit offendunt
Tot flammae per aethra ful-
gentes.

IV

Then a Horse-Back they got
All upon the same Spot
By advice of their Cousin
Vendôme;
O Lord! cry'd out He
Unto Young *Burgundy*
Wou'd your Brother and you
were at home.

IV

Tum Cursores repente
Vindicino suadente,
Conscendunt, miserum, ait,
oh, me
Burgundi quid statur?
Utinam tu et frater
Essetis una cum avo domi.

V

Just so did he say
When without more delay
Away the Young Gentry Fled;
Whose Heels for that work
Were much lighter than Cork
But their Hearts were more
heavy than Lead

V

Haec illo dicente,
Generosae juventae
Alae additae sunt a timore;
Nam avolat pedibus
Sicut Cortex levibus
Licet Corde plumbo graviore.

VI

Not so did behave
The Young *Hanover* Brave
In this Bloody Field I assure
you;
When his War-Horse was shot
Yet He matter'd it not
But Charg'd still on Foot like
a Fury.

VI

Sed non instar horum
Medio tot periclorum
Hannoverus audax sese gessit;
Transfixo bellatore
Omni expers timore
Pulsos pedes acriter pressit.

VII

While Death flew about
Aloud He call'd out
Hoh! You Chevalier of
St.-George
If you'll neither stand
By sea nor by Land
Pretender, that Title you Forge.

VII

Dum Mors circumvolavit
Altâ voce clamavit
Heus! tu miles Sti. Georgi
Si non audes stare
Nec terrâ nec mari
Jus fictum ne amplius urge.

VIII

Thus Boldly he stood
As became that High Blood
Which runs in his Veins so Blue;
This Gallant Young Man
Being Kin to Queen *Anne*,
Fought, as were she a Man,
she woud' do.

VIII

Instabat cum terrore
Sanguinis pro splendore
Qui in Coeruleis venis turgescit
Nam Annae agnatus
Ita est proeliatus
Ut haec foret modo vir esset.

IX

What a Racket was here,
(I think 'twas last year)
For a little ill Fortune in *Spain*
When by letting 'em Win,
We have drawn the Puts in
To lose all they are Worth
this campaign.

IX

Quas hic turbas excivit
(Quis credere quivit)
Nuperum in Hispaniâ malum
Ex hoc lucro suffultos
Induxinus stultos
Post omnia perdere naulum.

X

Tho' *Bruges* and *Ghent*
To *Mounsier* we lent
With Int'rest he soon shall
Repay 'em,
While *Paris* may sing
With her sorrowful King
De Profundis instead of *Te Deum*.

X

Quas jam commodavimus
Cum faenore rogabimus,
Iterum Brugus et Clarinoeum
Canet et Rex moerente
Paritiâ cum gente
De Profundis in loco *Te Deum*.

XI

From their dream of success,
They'll waken, we guess,
At the sound of Great Marl-
borough's drums;
They may think if they will
Of Almanza still,
But 'tis Blenheim where-ever
he comes.

XI

Ex hoc somno Victoriae
Eos tandem Marlboriae,
Excitaverit sonitus tubae;
De Almanza licebit
Cogitent, si lubebit
Venit is cum Blenhemii pube.

XII

O Louis Perplex'd,
What General's next
Thou hast hitherto chang'd
'em in Vain:
He has Beat 'em all round,
If no New ones are found
He shall Beat the Old over
again.

XII

Quem ducem Ludovice,
Mittes proxima vice?
Quos hactenus frustra misisti;
Omnes semel superavit
Iterumque profligabit
Si novos nusquam reperisti.

XIII

We'll let *Tallard* out
If he 'll take t'other Bout;
And much he's improv'd, let me tell ye,
With *Nottingham* Ale,
At ev'ry meal,
And good Pudding and Beaf in his Belly.

XIII

Si iterum proeliabitur
Tallardus cite dabitur
Auxit et vires Nottinghamensis
Zythus, bubulaque,
Salubris massulaque
Apposita singulis mensis.

XIV

As Losers at play
Their Dice throw away,
While the winner he scill Wins on:
Let who will command
Thou hadst better disband
For, Old Bully, thy Doctors are gone.

XIV

Sed ut victos ludendo
Cubos abjicendo
Parum videas promovere:
Quemcunque praefeceris
Consultis destiteris
Pseudocubi, Vafer, periere.

PROLOGUE TO THE PRINCESS
Spoken by Mrs Bracegirdle

It is stated in the preface to Congreve's works (1710): "The Miscellaneous Verses which conclude this work are of several Kinds and written occasionally at distant times; the early Date of some no doubt will plainly appear, and it is hoped will also plead their Excuse. Part of them has heretofore been printed singly or dispersed in Miscellanies".

Among these Miscellanies those of Dryden—Tonson were naturally th likeliest to contain such minor work of Congreve's. Mr. Gosse has, for instance, pointed out[1]) that the ode On Mrs. Arabella Hunt Singing did not appear in 1705 as he first asserted[2]) but in the *Examen Poeticum, being the Third part of Poetical Miscellanies* (1693).

We may be permitted to add that the same collection comprises almost all of his translations from Latin, the first publication of which we do not remember to have seen mentioned anywhere.

Of more importance, from this point of view, is the Fifth Part of Tonson's Miscellanies (1704). It contains most of Congreve's lyrical work — no fewer than twelve pieces in all:

1. *A Hue and Cry after Fair Amoret*; 2. *Song* (I look'd and I sigh'd and I wish'd I could speak); 3. *Song* (Ah! What Pains, what racking thoughts he proves); 4. *Song in dialogue for two Women* 5. *A song* (Grant me gentle Love said I); 6. *Song* (Cruel Aminta, can you see); 7. *Song* (See, she wakes, Sabina wakes!); 8. *Song* (Pious Selinda goes to Pray'rs); 9. *Lesbia*; 10. *Prologue to the Princess*, spoken by Mrs. Bracegirdle; 11. *Verses sacred to the Memory of grace Lady Gethin*, occasioned by reading her book, Intitled: Reliquiae Gethinianae; 12. *Epitaph upon Robert Huntington* of Stanton Harcourt Esq. and Robert His Son).

One of them, the prologue to the Princess (spoken by Mrs. Bracegirdle) calls for special attention as it appears among none of Congreve's prologues to his own or others' plays which exist in all the collective or single editions

---

1) „London Mercury", april 1921.
2) „Life of Congreve".

of his plays; nor are the date and occasion on which it was written easy to account for.

There are two or three of his Prologues seemingly lost. On the Ist of June 1704, when "Love for love" was acted for the benefit of Mrs. Bowman the play "had the attraction of a new prologue, and a song by Bowman called The Misses' lamentation for want of their Vizard-masks at the play-house".

Likewise on the 7th of April 1709, when Mrs. Barry and Mrs. Bracegirdle who had both renounced the stage returned to it for the benefit of Betterton, in the same play, "Congreve is said to have furnished a prologue, though withdrawn and never submitted to print, which was delivered by the latter lady, the former reciting an epilogue from the Pen of Rowe, which remains in lasting testimony of his affectionate regard"[1]).

On the other hand when as early as 1693 *The DOUBLE DEALER* was given by Royal Command, according to Cibber "Queen Mary was received with a new Prologue from the Author spoken by Mrs. Barry, humbly acknowledging the great Honour done to the stage, and to his play in particular".

True, Cibber's memory — as Mr. Gosse has noticed — plays him a trick when it makes him quote as belonging to this Prologue two lines taken obviously from the Prologue to Queen Mary upon her Majesty's coming to "see the Old Batchelour after having seen The Double Dealer".

Nevertheless something of a like Prologue may have existed and we incline to identify it with the present one. It bears a strong resemblance to the Prologue to Queen Mary and it is most likely that after the visit of the Queen, The Double Dealer would have enjoyed the visit of Princess Anne.

There is no record in Genest of such a visit, but neither is there any of that af the Queen.

As to the naming of the Queen and of Mrs. Barry in connection with it, that may only be another of Cibber's inaccuracies.

If what we feel of joy could be express'd
It were unworthy of our Royal Guest:
Great Blessings when bestow'd above Desert
Suppress the Speech, tho' they inspire the Heart.
Thus tho' the Muse her grateful Homage pays
She dares not strive her Trembling Voice to raise
And pay unequal thanks, or disproportion'd Praise.
Such Awe there is in all sublime Delight
And so severe is joy when Exquisite.

Our sickly Clime, which has for ten Years past
With one continu'd Winter been o'er-cast

[1]) „Memoirs of the Actors and Actresses mentioned by Cibber taken from Edmund Bellchambers's edition of the Apology".

Has this new Age with wonted Health begun
Reviv'd and chear'd by the relenting Sun.
Again, the Spring does early Blossoms yield
And Nature laughs in ev'ry living Field;
The Stage alone remains a frozen Soil
And fruitless mocks the weary Lab'rers Toil;
But this bright Presence darts enliv'ning Fires
And ev'ry Muse with Genial Warmth inspires
Health to the World the Sun's kind Heat assures;
That lives by his, but we survive by yours.

ALLEGORY ON THE GAME OF QUADRILLE

"There has been a comical paper about quadrille" — wrote Dr. ARBUTHNOT to Swift, with news from the Court, on the 18th of Nov. 1716—„describing it in the terms of a lewd debauch among four ladies, meeting four gallants, two of a ruddy and two of a swarthy complexion, talking of their... etc. The riddle is carried on in pretty strong terms. It was not found out for a long time. The ladies imagining it to be a real thing, began to guess who were of the party. A great Minister was for hanging the author. In short it has made good sport".

Now, John ALMON in the VIth volume of his 1784 edition of *The New Foundling of Wit* gives a fugitive piece in prose entitled: *Allegory on the Game of Quadrille Written by Mr. Congreve.*

On the other hand, among the Miscellanies in verse collected by Dr. SWIFT, there exists a „ballad on Quadrille written by Mr. CONGREVE". As in Almon, a foot-note due to John NICHOLS refers the reader to Dr. ARBUTHNOT's letter.

Nothing appears to cantradict the attribution being in both cases right. Yet there is mention of neither piece, in none of CONGREVE's critics or biographers.

The prose version strictly corresponds with the description which Dr. ARBUTHNOT gives. The poetical version falls rather short of it, and may be looked upon as a paraphrase to which the first version served as a mere sketch.

It must not be overlooked that about 1721, CONGREVE was labouring more than ever "under the same afflictions as to his sight and gout". But as GAY wrote to SWIFT "in his intervals of health he has not lost anything of his cheerful temper".

It may be that in one of these intervals, or on one of his visits to BATH, he scribbled down these jokes — just to amuse himself and Henriette!

As to the licence of certain turns of speech, age and illness are circumstances which atone for such blemishes.

ALLEGORY ON THE GAME OF QUADRILLE

"The following is an allegory on the Game of Quadrille.

It was written by Mr. CONGREVE. See SWIFT's letters, Vol. 2, Page 198"(Foundlingrof Wit).

Substance of an information taken before one of his Majesty's Justices of the Peace.

That four ladies of quality, whom the deponent does not care to name, repair mightily to a certain convenient house, to meet four gallants, of the highest rank, whom the deponent would not name, but so far described, that two of them were of a swarthy and two of a ruddy complexion (but he believes they were abonimably painted); the gallants are called, by these ladies, by the fond names of Hercules, Cupid, Pitts and The Gardener.

After a plentyful service of the most costly fish, they begin to play their tricks like the tumblers in Bartholomew Fair, upon a carpet; strip is the word, and it has been known, that they have lately stripp'd a Gentleman who lately came into the house.

At first they begin very civilly, as, Madam, by your leave or so, which the lady is so good as seldom to refuse. By a certain established rule of precedency, every lady has, in her turn, the choice of her gallant and some have been known so unreasonable, that after they have had three, they have called for a fourth.

Afterwards, it is shameful to relate the tricks that are played by the lewd pack, etc., etc.

A BALLAD ON QUADRILLE[1]
Written by Mr. CONGREVE

I

When as corruption hence did go
And left the nation free

[1]) On the subject of this ballad, see a letter from Dr. Arbuthnot to Dean Swift, dated Nov. 8. 1728 — N.

When Ay and Ay, and No and No,
Without a place or fee:
Then Satan, thinking things went ill,
Sent for his spirit called Quadrille,
Quadrille, Quadrille, etc.

II

Kings, Queens and knaves made up his pack,
And four fair suits they wove;
His troops they are with red and black
All blotch'd and spotted o'er;
And every house, go where you will
Is haunted by the imp Quadrille, etc.

III

Sure cards he has for everything,
Wich well court cards they name;
And statesman-like, calls in the king,
To help out a bad game;
But, if the parties manage ill,
The king is forced to loose Codille, etc.

IV

When two and two were met of old,
Though they ne'er meant to marry,
They were in Cupid's book enroll'd
And call'd a party *quarree:*
But now, meet when and where you will,
A party *quarree* is Quadrille, etc.

V

The commoner, and knight, the peer,
Men of all ranks and fame,
Leave to their wives the only care,
To propagate their name;

And well that duty they fulfill
When the good husband's at Quadrille, etc.

VI

When patients lie in piteous case,
In comes th' apothicary;
And to the doctor cries alas!
Non debes quadrillare;
The patient dies without a pill
For why? the doctor 's at Quadrille, etc.

VII

Should France and Spain again grow loud,
The Muscovite grow louder, [1])
Britain, to curb her neighbours proud,
Would want both ball and powder;
For why? The gen'ral 's at Quadrille, etc.

VIII

The king of late drew forth his sword,
(Thank God 'twas not in wrath),
And made of many a' squire and lord
An unwash'd knight of Bath:
What are their feats of arms and skill?
They 're but nine parties at Quadrille, etc.

IX

A party late at Cambray [2]) met,
Which drew all Europe's eyes;

---

[1]) Russia was at this time, 1725, using very high language concerning the restoration of Sleswick (Scott).

[2]) The convention at Cambray was adopted for the purpose of adjusting the disputes between the emperor and king of Spain, under the mediation of Great-Britain and France. But in the course of the treaty the Duke of Orleans, Regent of France, died, and the Infanta of Spain Maria-Theresa, who had been betrothed to the King of France, was sent back to her own country to make way for Lewis XV th's being affianced to the daughter of the Duke of Lorraine. The Spanish Court received this affront with a natural sensation of deep resentment and finding it in vain to attempt engaging Great Britain in their quarrel, they suddenly patched up a peace with the Emperor, and thus saved the quadruple Allies the trouble of interference. (Scott).

'Twas call'd in Post-Boy and Gazette
The Quadruple Allies;
But somebody took something ill

So broke this party at Qu adrille, etc.

And now, God save this noble realm
And God save those who held the helm
When as the king goes over:
But let the king go where he will,
His subjects must play at Quadrille,
Quadrille, Quadrille, etc.

APPENDIX A.

1. I need not say any thing of Mr. *Congreve's Double Dealer* (the only new play since my last), after the character which Mr. *Dryden* has given of it: Yet me Respect for its Author will not suffer me to omit the following lines.

The Gentlemen's Journal or the Monthly Miscellany,
November 1693

To Mr Congevve: By Mr William DOVE [1])

Since inspiration's ceas'd, I fain would know
To whom thy wond'rous store of Wit we owe?
'Tis more than e're Philosophy could teach
How Imperfection should Perfection reach;
Yet while thy Works with native — Glory shine
And sprightly Phrases render them divine.
We think thou'rt sprung from the Prophetic Line.
How smooth the Current of thy Fancy glides!
It never ebbs, and knows no boist'rous Tides;
No lofty nonsense in thy Play appears,
With shew of Wit to please unskillfull Ears.
Thus we with pleasure, and with wonder view
That charming Land'skip wich thy Fancy drew.
There, there, thy Genius revels in each Part,
And lavish Nature is improv'd by Art.
There's in thy Satire, as in Music, found
Something that 's pleasing in the sharpest Sound.
Sure thy Soul acts in a divided State,
Free from the body, and exempt from Fate!

---

[1]) Like J. W. Marsh, a contributor to „The Gentleman's Journal".

Go on, great Youth, but as thou hast begun,
The Prize thou'lt merit e're the Race is run.
Thus fledg'd with honour, let thy Muse expand
Her infant Wings, and her swift Flight extend
So far, till at the Last she may come nigh'
Wycherly's Fame, and with his Gloery vye.

2. More important than these hitherto unknown lines in Congreve's praise is the fact that this journal gives — besides the first mention of Congreve's name in connection with Dryden's *Persius*, with *The Old Bachelor* and *TheDouble dealer* — the first literary production which appeared under Congreve's name.

"Malone suggested that the song which Congreve contributed to Southerne's comedy of *The Maid's last Prayer* was probably the first acknowledged essay presented by Congreve to the public. The Persius, The old Bachelor and Southerne's play appeared with the same date, 1693, on the title page and Malone did not know which came first. But from the *London Gazette* we learn that *The Maid's last Prayer* was published on the 9 th of March, 1693, and therefore followed *The Old Bachelor* by at least six weeks" (Gosse).

Mr. Gosse would be right had the song contributed to Southerne's play not been published in Motteux's Magazine long before both the Comedies were brought out.

The issue of January 1692/3 advertises Southerne's Comedy in the following note:

„You have here two of the Songs in it. Mr. Congreve who made the words of the first, hath written a Comedy which will be acted in a little time, and is to be called *The old Bacthelour*".

The next two pages are taken up with:

A SONG SET By Mr HENRY PURCELL the
WORDS by Mr CONGREVE

The song — two fluid little stanzes of seven lines each — beginning *Tell me no more I am deceived* is one of Congreve's best. But the idea of the last two lines, the most exquisite of all:

I'll take her body, you her mind
Who has the better bargain,

is evidently borrowed from the dull "Og";

Though that rogue Selfish has her mind, I do no doubt but to get her body which is worth two of it... ("A true Widow" *IV*, I.)

APPENDIX B.

The Muses Mercury or *the Monthly Miscellany* contains a good deal about Congreve, in which students of his work ought to be interested.

Here is a very curious translation af the fomous ballad Ben sings, at the end of the 4th act of *Love for Love*. It appeared in the March issue, 1707.

1. A SOLDIER AND A SAILOR, etc.

By Mr. Congreve,

Put into Latin by R... I... Esq.

To the same tune.

Miles, Navigator,
Sutor et Aerator
Jamdudum litigabant
De Pulcrâ quam amabant;
Cui nomen Joanna,
Cui... etc.
Jam Tempus consummatum
Ex quo determinatum
Non vexatam iri
Prae desiderio Viri;
Nec pernoctare solam,
Nec... etc.

Miles dejeravit
Hanc praeda plus amavit,
Ostendit Cicatrices
Quas aestimat foelices
Dum vendicavit eam
Dum... etc.

Sutor ait ne sit dura

. . . .
Instat Aeris fabricator
Ut Olla farciatur,
Rimaque obstipetur,
Rimaque... etc.

Quum hi tres altercantur,
Nauta vigilanter,
Ac calide moratur,
Dum proelium ordiatur,
Ut agat suam Rem,
Ut... etc.

Perinde ac speratur
Deinceps compugnatur
Et saeviente bello,
Transfixit eam tele
Quod vulneravit cor,
Quod... etc.

2. The same issue contains Rowe's "Reconcilement" between Congreve and Tonson, the well-known parody of Horace Lib. 3 Ode 9. — probably its first publication — with the following introductory note which throws some light on the character of the incident between the poet and the editor.

We have hitherto kept to our first Resolution, to print no publick nor private scandal; and shall keep it always, out of Detestation to such base Practices; which we have seen succeed so ill with others, who, while they attempted to injure the Reputation of others, have lost their own, and been reduc'd to that Contempt into which they endeavour'd to bring those they injur'd. True Satyr is of another Character, which as long as it maintains it can never do an Injury. And, as we declar'd in our first Mercury, we shall be always ready to Print anything of that Nature that's general and discreet. The following Paper of Verses is far from being satyrical; and we respect the persons of all the Gentlemen mention'd in it too much, to have publish'd it, had it been of that kind. 'Tis

burlesque Imitation of an Ode' of *Horace*, very humorous, and very inoffensive, and what has not at all lessen'd the good correspondence among the Parties concern'd.

3. The January issue contributes a new if small chapter to the Collier controversy, revealing the stage of the conflict, and the position which the adversaries of the drama held in public opinion.

Many facts show that the success of the so-called "Stage Reformation" has been highly overrated.

The Dispute about the Stage Reviv'd

...Indeed, who could imagine it (the Drama) needed any Vindication, when Her Majesty has vouchsaf'd to favour it, and a New Theatre has been since built under Her Auspices, and honour'd with Her Royal Name. When she has since commanded some of *those* Plays to be acted at St. James's, which were Insolently treated in the *Short Views:* and the Reverend Judges have order'd the same *comedies* or *plays* of the same character, to be represented before them at the *Temple*. This, one wou'd think was enough to have silenc'd the Clamour against the most Pleasant and the most useful Diversion that ever was invented for the minds of men. But Mr. Bedford, a Minister of Bristol, has faln upon it anew, and found leisure from his graver studies to pick out 2.000 passages... etc.

4. *THE MUSES MERCURY* For the month of September 1707:

As for comedies, there's no great expectation of any thing of that kind since Mr. Fa rquhar's Death. The two Gentlemen who would probably always succeed in the Comick vein, Mr. Congreve and Capt. Steele, having affairs of much greater importance to take up their time and thoughts. And unless the players write themselves, the Town must wait for Comedy till another Genius appears.

5. A more important fragment is the following little poem which appeared in the November issue. We do not know of its having been attributed to anybody. But the author's initials the name of the lady, as well as the epigram-

matic style of the verse, lead us to believe that we have here one of the last, perhaps, love-poems of Congreve's. His love intrigue with "Bracilla" was by that time coming to an end. That is why he probably was more than ever desirous of beguiling her with deceptive fancies!...

TO MARIA.
By W. C.

Tho' all the boist'rous waves of Fortune rowl
And in united Torrents drench my soul
Yet when my bright meridian Star appears,
She'll scatter all my doubts, and dissipate my Fears.
Tho' the foundation of the world should shake,
And all the wondrous Frame of nature break:
Nay, tho' the Heavens should fall, or Earth shou'd rise
With strange convulsions, far above the skies;
Impossibles may come to pass, yet I
Would with Maria live, or with her die.

6. *Of Books relating to poetry* (The M. M. for the Month of January, 1707).

— We are inform'd that Mr. Congreve is preparing an Edition of his Miscellany Poems, in one volume, for the Press, with an Addition of several New Pieces.

— Ibid: "Mr. Congreve, Mr. Pr—r, Mr. Dennis and Mr. Row have sung the Battel of Ramillies, etc."

7. The M. M. for the Month of July 1707:

THE STAGE VINDICATED

A Satyr
by I. H. Esq.

What madness has possest the snarling Age
To rail at Wit, and damn th' instructing Stage,
Who are these rude Reformers... etc. etc.

(An attack on Collier, Bedford and other reformers ejusdem farinae, in a satire of about 550 lines).

APPENDIX C.

Love for Love is of Congreve's plays, the only one which is not known to have aroused congratulatory verse. Yet there are such lines as the following, interesting enough though they might not seem very laudatory.

They are to be found prefixed only to the editions of 1693 and 1720 of the play (v. A Collection of the Best English Plays vol. II 1720) and the Dublin Edition of the „Dramatic Works of Mr. William Congreve" [1729—31]).

PROLOGUE
for
The opening of the New Play-House, proposed
to be spoken by Mrs. Bracegirdle in Man's Cloths.
Sent from a unknown hand.

Custom which every where bears mighty Sway,
Brings me to act the Orator to Day:
But women, you will say, are ill at speeches,
'Tis true, and therefore I appear in Breeches:
Not for Example to you City wives,
That, by Prescription's settled for your Lives.
Was it for gain the Husband first consented?
O yes, their gains are mightily augmented:
(Making horns with her hands over her head)
And yet, methinks it must have cost some Strife:
A Passive husband, and an active Wife;
'Tis aukward, very aukward, by my life.
But to my speech; Assemblies of all nations
Still are suppos'd to open with Orations:
Mine shall begin, to shew our obligations
To you, our Benefactors, lowly bowing,
Whose favours have prevented our Undoing;

A long Egyptian Bondage we endur'd:
'Till Freedom, by your justice, we procur'd:
Our task-masters were grown such very Jews,
We must at lenght have play'd in Wooden shoes,
Had not your Bounty taught us to refuse.
Freedom's of English Growth, I think alone
What for lost English Freedom can atone?
A Free Born player, loaths to be compell'd.
Our rulers Tyranniz'd and We Rebell'd.
Freedom! the Wise Man's wish, the Poor Man's Wealth;
Which you, and I, and most of us enjoy by Stealth,
The Soul of Pleasure, and the Sweet of Life,
The Woman's Charter, Widow, Maid or Wife,
This they'd have cancell'd and thence grew the Strife.
But you, perhaps, wou'd have me here confess
How we obtain'd the Favour; — can't you guess?
Why then: I'll tell you (for I hate a lie)
By Brib'ry errant Brib'ry, let me die:
I was their Agent, but by Jove I swear
No honourable Member had a share,
Tho' young and able Members bid me Fair
I chose a wiser way to make you willing
Which has not cost the House a single Shilling.
Now you suspect at least I went a Billing
You see I'm Young and to that Air of Youth
Some will add beauty, and a little Truth;
These Pow'rful Charms, improv'd by Pow'rful Arts
Prevail'd to captivate your op'ning hearts.
Thus furnish'd, I preferr'd my Poor Petition,
And brib'd ye, to commiserate our Condition:
I Laugh'd, and Sigh'd, and Sung, and leer'd upon ye,
With roguish loving Looks, and that may won ye,
The Young Men kiss'd me, and the Old I kiss'd,
And luringly I led them as I list.
The Ladies in meer Pity took our parts,
Pity's the Darling Passion of their Hearts.
Thus Bribing, or thus Brib'd, fear no Disgraces;
For thus you may take Bribes, and keep your places.

APPENDIX D.

Many a letter of Congreve's must still exist here and there.

"You must, I believe, have seen a book of letters stitched together by the Dean — wherein there are a number of them from the greatest men in England, both for Genius learning and power such as Lord Bolingbroke, Oxford, Ormond, Bath, Gay, Prior, *Congreve*, and Mr Lewis, with several bundles large enough to make a volume" — wrote Mrs Whiteway to the Earl of Orrery, on Dec. 30/1740.

From Pope's Correspondence one hears of letters sent by Congreve to Lady Montagu. They are said to have been included in the *Journal* which Lady Bute destroyed.

Saved from such a fate, letters addressed to Mrs Trotter-Cockburn, to Dennis, Joseph Keally, the Porters remain in well — known publications.

Here is a letter addressed to Edward Porter, husband of the famous actress, which escaped Leigh Hunt's attention.

It bears no date, but from its contents one would be inclined to fix it somewhere about the first half of June 1706, since on the 26th of this month Congreve wrote to Keally:

"I am removed to Mr Porter in Surrey-Street where I shall be glad to hear of you."

Ashley. Thursday.

I am glad Mr Porter and you are better in health. I was two days (as usual) in hopes that I had been so too, but on Monday was as ill as ever. I am again in hopes, but I can say little more till two or three days more shall be past. 'Tis a subject I am weary of.

I am sorry the house is not done because if either health or business shall call me to town I must be sadly inconvenienced. I make no doubt but you will know as soon as you can what resolution Mrs Draper or the executors will come to, for it is equally uneasy to us all to be at an uncertainty; in the

mean time I hope you will let me know when so much of the house is don that if any accident incline or oblige me to come to town I may have the satisfaction of knowing where I may be, as to the rest we must look forward as well as we can. I am with constant inclination and sincerity to Mrs Porter and your self a very

faithfull and humble servant

Wm. Congreve.

[— Endorsed: To Mr Porter at his house in Surrey Street]

(Br. M. Add. MSS 4293)

GHEORGHE LAZĂR

DE

G. BOGDAN-DUICĂ
MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE

Ședințele dela 19 și 26 Octomvrie 1923

PREFAȚĂ

Deșì, după I. Eliade și P. Poenaru, vieața și opera lui G. Lazăr au fost cercetate de Dr. A. Sădeanu, Dr. I. Lupaș, Dr. Tr. Lalescu și N. Iorga, totuș vieața lui este încă un schelet, care trebuie îmbrăcat în mușchi și piele și înzestrat cu duhul *său*, pentru ca omul să fie om întreg.

Cercetările îndemnate de centenarul morții, făcute de d-nii Dr. O. Ghibu, Dr. I. Mateiu, G. Popa-Liseanu, Gh. Adamescu (toate încă netipărite, două cunoscute și mie) și — de d. I. Georgescu, secretarul «Astrei» (scriere încă retrasă comerțului de librărie, dar, totuș, cunoscută din exemplare izolate), vor aduce, de sigur, fapte și lumini care vor îngădui o biografie de amănunte suficiente. Le-am căutat și eu; unele se vor găsì, însă, și la ceilalți cercetători cari au căutat în aceleași locuri.

Proprie rămâne tendința mea de a-l descifrà pe Lazăr ca *personalitate* științifică bogată; de-o acută simțire la orice atingere; imaginând meniri proprii și naționale mari; voind să realizeze stăruitor ce imaginà; conștientă în orice moment de martiriul său; și chiar tragică prin durerea că nu a văzut rodul apostolatului său suferitor.

In orice om este o idee; adică: orice vieață se poate reduce la o idee fundamentală, care a hotărît *tot* rostul vieții, la o

tendință activă de proprie realizare în opera personală, închinată societății. Cercetarea mea, neglijând uneori cunoscutul, a voit să ajute ca tendințele activității lui Lazăr să reiasă din tot ce el a zis și a *făptuit* în mijlocul unei depărtate lumi, care trebuià atrasă în cercetare, fie ca amică, fie ca dușmană a faptelor lui Lazăr.

Astfel Lazăr îmi răsărì mult mai frumos decât îl știam.

I

CULTUL LUI LAZĂR

Cultul lui Lazăr — până la o vreme el scrià: Lázár — trăind încă, și mult timp după moartea sa, a fost un cult pătruns de mult dor după ce fusese magistrul, pătruns și de multă religiozitate. Expansiunile lui I. Eliade Rădulescul sunt cunoscute; asemenea se știe că realistul Petrache Poenaru, vorbind despre Lazăr, devenià poetic, legendar; nu se mai știe, însă, că vechile aniversări ale școalei Sfântului Sava, cu prilejul cărora directorul școalelor, profesorii și școlarii se așezau la aceeași masă, nu produceau numai discursul festiv obligat, atunci zis din tot adâncul inimii, ci și forme de închinare apostolică. La 5 Decemvrie, anul 1833, ca la o cină de taină, după discurs, toți profesorii se ridicară, dar nu deodată, ci pe rând, rostind fiecare câte o binecuvântare asupra memoriei lui Lazăr. Din toată istoria tradiției lazariste, scena aceasta este cea mai frumoasă [1]. Ridicarea unei statui este un gând mai comun; despre ea s'a pomenit întâia oară la anul 1846, când profesorii au fost cei dintâi contribuitori [2]; apoi în revoluția dela 1848, oficial [3]. Când statua s'a desvelit, căl-

[1]) «Pe urmă, sculându-se și ceilalți profesori, au închinat fiecare pe rând întru pomenirea răposaților întru fericire Georgie Lazăr și Constantin Bălăceanul, fundatorii Școalei Naționale». *Curierul rumânesc*, 7 Dec. 1833; și *Albina românească*, 1834, 7/19 Ianuarie.

[2]) *Gazeta de Transilvania*, 5 Decemvrie 1846, p. 11. Se adunară atunci 100 de galbeni.

[3]) *Anul 1848 în principatele române*, vol. III, p. 450.

dura nu mai erà cea veche. Acum, în 1923, ne'ntoarserăm iarăș spre cultul trecutului; îl serbarăm pe Lazăr; dar, spre surprinderea tuturora, auzirăm și vorbe de scădere ale meritului său. Eu, studiindu-l, voiu vorbì astfel, din conștiință științifică trebuie să vorbesc astfel, încât să rămâie bine dovedit că nici o alterare a religiozității vechiului cult nu reese motivată de pe urma cercetărilor serioase[1]).

Din cercetările acestea reese că Lazăr a fost o mare *energie* sufletească, a cărei explicare trebuie încercată în alt fel decât s'a făcut de toți cei ce au scris, în timpurile din urmă, despre el. Eu voiu zugrăvì: cum crește energia lui, cum Ardelenii o suprimă și cum ea răzbește în capitala Munteniei, romanizând învățământul și devenind punct de plecare și pentru alt fel de romanizări.

II

A V R I G U L

Istoria Avrigului, care a avut norocul să-l nască pe Lazăr, a scris-o pe scurt d. Georg Müller[2]). Dela sfârșitul veacului al XVI-lea Românii obținuseră, în sat, o situație administra-

---

[1]) Cu o tendință de scădere, V. A. Ureche, neorientat, afirmă că Lazăr «dela Avrigul Transilvaniei *nu aduceà un nume deja ilustru și cunoscut* Românilor»; și că «*nu* G. Lazăr a putut să facă inutili, pentru Români, profesori renumiți ca Lambru, Comita, Vardalach, Neofit Duca, etc., ci situațiunea la care ajunsese cultura și deșteptăciunea națională». *(Istoria școalelor*, vol. I, p. 109 și IV, p. 192). Tot atât de fals afirmă V. A. Ureche *(Istoria școalelor*, vol I p. 109) că pe «când G. Lazăr organizà în București școala sa memorabilă, deja dintre cei mai sus numiți tineri se găsiau la învățătură în străinătate». (Vorba este de tinerii I. Pandeli, C. Moroiu, S. Marcovici și E. Poteca). Acelaș V. A. Ureche *(Tot acolo*, vol I, p. 108) crede că poate face o comparație (nematură) între Asachi (profesor la 1813, mort la 1871) și Lazăr (profesor la 1818, mort la 1823), scriind: «G. Asachi este pentru Moldova mai mult decât ce a fost Lazăr pentru Muntenia». Aș întrebà numai: Și ca suflet? și ca entusiasm național? Și ca luptător pentru emancipare? Apoi: Pentru ce Săulescu (Cineva!) și Kogălniceanu (Moldova!) se răsvrătiră contra lui Asachi? Va fi avut *sens* răsvrătirea! Dr. M. Gaster în *Gröber Grundriss*, v. II, 3 (1901), p. 370 asemeni încearcă o scădere: «L. ist jedenfalls der erste Vertreter der Siebenbürger Schule und ihrer Tendenzen; die Nachwelt wird vielleicht darin, nicht wie bisher, einen ungemischten Segen für die rum. Literatur erkennen. Thatsächlich hat er persönlich verhältnismässig wenig geleistet, und die Spuren seiner Tätigkeit würden sich auch rasch verloren haben, wenn er nicht zufällig Eliade Rădulescu zum Schüler gehabt hätte».

[2]) In opera *Die ursprüngliche Rechtslage der Rumänen im Siebenbürger Sachsenlande*, Hermannstadt, 1912, p. 121—123

tivă, care-i puteà apărà întrucâtva de asupriri, dar nu și de unele măsuri de păstrare etnică luate în folosul Sașilor. Insă abià în epoca Mariei Theresiei Românii începură a refuzà (1749) îndatoriri economice vechi; și abià în epoca lui Iosif al II-lea Românii și Sașii sunt contopiți (1784) într'o singură corporație, iar veniturile comunei distribuite totalității comunale. La 1784 Lazăr respirà într'o atmosferă de egală îndreptățire, care va fi fost discutată, pomenită în fiecare familie, în fiecare casă, care va fi fost și așezată în comparațiune cu trecutul.

«Domnul» satului, Samuel von Brukenthal, se aflà pe atunci în anul al șasezecișitreilea al vârstei sale; erà guvernator al Transilvaniei; redactà rapoarte (cunoscute) despre revoluțiunea lui Horia[1]); își da seamă și de primejdia revoluționară, dar și despre cea etnică-progresivă a poporului românesc, simțită bine în satul său și combătută de el[2]). Totuș nici din vorbele lui, nici din faptele acestui vechiu francmason (mason erà încă din timpul studiilor universitare, la Halle, 1743—1745) nu reese nici o dușmănie disprețuitoare față de poporul care-i ajutà la gospodărirea moșiei. Vila sa, grădina sa, în care, în seră, apăruseră și portocalii, și portocalele, arătau chiar acestui popor în ce minunate direcții se mișcă cultura veacului. Este sigur că poporul aflase ceva și despre erudiția «domnului» lor.

Avrigenii aveau, însă, și elementele necesare de înțelegere, de explicare a minunăției din satul lor. Ei erau cărăuși în depărtări mari: în Muntenia, în Banat, în Ungaria, în Slavonia. Călătorul multe vede, multe aude și multe compară. Vești multe curgeau spre Avrig din atâtea părți ale lumii[3]).

[1]) Ioh. Georg Schaser, *Denkwürdigkeiten aus dem Leben des Freiherrn Samuel v. Brukenthal.* Hermannstadt, 1848, p. 60—99.

[2]) In raportul său contra concivilității (17 Noemvrie 1776), Brukenthal ziceà despre Români (Schaser, *loc cit.*, p. 62 din *Anhang)*: «Și în comitate și în scaunele săsești au degenerat multe sate nemțești. Locuitorii deodată au fost stârpiți și înlăturați de Valahii în creștere; sau cei puțini rămași sunt atât de decăzuți, încât abià își mai înțeleg limba, și, departe fiind de năravurile și rândueala casnică a strămoșilor, împreună poate păcatele și greșelile lor cu păcatele și cusururile primite dela Valahi, și prin aceasta ei devin mai răi și pentru societate chiar de mai puțin folos decât aceștia (Valahii)».

[3]) Vezi în *anexa* I o descripție a Avrigului la anul 1815.

Şcoala satului, la care nu s'a sfiit să descindă ca învăţător Ioan Popovici-Barac, om cu carte înaltă şi cu condeiu sprinten — la 1800 el tipărià deacolo pe *Arghir* — a fost de sigur o şcoală activă, care sprijinià înţelegerea realităţilor şi a perspectivelor arătate. Şcoala românească erà, poate, mai bună decât cea săsească [1]).

Din mediul acesta se explică uşor cum Lazăr a fost descoperit de cărturarii români ai satului şi de «domnul» moşiei — pentru ce nu am crede tradiţia satului despre Brukenthal, nu văd —, apoi de piarişti şi, în curând, de autorităţile guvernamentale. Nu se vor dovedì poate niciodată influenţele personale din acest timp asupra soartei lui Lazăr; dar influenţa mediului este limpede [2]).

III

ŞCOALA DIN AVRIG

Conformându-se legii şcolare numite pe scurt *Norma regia* [3]), Lazăr a *trebuit* să treacă prin şcoala *naţională* (sau şi: vernacula), în care se învăţà: religia, cetirea, caligrafia, ortografia, aritmetica. *Et haec quidem lingua vernacula nationis cuivis propria, unde et Nationales dictae, et vernaculae* [4]). Şcoalele acestea naţionale erau *diffusae per omnes pagos, oppida et urbes*, cu deosebirea că cele din oraşele, în care se aflau gimnazii, propuneau şi elemente de limbă latină şi germană [5]). Dar Avrigul

[1]) La 1766 preotul săsesc din Avrig se plângeà că, la îndemnul părinţilor, copiii nu merg la şcoală nici vara, nici iarna. Dascălii saşi erau (1791—1798) foarte mărginiţi; igiena şcoalelor săseşti erà proastă. Abià la 1821 se ridică patriotul martir St. L. Roth cerând să se pună capăt decadenţei. Despre aceasta vezi scrierea episcopului Fr. Teutsch, în *Archiv für siebenbürgische Landeskunde*, vol. 29, p. 473, 488 şi 490.

[2]) Domnul I. Tuducescu îmi spune că în corespondenţa marelui negustor dela Sibiiu Pop se află urme despre sprijinul(?) dat lui Lazăr de acest om de bine. Relaţia dintre Pop şi Lazăr ar explicà poate câteva momente încă obscure.

[3]) Titlul întreg: *Norma regia* pro scholis magni principatus Transilvaniae Iosephi II. Caesar. Aug. Magni Principis Trans. Iussu edita MDCCLXXXI. Cibinii. Typis Martini Hochmeister.

[4]) *Loc. cit.*, p. 50.

[5]) La Braşov şcoala din Schei aveà *numai două* clase, scrie L. I. Marienburg, *Geographie des Grossfürstentums Siebenbürgen* (1813) vol. II, p. 340. Dar, normalniceşte, se predau şi elemente de latină şi germană (*Tot acolo*, vol. I, p. 223).

nu aveà gimnaziu; cred că în Avrig, Lazăr, în școală, nu a învățat astfel de elemente; dar — necunoscând din document pe dascălul lui, nici afirmația aceasta nu o privesc ca certificată.

Unii au afirmat că Lazăr a învățat în Sibiiu, la școala normală (primară). La Sibiiu școala *românească*, întocmită normalicește, *normalmässig eingerichtet* (zice Marienburg, zice și Lebrecht, în geografiile lor dela începutul veacului XIX), se aflà în Josephsgasse; clădirea școalei normale catolice în Sporergasse. Dar pentru ce ar fi învățat el la catolici, dacă școala românească erà tot «normalnică»? Și pentru ce ar fi învățat în Sibiiu, dacă la 1801 — și deci și mai înainte de-a venì acolo Ioan Popovici-Barac, care se numește «dascăl *normal* neunit» — școala din Avrig erà tot normală? A treia ipoteză, cea mai puțin admisibilă, ar fi: școala primară săsească. Școala aceasta ținea trei ani; clasele se numiau Rudimentara mică și mare; în acestea se propuneà cetire, declinări și conjugări [1]).

Până la proba contrară eu admit că dela școala din Avrig Lazăr a trecut direct la gimnaziu, de unde, după legea atunci în vigoare, nu se puteà respinge nici un elev care aveà un certificat de școală națională ori vernaculă [2]).

Dacă nesigur rămâne *locul* de studiu primar, adică: dacă rămâne neconstatat din acte, *timpul* se poate fixà. Odată Lazăr însuș și-a datat studiile sale cu 19 ani dela 1810 în urmă [3]). Datarea lui consună cu a lui Eliade, din biografia dela 1839, unde se spune că Lazăr a studiat mai 20 de ani: «In vreme *mai de douăzeci de ani* având înlesnire a cultivà științele în mai multe specialități» [4]). Atunci: 1810—19=1791. Dar în gimnaziu Lazăr intră în toamna anului 1798; 1798—1791=7. Deci *școala primară a lui Lazăr a durat șapte ani*!

[1]) *Siebenbürgische Quartalschrift*, vol. VII, p. 359. Un țăran român — elev într'o școală săsească de oraș, la 1796—1798, ar fi o fantasie contrară realităților exclusiviste ale Sașilor de atunci.

[2]) Despre admiterea în gimnaziu vezi și Boros Gábor, *A nagyszebeni állami fögymnasium története*, Nagy-Szeben, 1896, p. 72—75.

[3]) Dr. A. Sădeanu, *Date nouă despre Gh. Lazăr*, Arad, 1914, p. 19.

[4]) *Curierul românesc*, 1839, p. 261, coloana 1.

IV

FAPTE DIN TIMPUL COPILĂRIEI

Un educator al copilului Lazăr trebuie să fi fost — afară de moșia baronului, cărăușii povestitori și dascăl — timpul său plin de minunate întâmplări.

Lazăr se născuse în epoca lui Iosif II. Acesta fusese în Transilvania și, fără să voească, agitase cumplit poporul român. Avrigul să nu fi simțit agitația? Ca răspuns, la 1784, craiul munților, Horia, un aderent fanatic al exproprierii forțate și al botezului în ortodoxie al grofilor și baronilor unguerești, aprinse țara cârmuită de baronul Brukenthal. Avrigul nu știà că baronul său luptă contra lui Horia? Lazăr erà, firește, copil; dar măsurile luate pentru ca revoluțiunea să nu se întindă și peste Avrig, în țara Făgărașului, erau măsuri pe care și copiii trebuiau să le vază, despre care și copiii vor fi întrebat: ce însemnează ele?, în satul lor până atunci necontrolat[1]). Temerile vor fi umbrit sufletele și în Avrig; nădejdile asemeni vor fi lucit și pe frunțile țăranilor, cari vor fi scăpat și printre copii câte vreo vorbă cu tâlc.

Mai trecură cinci ani.

Răsboiul Rusiei și Austriei cu Turcia isbucnì. Iosif II se scoborî în Banat, la oaste. In Ardeal se mișcară 12 batalioane de infanterie și 11 divizii de cavalerie. Tot Sudul românesc: Banatul, Hunedoara, Sibiiul, Făgărașul, Brașovul, se cutremură. Turcii amenințau mai ales Vestul, unde pasul Vulcan deschideà drumul și Estul, unde Turcul amenințà Branul și Brașovul. Totuș nici Sibiiul, nici Avrigul nu erau prea departe de primejdie; ba cronicarul săsesc Herrmann ne spune că Sibienii stăteau mereu gata de fugă.

Am cetit anume o gazetă deatunci, cu corespondență dela Sibiiu, ca să ispitesc vremea și eventualul ei efect asupra unui copil deștept[2]).

Prin Ianuarie 1789 erà liniște la granița de către Sibiiu, peste care, după un atac la Râmnic, vreo 400 de Arnăuți tre-

---

[1]) Despre aceste măsuri vezi anexa *Avrigul în anul 1784.*

[2]) Toate acestea după gazeta *Ungarische Staats- und gelehrte Nachrichten* (Buda).

cuseră ca prieteni, aducând și voie de luptă voluntarilor dela Turnu-Roșu, acum vreo 600. Boița, satul de cât-colea, erà și el plin de Râmniceni refugiați. Lume multă, arme multe: Lazăr nu le vedeà?

Intre 5 și 15 Martie oastea din Ardeal a împăratului se mișcă; dușmanii fug, așà că negustorii ardeleni pot cumpărà, între Argeș și Râmnic, boii și porcii necesari Ardealului. Dar în curând Turcii se arată iarăș pela trecători; noroc că trecătorile erau acoperite de zăpadă mare; însă în Aprilie ei se arată iarăș și la Turnu-Roșu, și la Lotru, prin care părți atacă satul Mălai, tăind opt oameni din avantposturi *(Feldwache)* și 90 de săteni și ducând 140 de robi, din acelaș sat. A doua zi o sută de husari și 2 companii de infanteriști apără Câinenii; dar Turcul nu mai vine! Erà prin April, la început. Până la sfârșit s'a tot așteptat atacul Turcilor de către Jiblea și Topolog; el se dete abià în 27 April, la gura Lotrului, ținând șapte ceasuri. La începutul lui Maiu este iarăș liniște; pe la 18 Maiu se aude că dușmanii pleacă dela Râmnicul-Vâlcii spre Pitești; răsuflând Ardelenii rămân, totuș, cu dorul ca Mavrogheni să se sfârșească cumva, pentru ca liniște deplină să se facă între Câineni și Sibiiu.

In tot cursul acestor întâmplări țăranii din împrejurimile Turnului-Roșu au fost duși la muncă: să taie copaci, să sape șanțuri, să dreagă șosele sau punți; caii, căruțele, uneltele nu mai erau ale lor, ci ale statului, care, după răsboiu, îi despăgubì pe toți cei ce rămaseră de pagubă. Cu Avrigenii nu s'a făcut excepție; zarvă mare erà și în satul lor; grijă mare erà și acolo, unde baronul aveà mult de pierdut, iar țăranii destul de mult. Lazăr, acum băiețandru, nu pricepeà?

Este, așadar, lămurit că din copilărie încă Lazăr a avut norocul (sau nenorocul) să simță cum istoria universală-europeană îi supune soarta, îi este soartă, dar și cum îi adaugă experiența și îi provoacă, îi întărește judecata. Ce va fi gândit el între 8 Februarie 1788 (ziua declarației de răsboiu către Turcia) și 4 August 1791 (pacea dela Șiștov), cine poate să știe? Dar de gândit este sigur că deșteptul băețandru a gândit.

Pe-atunci el se aflà tocmai în vârsta în care se treceà dela școala trivială-națională la gimnaziu.

Revoluțiunea franceză începuse; faimoasa decapitare uimise toată Europa; Transilvania, ca și Ungaria, ascultau uimite; și interesate. Măsuri se luau și în Ardeal, pentru ca ideile franceze să nu pătrunză. Apusul chemà atenția tuturora. Vreun ecou puternic va fi pătruns și în gimnaziul din Cluj.

Odată pătrunse chiar într'o formă atât de tumultuoasă, încât Lazăr trebuie să fi luat parte la ea, împreună cu tot Clujul, atunci pus tot în mișcare. De pe câmpul de luptă contra lui Napoleon I, după pacea dela 15 Februarie 1801, se întorsese acasă regimentul II *românesc* de grăniceri, Năsăudenii. In Iunie 1801, nu știu în ce zi, ei erau în Cluj. Susana Nemeș, văduva lui I. Haller, alarmase nobilimea clujană, care se hotărî să dea un ospăț mare vitejilor de ale căror fapte auziseră. Ospățul a atras lumea doritoare să-i primească pe ostași. Pentru ce nu l-ar fi atras și pe Lazăr, care erà aproape? Oricum, istoria universală, reprezentată de astădată de soldații nației sale, treceà pe lângă el — trezindu-l[1]).

De altă parte, de atunci și până la sfârșirea gimnaziului, Lazăr a mai avut încă destule prilejuri să arunce ochii și spre «țară». Și, de sigur, cu altă înțelegere mai bogată, decât cea dintre 1789—1791. De pildă: Pe când Pasvantoglu dela Vidin amenințà și tulburà Oltenia, pe când boierii și negustorii olteni se refugiaseră iarăș, la 1802, în Sibiu, și anume în lunile Iunie, Iulie, August, Septemvrie[2]), Lazăr se aflà acolo, purtând în cap multă înțelepciune culeasă din istoricii și oratorii latini, despre care, în Septemvrie, acolo, și-a dat seamă la examenul de a doua clasă (superioară) a umanității. Despre Turcia tocmai dase examen (în Aprilie); bejenia românească nu-i servià ca material demonstrativ-real? Boierii care-i întâlnià pe străzile Sibiiului, amărîții, desțărații, nu-i vor fi adus aminte de tristețea din Tristiile lui Ovid, din care, la examen, Lazăr răspunse și în Aprilie, și în Septemvrie? A nu crede aceasta ar fi a nu înțelege corelațiunile umane cele mai firești.

---

[1]) Despre acel ospăț vezi G. Barițiu, *Istoria regimentului al II românesc grănițăresc transilvan*, Brașov, 1874, p. 25; *Lepturariul* lui Pumnul, vol. 2, p. 153; și *Foaea pentru minte* citată de A. Pumnul.

[2]) A. Wolf, *Beiträge zu einer statistisch-historischen Beschreibung des Fürstentums Moldau*, Hermannstadt, 1805, vol. II, p. 213 (în notă), dă chiar ziua plecării lor înapoi, în țară: 21 Septemvrie 1802.

Pot conchide așadar: Inainte de a plecà de acasă la Cluj și, după o scurtă întoarcere, înainte de-a plecà iarăș la Cluj, istoria țării sale și a țării vecine ajutà la *făurirea* creerului care aveà să intervină odată în vieața lor.

V

«NORMA REGIA»

Clasele următoare, după cea primară, erau cele *grammaticae*, trei: *infima*, *media*, *suprema*; și două *humanitatis*: *inferior*, *superior*. Programa erà precisă, explicată ca direcție și mijloace, concretizată într'o *tabella*, și sprijinită de bibliografia cărților de întrebuințat sau aprobate. Cu aceste materii și direcții, cu aceste cărți Lazăr începeà să inspire *spiritul iosefinist* (deocamdată abià accentuat) al gimnaziului reformat de curând[1]).

In cele trei *grammatices* se ascultau, dela 7½—8 a. m., memorizările; dela 8 la 9 se învăță latinește, după manualele lui Alvari; iar dela 9 până la 10 se făceà sinteza temei explicate (Marți și Vineri), grecește (Luni și Miercuri) și istorie (Sâmbăta). După amiezile acelorași zile începeau (1½ p. m.) cu aceleași memorizări și corectări și continuau (dela 3 până la 4) cu geografia (Luni și Vineri), aritmetica (Marți și Sâmbătă), catehismul (Miercuri), în *toate* grammatices-ele. In a treia clasă interveniau (Vinerea) elaborări de diverse *argumenta* în limba națională ori germană (dela 9 până la 10 a. m.).

Humanitățile țineau clasă în aceleași zile și ore. Cea inferioară continuà latineasca cu exercițiul stilului și studiul antichităților, iar greceasca cu interpretări; geografia aveà tot două ore, aritmetica numai una, ca și doctrina creștină. In cea superioară stilul prozaic și poetic se deprindeà în ore speciale, iar al limbii naționale și germane într'o oră; se continuà interpretarea grecească (2 ore); iar numai câte o oră săptămânală aveau: geografia, istoria, doctrina creștină și geometria cu repetiția aritmeticei.

---

[1]) La gimnaziul piarist din Sibiiu, la care asemeni a învățat Lazăr, norma regie s'a aplicat din a. 1781 până la 1848. Vezi Dr. Boros Gábor, *op. cit.*, p. 49.

Gimnaziul erà, așadar, o școală de limbi, de stil, de *claritate* a formulării ideilor și chiar de oarecare frumusețe. Realismul geografic (foarte redus) și aritmetic-geometric (cu tendințe foarte practice) lăsà câmp larg desvoltării formale-linguistice. Programa nu erà încărcată; și lăsà timp liber meditațiunii proprii a școlarilor, meditație îndrumată de modul de propunere obligatoriu [1]).

Intr'o astfel de școală intră Lazăr în toamna anului 1798; și anume în școala romano-catolică din Cluj, condusă de călugării piariști; *școală bună.*

VI

LAZĂR ÎN GIMNASIU

In 1799 Georgius Lazar, *civis* din Freck, de 18 ani, greco-catolic, fără stipendiu, este coleg cu alți 48 de școlari instruiți de Ioannes Ernestus. Români mai sunt: Andrei Borbély, Ant. Deac, Lad. Leményi, Petru Cornea, Ioan Pașca. In semestrul al doilea Lazăr este înscris ca *plebeius* (18 ani, catolic); și are o notă mai bună, ceeace însemnează că nu venise pregătit excelent, dar că repede își ocupă locul printre *eminenții* clasei; în semestrul I avusese nota II, acum I! In examenele date în Aprilie și Septemvrie s'au cercetat: Doctrina creștină; limba latină: gramatică și cetiri din fabulele lui Esop (opt, mai ușoare) și Phaedrus (nouăsprezece); istoria sacră: testamentul vechiu și nou; geografia: Europa, Ungaria cis- și transdanubiană, cis- și transtibiscană; aritmetica: numerii întregi, abstracți și concreți reductibili; operații cu fracțiunile vulgare; limba germană și grecească: literele, cetirea, declinările.

In 1800 *(secunda* sau *media grammatices)* Lazăr este — tot de 18 ani, unit, are clasa (nota) I și 52 (apoi 43) de colegi [2]).— Dă examene tot în Aprilie și Septemvrie. Și anume: doctrina

[1]) In lege se poruncià: Caveant itaque Magistri, solam discipulorum memoriam rebus implere, quas non intelligant... Intelligendi vis iam in minimis adsuefiat verum causas indagare, *nihil sine ratione, nihil temere credere... Norma,* p. 30.

[2]) Colegii lui *români* sunt de 19, 18, 17, 16, 15, 14 și unul chiar de 12 ani! Lazăr stă pe loc cu vârsta, semn că părinții piariști nu cercetau actele de naștere.

cristiană; la limba latină: gramatică până la supinul verbelor și cetiri din C. Nepos (Miltiade, Temistocle, Aristide, De regibus, Hamilcar, Hannibal, Pomponiu, Atriu); la istorie: regii arpadici ai Ungariei și urmașii lor; la geografie: Transilvania, Bucovina, Iliricul unguresc, Galiția; aritmetica: fracțiuni vulgare, regula de aur simplă și compusă, regula societății, simplă și compusă; la limba greacă și germană: nume, verbe, fabule germane, gramatica lui Kratzer.

In 1800—1801, în a treia *grammatices*, *plebeius*-ul este de 19 ani, tot greco-catolic, are 57 de colegi, iar *regens*-i și profesori îi sunt: Alexandru Radics, Ludovic Farkas, Ioan Ernest. Cu aceiași profesori îl găsim și în semestrul al doilea; în al cărui Septemvrie trebuie să fi dat al doilea examen. Dar materia examenelor din acest an *nu* se găsește în acte[1]).

Printre profesorii clujeni ai lui Lazăr, d. I. Georgescu admite și pe «vestitul» Martin Bolla[2]). Acest «vestit» profesor știà și istoria dinaintea diluviului biblic, despre care timp regretà că nu știà ce limbi au vorbit oamenii, știind însă că trebuie să fi fost *una* în toată turma Domnului! Bolla a murit la Pesta, abià în 1831.

Carte pe Lazăr, în grammatices, l-a învățat *însă* Ernestus. Acesta este *Ernszt* Ernest (Ioan), din Tokaj (1759—1811), mort în Cluj, unde a profesat între 1798 și 1805, căci dela 1806 a trecut ca director la școalele primare. Nu a scris nimic; nu-l putem reconstruì ca spirit[3]).

---

[1]) Liceul piariștilor erà plin de Români. G. Lazăr aveà cu cine să grăească românește, despre stările Românilor. Ei veniau din: Solnoc, Dobâca, Cojocna, Turda, Chioar, Făgăraș, Zarand, Hunedoara, din tot Ardealul. De pildă, în *secunda* gramaticei Lazăr a avut colegi pe: Dumitru Kassai (Solnoc), I. Deac (plebeu, Cojocna), I. Pașca (plebeu, din Dengeleag), Iosif Popp (nobil, Cojocna), Iosif și Ladislau Leményi (din Dezmir), Ladislau Bugyan (Solnoc), Petru Cornea (nobil, Hațeg), Samson Valea (nobil) și *Teodor Racocea, plebeu din Carapciu, în Bucovina. Acest Racocea trebuie să fie cel care, din Lemberg, a publicat revista sa dela a. 1817, 1820*. In *tertia* gr. se aflau colegi din anul trecut, dar și alții noi, ca: Ion Oros, Ioan Farkas (nobil din Ilea, Făgăraș). Pe când Lazăr intrà în școală (1799), la filozofie erau vreo patru Români; în anul următor numărul lor se îndoì. Ar fi timpul ca cineva să publice lista tuturor Românilor cari au învățat la acest liceu binefăcător Românilor.

[2]) In broșura *Gheorghe Lazăr*; nr. 109 din *Biblioteca populară a Asociațiunei*, p. 32.

[3]) Versurile lui Ernszt *Kesergő Versek*, scrise la moartea lui Ant. Iosika (în Ianuarie 1803), nu sunt publicate. (Szinyei, *Magyar írók*, II, col. 1426).

Sfârşind clasele de gramatică, a trecut în clasele de *humanitas*. Dar unde şi când? *Norma regia* erà severă faţă de cei ce încercau salturi şcolare; promoţia cu protecţie nu erà admisă; nici elevului nu i se admiteà să se sustragă examenului[1]). Şi *totuş*, în anul următor Lazăr nu este în *prima* humanitate (adică: în cea inferioară), ci în *secunda* (adică: în cea superioară). Şi este tot (sau iarăş) de 18 ani, tot unit, tot cu purtare bună, tot eminent *(primae classis)* !

Dacă Lazăr s'a născut în 5 Iunie 1779, atunci el erà în Septemvrie 1802 de 23 de ani şi patru luni. Erà bătrân! Mersese târziu la şcoală? De bună seamă. *Cineva*, desigur din Sibiiu, trebuie să-i fi făcut binele de a-l admite să treacă peste o clasă, peste *inferior classis humanitatis*, a cărei materie, pentru un şcolar excelent, nu erà grea şi erà asemănătoare celei din *superiore classe humanitatis*[2]).

Examenul dela Sibiiu, din Aprilie şi Septemvrie 1802 ni s'a păstrat în obişnuitele broşurele în care chestiunile de întrebat se tipăreau, pentru ca nu numai directorul, ci şi orice ascultător priceput să poată întrebà din materia indicată în ele. Lazăr şi colegii săi (Români erau: Vasile Popp şi I. Bényei, doi Blăjeni, Petru Presa, ţăran, cu el: 4 din 11)[3]) au răspuns din toată retorica; mult din mulţi şi mari autori latini (Cicero, Curtiu, Liviu, Sallustiu, Ovidiu, Vergiliu, Tacit), greceşti (Anacreon, Esop, Lucian, Plutarh), nemţeşti (Ewald Kleist, Denis, Dusch, Lessing, Gellert, Gessner explicaţi *aesthetice)*; mitologia; istoria caesarilor dela August până la Carol cel Mare; geografia (Europa afară de Austria şi continentele celelalte); istoria bisericii (16 veacuri); matematica, anume: geometria practică, adică: Despre unghiuri şi măsu-

---

[1]) «... promotio ex inferiore in superiorem classem non nisi meritis tribuator... nec discipulorum quisquam examini se subtrahere sinatur». *Norma*, p. 36.

[2]) In I-a humanitatis se predà, la l. latină, metrica şi se cetià mult din Ovid şi Vergil (La Cluj d. ex. Eneida, Bucolice, Ecloge) şi se predau anticităţi; geografia erà matematică, fizică şi politică; la istorie se învăţau regii lotaringici ai Ungariei; iar la aritmetică, dela operaţiunile cu numere întregi până la regula aurea simplă şi compusă. Materiile acestea Lazăr le-a cetit (sau recetit) particular.

[3]) Vasile Popp este Dr. V. Popp, autorul cunoscutei prefeţe la psaltirea lui Pralea şi al disertaţiei despre tipografiile româneşti.

rarea lor și despre transcrierea lor, în câmp, la hartă *(De Translatione angulorum in campo ad chartam)*, tocmai ce-i trebuià mai târziu ca inginer, la București și exact precum prescrià *Norma*[1]).

In Septemvrie 1802 Lazăr își luă ziua bună dela tovarășii sibieni, printre care mi-l închipuesc într'o atitudine tutelară, binevoitoare și se îndreptă spre filozofie și drept[2]).

Profesorii dela Sibiiu sunt cunoscuți; numele lor se găsesc la G. Boross, în opera citată; dar sunt nume uitate: Bogdanfi, Mayer, Blass, Piringer; mai ales Nemți. Cel mai celebru profesor, marele adversar al Românilor, I. K. Eder, comentatorul *Supplex libellus*-ului, părăsise școala de mult, dar rămăsese în Sibiiu, unde Lazăr îl va fi cunoscut cel puțin din vedere, chiar dacă nu va mai fi dat pe la școala la care propusese. Până la moarte (1810) Eder erà o podoabă științifică a Sibiiului. Bărbat de vază erà, însă, și directorul școlii, director vechiu, Cserey (Emeric) Iosif. Grecește Lazăr va fi învățat de pe gramatica lui, apărută în Sibiiu la 1790. Cserey erà un bun catolic; un vechiu preamăritor al lui Pazman, pe care dela 1772 îl lăudase într'o cuvântare ținută la Viena; și Ungur bun, deși în crestomația sa este foarte școlar și preferă traducerile unguresti din autori clasici. Cserey a murit în anul 1815; și a avut prilej să-și vază elevul muncind *românește*, în acelaș oraș. In tot cazul, liceul din Cluj i-a oferit două figuri care spuneau clar ce este știința înaltă și ce este cea școlară. Lazăr se familiariză și la Sibiu cu aceste două noțiuni, care, la Cluj, aveau să-și completeze tot conținutul.

---

[1]) Materia se găsește în cărticica (de 78 pagini) *Elementa geometriae practicae in usum gymnasiorum et scholarum grammaticarum per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*. Budae, 1797. Vezi și *Anexa* III.

[2]) Liceul piariștilor din Sibiiu aveà, ca și cel din Cluj, mulți școlari români. In anul lui Lazăr erau, în *grammatices*: Ioan Popovici, din Făgăraș, Petru Lucaci (com. Iupu), Vasilie Tordășan (Turda); apoi în *media:* Ioan Conț, Ioan Popovici (Certegea), Ioan Stoica (Mândra), St. Lodormányi (Blaj); iar în *infima:* Daniil Popovici (Săliște), Emanuil și Ioan Berényi (Alba-Iulia), Em. Vlad (țăran), G. Lupu (Jina), Matei Stoica (Presaca), Nicolae Lucaciu (Lupu), Ioan Dăloi, N. Ramonțai (Bistrița), St. Radovici (Glâmboaca, fecior de dascăl). In *umanitatea* inferioară se aflà G. Szilași (Feleac) și Mateiu Șerban (Veneția, Făgăraș). — Dela 1780 până la 1802, când termină Lazăr, prin acest liceu trecuseră 1215 romano-catolici și 281 greco-catolici și ortodoxi (Români).

VII

LAZĂR LA FILOSOFIE ŞI DREPT

Şcoalele cele mai înalte ale Ardealului, sau *Scholae Majores Catholicorum* — cum scrià anuarul timpului, *Calendare novum* dela 1794 şi din alţi ani — erau *Liceul regiu academic*, care aveà director pe Antoniu de Iosıka, identic cu acela pe care, în urma *Supplex libellus*-ului, dieta ardelenească l-a însărcinat să elaboreze un plan de educaţie pentru poporul român. Atunci (1794), în liceu, care se numià şi *universitate*, se propuneà în patru facultăţi: 1. *dreptul*, cu profesorii Carol Anton Fortini (drept natural), Anton Ioan Dobokai (ştiinţe comerciale) şi Ioan Baptist Winkler (dreptul criminal); iar 2. *filozofia* cu profesorii Ignaţiu Murányi (fizică), Adolf Gegö (matematică), Martin Bolla (istorie) şi Alexandru Mayer (logica, metafizica, filozofia); dar există şi 3. facultatea *medica*, în care, pe lângă patru străini, trei Nemţi şi un Francez (Etienne), propuneà şi Românul literat Ioan Molnar; şi 4. facultatea artelor *(artium)*. In 1800, pe când Lazăr, din gramatice, a zărit sau a putut zărì capătul drumului care aveà să-l bată, liceul aveà acelaş director, Fortini erà la dreptul natural, public, civil şi al ginţilor; Dobokai la politică, camerale şi statistică; Winkler la dreptul criminal şi al patriei, iar Ign. Xav. Eder propuneà contabilitatea; la filozofie se precizează Murányi ca fizician şi profesor de mecanică, Gegö ca şi la 1794, Carol Moger la chimie şi metalurgie, Ioan Gull la istorie universală şi filologie; iar Emeric Koros erà profesorul de logică, metafizică şi morală. La 1804 — pe când Lazăr termina filozofia — toţi «filozofii» aceştia erau încă profesori; numai Murányi făcuse loc lui I. Horvatovici; la 1804, la drept, situaţia dela 1800 rămăsese asemenea neschimbată [1]). Şi în 1808, la drept, profesorii mai erau: Fortini şi Winkler; dar la politico-camerale şi statistică erà Martin Winkler şi la aritmetica camerală un oarecare *de* Kleeberg;

[1]) La medicină se făcuseră schimbări mari; dar Molnar propuneà încă (1804). La *artium* erà Alexandru Elteş, iar ca *reliqui professores* (fără indicaţie de materii) sunt numiţi: Iosif Dani, Iosif Csabi, Ernestus Ernszt, Andrei Gara. Român mai erà doară — *portarul:* Ion Danciu *(Dancs)*.

la filozofie tot Gegö, Koros, Moger, Gull, Horvatovici; mai mult cu un Samuil Kovács, la economie. Prin urmare este sigur, că în *liceul regiu academic* din Cluj Lazăr s'a aflat într'o atmosferă bine susținută de *statornicia profesorilor* liceului. Aceasta erà de stabilit mai întâiu.

Apoi, sporind analiza, trebuià să-mi pun întrebarea: Ce fel de spirit puteau radià acești profesori, ce atmosferă creiau ei? Despre acestea puține lucruri se pot spune.

Koros (Emeric; ungurește Imre), erà din Ungaria; acolo trecuse prin multe locuri; avusese legături cu familia Kazinczy, deci și cu literatura maghiară modernă; știà multe limbi: grecească, latină, ebraică, franceză, engleză, germană; filozofie, din care, în Cluj, a propus dela 1797 până la 1812 logică, metafizică și etică. Om foarte cult, la 1813 devenì vicerector și murì abià la 1831 [1]). Dar scrieri nu a publicat; deci sufletește nu-l putem reconstruì nici pe el.

Gegö a publicat la 1808 elementele sale de algebră și geometrie. Eu nu le-am văzut [2]). Am văzut, însă, câteva caietele de examene, date cu el. In Martie 1800, în semestrul I al anului I de filozofie el examinà matematice *purae*, după acest program (*aici* indicat, nu complet): I. Definiții: mărime, matematică, aritmetică; referat despre ipotezele și axiomele întrebuințate de matematică; legile operațiunilor cu întregi, fracțiuni și decimale. II. Potența, rădăcina; demonstrația pătratului și cubului etc. III. Rațiune, proporție aritmetică și geometrică. IV. Probleme; ecuația de gradul I și II, pura sau *affecta*, cu 1 și 2 necunoscute. V. Progresiune aritmetică și geometrică, serii, logaritmi. Din anul 1781 am văzut *Tentamen*-ul *publicum*, făcut cu un baron unguresc, în asistența întregii facultăți. Acest examen este și mai interesant. El explică până unde trebuie să căutăm originele «ingineriei» lui G. Lazăr. Din cauza aceasta, în anexă, copiez cuprinsul sumar; iar partea despre trigonometria plană complet [3]). Din

---

[1]) După I. Szinyei, *Magyar irók.*

[2]) Ios. Ad. Gegö, *Elementa algebrae in usum auditorum suorum.* Pestini 1808. Matth. Trattner (102 p.) și *Elementa geometriae in usum auditorum, suorum,* 1808, M. Trattner (102 p. și 31 table). După Petrik Geza, *Bibliographia hungarica.*

[3]) Vezi *Anexa* IV.

toate indiciile citate reiese că deasupra practicismului din grammatices și humanități se așeză și o teoretizare serioasă, o educațiune matematică productivă.

Dacă Lazăr a devenit matematician și filozof, cred că meritul de căpetenie îl au profesorii Koros și Gegö, cari i-au dat întâile îndrumări bune, serioase, rămânătoare.

In acte l-am găsit pe G. Lazăr în anul I și al II al *filozofiei*, în 1802—1803 și 1803—1804. In semestrul I, 1802—1803, este de 20 de ani, greco-catolic, se poartă bine și învață Logica (cu Koros), Algebra (cu Gegö) și auxiliarele istoriei (cu Gull), regenți fiind Eltes și Farkas. De actele semestrului II, nu am dat [1]).

Al doilea an de *filozofie* se găsește: 1803—1804. Acum e de 21 de ani, *Valachus, civis ex sede Cibiniensi*, cu purtări excelente, și cu notele eminent-prim la fizică, istorie, chimie, cu profesorii Horvatovici, Gegö, Gull, Moger, care da chimiei sale un colorit metalurgic, după trebuințele țării. In semestrul al doilea Lazăr este trecut (întâia oară) ca *libertinus* și este acelaș prim-eminent la fizică, geodezie, istorie și mineralogie, cu aceiași profesori.

Dela 1802/3—1803/4 Lazăr a terminat, așadar, un curs de filozofie, alăturea de care științele naturale curgeau ca amintire stăruitoare că duhul omenesc nu trebuie să se poarte numai prin fantazii religioase sau abstracțiuni filozofice.

---

[1]) La *filozofia* din Cluj erau mulți Români. Colegii lui din anul I, sem. I (1802/3) erau: Augustin Bodor (din Cluj-Mănăștur), Ciule Ioan (Chioar), Duca Ioan (j. Cojocna), Erdélyi Samuil (Monora, Alba), Capitanu Simeon (nobil, j. Dobâca), Corcoş Alexandru (Abrud), Oncu Nicolae (nobil, Crisciori, Zarand), Popp Ioan (Cojocna), Popp Mihai (Alba), Presa Petru (Alba), Raţ Petru (Cojocna), Vaida Mihai (Solnoc); iar în acelaş an (1802/3) erau în al doilea an de filozofie: Baina Mihai (Mihalţ, Alba), Bogdan George (Tăşnad, Solnoc), Conţ Ladislau (j. Murăş), Lonai Nicolae (Lona, Turda) şi Tarţa Teodor (j. Dobâca). Caracteristic este că în anul al doilea numărul scade: In anul al doilea de filozofie (1803/4) colegii lui Lazăr au fost în sem. I: Oncu N., Popp I. şi M., Erdelyi, Corcoş, Vaida M., Raţ P. şi Pataki Toma (j. Alba). In sem. II rămaseră: Lazăr, Oncu şi Vaida! In acelaş an (1803/4), în anul întâiu erau: Balint Mihai (j. Solnoc), Batiu Ioan (Bicsad, Satmar), Benyei Ion (Blaj), Deac Ion (Cojocna), Dragomir Anton (Chioar), Flori Ioan (Cojocna), Cornea Ion (Cojocna), Leményi Iosif (Dezmir, Cojocna), Mihaly S. (Mihalţ, Alba), Roşca Mihai (Alba-Iulia). Suluţ Iosif (Abrud), Tivadar Grigore (Rona, Maramurăş), Valea Samson (j. Târnava).

Dreptul l-a învățat tot la Cluj, ca *libertinus*; înscris ca fiind de 21 de ani, deși erà de 26 de ani. In anul I a făcut: drept natural, public-ardelenesc *(patrium)* și civil. Examenul dat în August 1805, păstrat în tipăritura obișnuită, s'a dat, se pare, cu o lună mai înainte de termin.

In anul al doilea de drept se învăță: praxa judiciară (procedura), dreptul penal, științele politico-camerale și contabilitatea.

Acte despre acest an nu am găsit. Dacă Lazăr a făcut până la capăt, cum cred, și anul al doilea de drept, atunci trebuie să conchid că, fiind încă *studiosus iuris*, vicariul ortodox dela Sibiiu din vreme îngrijit, a cerut o bursă pentru Lazăr; căci vicariul, ca *studiosus iuris* îl recomandă pentru teologie [1]). Stipendiul, dintr'un fond românesc, sidoxial, împăratul i l-a aprobat în 31 Iulie 1806.

Dintre profesorii lui Lazăr la drept doi sunt interesanți.

Se știe că *C. A. Fortini* a fost un profesor distins; într'un raport despre colegiul unitar din Cluj [2]) se afirmă că, după terminarea colegiului, absolvenții lui ascultau dreptul natural, public și internațional sub conducerea meritosului profesor Fortini *(des verdienstvollen Herrn Professors Fortini)*, iar restul la Dobokay și Winkler, dela cari (trei) profesori treceau apoi la *tablă*, să facă practică, sau treceau în străinătate. La liceul r. academic, condus de catolici, la drept ascultau deci și unitarii.

Despre *I. B. Winkler*, mort înainte de 21 Februarie 1817, am aflat că a funcționat ca profesor de drept național (=al patriei) 42 de ani, cam de pe la 1750 așadar. Succesorul său Ladislau Vajda de Sóós-mező (Poiana sărată?), deschizându-și cursul său, a spus despre fostul său profesor că a umplut toate magistraturile țării și toate locurile cu școlarii săi! [3]) Invățând la el, Lazăr deprindeà, desigur în chip perfect, dreptul ardelenesc și simțià — ce nedrept erà acel drept cu poporul român. Lecțiile lui Winkler i-au expus lui Lazăr

[1]) Dr. Avram Sădeanu, *Date nouă despre Gheorghe Lazăr*. Arad. 1914, p. 6—7

[2]) Publicat în *Siebenbürgische Quartalschrift*, an. V, 1797, p. 9.

[3]) In *Dictiones duae* etc. (Claudiopoli, 1817), p. 1: «ut nullus Magistratus nullusque plane locus in hac Provincia reperiretur, cui non praeessent ejus discipuli».

ceeace dreptul natural al lui Fortini va fi osândit peririi. In sufletul deșteptului și maturului Avrigean Fortini și Winkler vor fi constituit un contrast dureros și foarte mișcător[1]).

Mă întreb chiar, dacă nu va fi fost chiar această experiență finală pricina că Lazăr a părăsit dreptul, ca să apuce pe calea teologiei? La drept el învățase că, practicându-l, mult bine nu va puteà face poporului său; la teologie, ca preot, puteà să devie un mângâietor, un sprijin apropiat. Cine știe?!

Dacă va fi existat o astfel de criză morală, ea s'a târît cu el în anii 1804/5 și 1805/6, când — înainte de a sfârși studiul dreptului — din cele *dintâiu* luni ale anului 1806 el cerù dela consistoriul din Sibiiu stipendiul acordat de împărat în Iulie[2]).

VIII

INTRE CLUJ ŞI VIENA

Inainte de a trece la descrierea vieții din Viena simt că este necesară o observare relativă la confesiunea lui Lazăr.

Până la părăsirea dreptului Lazăr apare în acte ca greco-catolic sau ca unit.

Numirea este o dovadă că părinții piariști, mult mai modești decât iezuiții, făceau și ei, totuș, propagandă catolică, pe atunci foarte firească.

[1]) Chestiunile antiromânești și iobăgești apăreau și la examene. In Martie 1800 teza XI a fost: «*Ideam unionis Statuum et Ordinum trium nationum exhibet formula juramenti*»; iar teza XXII: «*Nobilis colonicalem servitutem libere pro perpetuo adsummens filios nec ante, nec post servitutem natos trahit in eandem secum conditionem, ignobilis vero, quamvis ante mitam servitutem natos non trahat, trahit tamen natos post servitutem*». Faptul că *Winkler* propuneà după manuscripte îl confirmă Johann Bergleiter (1774—1843), care l-a ascultat în anii 1801, 1802 și 1803, deodată cu Lazăr și cu baronii Iosif și Carol Brukenthal, al căror repetitor erà. Contra lui Winkler a scris Bergleiter o cărticică (1803) aparând drepturile Sașilor.

[2]) După geografia lui Marienburg (Vol. I, p. 214) întreținerea unui școlar din seminariul Sf. Iosif din Cluj costà dela 30 până la 60—100 floreni. Nu va fi fost mai scumpă nici în convictul nobililor, care primià (însă) quartele dijmei din: Biertan, Slimnic, Moșna, Bărcut, Lehnița (Birthelm, Stolzenburg, Meschen, Birkökten și Lechnitz). In convictul nobililor plebeiul din Avrig, firește, nu aveà loc. Ar fi încăput însă la Sf. Iosif. In acest caz regent seminarial i-ar fi fost Alexandru Radici, iar dela 1804 Eltes; subregenți i-ar fi fost părinții Ioan Rosenbacher și Augustin Lelkes. Cum Lazăr nu apare niciodată ca bursier, a plătit. Dacă nu a fost nici la Sf. Iosif și a locuit în oraș, mai mult nu cheltuià nici în oraș.

Lazăr, privind împrejur, va fi văzut că confesiunea sa ortodoxă este lipsită de considerație și — pe atunci — chiar și de valoare culturală; și că drumul spre o situație socială mai înaltă duce mai ușor prin porțile altei biserici; și așà văzând, în vreo oară de taină cu călugării săi amicali, a consimțit (el ori poate el și părinții săi) să-și zică *unit*.

Dar în Cluj nici uniții nu stăteau bine. Piatra de temeile a bisericii unite din «ulița meșterilor mici» s'a pus abià la anul 1798 în 16 August, două săptămâni înainte ca un foc mare să mistuie a cincea parte a Clujului. Când Lazăr a intrat în Cluj, în Noemvrie, când începeau cursurile, biserică unită în Cluj nu existà. El a văzut-o crescând, clădindu-se. Iar un protopop unit se aflà, la 1800, numai în Cluj-Mânăștur; îl chemà Avram Meheș; în Cluj apărù, abià la 1804, protopopul Dumitru Vaida. Așadar nici în Cluj, nici confesiunea adoptată *provizoriu* nu aveà vreo deosebită față sau vază în timpul lui Lazăr, deșì în județul Cojocnei mai erau câțiva protopopi uniți, vreo cinci (1800): Daniil Ungur, Mihail Popp, Iosif Katonai, Ioan Caliani și Ioan Simonetì. Nici ca grecocatolic, în Cluj, nu erà cine să-l păstorească pe Lazăr cu atenție!

De biserică ortodoxă, în Cluj, pe atunci, nici nu se va fi vorbit; *nu* erà, pe când protestanții (trei nuanțe) aveau patru, iar catolicii singuri patru.

Pe-atunci nici trecerile confesionale nu erau rare; erau chiar dese; de ele se plângeau și (literaricește) se mai plâng încă și Sașii! Astfel, primind a fi notat ca unit, Lazăr a plătit *timpului său* o contribuție, care nu-l scade cu nimic în ochii oamenilor moderni, deprinși să vază obiectiv și să caute *veșnicul* din om, nu trecătoarele sentimente ale unui adolescent, care, poate, încă nu se descoperise pe sine: La 1806, chiar dela Sibiiu, se vorbià încă numai despre talent, moralitate și studii ca părți din figura lui Lazăr, nu și despre intimități sufletești.

Printr'o fericită conexitate a lucrurilor, *unit*-ismul lui Lazăr erà condamnat să rămâie o vorbă fără înțeles. In acest fel anume: Lazăr s'a născut cu doi ani înainte ca dieta ardelenească să se adune, ca să jure credință noului său mare-principe, împăratului Iosif al II-lea (21 August 1781). In acelaș

an, la 8 Noemvrie, se iscăli decretul de toleranță, care a fost *începutul refacerii bisericii ortodoxe*. Dar după moartea lui Iosif reacțiunea se'ntoarse; și umilirile reveniră. Reveniră din *două* părți: dela Viena, al cărei catolicism ținea să unifice sufletește imperiul și dela Timișoara, unde se ținu (1790) faimosul congres sârbesc, de pe ale cărui urme de influență politică, în curând, Lazăr însuș avea să sufere personal insulte și persecuție. Așezat astfel între două focuri, ortodoxismul se pârpălià; puterea lui de cucerire rămânea tot cea veche, mediocră, neputincioasă. Ea, așa se pare, nu-l cucerì nici pe Lazăr, care continuă a studià la catolici, la universitatea din Viena; luând, însă, o direcție *liberală*, care-l ridică deasupra deosebirilor de confesiune, fără să-l depărteze de Dumnezeu și de *forma* veche națională, în care i se închinaseră părinții lui, el în copilărie, el la maturitatea descătușată de abaterea spre unire a adolescentului.

IX

LAZĂR ÎN VIENA: TEOLOGUL

Timpul petrecut de Lazăr în Viena este o epocă gravă, de care trebuie să aduc aminte.

Dela 1788 până la 1801 Austria purtase unsprezece campanii: 3 contra Turcilor, 8 contra Francezilor. In Ardeal, ecoul se simțise mereu: La 1792 se ceruseră 500.000 florini, 400 de cai și 1502 catane [1]); în 1795 se ceruseră urgent, în 6 săptămâni, 2320 de catane [2]). Și se mai cerură și după aceea.

In 1799 — pe când Lazăr intrà în Cluj și Napoleon părăsià Egiptul — întâii Ruși trecură prin Schönbrunn să înfrunte pe Francezi, pregătiți să învingă la Marengo. Minunat aspect cum faptele mici gem sub greutatea celor mari; cum duhul individual tremură și nădăjduește împreună cu lumea, care așteaptă lovitura ori miracolul mântuirii. Așà erà pe atunci. Lazăr nu se va fi simțit neliniștit? Ca și cum soarele s'ar fi

[1]) G. M. G. Herrmann, *Das Alte und Neue Kronstadt*, Hermannstadt, 1887, v. II, p. 350.

[2]) *Tot acolo*, p. 405.

hotărît să răsară din Apus, în 10 Maiu 1804 Napoleon Bonaparte se face împărat; şi după alţi doi ani împăratul Francisc II depune coroana germană, la 6 August 1806 — câteva zile după ce iscălise stipendiul lui Lazăr (In alăturare, ce meschină micime!), câteva zile înainte de înfrângerea dela Iena (In alăturare, ce trăsnet şi răstrăsnet în toată Europa!). Cum bietul călător trece prin vale, abià îndrăznind să arunce câte-o privire stâncilor care se înalţă de amândouă părţile prăpastiei înguste, aşà se va fi simţit şi Lazăr strecurându-se printre astfel de mari evenimente.

Şi totuş, cum pe-atunci răsboaiele nu luau desăvârşit toată răsuflarea, lumea harnică mai găsià timp să mai îngrijească şi de vieaţa de toate zilele. Viena aveà oameni foarte harnici, cari îngrijiau de acea vieaţă. De pildă: Dela 1801 până la 1804 o comisie de luptă contra scumpetei îşi făceà datoria mai serios decât cele din ziua de astăzi; în 1805 Viena îşi aduse, pe canale de fier, apă bună dela Hütteldorf, de sigur, nu pentru ca Avrigeanul să nu simţă deosebirea între apa sa de munte dela Avrig şi apa rea, anterioară celei dela Hütteldorf. Şi aşà mai departe! Ba, Viena aveà chiar vreme de serbări foarte onorabile. Lazăr erà de vreun an acolo, când şi lui Iosif al II-lea îi venì rândul să fie aşezat ca bronz pe un cal de bronz şi desvelit în 24 Noemvrie 1807; şi ca G. Haines, cunoscutul lui Lazăr, să tipărească, în Viena, versurile preamăritoare ale împăratului şi ale — iosefinismului [1]).

La Viena erà, aşadar, loc şi timp de toate: de reflexiuni universale asupra noilor alcătuiri ale lumii; de zilnică împărtăşire la o cultură reală, pozitivă; de artă, de ştiinţă; de *toate*. Iar Lazăr erà om de-a înţelege tot.

Se zisese, în 1806, că Lazăr are râvnă mare de a devenì dascăl preoţimii. Se ştià că Francisc al II-lea se ocupă serios cu proiecte bune de cultură populară-română. Revistele şi gazetele austro-ungare şi germane se ocupau şi ele cu aceste intenţii ale împăratului [2]). Lazăr le cunoşteà, li se potrivià lor:

[1]) *Bibliografia românească*, v. II, p. 499. Cu puţintică fantazie, n'aş aveà drept să cred că Haines, cântând pe Iosif, a îndemnat pe cunoscutul său ca, în anul următor, — să cânte pe Francisc II?

[2]) Să se cetească, ca probă, Anexa V despre şcoalele ilirice şi româneşti, tradusă din revista *Vaterländische Blätter*.

Vom vedeà încă odată *cum*. Lazăr erà lămurit că datoria sa este să se pregătească perfect. Şi deaceea el se ocupà de ştiinţele de carieră *(Berufswissenschaften)* şi de cunoştinţe auxiliare *(Nebenkenntnisse)*, cu care şi mai înainte se ocupase, timp de 19 ani[1]).

Privitor la vieaţa din Viena a lui Lazăr nu voiu repetì nici o legendă, nu voiu închipuì nimic neprobabil.

Stipendiul lui erà destul de mare, ca să nu ducă lipsă. Răsboiul nu-i turburà prea mult studiile.

Legenda că a fost ataşat la serviciul topografic al oştirii austriace eu nu o cred. Va fi fost chemat, însă, la apărarea Vienei, *în* Viena, poate şi ca tânăr priceput la topografie.

Pe atunci oştirea austriacă ţineà seamă de clasa socială a celor chemaţi la luptă. In anul 1808, an ameninţător, s'au chemat, în 12 Maiu şi 9 Iunie, *landwehr*-ul, apoi rezervele. Rezervele le alcătuiau toţi cei înscrişi pentru serviciu activ; *landwehr*-ul îl formà floarea nobleţii şi a poporului, erà, deci, o trupă mai aleasă. Rezervele trebuiau să fie gata la 17 Iulie, după vreo 40 de zile de pregătire; nobleţea venià mai târziu, pe la jumătatea lunii August. In anul următor plecară la bătaie, în Martie.

Dar în 9 Maiu (1809) Francezii se iviră în faţa Vienei: Lazăr erà în Viena. Cetind în *Biblia sacra vulgatae editionis Sixti V (Antverpiae*, 1645), el se grăbì să scrie pe ea: *Die 9-a May 1809 Galli Viennam ocuparunt*: In 9 Maiu 1809 Francezii ocupară Viena. Dar încă *nu* o ocupaseră. Clopotele bisericelor tăcuseră; linişte speriată domnià în cetate; însă la ziduri se lucrà; *Prater*-ul fu tăiat, şenţuit; Viena se apărà. Garnizoana erà compusă din 16.000 de cătane de *linie* şi *landwehr* şi din *trupa de 1.000 de studenţi şi artişti*. Din această trupă *studentul* Lazăr nu puteà să lipsească; el închise biblia sacră şi alergă la întărituri[2]).

Inzadar, însă. In 11 Maiu începù, după amiază, canonada de şapte ceasuri, care aprinse câteva case şi silì pe Vienezi să ceară pace.

---

[1]) Sădeanu, *op. cit.*, p. 19.

[2]) Ştirea despre studenţime o ieau din I. Fr. v. Hormayr, *Wien, seine Geschichte und seine Denkwürdigkeiten.* vol. V, 2 şi 3 Heft (1823), p. 28.

Oștirile pornite, adunate din alte regiuni, se prezentară la Aspern, la Wagram; armistițiul se încheiè la 18 Iulie, iar în 14 Octomvrie se încheiè pacea dela Viena [1]).

In tot timpul acesta Lazăr nu s'a mișcat din Viena, de unde abià toamna a plecat spre Ardealul său, să-i ducă și el faima împăratului care răsturnase împărăția și locuise — cu el, în capitala împărăției!

Din împrejurările așà expuse precum au fost, reese că abătut dela studii, din cauza răsboiului, Lazăr nu a fost.

Studià teologie.

Mersul exact al studiilor, însă, nu este cunoscut. Cineva, din Viena, trecând prin Viena, va trebuì să se însărcineze cu găsirea inscripțiilor sale la universitate.

Totuș, studiul se poate precizà.

Din notele dela cursurile ascultate la Viena, Academia posedă numai un manuscript. Manuscriptele au fost, de sigur, mai multe: Intorcându-se înapoi în Transilvania, în Iulie 1823, Lazăr aduceà cu sine o ladă de manuscripte, care s'au pierdut, ca și cele mai multe din cele 300 de cărți trecute sau retrecute prin vamă. Dacă ele nu s'ar fi pierdut, reconstruirea desvoltării științifice a lui Lazăr nu ar mai lăsà nici un gol. Totuș, manuscriptul păstrat: *Theologiae dogmaticae institutiones* ne lasă putința de a conchide — cel puțin în privința teologiei dogmatice — că Lazăr se aflà încă în bătaia acelui curent teologic ori religios, care socotià că tot ce omul simte în sine, tot ce cugetă este și cu putință, cum se afirmă acolo, în capitolul despre posibilitatea revelațiunii: *Quid quid cogitari et intueri possumus est realiter possibile*. Deci: există și revelațiune, există și minuni, există și vaticinii; deci: și Dumnezeu există exact în formele și cu atributele pe care sfinții părinți le-au putut *cogitari* sau *intueri*; deci: misteriile rămân misterii. Dar — dacă statul poruncise! — se admiteà și oarecare *tollerantia*, dominantă rămânând, firește, teoria catolică. Oricum această teorie se sprijinește cu multă erudiție: Se citează Klüpfel, Steidlin, Putevillius *(La verité de la Religion prouvée par l'histoire)*, Beda *(Zur Vertheidigung der natürlichen christlichen*

[1]) *Vaterländische Blätter* din Viena, 1810, vol. II, p. 325 a publicat documentele armistițiului, care interesà pe toți cetățenii.

und katholischen Religion) și alți autori, liniștiți sau polemici. Și toate acestea într'un singur semestru, cum se spune la sfârșitul celor două volume de latinească scrisă la repezeală și însemnate la sfârșit: *Finis pro primo semestri Viennae, die 18-a Martii 809, in usum Georgii Lazar 3-tii Anni theologi.*

Pe când se învrednicià de-așà curs, teologul Lazăr se aflà, așadar în anul al treilea al studiului său.

Pentru a nu uità și cadrul vremii, însemn că în acel mare an, Austria vieneză își sfințise, în 9 Martie, steagurile insurecției antinapoleone și că în 10 Martie oștirea plecase, în *Ausmarsch*, cum se zicea pe atunci, *lăsându-l* pe Lazăr la notele sale de dogmatică, cel puțin câteva zile încă.

După broșura d-lui I. Georgescu, care pare a fi luat informațiuni dela Viena, profesor de dogmatică, la facultatea teologică, a fost «vestitul» călugăr benedictin Augustin *Braig.*

Ceilalți profesori, dintre 1806—1809, erau:

Darnaut (Vincențiu), de istorie bisericească; *Iahn* (Ioan) și *Ackermann* (P.), de vechiul testament; *Steindl* (Mateiu) și *Altmann* (Arriger P.), de noul testament; *Reyberger* (Antoniu), de teologie morală; *Reichenberger* (Andrei), de pastorală și catechetică.

Intrebuințând pe Wurzbach (Dicționarul biografic al imperiului austriac) și opera *Allgemeine Deutsche Biographie*, pot să dau despre acești profesori următoarele lămuriri:

1. *Ackermann* Leopold (1771—1831) (călugărește: Petrus Fourerius) erà Vienez; călugăr augustin; fost profesor la Klosterneuburg; iar la universitate abià dela 1807 (propunând *Schriften des alten Bundes).*

2. *Darnaut* Vincenz (1770—1821) erà din Wiener-Neustadt; piarist; capelan al curții (1799); iar dela 1803 profesor de istorie, pensionat la 1812. Până la 1806, până la Lazăr, el nu are nici o scriere științifică. Erà însă, ca și Lazăr, topograf.

3. *Iahn* Ioan (1750—1816) se născuse în Moravia, studiase la premonstratensi (Bruck), unde ajunse profesor de limbi orientale, pe care, dela 1789, le propuse la universitatea din Viena, unde mai propunea arheologie biblică și dogmatică. Dar în 1806 el fu promovat canonic, în Viena — biograful zice: *promoveatur, ut amoveatur* —, astfel că dela el Lazăr

nu a mai avut prilej să învețe carte, deși ar fi fost de dorit, deoarece Iahn erà — un cercetător. El avusese curajul să susție că demoniacii din noul testament au fost numai niște simpli bolnavi, nu îndrăciți, cum susțineau încă reprezentanții catolicismului fără minte al cardinalului Migazzi, de exemplu. Din scrierile lui Iahn se găsesc în biblioteca lui Lazăr *Elementarbuch der hebraischen Sprache* (Partea I, gramatica, ed. 1799, deci ediția a II-a), pe care Lazăr a primit-o în dar, la 1807, dela «slăvitul domn de Spendu», cum notează el însuș pe carte; și *Einleitung in die göttlichen Bücher des alten Bundes* (1802), adică *tocmai cartea a cărei prefață a fost, pentru Iahn, pricină de persecuție*, pusă la cale de fețele bisericești catolice indignate că Iahn își exhibà, în prefață, *independența* judecății sale. Lazăr a ținut să aibă aproape această carte de senzație a timpului său[1]).

4. *Reichenberger* Andreas (1770—1855) erà Vienez; studiase la piariști; la universitate propuneà, dela 1796, teologia pastorală; el derivà din epoca iosefinistă și rămase și mai târziu un popularizator de religie și morală. Inainte de a ajunge Lazăr la Viena publicase (1805) o *Pastoralanweisung nach den Bedürfnissen unsers Zeitalters* —, după ce publicase (1801) o cărticică despre influența bună a preoțimii. Lazăr își cumpără pastorala, care se află în biblioteca sa.

5. *Reyberger* Anton Karl (1757—1818) din Göllersdorf erà un teolog de ai toleranții iosefiniste; învățase la iezuiți și la benedictini; ajunsese profesor în 1786, propuneà deci de vreo 20 de ani, când Lazăr l-a cunoscut ca om de modestă origine — erà fiu de morar — și de prietenoasă purtare. Sistemul său de morală creștină îl desvoltă în *Introducerea* dela 1794. In biblioteca lui Lazăr, Reyberger figurează cu opera latinească *Institutiones ethicae christianae seu theologiae moralis, usis academicis adcommodatas ab . . . Viennae* 1808[2]).

[1]) Revistele vremii vorbiau, firește elogios, despre profesorii Iahn, Reyberger, Reichenberger. De ex. *Vaterländische Blätter* din Viena, vol. I, p. 230 și III, p. 413.

[2]) Despre Carintianul *Spendou* Ioseph (1757—1813), care erà un *progresist*, un fost elev al lui Felbiger (al cărui elev în pedagogie fusese și G. Șincai), întrecându-l pe Felbiger, observ că el a fost dela 1788 până la 1816 *director suprem al școalelor germane*; că la 1806 a publicat *Politische Verfassung der deutschen Schulen*, operă de sigur cunoscută lui Lazăr, care pare a-l fi venerat mult. Ca și Lazăr, Spendou erà filozof jurist și teolog.

Faptul că lui Lazăr i-a fost *indiferent*, dacă piariştii Clujului îl înscriu în condicele lor ca *unit* şi că, după aceea, a studiat teologie catolică la Viena a fost suficient ca un tânăr teolog greco-catolic *să încerce o explicare a puterilor lui din catolicism(!)* şi ca şi *Telegraful român* să prindă prilejul de a propagà ura confesională, pe care Iisus cel plin de iubire şi de iertare nu a recomandat-o. Pentru a pune la punct o chestiune *istorică*, care nu are a face cu actualele tendinţe bisericeşti, care mai turbură Transilvania, mă opresc încă la studiul teologic al lui Lazăr şi, descriind (scurt) mersul teologiei catolice germane, reflectat în cărţile cu care Lazăr s'a întors dela Viena ori le-a putut cumpărà — şi în Sibiiu (se găsiau la librarul Hochmeister!), voiu arătà că nici catolicismul-pur, dar nici ortodoxismul-pur nu-şi pot însuşì figura lui Lazăr.

Se ştie că până la 1700 iezuiţii stăpâniseră în teologia catolică[1]; şi că între 1700 şi 1750 se face trecerea dela epoca scolastică la epoca *toleranţii*. Din epoca aceea se distinge un benedictin din şcoala dela Salzburg, un educator de merit, Otto Aicher (1628—1705), din care, la Lazăr, găsim însă numai un *Hortus variarum inscriptionum* (1676), deşì Aicher scrisese şi ceva însemnat: o etică (1696). De mai târziu descoperim în bibliotecă pe iezuitul Fr. X. Mannhart cu istoria antichităţilor creştineşti (Ed. germană 1779). Altceva, remarcabil, nu se aflǎ din aceà epocă[2]).

Filozofia lui Christian Wolff — o simpatie matematică şi filozofică a lui Lazăr — a turburat mult umbritele suflete catoliceşti; el a fost, fireşte, combătut energic; totuş Wolff făcù mari cuceriri şi în *aria* catolicismului — *aria* ar zice, poate, Lazăr —, căruia îi impuse aşà zisa *teologie a reflexiunii*. Unul dintre teologii cari au admis felul lui Wolff de a înfăţişà ontologia a fost, de exemplu, Sigmund von Storchenau (1731—1798), profesor de filozofie în Viena, a cărui *Die Philosophie der Religion* (1773—1781) Lazăr o avù în biblioteca sa, în ediţia nouă

[1]) Vezi pentru ce urmează Dr. Karl Werner, *Geschichte der Katholischen Theologie. München* 1866, p. 223 şi urm.

[2]) *Concilium tridentinum*, etc., teze susţinute la iezuiţii din Iaurin der Dr. I. Ernyey, la 1749, şi *Festa nec non officia propria sanctorum patronum ordinis S. Pauli primi eremitae* (Tyrnavia, 1753) sunt curiozităţi căutate de un om dornic şi de *amănunte*, culese probabil la Cluj.

dela 1807 (cumpărată de sigur în Viena). Preferința dată de Lazăr teologiei wolffianizate este foarte caracteristică [1]).

Dar de pe la 1752 începe serios reforma austriacă, favorizată de ideile lui I. N. v. Hontheim-Febronius (1763). Teologi întorși cu fața spre stat și lume, mai mult decât spre Papa și purgatoriu — sunt aduși la Viena, ca să sprijinească reforma. Dogmatica se mai retrage acum; locul întâiu îl iau morala și pastorala. Ecourile teologice ale lui Kant și Fichte răsună din scrierile de pastorală și morală (Mutschelle și Saishütter). Profesorul vienez Reichenberger, profesorul lui Lazăr, scrie aceà pastorală *după trebuințele timpului*, care o constatarăm prezentă în biblioteca lui Lazăr.

Viena oficială nu erà chiar atât de catolică precum își închipuesc unii scriitori — greco-catolici, de pildă. Descapuținarea Austriei — vorba este a lui Voltaire și se derivă din Capuținii păzitori ai sarcofagelor habsburgice —, descapuținarea începuse sfios chiar îndată după anul 1700; se desvoltase bine sub Maria Theresia; și mai bine sub Iosif II; iar fapta acestuia, grandioasa faptă, total nu o puteà șterge de pe fața pământului nici urmașul lui care erà un bun catolic.

Intre catolicism și dinastie erà acum vorba și despre întâietate: Precumpănirea catolicismului în stat trebuià redusă, înfrântă. Mariei Theresiei problema aceasta îi sta la inimă ca și urmașului ei. Deaceea în stat funcțiunile înalte le ocupară treptat bărbați de cugete libere; iar școala, până acum instrumentul de oprire pe loc a cugetării, trebuià luată din mânile și dispunerea soldaților lui Iisus; statul le și luă: Clasică și nemuritoare rămase deci declarațiunea înoitoare a Mariei Theresiei că *școala este un politicum*, declarațiune care

[1]) Scrierea lui Chr. Wolff *Vernünftige Gedanken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen, auch allen Dirgen überhaupt. Den Liebhabern der Wahrheit mitgetheilet.* Lazăr o aveà în ediția dela 1751. Erà o scriere *raționalistă, deterministă*, care tăgăduià libertatea voinței omenești, *tăgăduia intervenția grației divine*. și posibiltatea minunilor. Scandalul interzicerei operelor lui (1727) și protecția care i-o acordă Friedrich II îi asigură lui Wolff o stimă prelungită până în timpul lui Lazăr, care va fi cetit cu plăcere și polemica lui: *Erinnerung* etc. (1751). Aceeași carte Lazăr o cumpără și în ediția dela 1738, și în cea dela 1760 (fără *Erinnerung)!* Semn că iubeà această carte. Din Wolff se mai găsește în biblioteca lui Lazăr o fizică populară: *Allerhand nützliche Versuche.* etc. (1721).

izbià energic în principiile vechi ale școalelor bisericești, purconfesionale. Și statul începù a legiferà despre școală, despre metode, despre meniri.

Ardealul guvernul central nu-l lăsà din ochi. Noua concepție căpătase un luptător energic: erà *von* Sonnenfels. Cartea lui despre științele politice și camerale avù un efect enorm: Maria Theresia însăș se ostenià să-i găsească aderenți și propovăduitori. La 1769 (22 Iulie) ea da guvernului boem ordin să răspândească principiile ei în clerul Boemiei[1]. La 1767, deci și mai de vreme, ea oferise patru premii de câte 200 fl. rhenani, pentru ca patru *Ardeleni* să plece la Viena, la acelaș studiu cameral și politic[2]. La 1776, iarăș, Viena hotărîse să trimeață în Ardeal oameni luminați *(geschickt)*, ca să îndrumeze și aici școalele înapoiate[3].

Paralel cu mișcarea școlară-politică mergeà o protecție asiduă a literaturii bisericești-liberale, chiar protestante. Intre 1781 și 1784 se cetiau, se impuneau în seminarii autori ca: Quesnel, Pascal, Arnold, Nicole[4]; apoi Gellert, Less, Linde, Döderlein, Spalding (Menirea omului), Van Espen (Dreptul ecclesiastic), Pitroff, Loostholns, *Campe* — altă simpatie a lui Lazăr — Iacobi *(Betrachtungen über die weisen Absichten Gottes)*[5]; istoria bisericească de Schröck și a jansenistului Racine[6]. Erà o luptă mare, despre care însăș școala se obligà să dea noțiuni, de care însăș ea apropià pe tineri[7].

La Viena, Lazăr se aflà, așadar, între două curente: Dela universitate îl adià catolicismul erudit; din vieață i se îmbià raționalizarea cugetării, credinții. Aceasta se oferià acum, precum constată istoricii teologiei catolice, mai ales prin *pastorală* și *predică*. Eu cred că Lazăr a simțit exact pulsul epocii; și

---

1) Sebastian Brunner, *Die theologische Dienerschaft am Hofe Josephs* II. Wien, 1868, p. 368—369.

2) Iulius Gross, în studiul *Ioh. Th. v. Hermann*, în *Archiv des Vereins für sieb. Landeskunde*, vol. 23, p. 95.

3) Tot în *Archiv*, vol. 31, p. 137.

4) S. Brunner, *loc. cit.*, p. 353, 364.

5) *Loc. cit.*, p. 363.

6) *Loc. cit.*, p. 370, 389.

7) Astfel, în *Institutiones ad eloquentiam* (Budae, 1787) s'a retipărit, la sfârșit, cuvântarea lui Sonnenfels *Rede auf Marien Theresien din 13 Mai 1762.*

că deaceea biblioteca sa erà plină de scrieri de acest fel, apropiate de morală și stând la oarecare distanță de dogmatica ultramontană.

Cărțile sale de predici și meditații religioase au ca autori pe Iosif de Wendel (1780 și 1791), cu volumele-i mai liberale, decât predicele lui Ios. Schneller, ori Iacob Mazziolli dela biserica Sf. Ștefan, ori O. Koffler (despre Iuda), față de cari Lazăr se va fi înarmat și cu liberalismul lui Chr. Aug. Crusius, vorbind despre pietate și despre predica de pe munte, un scriitor *halbfertig*, nu dintr'o bucată, mistic, greoiu, dar totuș încercând să împace revelațiunea cu rațiunea

Morala sistematică însăș este reprezentată, în bibliotecă, prin Fr. S. Karpe (1804, Viena), profesor universitar, care în ale sale *Institutiones philosophiae moralis* desvoltà o etică filozofică și doctrina dreptului rațional sau *natural*, cu bune bibliografii, din care nu lipsește — Kant. Karpe sosià din școala Leibnitz-Wolff; la universitatea din Olmütz îl adusese *von* Martini; Wittola, anticlericalul, îi erà prietenește apropiat; iar la Viena el a fost profesor până în Septemvrie 1806, patru ani încă după ce (1802) prezentase o filozofie *fără atribut*, dar ca povățuitor spre *«filozofarea liberală»*. Lazăr, sosind în Viena, îi găsì încă vie faima și-i studiè cartea dela 1804. Afară de Karpe se mai aflà la Lazăr compendiul lui I. Fr. Coing (1784), fost profesor de filozofie la Marburg. Moralele preferite de Lazăr erau, așadar, de origine protestantă. Nu i-a lipsit, însă, nici abatele Blanchard, cetit în limba franceză· *L'école des moeurs* (1790), care este o pedagogie morală.

Aspectul filozofic *general* al veacului XVIII — în care, la el, Kant nu intrase încă *direct* — îl interesà pe Lazăr tot atât de mult, ca și laturile filozofice ale teologiei sale. Dar în această privință literatura aflată în biblioteca sa nu este bogată. La concluzia că: nu trebuie să crezi fără a cercetà, mai duce un *Examen du traité de la liberté de penser* (Amsterdam, 1718); un raționalist cu note anti-kantiane este I. Maczek *(Entwurf der reinen Philosophie*, 1803); dar, în schimb, o carte a lui Lorenz Hübner din München *(Der philosophische Geist unsers Zeitalters*, München, 1781) a rămas — netăiată, necetită: Se pare că cetind prefața și văzând că autorul combate

pe un tânăr aderent al lui Montesquieu, La Mettrie, Bolingbrocke etc., Lazăr a închis cartea și a lăsat-o, până astăzi, închisă.

Cred că de-acum nimeni nu se va mai îndoì că Lazăr nu erà prizonierul teologiei catolice; că *el își filozofizà teologia*; și că astfel punctul lui de vedere filozofic, *atunci* foarte probabil, *wolffian*, îi inspirà și atitudinea față de ortodoxie[1]).

X

LAZĂR ÎN VIENA: ENCICLOPEDISTUL

Dincolo de studiile teologice, la a căror aripă liberală se așezase Lazăr, se găsià o lume de idei *politice*, *culturale*, în toate formele culturii, *literare*, de care Lazăr nu s'a izolat, *pe care le-a căutat* și ale căror urme se găsesc în cărțile bibliotecii sale.

Simpatiile *politice* ale lui Lazăr sunt *fridericiane* și *iosefiniste*. Însă din Friedrich II, în biblioteca lui, se mai află numai volumul XIII din *Hinterlassene Werke* (Wien, 1750). Acest volum cuprinde scrisorile către rege ale lui d'Argens, ale lui d'Alembert și ale lui Fontenelle. Cu acest volum Lazăr se aflà în Franța cea mai cultă, cu d'Alembert în lumea enciclopediștilor. Celelalte volume, pierdute, cuprindeau scrierile istorice și literare ale marelui rege și epistolele lui către Voltaire, d'Alembert, d'Argens etc.

Despre iosefinismul lui Lazăr am amintit mai sus. Lazăr *nu* îl studiase numai din *Principiile* politice ale lui Sonnenfels, ci chiar din *Handbuch*-ul tuturor legilor lui Iosif II, publicate de Moestle (1786)[2]). Anume controverse ale timpului le-a studiat în opere speciale, ca de exemplu dintr'o scriere *antipapală* despre întemeiarea episcopatelor și dreptul princi-

---

[1]) Despre Kant, *direct*, clar, se vorbește abià după 1816, din București. Mai însemnez că pentru *Biblie* Lazăr pare a fi avut un respect deosebit, deoarece o cumpărase în multe edițiuni, catolice și protestante; grecești, latinești și nemțești; ebraică; pentru înțelegere exactă cumpărase și dicționare speciale.

[2]) Despre raportul *Handbuch*-ului cu literatura vezi istoria literaturii austriace de Nagl, Zeidler, Castle, vol. II, p. 256. Volumul întâiu și al șaselea al *Handbuch*-ului cuprindeau legile despre proprietari și țărani; volumul al doilea legi bisericești.

pelui și al papei în chestiune (*Historisch-statistische Abhandlung* etc. Viena 1799); iar călătoria papei Pius VI la Viena într'o *Ausfürliche Geschichte* etc., publicată de A. F. Bauer (1782), în care a luat loc și Aloys Blumaer, poetul satiric, care trimise pe urmele papei versurile reproduse aici:

Und bringet er in sein Gebiet
Auch Iosephs Geist

adică: «Şi dacă el duce în țara sa spiritul lui Iosif»—, a profitat deajuns[1]). Simpatia lui Lazăr pentru luminatul împărat l-a împins să-și agonisească și opera lui *de Lanjuinais*, principal al *collège*-ului dela Moudon, tipărită (1774) la Lausanne în două volume: *Le monarque accompli, ou prodiges de bonté, de savoir et de sagesse, qui font l'éloge de Sa Majesté impériale Ioseph II*, operă scrisă în adresă directă către împăratul filozoficește alcătuit, căruia *tous les hommes sont ses frères*[2]), operă despre care pe dreptate bibliograful Quérard a spus că face cinste condeiului care a scris-o. Prezența acestei cărți în biblioteca lui Lazăr este o dovadă că *fenomenul* Iosif II îl preocupà așà de mult, încât îi căutà explicarea chiar și în literatura franceză contemporană.

Așadar, politicește, în Viena și după Viena, Lazăr privește în sus la stelele care erau Frideric II și Iosif II.

Lazăr erà un bărbat care știà — în timpul petrecut la Viena se lămurise deplin — că va aveà un loc în povățuirea spre *înainte* a poporului său. Dacă în monarhi căutà ideale, pentru sine, ca viitor povățuitor în scris, ca viitor vorbitor către lumea *sa*, care-l așteptà acasă, căutà orientări critice. Ce fusese *de Lanjuinais* pentru lămurirea figurii lui Iosif II, va fi fost pentru sine oglinda căutată în scrierea unui popular autor din vremea lui: *Höchst wichtige Erinnerungen zur rechten Zeit* etc. de Leopold Alois Hoffmann (Viena, 1796). Hoffmann erà filozof; fusese profesor la universitate; se aflà în legătură cu I. G. Zimmermann — filozoful despre *Singurătate* —, căruia

[1]) Lazăr va fi știut, ce știà toată lumea, că, dela 8 Iunie 1798, Al. Blumaner erà un autor interzis în Ardeal! G. M. G. v. *Herrmann, Das a. u. n. Kronstadt*, v. II, p. 410.

[2]) Vol. I, p. 53.

îi dedicà opera[1]). Opera se ocupà cu chestiunile: Pot scriitorii să facă revoluțiuni? Prin ce mijloace ne opunem mai sigur revoluțiunilor? Ce însemnează revoluția, mai ales în forma ei germană? Cum se pregătesc, se fac și se împiedecă revoluțiile morale? Revoluția în științe și în erudițiune. Deși Hoffmann, care nu erà o fire statornică, este un adversar al genialităților revoluționare — cartea însăș fusese provocată de o cuvântare universitară a lui Sonnenfels (din 1794) — totuș ea descrià latitudini, asupra cărora, cetind, libertinul dela Avrig va fi avut obrazul trist. Pe Hoffmann el l-a dus cu sine în București; îl aveà la sine în 1821; se va fi gândit oare la el, acum când realitatea — care puneà întrebarea: *da* sau *nu*? — aduceà aminte de lectura dela Viena?

Trebuie să adaug că între cărțile lui Lazăr se găsește și o *economie politică* (Avere, producție, circulație etc.) tradusă după Fourbonnais de W. E. Neugebauer (Viena, 1767).

Direcțiunea iosefinistă produsese și o *literatură juridică-teoretică*, o mișcare al cărei modest ecou a fost și Samuil Clain, cu a sa traducere *Dreptul firei*. Ar fi fost de mirare, ca spiritul atât de comprehensiv al lui Lazăr, să piardă din vedere acest mare sprijin al mișcării liberale-politice. El îi intră în casă și în bibliotecă, în forma scrierilor lui *von* Martini, dela 1783: *Des Freyherrn von Martini Lehrbegriff des Natur- Staats- und Volksrechtes* (Wien, 1783) și Caroli A. de Martini *Positiones de jure civitatis* (Budae, 1795).

Tirolezul Martini erà membru al lojei masonice din Viena[2]); și un mare protector al activității lui Sonnenfels. Fiind profesor de drept roman și natural, minte liberă, el criticà aspru realitățile încă medievale ale Austriei; erà aderentul statului descentralizat, deci mare dușman al iezuiților, la a căror izgonire a contribuit. El a fost dela anul 1761 până la 1773 educatorul lui Iosif II; și, afară de el și al altor patru arhiduci. Cu masonul S. Bruckenthal, căruia îi scrià câteodată, erà prieten. Așezat în astfel de condiții Martini a contribuit mult

[1]) Despre importanța lui Hoffmann în literatura germană să se citească *Deutsch-Osterreichische Literaturgeschichte* de Dr. I. W. Nagl, I. Zeidler și Dr. Ed. Castle. Vol. II, Wien, 1914, p. 304—306.

[2]) Nagl, Zeidler și Castle, *op. cit.*, vol. II, p. 260. C. A. de Martini a fost tipărit și la Cluj: *Positiones de lege naturali. Claudiopoli.* 1776.

ca Austria și Ungaria să se descatolicizeze; să se deschidă raționalismului, care a fost și rămâne singura cale a progresului intelectual, să se reformeze. De efectele acțiunii lui răsunà și Ardealul; dar câți dintre Români știau că, în fond, din umbră, lucrà *el*, ori *și* el?

Lazăr l-a cetit, știind de sigur foarte lămurit pe cine cetește.

Intre *politică* și *literatură*, pe vremea lui Iosif II, și mai târziu, se stabilise o legătură pe care istoria literară a lui Nagl și Zeidler o pune în evidență în mod foarte amănunțit: Literații intrau bucuros în serviciul statului, venindu-i în ajutor în lupta pentru modernizare; dar și în lojile masonice, care pot revendicà pentru sine meritul de-a fi fost instrumentul întinderii curentului progresist. Literații se simțiau chemați să stea în frunte. Lazăr a simțit fenomenul, dar, totuș, se pare că el scriitorilor beletriști nu le-a dat prea mult din timpul său, din mijloacele sale. Așà se înțelege pentru ce în biblioteca sa se află numai un Batteux (1754) în traducerea și cu adausele lui K. W. Ramler (Viena, 1771) — volumele păstrate tratează (întâiul) teoria generală estetică și (al patrulea) teoria genurilor prozaice, discursul, istoria, epistola; cele pierdute tratau epopea, drama, poezia lirică; din literatura germană găsim o apărare a lui *Nathan der Weise* (*Apologie* etc.), scrisă contra lui B. Tralles, un imbecil aderent al lui Gottsched, pe care F. W. von Schütz, autorul apologiei, îl combate mai stângaciu decât ar fi voit biografii mari ai lui Lessing[1]). De dincolo de canal, din Anglia, găsim la Lazăr pe R. Steele în traducerea *Der Schwatzer. Eine Sittenschrift* (Lipsca, 1756); astfel Lazăr prinse ceva și din colaboratorul cel mai activ al revistei acesteia, din Addison.

Literatura mare, a lui Goethe și Schiller, a Germaniei, în biblioteca lui Lazăr, câtă s'a păstrat nu este reprezentată.

Pentru a circumscrie toată sfera vieneză a preocupațiunilor culturale ale lui Lazăr, trebuie să mai lămuresc câteva *interese* ale lui.

Din Cluj încă Lazăr învățase o fizică. Dacă materia *tentamen*-ului său nu i-am găsit-o, am găsit-o pe a altora, din

[1]) Despre Tralles și Schütz vezi Erich Schmidt, *Lessing* (1899), vol. II, p. 409 410; sau Danzel și Guhrauer (1881), *Lessing*, vol. II, p. 467.

Martie 1800. Se predà la *filozofie*, în anul al doilea. Se proclamà dela început principiul: «*In philosophia naturae Neutonianam methodum opportet sequi*»; se cercetau apoi: natura și elementele corpurilor, forțele acestora, mișcarea uniform-accelerată și pe planul inclinat, conflictul corpurilor, centrul de greutate, corpurile cerești etc. Este evident, că un astfel de curs newtonian înălță ochii sufletului spre un înțeles al universului, care se puteà dispensà de toate aberațiunile superstițioase. Predilecția întemeiată în Cluj — să zicem — îl va fi dus să caute și expunerea populară *Le spectacle de la Nature* (Paris, 1752), care descrie cerul și fizica sistematică (în tomul IV), iar in tomul VI tratează felurite teme de sociologie. Nu știu ce vor fi cuprins celelalte tomuri.

A pricepe universul i-a rămas lui Lazăr un dor. Deaceea mai găsim la el — *după* Cluj sau chiar din timpul Clujului: o chimie generală și medicinală, de Fr. Jacquin, un erudit celebru, profesor universitar la Viena, unde strângeà împrejuru-i pe colegii naturaliști (chimia este din 1803; el a murit în 1839); o botanică (1763) de I. Wernischer, descriptivă; sistemul mineralogic al lui I. G. Waller (Viena, 1778), descriptiv, scurt, ca'ntr'un mic Larousse

In sfârșit găsim și cărți de medicină: pe însuș H. Boerhave (despre boalele venerice) și două manuale de medicină practică (S. G. Vogel, 1789 și I. Allen, 1753).

Dela stele până la om și dela om până la stele Lazăr își plimbase cugetul și fantazia sprijinită pe mijloacele literare ale vremii, despre care trebuie să însemn anume, că o mare parte le-am regăsit în — cataloagele librăriei Hochmeister din Sibiiu, unde Lazăr a fost, de sigur, oaspe și cumpărător dela acel tipograf și librar bogat, activ, întreprinzător: Librăria lui dela Sibiiu erà și o concentrare de veac XVIII [1]).

[1]) Restul bibliotecei păstrate se compune din opere istorice despre: papi; ist. universală (de Doglioni, 1622 l); împărații romani dela Iuliu Caesar până la Carol VI, de poligraful Uhsen (probabil carte de sprijin la cursul din humanități); un lexicon genealogic-istoric de Gauhen (1740), de sigur întrebuințat la auxiliarele istoriei, la curs (Cluj) — acest Gauhen a scris și o istorie a bisericei ungare și ardelene; un lexicon militar în care R. Fäsch, locotenent-colonel polon și saxon ofere (1735) toate cunoștințele de care are nevoie: ofițerul, *inginerul*, *artileristul* și navigatorul. Din geografie găsesc numai o descripție istorică și critică (franceză) a Italiei, de abatele Richard (Paris, 1770).

Observările mele strânse'n formule scurte și desvelirea bibliotecii lui G. Lazăr ne deprinde a cugetà despre acest om *altfel* decât cugetă încă foarte multă lume: *Lazăr erà un însetat de știință; colaterala științifică aveà pentru el aceeaș însemnătate ca și studiul de carieră căruia se menise*, de bună seamă, din motive naționale — deoarece el, oricând, și aiurea, și cu atât mai ușor în Ardeal, puteà să fie cineva. Simțindu-se dator nației sale, el a preferit, însă, o carieră în care tot enciclopedismul său ar fi rămas o plăcere personală, o avere închisă și, poate, nerodnică. Trecând în «țară», enciclopedistul a avut de unde să apuce bogați pumni de semințe, ca să le arunce în pământul virgin al «țării». Deaceea alți trecători trecuseră în zadar; deaceea, trecându-și cu sine și biblioteca din lăzi și biblioteca din creerul său, Lazăr *nu* a trecut în zadar: *Cu el trecuse și duhul deșteptat al secolului XVIII*![1])

XI

LAZĂR ÎN VIENA: LITERATUL

Literatura germană-austriacă luase în timpul lui Iosif al II-lea un mare avânt, sprijinit de libertatea tiparului. Trebuințele culturii îndemnate din Viena stimulaseră literaturile tuturor popoarelor austriace. In curent intrarăm și noi, Românii, cărora, începând seria, dela Viena ne sosì (1780) gramatica lui Clain și Șincai.

Dintre autorii aflați și în biblioteca lui Lazăr, cataloagele de vânzare ale lui Hochmeister anunțau ca sosite în Sibiiu, în 1784, cărți de: Sigmund v. Storchenau (Logica), Denis, Dusch, Ramler, Martini (*Positiones* etc. din 1779 și *Vorzüge des Naturrechts* din 1774), Fourbonnais, Crusius (Schrift und Vernunft). Cărțile le anunțà *Siebenbürger Zeitung* din Sibiiu.

[1]) Răsunetul Enciclopediei nu a fost mic nici în Ardeal. Pentru biblioteca Brukenthal se cumpărase din 1779 (*Archiv des Vereins*, vol. 31, p. 353 și 424). Hume, Rousseau, etc. asemeni se cumpărau (*Tot acolo*, p. 662). Revista *Magyar Kurir* povestește vizita în bibliotecă a unui general turcesc plecat să vază pe Napoleon I. Intrebând de Voltaire, Rousseau, enciclopedie, spre mirarea sa i s'au putut arătà operele cerute!

Să nu se uite apoi că în timpul acestei raționalizări a filozofiei — astronomia (antiteologică) făceà progrese decisive. In 1781 Herschel descoperise pe Uranus; între 1801 și 1804 Piazzi, Olbers, Harding descoperiseră planeții dintre Mars și Iupiter. Nu erà chiar departe timpul în care existența lui Neptun aveà să fie *calculată* de Leverrier! Dacă popii din Ardeal nu auziau de așà minunății, Viena le știà, Lazăr, acolo, le știà!

Lazăr nu puteà să ignoreze acest mijloc puternic de-a înrâurì poporul său. Scrise, dar nu tipărì.

Despre scrierile lui Lazăr a vorbit întâiu Sădeanu, în broşura-i cunoscută; dar fără să le discute, amintind, după un raport, numai titlurile. Eu le voiu discutà.

Pentru trebuinţele religioase ale poporului Lazăr traduse învăţătura ortodoxă a lui *Platon*, arhiepiscop de Twer (pe Volga).

Platon (1737—1812) fusese dascălul de religie al lui Paul Petrovici, fiului Ecaterinei II; ce i-a propus lui Paul, ajuns mai târziu împărat, se află în acest catehism, tradus în multe limbi [1]). Mai târziu el a fost tradus şi tipărit la Iaşi chiar de mitropolitul atât de dreptcredincios Veniamin Costache (care l-a tradus după greceasca lui Corai) [2]).

Se pare că la Twer se propuneà o teologie mai liberală decât pe-aiurea. Cel puţin scriitorii catolici susţin că pe atunci teologii ruseşti cei mai celebri erau atinşi de suflarea deşteptătoare a teologiei protestante; şi numesc printre ei şi pe Platon [3]). Lazăr, pentru care teologia erà ştiinţă serioasă şi *nuanţată*, va fi simţit aceasta; şi, dorind a da naţiei un text de credinţă nebănuită, dar totuş *mai liber* conceput, traduse după nemţeşte, pe Platon al său. Eu cred că a tradus după

[1]) După enciclopedia rusească (vol. 46, p. 85), Platon a fost tradus în latineşte (1774), franţuzeşte (1776) greceşte (1786), englezeşte (1814), nemţeşte (1770). Dacă nemţeşte s'a tradus (?) la 1771 (Lipsca), atunci traducerea dela 1771 (Riga) este altă traducere nemţească. Sârbeşte s'a tradus la 1776, în Viena (Şafarik, *Geschichte der südslavischen Literatur*, Prag, 1865, p. 462).

[2]) *Drept slăvitoare învaţătură sau cuprindere a de D-zeu cuvântării hristianiceşti a lui Platon, mitropolitul Moscvei.* Iaşi, 1839. Corai tradusese pe la 1772. Cealaltă traducere grecească *(Ortodoxos Didascalia*, etc.), de Polizoi, s'a publicat, în Viena, la 1782.

[3]) In *Kirchenlexikon* de Wetzer şi Welte, vol. X (1897), coloana 1396, supt c. Russland, se zice: «In neuerer Zeit suchte man vielfach *neologische* Ansichten, welche mit der herrschenden Kirchenlehre in Widerspruch stehen, unter den Russen zu verbreiten. Bei der im vorigen Iahrhundert enstandenen Vorliebe für abendländische theologische und philosophische, besonders deutsche protestantische Literatur, neigten die hervorragendsten Prälaten und Professoren offen zum Protestantismus hin und machten factisch Propaganda dafür. So der Erzbischof *Platon* von Moskau in einem Katechismus (deutsch Riga 1771), der Archimandrit Theophylakt in den *Dogmata christianae orthodoxae religionis* (Moskau, 1773), der Erzbischof Methodius von Twer in einem nach Bingham bearbeiteten und 1805 in lateinischer Sprache erschienenen Werke über die vier ersten Iahrhunderte der Kirche u. A. m. Am meisten wich von dem altrussischen Dogma der Staatsrath v. *Stourdza* ab in seinen *Considérations sur la doctrine et l'esprit de l'église orthodoxe. Stuttgart 1816*». Observ că Sturdza îl citează pe Platon, la p. 94.

Platon, *Der rechtgläubige Lehrer der griechischen Kirche, zum Gebrauch des Grossfürsten. gr. 8. Riga, Hartknoch.* 1771 [1]).

Faptul că opera fusese editată de Ioh. Fr. Hartknoch (1740—1789) este remarcabil. Hartknoch erà editorul lui Hamann, Herder, Kant, von Zimmemann, Klinger, Knigge; el primià pe Platon ca editor filozofic, care-și da seama de valorile literare.

Dacă la Twer se propuneà o teologie ortodoxă mai liberală, despre ea trebuià să aibă cunoștință și — Șt. Stratimirovici, mitropolitul învățat al Carlovițului, care a avut prilej să-i facă lui Lazăr examenul de conștiință obișnuit înainte de hirotonire. Cu Twerul Sârbii aveau legături, încă de mult. Astfel Macarie Petrovici din Timișoara (1753—1766) propusese acolo filozofia și teologia, *latinește* și rusește [2]). După el, legăturile nu vor fi fost întrerupte. Dacă Șt. Stratimirovici nu va fi avut despre Twer știri directe, le-a avut, de sigur, indirecte, literare. Și va fi știut, fără nici o îndoeală, că Platon catehismul său nu-l începe dela vreo revelațiune oarecare, ci dela cercetarea *conștiinții umane*, ca poartă de trecere spre dumnezeire. Concesii mari liberalismului teologic însă nu face nici Platon, dar un pas spre el — face [3]).

Lazăr, traducându-l pe Platon *înainte* de Carlovit, nu-l va fi tradus și ca o pregătire la examenul din dogmatica ortodoxă?

A doua scriere nu a fost de mai puțină însemnătate. Dr. A. Sădeanu îi dă titlul *Invățături morale ale lui Gottlieb Ehrenweich pentru băieți* (Sittliche Lehren des Gottlieb Ehrenweich für Knaben [4]). S'ar păreà că Gottlieb Ehrenweich este — autorul. In realitate Gottlieb Ehrenweich este numai un personaj din scrierea de-a cărei urmă nu a fost greu să dau. Titlul ei

---

[1]) W. Heinsius, *Allgemeines Bücherlexikon.* Leipzig. 1793. Vol. III, p. 259.

[2]) Paul Ios. Safărik, *Geschichte der südslavischen Literatur.* Prag. 1865, p. 303—304,

[3]) «Inceputul a toată cunoștința omenească este a cunoaște cineva pre sineși» — zice Platon (în traducerea lui Veniamin), motivând cu Grecii cei vechi și cu apostolul care zice: «Că de ne-am desluși pre sine, nu ne-am judecà». Apoi Platon continuă: «Prin cunoștința aceasta *de vom cerca pre însăși firea noastră,* ne încredințăm, cum că au fost cu neputință să ne zidim înșine. Din aceasta de nevoe se închee că este oarecare *sântime nezidită* și atotputernică dela care ne-am zidit noi și toate zidirile, și sântimea aceasta este D-zeu».

[4]) In *Date nouă despre Gheorghe Lazăr,* Arad, 1914, p. 25.

german este *Sittenbüchlein für die Jugend in den Städten. Hermannstadt. Im Verlag bey Martin Hochmeister, privil. Buchdrucker. 1802.*

Cartea începe așà: «*Vor nicht gar langer Zeit, meine lieben Kinder, lebte ein recht verständiger Mann, der hiess Gottlieb Ehrenreich*».

Acest închipuit Ehrenreich erà un om de omenie, care ajutà cu dragă inimă oricui, fie creștin, fie Ovreiu, fie Turc — numai *om* să fie; nu suferià nedreptatea; și da mereu sfaturi bune copiilor săi și copiilor vecinilor. Copiii îi strângeà vecinul *Gutwill*, firește, în amurg, după joc și Ehrenreich începeà: Copii, etc.

Scrierea este o expunere simplă a unei morale de bun simț și de bunăcuviință. Ea are, însă, destul curaj să derive pe regi din *trebuința socială* a unui șef *ales* de cei interesați (nu din grația lui Dumnezeu, de ex.). Exemple practice, dar și legendare-istorice. (Câteva: Iosif și frații săi, fabula lui Menenius, discreția lui Papirius, Ardrocle și leul) primenesc din când în când interesul ascultătorilor. Nota sentimentală nu este exagerată. Scrierea ar fi fost folositoare și la noi, nu numai la Nemți ori Sași, cari au reeditat-o de mai multe ori.

Scrierea aceasta are o semnificație deosebită. Poporul român se aflà, pe la 1800, într'o stare de semibarbarie, pe care nici o istoriografie naționalistă nu o poate tăgăduì. Literatura timpului, gazetele timpului cuprind dovezi întristătoare. Ca mijloc de micșorare a primejdiilor rezultate din acea semibarbarie s'a cerut ca în școalele triviale-românești, neunite, să se introducă învățământul moralei, care să dubleze înrâurirea învățământului religiunii [1]). Faima ni se duse până'n revistele dela Göttingen (1808). Lazăr trebuie să fi cunoscut și chestiunea, și alarma dată (1805) și de o revistă din Viena, tocmai pe când el se aflà în capitala Austriei. Sub impresia unei trebuințe evidente teologul moralizator și hotărît să fie scriitor popular a tradus *Sittenbüchlein*-ul publicat de Hochmeister, o carte al cărei izvor erà un curent pedagogic-german.

[1]) Vezi *anexa* VI, despre învățământul moralei în școalele românești.

Traducerea (anonimă) dela 1819 a acestei cărți Dr. Vasile Pop a atribuit-o lui Moise Fulea. Dimitrie Iarcu, M. Gaster, asemeni. Cartea, tradusă de Lazăr, se dovedise necesară și la 1819. Acum literatura etică erà în creștere la Ardeleni. La 1794 D. Iercovici, scriind prefața *Alexandriei* dela Sibiiu, spuneà că are și el scrieri *moralicești* despre năravurile cele bune, dar că se teme să le publice unei lumi care *nu* le va căutà [1]). La 1819 se căutau, se pare, mai bine.

In orice caz anexa VII precizează o intenție — realizată și de Lazăr.

Mai interesantă decât realizarea este, însă, putința de-a dovedì *afinitățile pedagogice ale lui Lazăr.*

Autorul cărții traduse de Lazăr, autor pe care ediția lui Hochmeister nu îl numește, erà Johann Heinrich *Campe* (1746—1818), care o tipărise întâia oară la anul 1777. Campe fusese însă profesor la *Philantropinul* din Dessau, pe care, după retragerea lui Basedow, îl conduse câtva timp, până se așeză definitiv în Hamburg, de unde trimise în lume o mulțime de scrieri de educație. Campe erà un *raționalist*; pentru el Hristos erà (1791) un «adevărat *om*»; atitudinea morală el o considerà rod al calculului rațional și al înțelepciunii practice; cugetând astfel el săvârșià trecerea spre învățământul mai liber-cugetător al veacului XIX. Dar în Ungaria, în Ardeal Campe erà tot atât de popular ca și în Apus. Drumul ușor spre noi i-l făcuseră Nemții din Nordul Ungariei, din Vestul ei, Sașii. Și Ungurii îl traduseră de vreme. Cartea tradusă de Lazăr Ungurii o traduseseră dela 1789 (traducător fiind Földi Ferencz, care o publică în Komorn și Pojon); dar o traducere, alta, apărù și în Sibiiu, tipărită de M. Hochmeister: *Erköltsi Könyvecske* etc. Cartea aceasta este, deci, semnificativă pentru legăturile Ardealului, cu direcția pedagogică philantropinistă.

Lazăr a fost atins de ea, poate mai adânc decât se poate vedeà astăzi. La 1822, în discursul către Grigore Ghica Vodă, el își va aduce aminte de bieții Americani primitivi, năvăliți de Spaniolii cari îi stârpiau — ca Grecii pe Români. Imi în-

[1]) *Bibliografia românească*, vol. II, p. 364.

chipuesc că această comparație drastică este datorită tot cetirilor din Campe și anume *Descoperirii Americei*, operă de plăcută sensație, apărută în traducere ungurească, în Cluj, la 1793 *(Amerikának feltalálásárol)*, cinci ani înainte ca Lazăr să sosească la studii, în Cluj, unde două librării, a lui M. Hochmeister și a colegiului reformat o vor fi vândut ca pâinea caldă [1]). Sunt, deci, indicațiuni că Lazăr se raportà *serios* la mișcarea filantropinistă, care năvălise și în Viena [2]).

Și acum, încă o vorbă, despre altă scriere. Lazăr traduceà și o *Pedagogie*. Se poate că și ea a fost tot din sfera philantropiniștilor; de Salzmann poate?

A treia lucrare — *Octavianus* — erà menită poporului iubitor de povestiri frumoase.

Din Sudul Ardealului se începuseră traducerile cărților populare, pentru a căror răspândire Vasile Aron și Ioan Popovici — Barac, «dascal normal neunit», și-au câștigat merite nepieritoare. Se știe că prefața lui Barac la *Arghir* (apărut la anul 1801) este datată chiar din Avrig. Tânărul Lazăr a cetit și a discutat opera consăteanului său traducător, cu care va fi fost prieten — ca vârstă Barac îl întreceà numai cu câțiva ani; amândoi vor fi fost de acord că cetirile romantice ale poporului sunt necesare; Barac scrise chiar mult; Lazăr traduse numai pe *Octavianus*.

Pe când Lazăr se aflà la Viena, Germania tocmai începuse să aprecieze și să studieze cărțile populare, despre a căror valoare Görres publicà, în 1807, scrierea sa *Die teuschen Volksbücher* (Heidelberg). Presupun că mișcarea germană va fi întărit convingerile dela — Avrig, întemeiate pe lecturi de cărți ungurești, probabil numeroase [3]).

Și astfel Lazăr traduse după un text german de origine franceză. Un titlu din secolul XVIII sună astfel:

---

[1]) Despre Campe la Unguri vezi mai pe larg Dr. Kiss Aron, *A magyar népiskolai tanitás története*. Budapest, 1881. Vol. I, p. 105—109.

[2]) Austria produsese o literatură foarte bogată pentru copii: cărți, reviste, gazete, almanahuri; de petrecere și realiste. Despre ea Nagl, Zeidler, Castle vorbesc amănunțit în istoria literaturei austriace, vol. II, p. 272—284.

[3]) Exemple: Pe *Fortunatus* Ungurii îl traduseră dela 1689 (din l. germană). Către sfârșitul veacului XVIII traducerile se înmulțiră cu: *Apollonius, Argirus* sau *Argilus*, etc.

Octavianus (Kaiser) d. i. Eine schöne Historie wie Kaiser Octavianus sein Weib, sammt zweyen Söhnen in das Elend verschicket hat, und wie dieselben bei dem König Dagobert wieder zusammen kommen sind. Aus dem Französischen [1]).

Octavian s'a publicat, în Ungaria, în limba germană, și după Lazăr, în Pesta. Vezi de exemplu ediția înregistrată de Kertbeny în *Ungarns deutsche Bibliographie* (1801—1860), vol. II, pag. 161.

Din timpul dintre Maiu 1810 și Ianuarie 1811, afară de *pedagogie*, ni se mai vorbește despre o *geografie matematică pentru copii* (tradusă din ungurește); și de o *istorie a lui Ion Moritz și a copiilor săi*. Scrierile acestea, până acum dispărute, nu se pot identificà. Oricum, pedagogia dovedește că din 1810 Lazăr înțelegeà să puie la dispoziția dascălilor români o carte de educație de sigur teoretică și practică; și să lămurească școlarilor și nației chipul lumii dându-le o geografie. La 1810 Lazăr traduceà sau scrià, deci: teologie, morală, pedagogie, geografie și cărți populare-romantice, mergând pe toate drumurile acestea, spre un singur scop, care erà: civilizarea poporului prin școală și literatură.

Dar acesta erà și scopul sincer mărturisit și urmărit stăruitor de împăratul Francisc al II-lea; erà scopul susținut în publicistică de mulți scriitori (români, nemți, unguri); erà scopul statului; iar Lazăr se aflà de astă dată în bună înțelegere cu statul său, cu Viena, unde scopul erà formulat mai bine decât oriunde și unde viețuiau toate autoritățile dela a căror hotărîre atârnà împlinirea lui.

---

[1]) Despre *Octavianus*, la noi, a pomenit în treacăt Dr. M. Gaster, *Literatura populară română*, 1882, p. 119, trimițând la Grässe, *Sagenkreise* (care-mi lipsește). Un text, prelucrat de Gustav Schwab, se găsește în *Universalbibliothek* (Reclam), No. 1503. Cuprinsul: Soacra împărătesei o pârăște la împărat, învinuind-o de necredință și îndeamnă pe Octavian să o omoare. Impăratul, îndemnat de sfetnici, o cruță, dar o isgonește dela curte împreună cu cei doi copii. După peripeții minunate (în care leoaica se dovedește mai bună mamă decât a fost Octavian părinte), copiii se regăsesc la curtea regelui francez Dagobert, într'al cărui ajutor vine, dela Roma, și Octavian, pentruca împreună să mântuească Parisul amenințat de sultanul Babilonului și de fata acestuia Marcebylla. [3]) Părintele, mama, copiii se recunosc cu duioșie. Marcebylla devine soția lui Florens, fiul împăratului, pe care un cinstit cetățean francez îl crescuse. Marcebylla se botează, firește, ca și sultanul făcut prizonier, dar tratat bine. Sfârșitul povestirii înfățișează un mare și bine răsplătit triumf al creștinismului și al virtuților femenine, cavalerești. Florens ajunge chiar rege în Anglia, tată al regelui englez Wilhelm! — A fost păcat că duioasa, frumoasa povestire nu s'a tipărit la 1810; ar fi devenit și ea, ca Arghir, o predilecție a națiunei.

XII
REZULTATUL VIENEI

Dacă-l privim acum pe Lazăr în lumina rezultatelor studiilor sale, intențiilor sale, încercărilor sale literare, trebuie să recunoaștem că el erà un bărbat care, fiind oprit la Viena, aruncase, totuș, un ochiu de vultur intelectual spre Apusul din care cel puțin partea cea mai mondială: enciclopedia și Kant, nu-i rămăsese nevăzută. Dacă cercetăm înțelesul voințelor sale, trebuie să recunoaștem că el se privià, în viitor, ca educator din multe părți al poporului; și că, simțindu-se vrednic de-a și fi ce dorià să fie, erà mândru, cum actele contemporane mărturisesc că într'adevăr erà.

Guvernul central erà mulțumit de acest rezultat al studiilor protejatului său; și, pentru ca să-i facă drum spre o situație înaltă în cler, hotărî să-l trimeață la Carlovit, să facă și studii de dogmatică și liturgică ortodoxă, rămânând ca, după hirotonire, să vază la ce loc îl va așezà pe Avrigeanul, care nădăjduià și poate întreceà intențiile guvernamentale, despre care, prudent, acum — tăceà.

XIII
LAZĂR ÎN CARLOVIŢ

Intorcându-se dela Viena la Sibiiu (1809, Decemvrie), Lazăr luă dela consistoriu o recomandație către mitropolitul din Carloviț, la a cărui școală ar fi trebuit să mai asculte dogmatica și liturgica bisericei ortodoxe, pentru ca apoi să fie hirotonisit: Așà hotărîse guvernul.

Carlovițul — cu ale lui vreo 1.000 de case frumoase și bine populate — erà pe atunci un cuib de energică cultură începătoare. De pe la 1793/4 el aveà un gimnaziu sârbesc, cu care repede se împreună *școala clericală*, începută, cu aprobarea Curței, la a. 1794. Csaplovics ne asigură că școala clericală făceà progrese bine simțite, an de an; și că cei trei profesori ai celor două clase propuneau toate științele teologice — *în limba slavă:* dogmatică, morală, pastorală, catechetică, istorie

bisericească, omiletică, exegesă și metodologie, aceasta pentru teologii cari vor fi întâiu învățători, apoi preoți [1]).

La Carloviț Lazăr erà trimis să dea un examen serios. De examene nu se ferià el; neplăcerile îi veniră din altă parte.

Mitropolitul sârbesc, Ștefan Stratimirovici, om de vreo 52 de ani, cunoscător al filozofiei și al dreptului, nobil sau nobilitat, ales arhiepiscop din 1 Noemvrie 1790 — la vârsta deabià 33/34 de ani —, consilier intim împodobit cu marea cruce a ordinului leopoldin — și mai ales cârmuitor religios a vreunui milion și jumătate de suflete [2]) — își puteà îngăduì o cercetare severă a candidatului. Rezultatul cercetării a fost că mitropolitul a respins pe Lazăr scurt, definitiv.

Motivele respingerii le-a publicat Sădeanu. Dacă eliminăm neglijențele lui Lazăr (cele două nume: Eustratie și Gheorghe) și defectele actelor de trimitere (Lipsià iscălitura vicariului; consistoriul îl trimiteà la studiu, guvernul și la hirotonire) rămân — serioase — celelalte.

Despre acestea observ: St. Stratimirovici rezumà o evoluție istorică, sârbească de mare însemnătate. Deșì, chiar mai târziu, la 1772, Sârbii erau în Banat numai 78.780, iar Românii 151.639 [3]), ei ceruseră (dela 1769) supremația bisericească *in dogmaticis et pure spiritualibus* [4]). Rescriptul, așà zisul *declaratorium illiricae nationis* (din 1779) le-a satisfăcut cererea pentru cât timp vor fi credincioși împăratului: fusese un târg politic util amânduror părților. Dar Sârbii își sporiră mereu pretențiunile . La 1790 (Septemvrie), în congresul dela Timișoara, din care episcopul Stratimirovici ieșì arhiepiscop, ei cerură tot teritoriul temeșan, organizat ca banat și ca sprijin al expansiunei lor spre Estul și Nordul Ungariei. Agresivi, ei ceruseră ca *clerului catolic să i se interzică orice înrâurire asupra preoțimei neunite* [5]). Cererea erà un *principiu*; iar dela 20 Noemvrie 1790 înainte realizarea lui îi fu încredințată noului mitropolit, fostului episcop de Buda, lui Ștefan Stratimirovici.

[1]) Iohann von Csaplovics, *Slavonien*, Pest, 1819. Zweiter Theil, p. 250.
[2]) Cifra din Csaplovics, *Gemälde von Ungern*, 1829, p. 296.
[3]) Dr. I. H. Schwicker, *Politische Geschichte d. Serben in Ungarn. Budapest* 1880, p. 427.
[4]) *Tot acolo*, p. 262.
[5]) *Tot acolo*, p. 378.

Stratimirovici erà un ortodox convins, un bărbat energic şi — destul de erudit ca să atragă asupră-şi chiar atenţia societăţilor eruditilor germani (Göttingen !), deci destul de deştept şi de erudit ca să poată urmărì şi desvoltarea teoretică şi practică a bisericei adverse catolice [1]).

In faţa acestui bărbat se iveşte, într'o bună dimineaţă, un fost şcolar al şcoalelor catolice distinse, căci toate fuseseră distinse; şi şcolarul vorbeşte astfel, încât mitropolitului i se pare că aude din el «indiferentism şi răceală către religiunea greco-neunită». Imediat mitropolitul închipuì o primejdie care ar amenințà biserica *sa*, dacă străinul ar fi înlesnit să ajungă chiar episcop. Şi se hotărî să-i închidă drumul către demnitățile la care străinul aspirà. Dacă Şt. Stratimirovici nu ar fi lucrat aşà, nu ar fi fost el însuş, adecă: omul reprezentativ al unui popor şi al unui principiu cald simţit de acel popor. Urmările au fost rele pentru Lazăr, pentru biserica ortodoxă-română; dar despre ele nu Stratimirovici erà dator să judece şi să decidă.

A vorbì, din acest prilej, de intrigi şi viclenii, cum se mai face, însemnează a fi lipsit de maturitatea istoriografului serios şi a micşorà puterile cu care Lazăr a fost în luptă [2]).

XIV

LAZĂR ÎN LUPTĂ CU SIBIENII, CA PROFESOR

Infrângerea dela Carloviţ Lazăr a apreciat-o, de sigur imediat, în toate urmările ei. Bănuind ce cuprindeà scrisoarea lui Şt. Stratimirovici către consistoriu, — şi erà uşor a bănuì — el *însuş* o dete guvernului, pecetluită, precum i se dase lui

[1]) Şafarik, *Geschichte der südslavischen Literatur*, p. 324.

[2]) Vicleniile s'ar căutà în regiunea celor ce (la 1805 ?) ceruseră episcop pe Nestor Ivanovici, Român, învăţat, sărac, fost în ţări străine la învăţătură; ei erau: G. Haines, Radu Popovici, Popa Radu Verzea, D. Martinovici şi Ioan Grid. (Dr. St. Stinghe, *Documentele* bis. Sf. Nicolae din Braşov, vol. II, p. 264—266).

[1]) Eu cred chiar că pe Stratimirovici l-a speriat mai mult «indiferentismul», decât faptul că Lazăr studiase la catolici. La catolici studiaseră doară mulţi Sârbi cari erau admişi şi de Stratimirovici, ca: Ioan Raici din Carloviţ, Dositeiu Obradovici, T. Ianovici, Avram Mrazovici şi alţii, uşor de găsit în Şafarik, şi în alţi istorici ai literaturii sau ai şcoalelor sârbeşti.

să o ducă la Sibiiu. Şi apoi «*îndată*» el alergă la Viena, să-şi susţie lupta, care numai acolo puteà să-şi aibă culminaţiunea.

Lupta fiindu-i grija principală, el, în Viena, de astădată, pe la universitate trece mai rar; mai cercetează numai teologia pastorală; dar dovedeşte amicilor săi protectori că, în schimb, scrie lucrări folositoare.

In vreme ce Viena încearcă a lămurì şi a corectà atitudinea lui Stratimirovici, în Ardeal se alege, după multă aşteptare, un nou episcop (1 Oct. 1810): Este V. Moga, către care Lazăr este trimis acum cu acelaş scop cu care mersese la Carloviţ. Erà în 14 Februarie 1811, când împăratul iscălì trimiterea. Lazăr plecă imediat, pe la sfârşitul lui Martie[1]). In Aprilie se aflà iarăş în Sibiiul înflorit primăvăratic; dar el nu erà sigur despre ce fel de inimi ascundeau sub reverendele lor preoţii ortodoxiei sibiene.

Ce a lucrat Lazăr — pus acum la dispoziţia episcopului român — din Aprilie 1811 până în iarna anului 1812, vreo douăzeci de luni, până acum nu se ştie *lămurit*[2]). In iarna aceea şcoala lui se aflà într'o casă particulară, aşteptând un plan mai serios al seminarului.

O licărire de scăpare din izolarea acelei case şi din lupta cu candidaţi nepregătiţi — în 1815, prin Februarie —, când se pusese chestiunea alegerii de episcop la Arad, trecù repede: Se vorbì şi despre candidatura lui, dar V. Moga ştiù să-i apropie guvernatorului Banffy altă idee, care-l înlătură pe Lazăr şi dela acel scaun[3]).

Dacă V. Moga ar fi fost un *om*, dacă ar fi stăruit ca Lazăr să apuce în mânile sale viguroase cârja episcopească a Aradului, el ar fi aşezat acolo un bărbat învăţat, care s'ar fi putut măsurà cu toţi episcopii sârbeşti — erau vreo opt în Ungaria — un om rănit de Sârbii şireţi şi bigoţi ai Carlovițului; şi deaceea un Român care ar fi putut plătì durerile sale cu mulţumirea de-a rănì *el* trufia cu care pretutindeni sârbismul agresiv întâmpinà pe Români. Nu judec aici moraliceşte, ci

[1]) Sădeanu, p. 26.

[2]) Mai la vale, însă, se va puteà *deduce* că şi în 1811 predà, ca profesor, teologia.

[3]) D-l I. Tuducescu crede că cercetarea corespondenţei lui Moise Nicoară ar dovedì că Lazăr a luat chiar parte la lupta Românilor pentru aceà episcopie.

naționalicește și politicește: In Februarie 1815 V. Moga a comis o greșeală mare, o crimă.

Acum Lazăr, ignorat, se puteà socotì înfrânt și a doua oară. Pentru un alt apel la Viena, care și întâia oară, față de Carlovițan, fusese mică la suflet, de astădată nu mai erà loc. Lazăr se desfăceà acum de țara, care-l desconsiderà.

In timpul despre care nu știm amănunțit ce a lucrat Lazăr în Sibiiu începuseră supărările: Din 15 Martie, timp aproape de opt luni, până la 1 Noemvrie, lui Lazăr i se plătise un salar în bilete de bancă *reduse* (din cauza falimentului imperiului) ceeace însemnà, lunar, un salar de 5 floreni buni. Erà firesc, ca Lazăr să fugă la Brașov: Eu cred că acolo el a căutat o hrană mai bună la prieteni [1]). Ipocritul popă Moga, care-i redusese leafa, îl pârî guvernului că a călcat canonul plecând fără învoirea sa, *sine impetrata ad id Episcopi venia*. Aparținând el însuș acestui sistem de tutelare și de umilitoare înlănțuire a voinței subalternului, guvernul, firește, a poruncit ca nedemnul convertit G. Fr. Klompe [2]) — *Stadtrichter* în Brașov — să-l întoarcă la Sibiiu, la catedră (delatam stationem *professoralem* amplectatur) [3]). L-a întors, de sigur, cum erà porunca, *sub honesta custodia*. Și astfel într'una din Lunile sau Joile cele mai apropiate de 9 Ianuarie 1812 — data ordinului gubernial — posta îl va fi descărcat pe Lazăr cel bine și *honeste* păzit în Sibiiul în care on. consistoriu îl așteptà, de sigur, foarte indignat [4]).

Ipoteza că dela Brașov ar fi voit, ar fi putut să treacă deatunci în «țară», o cred absolut exclusă, deoarece Muntenia erà ocupată de armatele rusești, întinse din Oltenia până în granița estică; deoarece atunci «țara» erà stoarsă groaznic; iar oștirea împăratului, câtă erà în Ardeal, căpătase ordin să se

[1]) După Marienburg *(Geographie* etc., 1803, vol. I, p. 124) la 1804 (cu bani buni) se cumpărà pentru 5 floreni: o piele de capră! Dintr'atâta trebuià să trăească marele învățat o lună de zile!

[2]) Despre această unealtă catolicizată a guvernului vezi în G. M. G. v. Herrmann, *Das alte und neue Kronstadt*, tabla volumului II, p. 659 și locurile indicate.

[3]) La Dr. I. Lupaș, *op. citat.*

[4]) După Chr. Crusius, *Topographisches Postlexicon* (Wien, 1804) în acele zile sosià poșta dela Brașov; și anume dimineața.

formeze în coloane mobile şi să stea gata de plecare [1]). Granițele nu se trec însă în astfel de vremuri.

Intors în Sibiiu, Lazăr îşi reluă cursul. Salariul i se plătí acum în vechia-i valoare bună; dar — aducerea dela Braşov nu-i va fi stricat chiar nimic autorității lui? Şcolarii săi ştiau *acum* că între Lazăr şi consistoriu nu este înțelegere; unii chiar căutau sprijinul acestuia, contra profesorului: Aşà se explică agresiunea elevului Ioan Feketits, care-l atăcă pe Lazăr n casa sa!

In *această* situație, care seamănă perfect cu o nemernică conjurațiune a autorității superioare sau colective contra autorității subordonate sau individuale, a picat şi înlăturarea putinței de a obține episcopia din Arad, despre care s'a vorbit mai sus.

Deaceea trebuie accentuat cu apăsare că Lazăr numai cuvinte drepte, adevărate a rostit, când, justificând alt fapt, a spus guvernului, în Noemvrie 1815, că vieața sa din Sibiiu a fost vieață de martir: *ut.. martyribus et antiquis illis confessoribus merito comparari possem.*

Sătul de aşà vieață; ştiindu-i toate originele pe care nu le puteà înlăturà; văzându-i prelungirea pe care el nu voià să o primească, erà firesc ca privirea să se înalțe dela meschinăriile popeşti, pe care le-ar fi putut desprețuì, până la *sistemul politic-social*, care le făcuse cu putință; erà firesc ca individul astfel martirisat să răspunză cu *negarea sistemului* însuş, şi — indignat pe monarhia tuturor tutelărilor — să strige odată, din toată inima: *Trăească Napoleon*!

Erà în 9 Iunie 1815, într'o grădină din Sibiiu — dacă aş şti-o, m'aş duce religios, să caut locul unde martirul nostru şi-a țipat durerile sale grămădite spre revărsare —, erà la un pahar de vin. Este sigur că conmesenii mai leali l-au lovit pe Lazăr [2]); că poliția săsească a aflat imediat; că guvernul a primit un raport clar; şi a opinat că Lazăr trebuie pedepsit:

[1]) Hurmuzachi, *Documente*, XVI, p. 939.

[2]) La Dr. I. Lupaş, *l. c.*, p. 917: «*gleich auf der That, von der Gesellschaft erhaltene gute Tracht Schläge*».

In 22 Octomvrie 1815, împăratul a și aprobat destituirea propusă de cancelaria Ardealului[1]).

Pentru ca Lazăr să poată plecà, să trebuească să plece în «țară», toată lumea *oficială* își dase toată silința: popii dela Carloviț și cei dela Sibiiu, societatea sibiană, guvernul, cancelaria, împăratul!

Plecarea o vor fi regretat — dintre răsăriții societății — numai bărbații despre care, din tradiție, G. Bariț știà că îi erau prietini: Dr. Ioan Molnar, oculistul; advocatul Vasile Aron, poetul; Petru Maior, istoricul[2]). Aceștia erau, însă, în stare să judece că pentru Ardeal pierise încă o nădejde[3]).

XV

LAZĂR ÎN LUPTĂ CU SIBIENII, CA LITERAT

La Sibiiu Lazăr urmărise mai departe scopul de a da poporului său cărți folositoare: *Pro cultivatione junioris cleri*, zice el despre *traducerea din Platon*, a cărei aprobare o cere în Octomvrie 1814, dar și: *in genere nationis valachicae*. Pentru ce V. Moga s'a opus — tocmai prin Iunie 1815 — tipăririi lui Platon, cine cunoaște cartea nu înțelege.

In Martie 1815 Lazăr înfățișează guvernului un *compendiu de geografie a Transilvaniei*. Censorul cărței a fost Ioan Le-

---

[1]) Eu bănuesc sau cred că grădina cu pricina se aflà în Josephstadt, suburbia din fața porții Cisnădiei, care se alcătuise dela 1773 încoace. Acolo erau, pela 1790, grădinile *cele mai cunoscute*: cu popice, cafea, vin, bere. (După broșura *Hermannstadt im Jahre 1790*). Cum obiceiurile săsești erau statornice, mai bănuesc că acele grădini existau și pela 1815. Despre petrecerile Sibienilor de pe atunci a scris Werthheimer în *Ungarische Revue*, 1881, p. 721, 827; și Sigerus, în cartea-i d. Sibiiu.

[2]) In *Familia*, 1865, p. 122.

[3]) Despre școala de teologie a lui Lazăr a vorbit un predicator sas, Joseph Leonhard, într'un manuscript păstrat în biblioteca Brukenthal: «Die nichtunirten Kirchen haben ebenfalls einen Bischof (*Vladika*), der jetzt seinen Sitz in Hermannstadt hat, und ein Konsistorium. *Zur höheren Bildung dieses Klerus besteht nun seit kurzer Zeit eine Schule in Hermannstadt, welche aber noch von geringer Bedeutung ist, da die jungen Geistlichen ausser einigen Religionslehren und ihrer Kirchengebräuchen, hier beinahe gar keinen weiteren Unterricht geniessen.* Sie erhalten aber auch als Geistliche von ihren Kirchenkindern für ihren Dienst gewöhnlich keine andere Belohnung als: Freiheit von den Dorflasten, jährlich einen Tag Handarbeit (*Klaka*) und die Stolargebühren bei Kindstaufen, Hochzeiten und Leichen. Die nicht unirte Kirche zählt vier und dreissig Archidiakonen. (*Die Bewohner Siebenbürgens, dargestellt von Joseph Leonhard, als Laubenprediger im Jahre 1816. Mit 102 Blättern*, pag. 17 *v*.).

ményi, preot greco-catolic în Cluj, mai apoi episcop, fost coleg de școală cu Lazăr (dar nu de clasă), la piariști. El opinează favorabil; dar nu indică cuprinsul, pe care l-ar fi dorit mai aproape de manualul lui Mihail Lebrecht (1804). Numai când vorbește despre Grădiște, Leményi amintește că acolo G. Lazăr așează știri despre monetele *(Lisimachi et Kuson)* găsite acolo [1]). Despre aceste monete s'a vorbit de curând în societatea numismatică română [2]). Eu bănuesc că Lazăr le cunoșteà din colecția lui Brukenthal, care le cuprindeà și căruia un specialist al epocei, *von Stegner* îi explicase sensul vulturului de pe Cuson: *das Sinnbild der römischen Herrschaft* (simbolul stăpânirei *romane)*; și sensul lui Iunius Brutus între doi lictori: *als Wiederhersteller der Freiheit* (ca *restaurator al libertății)*. Lazăr va fi fost aderent al acestei interpretări din sfera lui Brukenthal? Și deaceea o va fi așezat în cartea sa? Am ști sigur, dacă am aveà manuscriptul [3]). Guvernul a recomandat lui V. Moga manuscriptul, care — a rămas la dosar.

Deși într'aceea fusese cam bolnav, Lazăr prezintă, în April 1815, a treia lucrare, o *gramatică română-germană*, care ar fi slujit chiar intențiilor episcopești, ca preoții să învețe nemțește. Guvernul o trimite ep. V. Moga, și cartea-și pierde urma.

O toamnă, o iarnă, o primăvară, o jumătate de an (din Oct. 1814 până în 18 April 1815) Lazăr recitește pândindu-și erorile sau scriind din proaspăt *manuale pentru școalele românești*, dar și pentru lume; iar episcopul așează luminile sub obroc, pentru ca și mai mult amarul să învălue sufletul profesorului.

[1]) La Dr. I. Lupaş, *Ep. V. Moga și prof. G. Lazăr* (Analele Academiei, 1915, 27 — Maiu; vol. s. 2, XXXVII, p. 907).

[2]) *Buletinul societății numismatice române.* Anul XVI (1921), p. 18—19 și a. XVII (1922) p. 40—43.

[3]) Textul explicativ al lui Ant. M. Stegner (din corespondența lui Bruckenthal, în *Archiv f. s. Landeskunde*, vol. 31, p. 109) este acesta: «aber Lysimach bleibt der gemeine Lysimach, und wenn er auch noch einmal so viel wöge. Die Goldmünze mit der Unterschrift *ΚΟΣΟΝ* ist *eximiae communitatis* oder *obvietatis*, wie sich die Münzgelehrten ausdrücken. Gleichwohl hat sie unter diesen Leuten soviel Zänkereien verursachet, dass darüber viel Dinte vergossen worden. Die meisten eignen sie der Stadt Cosa in Italien zu. Auf der einen Seite ist *ein Adler, das Sinnbild der römischen Herrschaft*, auf der andern geht Junius Brutus zwischen zwei Liktoren als *Wiederhersteller der Freiheit*, und dies ist Ursache, dass man sie auch zur *Familia Iunia* legen kann». (21 Martie 1775). Stegner erà consilier consistorial și canonic la Sf. Dorothea din Viena.

XVI

CONSISTORIUL ORTODOX DIN SIBIIU

Corporațiunea sibiiană, care a pricinuit plecarea din Ardeal în «țară» a lui Lazăr, a fost consistoriul bisericei greco-neunite.

Cu acest consistoriu Lazăr se întâlnește întâia oară în 1806, la începutul anului. Consistoriul îl recomandă; și-i mijlocește stipendiul din fondul sidoxial. El se alcătuià din: Nic. Huțovici, vicar; Rudolf Tempian, director al școalelor neunite; Ilie Popovici, protopop al Sibiiului; Ioan Nandra, protopop al Turdei; Ștefan Marcu, paroh în Săliște; Bucur Bobeș, paroh în Sibiiu; și Aron Budai, notarul consistorial. Consistoriul se primenește însă; în 1809, în locul lui R. Tempian, intră G. Haines. Dela 1811 se adauge (interimal) Vasile Popovici, protopopul Mercurei. Dar schimbarea cea mare se face în 1812, când în consistoriu intră, ca episcop nou, Vasilie Moga și, ca membru al consistoriului, profesorul de teologie G. Lazăr. Din 1813 apare și protopopul Alexie Verzea, din Săcele, un cunoscător bun al împrejurărilor din Brașov, ca și G. Haines. In sfârșit în anii de criză 1814 și 1815 Vasile Moga se poate bizuì încă pe vechii: Ilie Popovici, B. Bobeș, Al. Verzea, protodiacon, și pe Anghel Furovici, care până acum fusese ajutor de notar (1809 —1812), asesor și paznic al ceremoniilor (1811), viceprotopop în 1814 și 1815, nu și pe Lazăr, care-i sta încă în față, dar ca adversar consistorialist și de concepții [1]).

Cine și-a adus aminte, în acest an de serbare a lui Lazăr, de acel sinedriu de preoți, pe care eu eram dator să-i scot din binemeritatul noian de întunerec, pentru ca să arăt și pe vinovați, nu numai vina incert localizată, undeva, la Sibiiu?

Plecând Lazăr, ce perdeà Ardealul? Această considerație merită să fie desvoltată.

Biserica românească-neunită erà reprezentată — la 1807 — de un vicar și 6 asesori consistoriali (8, dacă socotim și pe *notarius*, și pe *scriba)*, 33 (cu vicariul 34) de protopopi; și

[1]) Datele le-am cules din șematismul oficial al țării de pe anii citați. *(Calendare novum)*.

preoţi?, nu se ştie câţi. După L. I. Marienburg[1]) existau 991 de parohii ortodoxe (atunci sub 29 protopopi); cele mai multe parohii aveau numai câte un preot şi un cantor sau dascăl. Dacă admitem că bisericile cu câte doi preoţi vor fi fost cam a şasea parte, reese că preoţii ortodoxi erau vreo 1150. Invăţătorii erau 136. Adunând pe consistorialişti, protopopi, preoţi, cantori, învăţători ies la iveală vreo 2400 de oameni prin cari episcopul conduceà şi influenţà poporul: 2400 de oameni la dispoziţia unui talent ca Lazăr ar fi putut să însemneze mult pentru cultura ardelenească! Indepărtarea lui din locul care i s'ar fi cuvenit şi isgonirea din ţară a fost un păcat. Păcatul altora a devenit marele merit al lui Lazăr, care din «ţară» ne-a revenit în multiplicarea sa prin trei-patru generaţiuni de Români crescuţi în spiritul său.

XVII

TRECEREA MUNŢILOR

Descripţiile contemporane ale vieţii din Ardeal, la 1816, seamănă mult cu cele de astăzi. Din 1060 milioane de florini *Banco-Zettel*, în Ardeal circulau numai vreo 20 de milioane. Camăta înflorià; moralitatea scădeà; banul nu aveà preţ; preţurile erau mari; parveniţii îmbogăţiţi cereau onoruri; când, ca un trăznet, sosì reducerea notelor la a cincea parte a valoarei lor. Anul 1812 adaose: trebuinţele corpului de armată aşezat în Ardeal, transporturile de hrană în Bucovina, scăderea vitelor de muncă. Lipsiau acum, 1816: vitele, sămânţa, uneltele de lucru. An de an mizeria creşteà. Cuvântul cămătăresc italian *cinque per mese* îl înţelegeà oricine, zice Alois Batyàny dela care împrumut aceste ştiri[2]). Spre ruina totală a ţării se adause anul rău agricol 1816; şi foametea care i-a urmat, cu care numai cea dela 1602 şi 1603, din vremea lui Mihai Viteazul, s'ar fi putut asemănà.

---

[1]) *Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen* (1813), vol. I, p. 244. Vezi şi anexa VIII *Clerus G. R. non Unitorum.*

[2]) *Ansichten von Siebenbürgen,* 1818, p. 8 şi urm.

Se cereà o restaurare a țării; o așezare sănătoasă a țărănimei; un spor de cultură școlară, ca mijloc de îndreptare generală: In astfel de vremi consistoriul din Sibiiu își dase toată silința ca Lazăr să plece cât mai iute din țară! Plecând el lăsă în urmă o țară foarte posomorîtă.

Trecerea însăș, în Muntenia, sau, cum s'a zis acum, «descălecarea-i culturală», nu a fost nimic neobișnuit: Inaintea lui trecuseră alții; deodată cu el alții; alții și după el.

Trecerea în țară erà un curent mai vechiu. Erà chiar așà de vechiu, încât geografii apuseni ai vremei îl înregistraseră lămurit. Astfel îl înregistră faimosul — după Gatterer — întemeetor al geografiei statistice-istorice A. F. Büsching, care știà că Ardelenii preoți trec să învețe acolo a oficià ceremonii și a — *vorbi frumos românește*, dar nu și carte [1]). Trecând, unii rămâneau acolo; puțini dintre ei ajungeau în situațiuni înalte sau numai bune; alții se pierdeau în națiunea transcarpatină așà de adânc, încât nici nu li se mai știà de urmă.

In poziție înaltă ajunsese de ex. mitropolitul Iacob Stamate, trecut în Moldova la a. 1760; în bune poziții se aflau în București, în epoca lui Lazăr, Naum Râmniceanu cel născut dintr'un protopop trecut dela Jina în Muntenia, cam în acelaș timp cu Iacob; și arhiereul Ioanichie Stratonichia, amândoi contemporani cu Lazăr, iar Ioanichie atât de distins și de puțin cunoscut, încât cred că este bine să-i reproduc panegiricul rostit chiar de Eufrosin Poteca, panegiricul fiind caracteristic pentru refacerea bisericească, care se desvoltà alături de refacerea școlară a lui Lazăr [2]). Dintre cei trecuți cam deodată cu Lazăr, amintesc pe Ierotie, unchiul ep. Dionisie Ro-

---

[1]) A. F. Büschings *Grosse Erdbeschreibung* (Troppau, 1785), vol. VI, p. 249: «Sie haben sich vom Anfang an, da sie den christlichen Glauben angenommen, zu der griechischen Kirche bekannt, von der Zeit aber, da die Siebenbürger unter das Erzhaus Oesterreich gekommen, haben die Jesuiten allzeit getrachtet, sie an sich zu locken, und unter dem zweideutigen Namen der *graeci ritus unitorum* mit der römischen Kirche zu vereinigen. Der walachischen Geistlichen Geschicklichkeit erstreckt sich nicht weiter, als dass sie gut lesen und singen können. *Will einer es ja dem andern etwas zuvor* tuhn, *so geht er nach Bukarest in der Walachei,* lernt daselbst ein wenig gute Lebensart, Zeremonien, *und zierlich walachisch reden,* kömmt aber übrigens so unwissend zurück, als er dahin gereiset ist». — In *Neue Erdbeschreibung*, vol. I, 2, p. 1621 Büsching, repețindu-se, afirmă iarăș: «Bukarest ist eine Art von *hoher Schule für sie*».

[2]) Vezi *Anexa IX*.

manul, zice ep. Melchisedec, deci Ardelean ajuns dascăl al ţîrcovnicilor dela Antim, apoi profesor împreună cu Bălăşescu şi inspector «în cele din afară» al seminarului din Bucureşti (1838) [1]; şi pe Gheorghe S. Ardeleanu, care, la 1823, a romanizat şcoala lui Ionaşcu (Slatina) [2]. Dintre cei pierduţi iau ca pildă pe Alexie Popovici, dela Focşani, fecior de preot neunit, ştiind latineşte, nemţeşte şi filozofie, fost profesor în Ardeal, mort în Ruşii-de-Vede [3].

Aşadar, drumul lui Lazăr, spre Bucureşti, erà drum *bătut*. Deosebirea între el şi călătorii anteriori este că el erà mult mai bine pregătit, mai plin de concepţii, mai simţitor şi mai tare în a sa voinţă de a creà şi rodì.

Venind dela Braşov spre Bărcăneştii de lângă Ploeşti şi spre Bucureşti, Lazăr va fi gândit şi la necăjitul Ardeal rămas trist dincolo de munţi, şi la ce el scoborà din munţi, închis în inima sa: la duhul ardelenesc — încă *numai* ardelenesc — care se alcătuise de vreo patruzeci de ani. Despre duhul acesta trebuie să intercalez aici o consideraţie, care lămureşte pe Lazăr.

Incepând de pe la 1780 tipăriturile româneşti dela Viena sunt neîntrerupte, an de an. Se simte încă efectul libertăţii de tipar iosefiniste; între 1794—1795 râul tiparului vienez seacă; Sibiiul iea locul Vienei, pe când Bucureştii şi Iaşii, ca şi Blajul, dau puţine opere, mai ales bisericeşti; Buda începe a fi mai sprintenă abià de pe la 1804. Până ce Lazăr va îndrăznì să tipărească şi el nişte versuri rele (1806), din ora-

[1]) V. A. Ureche, *Istoria şcoalelor*, vol. I, p. 111, 113 şi 133; Melchisedec, în *Analele* academiei, s. 2, anul II, 4, p. 26; *Almanahul Statului* pe a. 1838; *Kiriakodromion* tipărit de el la 1831.

[2]) Gheorghe S. Ardeleanu s'a născut în satul *Vinţi*, comitatul Turdei din Transilvania, pe la anul 1791. Erà un bărbat înalt şi voinic. «*A venit în România odată cu G. Lazăr*, care aduse cu sine (? G. B. D.) o pleiadă de mai mulţi tineri Ardeleni, pe la anul 1816». Stabilindu-se în Slatina se căsătorì cu văduva lui Marin Cojocarul care-i născù pe viitorul ministru şi academician (1871—1909) P. S. Aurelian. *Elevi* ai lui Gheorghe Ardeleanu au fost: Alexe *Marin*, Dimitrie *Iarcu*, I. S. *Ionaşcu* ş. a. Profesor a fost dela 1823 până la 1835 (anul morţii). După G. Poboran *Istoricul oraşului Slatina*, p. 196—197; şi *Istoricul şcoalei primare de băeţi No. 1 Ionaşcu, din Slatina* (1897), p. 9.

[3]) La 1831 Eufrosin Poteca recomandă pe *Alexe Popovici*, Ardelean, fiu de preot neunit, ştiind latineşte, nemţeşte, filozofie, care fusese profesor de gramatica română şi aveà certificat dela Direcţia şcoalelor naţionale neunite, ca profesor la Focşani. (V. A. Urche, *Istoria şcoalelor*, v. IV, p. 234). La 1838 Eforia anunţă moartea lui, prin *România* No. 272, p. 1088. (Murise în August, în Ruşii-de-Vede) şi chiamă pe «oricare din rudele numitului profesor va aveà dreptul de a fi clironom»!

șele arătate apar: R. Tempea cu gramatica, Molnar cu retorica și istoria universală, Clain cu legile firei și cu logica, Ţichindeal cu fabulele; și pe lângă ei scriitorii cei dragi poporului: Barac cu Arghir și Aron cu patimile lui Isus și cu Tisbe. Acum (1808) versuitorul Lazăr va fi devenit și mai atent la lumea în care — versurile sunt o dovadă că — voià să intre. Acum cantitatea cea mai mare de scrieri curgeau spre noi dela Buda, în vreme ce Bucureștii și Râmnicul tăcuseră aproape desăvârșit, iar Iașii împărțiau cu mânăstirea Neamțului puținul bisericesc care-l produceau.

Dar dela Ardeleni, pe lângă edițiile noui din Arghir și din fabulele lui Ţichindeal, venià acum Petru Maior, cel dela 1809 (bisericește), iar dela 1812 până la 1816 cu istoriile sale, cu polemicele sale: animadversiuni, reflexiuni și contemplațiuni. In ajunul plecării sale, Lazăr asistase la creșterea conștiinței românești, care, în *el*, cunoscător bun al vieții romane, om într'o situație care-i cereà să fie educator, om simțitor va fi crescut mai mult decât într'alții. Valurile mândriei naționale înălțate de suflarea lui P. Maior băteau până în Carpați; pe partea lor sudică s'au scurs mai puține; dar cu Lazăr ele s'au dus până la București, izbucnind în convorbirile cu boierii, în lecții, în discursuri. Lazăr duceà cu sine și idealul național făurit de Ardeleni.

In București idealul acesta se oprì în fața idealului grecesc stăpân pe capitala Munteniei.

XVIII

GRECISMUL IN ARDEAL

Biografii lui Lazăr cel *de dincoace de munți*, ajungând să povestească fapta lui *de dincolo de munți*, înfățișează lucrurile astfel ca și cum Lazăr nu ar fi avut nici o deosebită pregătire pentru fapta sa, nici o *bănueală că fapta îl așteptà* poate. Eu nu cred că el nu a bănuit-o. Deaceea aduc aminte: Chestiunea greco-română erà bine cunoscută în Ardeal. Ea, acolo, nu trecuse munții numai în formă de știri de gazetă ori de povestiri de călători; ea trecuse real, cu Grecii pripășiți și acolo,

organizați, în Sibiiu, lângă Avrig; în Brașov. Cu companiile grecești privilegiate trecuse și cultură grecească-nouă, nu multă, dar tot activă și țanțoșă ca și la București sau la Iași. Athosul, care mistuià multe venituri mănăstirești din țară, erà viu și în Brașov! Și în Sibiiu!

Școala *grecească* din Brașov, unde se propuneà limba neogreacă, propuneà și limba grecească veche. Ea aveà trei clase. Dascălul celei de-a treia aveà leafă anuală de 600 fl., și, părându-i puțină, cereà 800 fl. Dascălul al doilea, al clasei a doua, erà un ieromonach dela muntele Athos; călugăr dela Athos erà și dascălul clasei I-a, un ierodiacon [1]). Drept este, că elevii nu erau mulți; la 1804 clasa I și II (împreună) aveau 34 de capete, băieți și fete, care nu erau despărțite de grecușorii școalei.

Școala *românească* din Brașov erà dotată mult mai slab.

Prin anii 1797—1800 Grecii brașoveni deslănțuiseră o luptă contra limbei românești. Eroul român al luptei fusese popa Haines, cum îi zice cronicarul săsesc Herrmann [2]). Chestiunea erà aceasta: Se zidise noua capelă din oraș și la ea se instalase un preot *român*, susținut de episcopul român. Grecii doriau să-l scoață pe preot din locuința bisericei și să-și stabilească dreptul de patronat asupra capelei. Curtea imperială îi refuză.

Ei stăruiră înainte. Atunci guvernul cerù (în 1792) ca Românii orașului să fie întrebați, dacă voiesc să rămână cu preotul român ori — primesc pe cel grecesc? Majoritatea votanților o avù preotul român. Dar în 1796 Grecii tot răușiră să înlăture pe capelanul român; și anume prin intervenirea negustorului Hagi Panaiot Nica, care făgăduì că, dacă se admite capelanul grecesc și casa se curăță de cel românesc, el dăruește 20.000 de fl., pentru ca să se clădească școală nouă. Curtea, acum, primì și aduse o hotărîre, care: predà Grecilor capela, lăsând-o însă liberă și altor ortodocși, de orice nație, locuitori în oraș; impuneà Grecilor întreținerea ei; și permiteà ca Grecii să-și aleagă preot adus din mănăstirile Greciei, dar cu câteva condiții care însemnau tocmai contrarul dela ce Grecii obți-

[1]) L. I. Marienburg, *Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen*, Hermannstadt. 1813, vol. I, p. 223.
[2]) *Das Alte und Neue Kronstadt*, publ. de O. Meltzel, vol. II, p. 566.

nuseră în «țară»: Capelanul grec se va ocupà numai cu păstorirea religioasă; nu va întreține relațiuni cu străinătatea; nu va trimite milă în țări străine; și nu se va amestecà în afaceri politice. Firește, în astfel de condiții capelanul român devenià de prisos, iar Românii trebuiau să se mulțumească cu bisericile din suburbii. Canonicește capelanul grec trebuià să se supună episcopiei dela Sibiiu.

Magistratul orașului înștiință și pe Români, și pe Greci. Dar capelanul român, popa Haines, nu voì să părăsească domiciliul. Ca mijloc de a-l izgonì de-aici, Nica refuzà să depună banii încă nedepuși și să scrie cerutele *Fundationales*, care le dorise guvernul. Nica erà bătrân; el nu trebuià să moară subit, fără a scrie și a subscrie actul de donațiune; deaceea Grecii cerură, contra lui Haines, intervenția magistratului. Deșì episcopia susținea pe Haines, oamenii magistratului trecură și peste opunerea acestuia și, în toiul iernii, îi scoaseră ferestrele din țâțâni și-l siliră să iasă din casa înghețată. Curtea aprobă procedura magistratului, adăugând porunca aspră, că de aici înainte — din Mai 1797 — în biserica grecească cea nouă românește nu trebuie să se mai slujească nici în sărbători! Și astfel Grecul-popă, intrând în toate drepturile acordate, depuse jurământul de credință către împărat.

Cronicarul sas afirmă că luptătorul G. Haines erà o «creatură» a episcopului G. Adamovici, care-l și numise administrator al bisericilor române din Brașov; și că erà mândru, îndărătnic, sgârcit. Va fi avut el cusurul său; dar înfrângerea lui a fost o înfrângere a episcopiei române dela Sibiiu, o oprire a întinderei autorității românești, o mărginire a limbei românești.

G. Haines este identic cu acel Haines din consistoriul sibian, care s'a mutat la Sibiiu în a. 1809, ca director al școalelor neunite din principat; și pe care noul membru Lazăr, îl găsește, la 1812, în consistoriu, unde îi devine coleg. Eu par'că-l văd pe doctorul Lazăr, dascălul teologilor și pe energicul fost preot militar al regimentului Benyovszki, cum povestesc despre umilitoarea pățire a capelanului dela Brașov și despre învingerea negustorului Nica: Amândoi vor fi fost de acord că *in nuce*, în Brașov, se desvoltase chestia grecoromână a principatelor.

Iar cât despre școala grecească anume, Lazăr o cunoșteà, de sigur dela Viena, unde grecismul desvoltà, chiar în timpul său, o activitate bine cunoscută Un scriitor sas își luase, însă, povara să o descrie și libertatea să o disprețuească într'o scriere apărută în Sibiiu, la 1805: Scriitorul erà înțeleptul doctor sas Andreas Wolf, căruia, petrecând în Moldova, nu-i scăpase nici alterarea caracterului român-vechiu prin vițiile fanariotice, nici slăbiciunea culturii școlare-grecești, în domeniul căreia el nu întâlnise nici un geograf, nici un istoric sau arheolog, nici un *matematic* și nici un *filozof* de valoare. Cred că am dreptul să bănuesc că un spirit enciclopedic, ca Lazăr, va fi răsfoit și pe acest Wolf. Dacă Lazăr a văzut pagina despre filozofi și matematici, a făcut de sigur ochi mari. Și dacă nu-l va fi cetit, — Wolf nu erà singurul izvor de-a cunoaște țara: La Sibiiu, cu relațiile lui multe și de tot felul, cu poșta-i săptămânală regulată către București — țara erà bine cunoscută.

Lazăr *știà bine în ce țară se duceà* la 1816.

XIX

MUNTENIA IN TIMPUL LUI LAZĂR

Când a venit Gheorghe Lazăr,
tot erà *degenerație* și *amorțeală*».
I. ELIADE,
în *Curierul românesc*, 1839, p. 256.

Ion Eliade a spus adevărul: Toate izvoarele literare și documentare confirmă fraza lui lapidară. Insă eu nu voiu face aici o descriere amănunțită [1]).

Din 1814, luna Iulie, erà profesor la Sf. Sava F. G. Laurençon, persoană «distinsă și cu știință», zice învățatul boier Grigorie Brâncoveanu, zice și dascălul grecesc Vardalah [2]), cari îl recomandară pentru istoria morală a filozofiei și geografie. Până să vie Lazăr, doi ani de zile Laurençon a putut observà Muntenia, despre care a scris. *Cum vedea Laurençon*,

[1]) Descrierea amănunțită o rezerv altei lucrări.
[2]) V. A. Ureche, *Istoria românilor*, vol. X A., p. 346.

vedeau probabil toți dascălii de la Sf. Sava. Deaceea, pentru a arătà în ce țară mergeà Lazăr, extrag întâiu scurt câteva caracterizări din Laurençon, știind că oricâte altele aș adăugà, toate l-ar confirmà; și apoi îl adaug cu o confirmare documentară, anterioară și posterioară intrării lui Lazăr în București.

După Laurençon: Intr'o țară de o fecunditate uimitoare creșteau, în câmpuri și pe dealuri, toate felurile de grâne, fructe, vinuri; iar munții erau acoperiți de păduri superbe. «Natura nu refuzase nimic acestei țări bogate și nenorocite», care nu-și puteà exportà bogățiile. Stăpânirea străină o sărăcià; dar o și demoralizà. Vodă erà un străin și un storcător pentru alții și pentru sine. Ca o pânză de paianjen Grecii se întinseseră peste toată țara, în slujbe, în moșii (ca proprietari și arendași), în biserici și mânăstiri, în școale. Boierii părăsiseră arendașilor țara și se concentraseră la București, la școala relelor năravuri, cu care trăiau de mult. Revolta sufletească a boierimei mici nu găsià mijloace de explozii folositoare. Iar cât despre cultura boierilor, ei erau moleșiți, leneși, învrăjbiți, cu puțină creștere, rău înrâurită de sclavii lor Țigani, superstițioși ca și poporul, ca și acesta crezând în vrăji, strigoi, fie chiar boieri de mâna întâia. Cam tot așà de luminat erà și clerul. «Este greu să găsești, în Europa, un cler mai incult mai superstițios și mai desfrânat decât al Munteniei. După slujba bisericească, întâlnirile sale regulate se văd la cârciume și la localuri de prostituție. Demnul și respectabilul mitropolit Ignatie voise să întâmpine aceste abuzuri întemeind un seminar în București; dar împrejurările îl siliră să plece în 1812, iar planul său fu părăsit». Magistratura erà părtinitoare și crudă; funcționau încă mijloacele de tortură. Negoțul erà pătruns de străini, ca și meseriile. Iar țăranii erau robi. Ce cultură de carte puteà să existe într'o astfel de lume? Circulau foarte puține cărți; puține se cumpărau; erà fericit librarul care puteà să vânză câteva romane. Erà o lume lipsită de interese înalte și deaceea ușor ea cădeà în nedemnitatea unei vieți de oroare [1]).

[1]) *Nouvelles observations sur la Valachie,* Paris. Maiu 1822.

După documente [1]: Pe când Lazăr se entuziasmà, la Viena, de Francezi și de împăratul lor, la porțile Bucureștilor bătea spaima care mergeà înaintea armatelor rusești, iar înlăuntrul orașului se întindeà desordinea (1806, Decemvrie). Simțind că armata turcească este slabă și că nu se va puteà unì în Polonia, cu a lui Napoleon, dușman al Rușilor, rusofilismul isbucnì energic. Vederi curagioase nu existau. «*Boierii* și alții erau o rasă neînsemnată, *fără caracter*, *fără principii*»; din svonuri grave ei făceau glume. Marii boieri, stâlpii, fugiseră la Brașov. Și totuș, de principii și de cinste erà nevoie, cum notà Lamare: «Provinciile acestea au mare nevoie de a fi guvernate altfel decât sunt guvernate. Desordinea, anarhia, furtul sunt aici la culme, ***mai ales din partea boierilor dela cârmă***».

Firește balurile, prânzurile, date de «corpul boierilor», comandanților ruși erau suprafața înțelegerilor tăinuite dintre opresorii interni și străini, veniți cu gândul de-a cucerì. Iar în vreme ce țăranii, striviți și de unii și de alții, băteau zilnic la poarta casei ori cancelariei *franceze* plângând și implorând în zadar ajutorul consulului contra celor ce le furau ultima văcuță, ultimul miel, ultimul pui [2]; în vreme ce influența franceză nu mai însemnà nimic (1808, August), boerimea petreceà: «Este drept», continuà Lamare, «aici domnește liniște, dar aceasta este liniștea, dacă nu a mormintelor, cel puțin a opresiunei, a mizeriei și a despopulării. In *orașe*, fetele și femeile *boierilor* petrec la balurile și mesele care li se dau; părinții și bătrânii, simțind cum zilnic le scad veniturile, se plâng foarte amar și spun în gura mare: Dacă Rușii mai rămân în țară vreo șease luni, noi și țara suntem pierduți fără mântuire» (1808, August). Sodoma aceasta o mântuì de un atac turcesc, care-i purtà gând rău, generalul Langeron.

Prin Brașov și Sibiiu consulul austriac trimeteà la Viena informațiuni precise; spre Viena începuseră a plecà, în refugiu, și Românii. Cazacii păzeau granița de către Ardeal, de teamă că, fără considerație la rusofilismul Sârbilor și Grecilor din

[1]) Hurmuzachi, *Documente*, XVI, p. 805, 816, 823, 838, 843, 864, 867, 871, 944.

[2]) Lamare către Champagny: Il n'y a pas de jours où je ne trouve à ma porte ou à celle de ma chancellerie, *dix paysans valaques* pleurant et implorant vainement mon secours». Hurmuzachi, *Documente*, XVI, p. 834.

Ungaria, Austria ar puteà interveni. Nesiguranța dela granițe și excesele rusești redeșteptară, la un moment încărcat, pe contrarii Rușilor, cari continuau a stoarce țara: *O! Monseigneur*, exclamà Ledoulx, *comme cette nation est détestée ici! Comme tous les Valaques désirent de changer de maître!*

Atunci câteva sau multe decorații de Cruci-Vladimir căzură pe piepturile boierilor din Divan (1810, August); Rușii făgăduindu-le crucea, încurajau alipirea boerimei!

Aceasta nu îndreptà situația deplorabilă a țării. Mai mulți dintre boierii de căpetenie se pregătiau (în August, 1810) să plece la Viena — unde Lazăr erà, de sigur, bine informat despre suferințele Moldovei și Munteniei, despre care se scrià. Erà timpul în care boerimea începeà a crede că nu este cu putință, ca provinciile române să cadă în mânile Rusiei. O protestare clară a Vienei făceà ca acea îndoeală să se întindă; agentul ei la București vorbià energic cu Rușii. Erà acum prin Septemvrie 1810. In Noemvrie, la București, se știà că Viena întărește cu trupe granițele Transilvaniei; și că Rușii vor așezà o linie de observație dela Hotin până la Adjud.

Lazăr erà de mult în Ardeal (din April 1811), când Rușii întăriau paza graniței, încât nici musca să nu treacă nevăzută, cum scrie Ledoulx, ale cărui depeși începuseră a se bucurà de protecția generalului austriac din Transilvania. Aici regimentele *românești* de graniță se mișcară, ca și celelalte, ajutând *și* ele la salvarea unui interes românesc transcarpatin.

Norocul schimbăcios al lui Napoleon slăbì însă iarăș credința în el. Țara plângeà răni adânci; o răpire fatală întregei vieți a Moldovei completă nenorocirea.

Peste câtva timp de puțină reculegere Lazăr trecù munții.

Pe-atunci Bucureștii adăpostiau vreo 1.000 de familii boierești și vreo 5.500 de familii cari plătiau contribuție; vreo 2.000 de muncitori, în total cu vreo 63.000 de suflete. Restul,

până la 65.540 de suflete, erau străini. Totalul erà mai mic decât fusese în vremuri de liniște [1]).

In această țară, în această capitală se scoborî Lazăr, având norocul să se întâlnească cu *excepțiile* vieței muntenești, cu alesele și aleșii acelei lumi, cu —excepțiile!

Pentrucă, altfel, totul erà amorțeală și, mai ales, degenerație.

Firește, curentul vechiu curgeà înainte. Stând în mijlocul lui, Lazăr îl observà; vorbià despre el; dar nu-l puteà îndreptà.

De pe urma ocupației rusești rămăsese în țară un indiferentism înspăimântător, rezultat organic al lipselor și umilirilor. La un moment propria nevoie impuse ideea ca nici Românii ardeleni, rupți de foamete, să nu mai fie primiți în țară, ea însăș flămânzită. Amorțeală și deoparte, și de cealaltă a Carpaților! Deaceea anul 1821 însemnă o nouă cădere morală, pe care numai țăranii mai fuseră în stare să o scuture într'un fior revoluționar. Restul, cu puține excepții, zăceà în demoralizare. Vieața de stat, administrația, justiția fuseseră desființate. Vieața familiară însăș, înjosită iarăș. «Prostituția (iarăș) erà la culme (1822, 6 Iulie). Nici o clasă nu face excepție; și nu este rar să vezi mame de familie părăsindu-și bărbații și copiii pentru a se da Turcilor. Unele au îmbrățișat chiar religia mohamedană și au împins delirul sau spiritul de răsbunare contra familiilor lor până la asasinatul bărbaților sau fraților prin nouii lor amanți. Casele boierilor absenți au devenit case publice de destrăbălare, în care Turcii trăesc cu aceste nenorocite.»

Lazăr ce puteà face? Ce făcù, ne-a spus numai P. Poenaru: făceà și critica *moravurilor*. «Acolo» — la cursuri, scrie Poenaru — «*nu cruță nici o faptă neomenească din barbariile privilegiaților de p'atunci*; *o atacà în frunte și o încărcà de epigrame cu îndrăsneala ce-i inspirà geniul*».

---

[1]) *Tot acolo*, p. 1079.

XX

BĂRCĂNEŞTII

Se pare că vieaţa morală (sau mai bine: imorală) a ţării atinsese chiar şi familia care-l aduse pe Lazăr din Braşov la Bărcăneşti şi la Bucureşti.

Boeroaica ce-l culese dascăl particular al fetelor sale şi al fiilor săi se numià Ecaterina logofeteasa Bărcăneasca, o văduvă, fostă soţie a lui Enache, vel logofăt. In 1819 ea aveà o fată măritată, două nemăritate şi doi feciori.

Dintre ei mai cunoscut este Scarlat, câtva timp şcolar al lui Lazăr [1]). Şt. Greceanu arată modul romanţios cum Scarlat s'a cununat (1832) cu Elena Caragea. Eu pot aduce aminte că, în urma lucrării comisiilor cercetătoare, de control, numite de generalul Kisseleff, Scarlat, comis, a fost destituit ca funcţionar «necinstit şi fără mustrare de cuget», precum se exprimă comunicatul oficial al stăpânirii [2]). De durerile destituirei Scarlat se mângâie cununându-se cu Elena Caragea. Curând după aceea un izvor ni-l arată făcând, în sat, biserică şi şcoală [3]). La 1836 Scarlat erà ocârmuitor în Prahova [4]).

Despre Bărcăneşti în raport cu Lazăr, nu se ştie nimic. Eu cred că la Bărcăneşti Lazăr nici nu a zăbovit mult, astfel că şi «necinstitul» dela 1830, «fără mustrare de cuget» a fost numai pe proprie răspundere, nu şi pe a dascălului său.

Singura dovadă — până acum cu putinţă — că Lazăr nu a stat *mult* la Bărcăneşti o pot derivà din I. Eliade.

După Eliade (1839) Lazăr, înainte de anafora, «mai mult de un an se apucase de profesia ingineriei»; şi *ca inginer* făcù cunoştinţă cu C. Bălăceanul. Calculând dela *întâia* anafora în urmă, adică dela 15 Dec. 1817, ajungem dincolo de 15 Dec. 1816, în Noemvrie, în Octomvrie 1816.

---

[1]) Şt. Greceanu, în *Genealogiile documentate ale familiilor boiereşti*, vol. II, p. 237 şi 238.

[2]) Publicat în *Curierul românesc* din 11 Februarie 1830, p. 393. Despre comisii, vezi p. 387 şi 401. Deodată cu Bărcănescu se mai destituiseră: doi Cuţarida, un Rădulescu, un Corlătescu, un Apostol, un Vlăiculescu, un Crăciunescu, un Saionopol, pentru «catahrisuri».

[3]) Iosif Genilie în descrierea ţării româneşti, în *Almanahul Statului* pe a. 1837, p. 187; şi în geografia sa.

[4]) *Almanahul Statului pe a. 1836*, p. 54.

Logicește eu conchid, așadar, că la logofeteasa Bărcăneasca Lazăr nu a *putut* sta mult timp.

Merg chiar mai departe; și exprim convingerea că, alăturea cu ingineria *sau* între dăscălia (anterioară) dela Bărcăneasca și inginerie (posterioară), el a încercat să fie dascăl public, într'o formă greu de precizat [1]).

XXI
LAZĂR CA GEOMETRU

Christian Tell are despre Lazăr (la 1816—1818) o vorbă foarte semnificativă: «Lazăr *se da* ca *geometru*» [2]).

Lui Tell îi rămăsese în minte un cuvânt auzit, de sigur, dela Lazăr: *Geometra* erà, în Ardeal, o slujbă comitatensă, inginerească. Fiecare județ aveà geometrul său. Astfel, în 1807, geometri ardeleni erau (după anuarul oficial): C. Steinbach în Alba superioară și în Făgăraș; I. Kovács, în Alba inferioară; G. Pasztohi de Oradea-Mare, în Târnavă; Fr. Kovàcs, în Turda, etc. Pasztohi nu erà singurul nobil ajuns geometru. Nobilii, chiar nobilelele erau și poștari sau poștărițe — de ex. Iosif Brukenthal, la Sâmbăta; pentru ce nu ar fi fost și geometri, în posturi de mare importanță? Dar pe atunci nu existau politehnice sau școale de poduri și șosele; geometrul își primià educația sa în gimnasiu și în liceu. Aceasta erà o pricină mai mult ca matematica să devie practică; ca geometria și, în special, trigonometria să fie tratate în vederea folosului care-l vor aduce lumei. *Norma regia* prescrià expres aritmeticei și geometriei, din clasele gramaticale încă; aritmeticei: *illustratio per multa exempla in vita civili occurentia*; în humanități, aritmeticei: *tota recoletur cum adplicatione ad exempla vitae futurae etiam difficiliora*; iar geometriei, să dea elemente *ad artes et futurae vitae usum iis*, *qui ad philosophiam perventuri non sunt*, *valde utilia*. Din capul locului cursurile aveau în vedere trebuințele vieței; iar geometru oficial erà

[1]) Forma a *putut* fi: o școală în casă boierească, cercetată de fiii mai multor case boierești.

[2]) In *Familia* dela 1865, p. 122.

ales, firește, cel ce da probe că se pricepe bine la meșteșugul măsurării pământului. Lazăr se pricepeà prea bine; dar cine l-ar fi *ales* pe el, funcționar geometric, în Ardeal, unde slujbele erau rezervate nobililor? Insă în București, simțindu-și cunoștințele sigure, el se puteà *da* ca *geometru*, cum zise Tell.

Văzând, probabil, că traiul de profesor particular este greu; că geometrii sunt în «țară» specialiști căutați, a *oferit* serviciile sale; ele i s'au primit; și, din întâmplare, cel ce i le-a primit a fost un Român verde, care a ascultat și alte sfaturi de ale lui Lazăr, nu numai sfaturile geometrice[1]).

XXII
ȘCOALA DELA 1816

O chestiune foarte importantă, care trebuie lămurită, este aceasta: La 1816 Lazăr a predat public sau nu a predat? La 1816 a început sau nu apostolatul culturii naționale?

I. Eliade Rădulescul scrise odată [2]): «Până la mișcarea lui T. Vladimirescu nația română se aflà într'o stare mai de inerție, de somnulență; *impulsia o didese* mai dinainte încă, *dela 1816*, Georgiu Lazăr, însă *foarte debilă*, ca dela un om *particular* și persecutat». Textul ar permite interpretarea că dascălul *particular*, începuse a lucrà dela a. 1816, dar atunci, suferind persecuții — cu puțin succes.

Altădată, I. Eliade-Rădulescul scrise despre acelaș an [3]): «Dar ca să se-desăvârșască Grămmatica rumânească, n'au fost destul ca să fie făcute aceste Grămmătici; era de trebuință și de nevoe ca să se-pue și în lucrare, dânduse în mâinele copiilor prin școli; și împvățători cu ei din preună asupra acestor Grămmătici să facă analisul limbi atât grămmăticește cât și loghicește; și în cât pentru aceasta București se-pot făli; pentru că încă *dela anul 1816 s'a-deschis aci școlă românească*

[1]) Măsurile de lungime se studiau stăruitor prin exemple, cari țineau seamă și de măsurile țărilor vecine (Muntenia, Ungaria). Vezi ca exemplu Joseph Leonhard *Lehrbuch zur Beförderung der Kenntniss von Siebenbürgen*. Hermannstadt, 1818, p. 368—396.

[2]) In *Curier de ambe sexe*, ed. II, vol. III, p. 317.

[3]) *Gramatică românească*, 1828, p. XXXI—XXXII.

în care să se-învețe Grămmatica și științele în limba rumânească, unde cel dintâiu profesor care a-aruncat întrînsa cele dintâiu seminți spre luminarea Rumânilor *a stătut fericitul* Arhidiaconul și Doctorul în teologie și legi *Georgie Lazar*, a căruia pomenire trebue să fie de mult preț la toți Rumâni. El aci a început a croi muzelor haine rumânești și a învăță Matematica și Filozofia în limba patrii la anul de sus numit până la 1822. Intr'această școală și-a luat începutul și aceasta Grămmatică și s'a pus în lucrare». Cu alte vorbe: la 1816 doctorul Lazăr începuse cu gramatica românească, dar și cu științele; iar aceasta se mărturisește din proaspătă memorie, numai *la doisprezece ani* după ce fapta fusese săvârșită.

I. Eliade-Rădulescul mai adauge că *oda* lui Barbu Paris Mumuleanu, *râvnitoare spre învățătură*, a fost adresată întreprinderii lui Lazăr. El zice [1]: «Pela sfîrșitul domniei lui Caragea se întemeiase școala rumânească în sfântul Sava, subt răposatul Georgie Lazăr. Acest frumos început îi dete pricină a compune oda ce se vede *în capul unicii sale broșure* ce a publicat în anul *1817*, în care se văd și unele din încercările lui cele dintâiu poetice». Caragea (Ioan) a domnit până la 12 Octomvrie 1818; pe la «sfârșit» ar puteà privì și fundația din 1818; însă această interpretare nu o admite precizarea că oda a fost publicată la *1817*, preamărind fapta din 1816.

V. A. Ureche cunoaște afirmațiile, dar rămâne nelămurit; deoarece odată afirmă că «din documente inedite, descoperite de el, rezultă că Lazăr *n'a* putut deschide școala în 1816, ci mai târziu» [2]; dar, de altă parte, admite și el [3] (ca și Gaster, în *Grundiss*-ul lui Gröber) că oda este dela 1817.

Oda lui Mumuleanu, apărută la 1817 și repețită la 1822, în *Rost de poezii*, nu-i prea transparentă; totuș o parte din versurile ei ne invită să conchidem la un învățământ cu tendințe superioare:

---

[1]) In prefața la *Poezii ale lui Paris Mumuleanul*, București, 1837. p. III; în *Curier de ambe sexe*, ed. I, p. 89; ed. II, p. 89.

[2]) *Istoria școalelor*, vol. IV, p. 194.

[3]) *Tot acolo*, p. 212.

Fraților simpatrioți
Un veac nou ni s'au ivit
Cu bune lumini spre toți,
Științe au înflorit —
Rostul *cel de mult ohtat*
Astăzi la toți s'au ivit
In faptă învederat. —
Tineri, bătrâni, îndemnând,
Patria s'o folosim,
La izvor *nou* alergând
Științe să dobândim. —
Pild'avem pre Europei —
Astăzi s'au descoperit
Un izvor prea minunat —
Etc.

Mumuleanul adunase în sine tari ecouri ardelenești; cărțile populare, scrise de Ardeleni, se vânduseră în țară mai mult decât în Ardeal[1]); ele vor fi ajuns și la Slatina lui Mumuleanu, de unde el pornì spre București, pentru a le adauge aici și a le revărsà răsunător, puternic, în prefața sa dela 1825. Din acest fond vechiu s'ar explicà căldura odei prolixe, care nu a fost în stare să exprime toată căldura.

Conchid astfel că la 1816 Lazăr trebuie să fi făcut *întâia* sa încercare *particulară-publică* (deci: cunoscută, anunțată), independentă, pe care mă·abțin de a o precizà numai cu ajutorul fantaziei, deșì *analogiile* reale ar ține fantazia în marginile posibilităților.

XXIII

PROTECTORII LUI LAZĂR

Profesorul particular public și inginerul Lazăr a atras atenția. In domeniul școalei grecești, tocmai atunci, se petreceà o mișcare foarte vie, agitată; apărând alăturea științele în limba românească, senzația nu va fi fost mică în Bucureștii grecizați cu deplin succes.

Din textele cunoscute până acum reese că, după Bărcănești, din a căror familie a pornit faima dascălului ardelean, întâiul care l-a însoțit cu stăruința sa a fost poetul Iancu Văcărescu.

---

1) *Bibliografia românească*, vol. II, p. 520 (prefața lui V. Aaron, din 1808).

Deoarece însă clar în cronologia protectorilor *nu* se vede, îi voiu aprecià pe rând, fără a puteà să conchid precis la influențele reciproce, care-i adunà pe lângă Lazăr.

Grigorie Ghica Vodă a fost un sprijinitor influent. Tradiția Sfântului Sava nu l-a uitat repede. La 1839, de ex., efemeriul colegiului, fostul protopop Ioan, spuneà în *dedicația* la *Istoria vechiului testament* că el fu cel «întâiu domn pământean și cel întâiu întemeietor al acestor școli». I se da multă cinste! [1]) Lazăr însuș, în apelul la abonarea matematicei (1822) spusese numai că providența deșteptă «*mai ales trei duhuri românești*», pe: banul Grigorie Dimitrie Ghica; vornicul mare Constantin Bălăceanul; și vornicul Gheorghe Golescu, cari au fost pricină de s'a deschis școala academică. Banul erà înrudit cu Bărcăneștii; și ni-l putem închipuì ca cunoscut din capul locului, vechiu, al lui Lazăr.

Dacă I. Eliade *trebuie* crezut, când vorbește despre oamenii pe cari i-a cunoscut perfect, atunci trebuie să conchidem că al doilea sprijinitor energic, care l-a cunoscut pe Lazăr, *curând după sosire*, a fost *Iancu Văcărescu*. Textul lui Eliade ne obligă să ni-l închipuim pe acesta întovărășit de Lazăr și, pe amândoi, pledând banului C. Bălăceanul dreptul limbei românești, să zicem: în casa lui din ulița Șerban-Vodă, în cerdacul lui, pe cărările marei sale grădini. Textul este acesta [2]): «Aliat prin demna sa suror Maria cu familia Bălăcenilor, al cărora cap erà Banul Constantin, efor al școalelor sub beiul Caragea, poetul Ioan Văcărescul făcù cunoștință cu reposatul întru fericire George Lazăr, ce atunci venise persecutat din Transilvania; și *știură* amândoi a *deșteptà* nobila ambiție a banului Bălăceanul, spre a întemeià în Sf. Sava prima școală de matematice, de filozofie și de teologie în limba română. Câte produse aceà școală se știu de toți. *Fără Ioan Văcărescul nu s'ar fi putut inspirà Constantin Bălăceanul*; și fără acesta George Lazăr n'ar fi avut unde să-și plece capul între frații săi în România dominată de fanarioți și administrată de Ro-

[1]) Macarie (dascălul școalelor de musichie în limba patriei), în tomul al doilea al antologiei, pune mult temeiu pe ce Ghica a făcut «*îndată* după suirea în scaun».

[2]) I. Heliade Rădulescul, *La înmormântarea reposatului Ioanne Văcărescul. Oratio funebră*, București, p. 10—11.

mâni degenerați, cărora le erà rușine a vorbì și a cugetà românește și cari *strigà în divanul domnesc* că este peste putință a se predà științele în limba română. Fără Lazăr și aceà școală, noi, până astăzi, n'am fi avut conștiința de ceeace am fost, de ceeace suntem și de ceeace am puteà devenì». Iancu Văcărescu erà pe atunci un tânăr înfocat de vreo 24 de ani și cunoscător bun al Vienei, dela care și Lazăr venià. Văcărescu știà mai bine decât Lazăr cine este — banul; și-l va fi dus *el* la banul.

La 1816 boierul *Constantin Bălăceanu* erà de 52 de ani, deci om în toiul vârstei bărbătești [1]). El fusese contemporanul unei generații a veacului XVIII (anii 1770—1800) și al altei generații a veacului XIX (1800—1830); încălecà două veacuri, întorcând unuia, celui fanariotic, spatele, iar fața îndreptând-o spre viitorul mijitor al țării. După necrologul din *Curier* el pare a fi fost aderentul cel mai cald al lui Lazăr.

Mărturisirea *Curierului*, scrisă la opt ani după moartea lui Lazăr, o întărì Petrache Poenaru, la douăzeci de ani după moarte, spunând că școala s'a întemeiat sub «*patronatul* răposatului boier patriot, banului Constantin Bălăceanu» [2]).

Lazăr însuș a dat permanent o dovadă că simțià multă recunoștință: Intr'o scriere postumă I. Eliade-Rădulescul ne-a spus că Constantin Bălăceanul erà singurul boier căruia mândrul Lazăr îi ziceà: *Măria Ta* [3]). Erà un omagiu personal. Omagiul public Lazăr i l-a adus în apelul de subscriere la matematica sa, apel în care C. Bălăceanul a fost numit «*mângâierea compatrioților*» și «*podoaba patriei*».

Să precizăm însă și mai caracteristic raportul dintre boierul muntean și fiul țăranului dela Avrig. Scriind la 1839 [4]) I. Eliade a completat astfel portretul lui Bălăceanu: «Acest boier

---

[1]) Calculat după acest scurt, dar simțit articol:

NECROLOGIE.

D. Marele Ban *Constantin Bălăceanul*, Joi noaptea între 7 și 8 Mai a răposat în vârsta de 67 ani, lăsând o mare întristare în familia sa. Râvna acestui bărbat, ce a avut pentru școalele rumânești, *a cărora întemeere este datoare silinților sale*, au a o plânge mulți patrioți!

(*Curierul rumânesc*, Duminecă, 10 Mai 1831. No. 30, p. 117—118).

[2]) *Foaea pentru minte*, 1843, 2 August, p. 245.

[3]) *Binele public* din 22/23 Maiu 1880.

[4]) In *Curierul românesc*, 1839, p. 261; și în *Foaea pentru minte*, (1840).

aveà o judecată sănătoasă firească; erà un tip de vechiul boierism al țării, unul dintre aceia ce nu-l stricase încă moda acelui veac, adică moda de a nu fi Român. *Vorbirile cele dese ale lui Lazăr asupra românismului* aflară în răposatul Bălăceanu un protector înrâvnat». Dar, adauge Eliade: «*Lazăr insuflă în inima acestui Român încredințarea că se pot predà științele în limba patriei*». Deci fapta *intelectuală* este a lui Lazăr; Bălăceanul îi împrumută brațul său spre realizarea care a fost — și mai importantă.

Concluzia că fapta *intelectuală* este *toată* a lui Lazăr reese și din scrisul lui Petrache Poenaru, care, în discursul său academic, zise [1]: «Bălăceanul, *luând cunoștință de proiectul ce prezentase* Eforiei școalelor Lazăr, pentru înființarea școalei ce el ceruse a deschide, *nu crezu deocamdată că s'ar puteà învăță în limba română științele* filozofice și matematice, ce propuneà el să predeà în aceà școală; dară, văzând stăruința lui Lazăr... boiarul *bănuitor* voì să se încredințeze mai întâiu despre știința lui Lazăr». Numai *aici* se vorbește despre *proiectul* lui Lazăr predat Eforiei; fapta trebuie reținută; ca efor, Bălăceanul văzù proiectul, dar nu crezù încă.

Ca să poată crede, Bălăceanul îl supuse pe Lazăr la o probă practică. P. Poenaru o povestește pe larg, cu amănunte, semn că și-o rememorase adeseori. Povestea pleacă de sigur dela Lazăr. In ea nu este vorba de vreo moșie oarecare de-a Bălăceanului, ci despre *grădina* sa din București, de lângă casele sale, din Șerban-Vodă. Boierul având de cumpărat un pământ oferit, de adaus curței sale, chemă pe Lazăr să-l măsoare a doua oară; întâia oară îl măsurase un inginer străin. Lazăr măsură exact; și boierul devenì credinciosul lui Lazăr [2].

Convins acum de viitorul succes al lui Lazăr, Bălăceanul duse convingerea sa în divan; iar, din discuția divanului, Eliade ne păstră cel puțin *un* argument al boierului luptând acum

[1]) *Analele*, seria întâia, vol. IV, p. 117.

[2]) Despre probă vezi și *Familia* (1865), în amintirile lui Chr. Tell. *Grădina Bălăceanului, însemnată pe hărțile vechi ale Bucureștilor, se întindeà la Sud de biserica Sf. Ecaterina, între Sf. Spiridon nou și grădina mitropoliei.* Vezi harta maiorului Rudolf Ad. Borroczyn (1852)! *Acolo a învins Lazăr îndoelile boerului Bălăceanu.* Grădina s'a pus în vânzare abià la anul 1861; aceasta reese din avizul publicat în *Unirea*, anul III, numărul din 11 Noemvrie.

cu colegii săi. Deşì are repeţiri, dau textul întreg [1]: «In timpul lui Caragea, Bălăceanul Constantin (Banul), ce *nu voise nici a învăţà greceşte*, încuscrit cu Văcăreştii, în a căror familie limba patriei şi cultura ei erà o hereditate sacră, Bălăceanul zic, devenì protectorul lui Gh. Lazăr, adus în ţară de familia Bărcăneştilor, şi Bălăceanului e ţara datoare începutul şcoalelor naţionale şi învăţătura ştiinţelor în limba patriei.

«Bălăceanul atunci, ca boier *strigà în divan*, că *de nu se vor face şcoale române, nici preoţii nu vor mai da contribuţia lor*.

«Cum: preoţii români să plătească, şi copiii lor să nu înveţe nimic, ca să înveţe străinii? Cum! Preoţii români să plătească, spre a ţine şcoale unde să se desromânească Românii?

«Bălăceanul în fine reuşì sub Caragea a aşezà pe Lazăr în Sf. Sava, şi a-l susţine până ce făcù în vreo trei, patru ani un curs de matematici şi de filozofie. Boierii ţărei atunci, ca niciodată, avură curajul, ca să zic aşà, de a se revestì cu numele de *Român*, ce până atunci însemnà *mojic* dela ţară. Boierii se făceau *români* şi ciocoii cum se vede, din contră, se făceau boieri».

Textul ni-l arată pe Bălăceanul bătăios, argumentând că trebuie să înceteze scandalul ca banii româneşti să mai fie daţi pentru învăţătura străină. Ca să-l arăt bătăios, deaceea am citat tot textul. Aşà ni-l arată pe Bălăceanul şi consulii francezi în rapoartele lor, ei, însă, vorbind despre politica facţiunilor interne, sub Grigore Ghica Vodă, îndată după sosirea noului Domn. Tancoigne îl numeşte *le plus remuant de tous*, cel mai agitat dintre toţi [2]).

Din punct de vedere al cucerirei *sociale* a Bucureştilor, a fost mare noroc că C. Bălăceanul aveà o familie numeroasă. Fetele erau măritate în familia Cantacuzino şi în familia Golescu; feciorii în familiile Caragea şi Văcărescu (în aceasta Constantin, care a luat pe Maria Văcărescu, chiar în 1816). Dar ce interesà cinci familii în Bucureşti, interesà tot Bucureştiul; se va fi povestit din casă în casă. Tinerii Bălăceni par a fi semănat cu tatăl lor. Cel puţin despre unul, anume

[1]) După *Equilibru între antithesi*, p. 61.

[2]) Hurmuzachi, *Documente*, XVI, p. 1075. Consulul adauge şi vorba: *s'agite dans tous les sens*. Erà, se vede, un temperament.

despre logofătul Ştefan (mort la 1847), *Curierul românesc* spuneà, *la 1829* [1]), că, împreună cu Gr. Băleanu nu mai fac parte dintre boierii cari, «în nenorocita noastră ţară», priviau ca păcat patriotismul românesc, ci dintre cei «înfocaţi» pentru binele obştesc. La 1816, când sosià Lazăr, Ştefan erà de 32 de ani; Constantin, soţul patrioticei Maria Văcărescu, de 23 de ani; iar Maria de 16 ani. Cucerirea *socială* aveà agenţi tinereşti distinşi.

In casa lui Constantin Bălăceanu, cam de vreo zece ani încoace, fusese ginere bine văzut *Iordache Golescu*, care luase în căsătorie pe Marioara Bălăceanu. Boier învăţat, cu predilecţiuni matematice, preocupat de desvoltarea limbii naţionale, pe care o studià cu pasiune de culegător al tuturor înţelesurilor culte, şi al cuvintelor populare, I. Golescu a fost, fără îndoeală, un protector al lui Lazăr. Din fericire, din Noemvrie 1816, Golescu făceà parte din comisia de reformă a şcoalelor, care, în 10 Decemvrie 1817, cerù înfiinţarea unei şcoale româneşti la Sf. Gheorghe; iar în 1818, când eforia şcoalelor propuse numirea lui Lazăr, la Sf. Sava, el erà efor, împreună cu socrul său.

Dintr'o notiţă contemporană a *Telegrafului* grecesc din Viena, reese că un adversar al şcoalei greceşti, deci un sprijin cel puţin indirect al celei româneşti, erà, tot dintre boierii cu vază, poetul Atanasie Christopol [2]).

Dintre *preoţi* — dacă eliminăm pe indiferentul Nectarie — sprijinitorul cel mai cald a fost, de sigur, mitropolitul *Dionisie Lupul*, înălţat în scaun la 1 Maiu 1819, la vreo zece luni după biruinţa în divan a lui Lazăr. «Român dintre fiii patriei», cum îi zice Macarie ieromonahul [3]), făcându-se mitropolit, «*îndată* au şi aşezat şcoale întru care să se predeà toate ştiin-

---

[1]) Numărul din 2/14 Iulie. Eforul Ştefan Bălăcean a murit în 16 Maiu 1847. Vezi *Gazeta de Transilvania*, 1847, p. 166 (un necrolog). Tot acolo, în a. 1843, p. 4, necrologul lui Grigore Băleanu.

[2]) N. Iorga, *Amănunte din istoria noastră în veacul al XIX* (Şedinţa din 18/31 Dec. a Academiei), vol. 38, p. 5; ori p. 381 (în paginare continuă).

[3]) Prefaţa la *Irmologhion*, p. IV. Vezi şi p. V şi XII. Macarie, la 1816, erà cerut dascăl de elineşte, româneşte şi cântări, la Târgovişte (*Vieaţa şi activitatea* lui de N. M. Popescu, 1908, p. 30; în notă); erà, deci, om în stare să privească în fondul lucrurilor ca *interesat* în mişcare. Vezi şi *Biserica ortodoxă română*, a. XVI, p. 814 şi XXXIX, p. 971.

țele filozofiei, românește pre graiul patriei». Acelaș cuvânt: «*îndată*» îl întrebuințează și fostul coleg dela Sibiiu al lui Lazăr, Dr. Vasilie Popp, în prefața psaltirei lui Pralea [1]).

Un fost elev al Sf. Sava-românesc, Nicola din Moldova, scrie în *Manualul de patriotism* (1829), că: Dionisie «îmbrățoșind pe mult învățatul răposat D. Georgie Lazar», s'au făcut: «*cel din tâi pricinuitori sistisirei școalelor naționale*, în care să se predeà slobodile științâ în pământul rumânesc, în limba națională». De faima lui Dionisie așadar toată lumea erà plină, în toate provinciile românești! [2])

Un adversar neașteptat al lui Lazăr pare a fi fost mitropolitul de mai apoi *Grigorie*, care erà numai cu un an mai tânăr decât C. Bălăceanul și fusese școlar la Sf. Sava. Mitropolit se făcù din 10 Ianuarie 1823, pe când Lazăr se aflà încă în București; și, oricum, o părere despre dascăl trebuià să aibă și el.

Intr'o notă postumă, de I. Eliade-Rădulescul, se zice [3]): «Mitropolitul Grigorie erà în mare *hypolipsis* la curte, de procopsit, de îmbunătățit (virtos), precùm și în toată țara; erà amic al epistatului lui Lazăr; erà, în parte, *pentru sine cu o opinie foarte rea despre Lazăr*; erà, prin urmare, persecutor ai *discipolilor* acestuia».

Acestor discipuli, lui D. Tomescul și lui I. Eliade, cari i se adresară mitropolitului cu prilejul începerii învățământului bell-lancasterian, înfățișindu-i apelul lor cu ortografia chirilică modificată, Grigorie le-a strigat [4]): «*Surghiun am să vă fac pe toți câți ați eșit din acel cuib al dracului, unde dascălul vostru Lazăr a clocit ouăle Satanei*».

Conservativul preot contra lui Lazăr nu pare a fi între-prins nimic concret. Mitropolitul atârnà prea mult de Grigorie Ghica Vodă; iar acesta ținea la școala românească; mitropolitul criticà ortografia nouă, dar nu făptuià.

---

[1]) Pagina VIII.

[2]) La 1816 Dionisie erà de vreo 47 de ani; la 1819 de 50. Și el, ca și Bălăceanu, un energic.

[3]) In *Binele public* dela 6 Iunie 1880, p. 2, foileton, coloana 2.

[4]) *Tot acolo*, 8 Iunie.

Preoțimea de pe treptele de mai jos va fi fost cu Lazăr: Pe ea o reprezintă, scriind, Macarie. La 1821 ea a fost contra Grecilor; la 1816 nu a *putut* fi pentru ei și contra lui Lazăr! Dela școalele bisericești Lazăr primì școlari; nepregătiți, firește, dar, totuș, servindu-i ca început al școalei sale: El erà o problemă românească și pentru preoți [1]).

O mișcare astfel întinsă în capitală a mișcat și burghezimea. La școală veniră și negustori, și meseriași, ca auditori.

Capitala Munteniei, sclave la Turci, sclave la Greci, adoptă larg pe Lazăr, căruia nu-i lipsiră nici dușmanii, despre cari voiu vorbì mai la vale.

XXIV

ȘCOALA GRECEASCĂ PÂNĂ LA LAZĂR

Pentru a precizà raportul lui Lazăr cu mișcarea școlară din Muntenia, unde, deschizând școală românească mare, el aveà să deschidă o «*epohie nouă*» — este vorba lui, trebuie să intercalez aici o scurtă privire asupra acelei mișcări

La a 1758 un document din *Moldova* scrie, mărturisind un fapt comun și Munteniei [2]): «Neobișnuindu-se mai din nainte vreme a se ținea școale de învățătură, erà multă prostie». Și la boerii cei mari; cu toate că grijile de școala elină, slavonă, *latinească*, arăpească; de tipografie; de carte românească chiar, ale lui C. Mavrocordat, se iviseră de pe la 1742. «Iar *prostimea* cu totul se aflà lipsită de podoaba învățăturei». Un mitropolit moldovean (grec), Nichifor concepe atunci (1749) un învățământ general, cere protopopilor din Iași statistica copiilor dela *trei* ani în sus și încearcă eroic cevà ce nu a reușit. Ioan Theodor Voevod și mitropolitul Iacob iarăș au grije de școale; și de cele «moldovenești». Cu drept cuvânt V. A. Ureche a numit, apoi, «minunat» documentul dela 1766 al lui Grigore Alexandru Ghica, în care apare chiar și idea de

[1]) Macarie, mai apoi, a fost profesor la Sf. Sava, deodată cu Eliad, Poteca, I. Pop. *Neamul românesc literar*, vol. III, p. 279. Pe el trebuie să-l socotim chiar luptător cald pentru cauza lui Lazăr.

[2]) In *Uricariul*.

autonomie administrativă a școalelor. Dar preoții nu plătiau bucuros birul școalei și *ceriau suprimarea dascălului elin* (1769—1771). Un spirit larg apare, însă, iarăș cu Iacob Stamate Ardeleanul (ep. de Huși; mitropolit), care desvoaltă școala publică. Amfilohie Hotiniul este amic și mâna dreaptă a lui Stamati. In acelaș timp apare și V. Măzăreanu. Dacă Stamati erà informat despre ce se petreceà la Göttingen, între latiniști și greciști, este semn că din Apusul școlar el cunoșteà și alte părți, nu numai discuția citată, din care el preferià *pe greciști*. Conchid, deci, scurt: A doua jumătate a veacului XVIII s'a bucurat, în Moldova, de o infiltrație de idei pedagogice și de câteva *încercări* de a desvoltà o școală, care uneori erà *și* românească, în parte.

In *Muntenia* se constatà, pela 1746 [1]), că, la grecește, boerii, «au rămas mai proști la învățătură decât alte trepte mai de jos». Deaceea boerii: Crețulescu, Greceanu, Dudescu, Năsturel, Brâncoveanu, Văcărescu, Cantacuzino, Filipescu, Cornescu, Obedeanul și alții cereau să se impună limba grecească. Curând mitropolitului i se dă sarcina de a îngrijì de școale (grecești, slavone): La 1761 călugării dela Sf. Sava sunt siliți să se mute la Văcărești, pentru ca la Sf. Sava să aibă loc școlarii și dascălii lor, să «încapă toți». Alexandru Ipsilanti continuă cu protecția școalei, căreia îi dedică multe măsuri [2]). Ipsilanti s'a gândit puțin și la limba *locală*; admise în școale și străini «nu însă și fii de săteni și țărani» excluși din liceul său. Clasa socială a școlarului nu s'a perdut din vedere nici mai târziu; dar, totuș, uneori s'au primit și «din proști și scăpătați». Erà acum pe la sfârșitul veacului (1795). Pe la acest mândru-franțuzesc sfârșit de veac apar, în Muntenia, școale interesante, creațiuni *individuale*, care descopăr că și în Muntenia, ca și în Moldova, secolul al XVIII-lea străbăteà. La Târgu-Jiului, la Caracal, în Preajba (Dolj), la Zimnicea, la Galați, la Colțea în București, la Sf. Gheorghe-Vechiu, la Ploești, la Buzău și aiurea se învață; și oamenii încep a cere «dascăl românesc» — la bază, pre jos, pe unde cresc, ca în păduri, mărăcini, nu, ca pe sus, coroanele cu flori și frunze ale copacilor.

[1]) Vezi V. A. Ureche, *Istorie școalelor*, vol. I, p. 14.
[2]) *Tot acolo*, vol. IV, p. 81—82, 66 etc.

Erà un dor de carte în țară. Dar, precum vom vedeà, însetatului i se tăgăduià paharul cel plin. I se tăgăduià tocmai în timpul în care, în țară, pică, firește fără nicio înțelegere cu Pronia, Lazăr. Anume: Pe la sfârșitul anului 1812 Vodă Caragea — altfel om avar, lasciv și fără caracter — orânduià o anchetă în școalele grecești și cereà o reformă a lor. Orientat, el hotărăște, în 1814, reorganizarea lor[1]). In acelaș timp se numește o eforie nouă, compusă din ep. Constantie (Buzeu), Rasti, Nestor și marele postelnic Rizu. Se aduc și profesori noi, Neofit Duca dela Viena, Ștefan Comita; și aceștia se plătesc bine. Totuș, se revine asupra organizării; și se consolidează (în 1816). Rezultatul este că școala dela Măgureanu se umple de școlari, cari întrec numărul de trei sute. In școala aceasta intră, pentru două catedre bugetare *(à* 2.400 taleri) și Ladislau Erdeliotul (Ardeleanul), ca să propue limba franceză (deși francezul Laurençon încă nu plecase), limba latină și dreptul. Trebuie să credem că, împreună cu boerii, acești profesori vor fi alcătuit regulamentul școalei întărit în 10 Decemvrie 1817 — pe când Lazăr erà de cel puțin un an în București și asistase, deci, la cele din urmă numiri și măsuri de refacere, și, de sigur, și la procopsirea lui Erdeli, cu care va fi fost cel puțin cunoscut, dacă nu prieten.

După credința mea, regulamentul școalei grecești a fost pildă și școalei lui Lazăr, dar *nu* în privința alcătuirii interne, care altă pildă aveà în ochi, ci în privința circulației elevilor și a drepturilor profesorilor. Anume: «Fiecare profesor se consideră personal independent de ceilalți»[2]). Apoi: «*Auditori* se numesc acei cari, fără a fi înscriși în catalogul elevilor, ascultă regulat cursurile predate în școală». Și mai departe: «*Oricine*, de *orice vârstă*, poate veni *ca auditor* în toate clasele și în toate

[1]) Afară de Vodă și fiul său hrisovul dela 1814 este iscălit de: Radu Golescu (mare vistier), Gheorghe Arghiropol (mare spătar), Constantin Kretzulescu (ban), Barbu Văcărescu (vornic), *Constantin Bălăceanu* (vornic), *Gheorghe Slătineanu* (vornic al politiei), *Grigorie Băleanu* (vornic al treilea), Dimitrie Racovița (vornic al patrulea), Gheorghe Filipescu (logofăt mare), Constantin Filipescu (logofăt mare), Fotache Știrbei (logofăt mare), Iacov Rizu (postelnic mare), Alexandru Nenciulescu (vornic al politiei), Atanasie Christopol (logofăt mare), Alexandru Ghica (clucer mare), Ion Ralet (paharnic), Nicolae Suțu (comis mare). Mai târziu, dintre aceștia, vor iscăli, la Lazăr, în forma lui definitivă: C. Bălăceanu; în forma primă, mediocră: G. Slătineanu și Gr. Băleanu.

[2]) Vezi A. Ureche, *Istoria Românilor*, vol. X, A, p. 383—385.

cursurile». Regulamentul acesta l-au iscălit: Mitr. *Nectarie*, *Iosif* (al Argeșului), *Constantie* (al Buzăului), *Grigore Ghica*, *Constantin Bălăceanu*, *Mihail Manu*, *Grigore Băleanu*, *Alexandru Mavrocordat*, *Gheorghe Slătineanu*, *Gheorghe Golescu*, *Alexandru Filipescu*, adecă *toți* boerii, cari vor iscălì mai apoi anaforaoa pentru școala românească la Sf. Gheorghe, adică: pentru mediocra școală tutelată de cea mare-grecească și care s'a prefăcut, precum vom vedeà, în cea dela Sf. Sava —*grație stăruinții lui Lazăr*.

Faptul că C. Bălăceanu se aflà și îngrijitor al școalei grecești și că, în acest timp: Decembrie 1817, el va fi fost cunoscut cu Lazăr, a dat lui I. Eliade motiv să scrie câtevà rânduri (care ar fi putut să fie mai clare) despre tolerarea din parte-le a școalei grecești [1]).

Acum pot resumà părerea mea. In fapta lui Lazăr s'a concretizat un vechiu dor românesc, care se mulțămì, deocamdată, ca o mare școală românească să se înalțe *alăturea* de cea grecească, de a cărei extirpare nici vorbă nu puteà să fie atunci, nici la boeri, cuprinși încă de păinjinișul tradiției grecești, nici la Lazăr, din ale cărei scrieri reiese, pentru ei, oarecare crutare, o ademenire oarecare, o exagerare a laudei, numai și numai ca acei boeri să rămâie calzi pe lângă fapta *sa*.

XXVI

ÎNTEMEEREA ȘCOALEI ROMÂNEȘTI

Documentele ne-au păstrat numai partea oficială a întemeerii școalelor; partea umană ne-a păstrat-o tradiția; aceea fixează progresul consfințit de stat; aceasta ne atrage ca o dramă. Cea umană: a protectorilor și dușmanilor, am arătat-o. Să încercăm acum a le precizà *unindu-le*, totuși, în reciprocă influențare.

---

[1]) I. Eliade, în prefața la: *Fă-mă tată să-ți seamăn sau generația actuale din generația trecută*, de C. Bălăcescu: «Pe când Lazar și Banul Constantin Bălăceanul stăruià a se face școale române în locul celor helenice, *nu înțelegeà de a esilà din țeară limba helenă și clasicitatea* (p. 74).

Privitor la școala lui G. Lazăr avem trei documente: 1) din 10 Decemvrie 1817; 2) din 15 Decemvrie 1817; 3) din 6 Martie 1818 [1]).

Intâiul document are în fond pe Lazăr. Despre el, în document, nu se vorbește; dar din analiza ce voiu face *Inștiințării* din August 1818 va reeșì că mitropolitul și boerii pledau, la 10 Decemvrie 1817, pentru planul lui [2]), — reducându-l însă. Documentul pleacă dela scris-cetit, face școala primară (e vorba de *clase*, la plural) și de 3 dascăli, dintre cari al doilea ar fi propus gramatică, sintaxă și catehism, iar al treilea: aritmetică și geometrie, ceva geografie, dar *îndată* și «măsurarea pământului, ieșind (cu elevii) și în oraș», ca să măsoare «locuri de forme neregulate». Erà un plan modest și riscat. Erà o școală șì fără independență, deoarece examenul l-ar fi dat la «școala cea mare». Din școală ar fi eșit «împiegați pentru cancelarii și judecătorii» și mai curând ajutoare de ingineri, decât ingineri. Atâta cerură boerii, deșì printre ei erau câteva capete luminate.

La 15 Decemvrie, Vodă Caragea însuși — de sigur în curent cu dorințele preoților susținuți de C. Bălăceanul — adaoge o materie uitată de boeri: teologia paradosită zilnic, «măcar cu 6 luni înainte» de hirotonire; 6 luni se ceruseră și la Sibiiu, în școala lui Lazăr. Ideea tot dela el va fi intrat în textul Voevodului?

La 15 Decemvrie existà, deci, numai perspectiva unui funcționarism, unei preoțimi și unui personal ingineresc cu foarte puțină pregătire generală și, deaceea, numai cu un învățământ special practic și redus.

Un astfel de învățământ nu puteà să-l mulțumească pe Lazăr. Deaceea el *trebuie* să fi dus o luptă de aproape trei luni, pentru ca hotărîrea finală să-i asigure un cadru mai larg pentru întemeierea școalelor românești superioare [3]). Abià acum se

[1]) Se găsesc în V. A. Ureche, *Istoria Românilor*, vol. X, p. 413, 415, 417.

[2]) Eforii școalelor erau: Mitr. Nectarie, ep. Iosif (Argeș), Constantie (Buzău), Grigore Ghica, Constantin (Bălăceanu), Mihail Manu, Gr. Băleanu, Gh. Slătineanu, Alex. Mavrocordat, George Golescu, Alex. Filipescu.

[3]) Hotărîrea aceasta o iscălesc: Nectarie, Gr. Ghica, C. Bălăceanul, Al. Mavrocordat, G. Golescu. Dintre cei iscăliți la întâia hotărîre *lipsesc*: ep. Iosif (Argeș), Constantie Buzău), Mihail Manu, Gr. Băleanu, Gh. Slătineanu, Alex Filipescu.

vorbește și de învățături «*filozoficești*, precum au și celelalte limbi» — limbile celelalte erau, precum vom vedeà încă, argumentul lui Lazăr; dar acum se vorbește și despre Lazăr «inginer, ce a venit acum de curând din părțile Transilvaniei» și care a dat «făgădueală că *la orice meșteșug filozoficesc* este destoinic», adăogând că mai întâiu îl va tălmăcì «din limba *latinească*», în care și el învățase acele meșteșuguri — ceeace însemnează că din Martie 1818 Lazăr hotărîse producerea unei literaturi filozoficești; iar până atunci el erà gata să înceapă cu: aritmetica, geografia istoricească (pe harte), geometria *teoretică* — aceasta însemnà, la boeri, un progres mare — și geometria practică, geomesia practică. Lazăr *răsbià* abià în Martie 1818 [1]).

Opoziția care i s'a făcut lui Lazăr trebuie datată dinainte de 6 Martie 1818.

Opoziția aceasta venià, întâiu, dela neîncrezători sau dela «neștiuți», cum le va zice Lazăr, în August 1818. Aducându-și aminte de ei, la 1845, Petrache Poenaru spuneà că «impulsul» lui Lazăr, care fu *întâiul* impuls de a se învățà științele românești, în «*acele timpuri atât de grele*, atât de pregnante, *la toți oamenii, puțini credincioși, slabi la înger, se păreà peste putință*» [2]). Lipsiți de credință, ei desfătuiau încercarea.

A doua tagmă de adversari ne-o descopere I. Eliade [3]): Erau «inginerii și arhitecții» străini, cari bucuros ar fi voit «a depărtà pe Lazăr din țeară, ca nu cumva elevii acestuia în matematici sau inginerie să ajungă a face concurență». Această dușmănie se înțelege ușor.

Concurența, dar și păstrarea unei situațiuni câștigate și intenția simțită și practicată de-a face, în curând, din țările românești o vatră de aprins revoluția grecească, intenție care nu admiteà nici o slăbire a grecismului, constituià tabăra cea mai mare a vrășmașilor: Grecimea.

Tabăra aceasta a descris-o călugărul Macarie din partea ei cea mai comună [4]): «Când s'a început întâiu a se paradosì

[1]) Ca prim colaborator i-se da un popă Pavel, la gramatică, iar școala se mută la Sf Sava.
[2]) *Gazeta de Transilvania*, 1846, 7 Ianuarie, p. 11.
[3]) In *Equilibru între antithesi*, p. 61.
[4]) In *Irmologhion*, la 1823.

științele filozofiei în limba noastră, *pre dascăli și prin divanuri i-au purtat înrăutățiții, pentru ca să-i împedice*, și în toate zilele cu cetele se vedeau adunându-se și, într'armați cu limbi pline de otravă, în toate părțile alergau pentru ca să facă priciri și turburări, umblând în tot chipul ca și pe dascăli cu multe supărări să-i împedice, *și pre ucenici să-i slăbească din osârdie*. Și, văzând că cu acestea nu pot a întunecà lumina, nu se rușinau: vreau, înrăutățiții de a lipì pre păreți noaptea *stihuri cu lătrări turbate*, în care-și arătau pisma și toată urâciunea ce hrăniau în visteria inimilor lor asupra neamului și asupra stăpânitorilor și pricinuitorilor acestui folos».

Conducătorii intelectuali ai acestei opoziții erau profesorii greci, și înainte, și după Lazăr. După G. Lazăr chiar, după ce proba se făcuse, traducând o *Loghică*, chir Grigore ep. al Argeșului, se plângeà, la 1826 încă [1]): «Unii din *dascălii altor limbi*, poate de vreo patimă răpindu-se, nu lipsesc a zice că cu neputință este a se mutà *filozofia* în limba românească, pentru sărăcia zicerilor și a numirilor. Am pus dar toată osârdia de am tălmăcit și pre cele mai nelesnicioase graiuri și nume, păzind de aproape pre înțelegerea tălmăcirei, pentru ca să rămâe greșită și deșartă părerea acelora și să se arate prin lucru dovedit cum că toate limbile fără osebire, sunt îndemânatice la toate științele; că mai mult place muzelor a vorbì în fieștecare neam cu limba lui decât cu alta străină, fiindcă numai limba patriei este destulă a învățà pre cei ce doresc a le ști spre a învățà cu deslușire și cum că, *fără limba patriei, nu numai puțin folositoare s'au arătat școalele și cărțile, ci și fără nici un spor*. Inceteze dar de acum înainte, sfiala aceea, care se pricinuià nouă sau *dela dascălii altor limbi*, care, precum am zis, ne îndărăcnià pentru câștigul lor, sau dela *cei ce înveață câte cinci șase franțuzești sau șapte opt elinești* și îndată se umflă, căscând gurile spre a-și defăimà limba sa cea de patrie, *fără a socotì că pre ori ce meșteșug și pre orice știință vremea le crește și le mărește când necurmat se pun în lucrare*». Dacă așà erà la 1826, ce va fi fost la 1818?!

[1]) V. A. Ureche, *Istoria școalelor*, vol. I, p. 115.

I-au purtat «prin divanuri», pe dascălii români, înrăutățiții, ziceà Macarie. De acele divanuri știà toată lumea. I. Eliade-Rădulescul a fost, la 1839, mai precis: La divan Lazăr s'a întâlnit cu Veniamin dela Lesbos, care venise din Kydonai, din Asia Mică. Stătură acolo față în față, Grecul din insule și copilul țăranilor dela Avrig; învățătorul apusean apără cauza limbei naționale, Grecul repetà mereu *δέν γίνεται* (care însemnează: nu se poate); și după el, aceleași vorbe le repetau ciocoii, precum tot Eliade completează în *Equilibru* [1]. «S'a spart divanul», raportează Eliade. Aceasta însemnează că Veniamin *nu* biruise; că Lazăr avusese argumente; că boerii cari îl susțineau îl susținură și la acel divan.

Veniamin își începuse cursul său, la școala grecească, în 9 Fevruarie [2]). Biruința definitivă a lui Lazăr este anterioară zilei de 6 Martie, când divanul da ascultare; duelul Lazăr-Veniamin trebuie să fi avut loc după 9 Fevruarie și, probabil, înainte de 1 Martie. Deci, mai departe, conchid: *In Fevruarie 1818 s'a dat în divan, lupta finală, care i-a câștigat limbii românești dreptul de încetățenire în școalele românești superioare.*

Acum Lazăr se adresă, prin tipar, lumii întregi.

XXVI

«I N Ş T I I N Ţ A R E»

Inștiințarea lui Lazăr către tinerime constată că acum este vorba de «o de iznoavă *sădire*, *plămădire* și *de mult poftită îndreptare*», pe care, în sfârșit, o aduse imitarea «pildelor ale celorlalte *neamuri vecine*», pentru ca apoi, după succes, și neamul să poată «pretenderisì intrarea în numărul și ocolul cel proslăvit al celorlalte popoare luminate». Pentru discuția care va urmà am subliniat cuvântul *neam vecin.*

Lazăr apasă apoi asupra ideei că patriei nu-i poate fi indiferent ce creștere vor căpătà «mădulările următoare», pentrucă

---

[1]) p. 61: «Iar ciocoii strigau cu un râs sardonic: *δὲν γίνεται αὐθέντα* (nu se poate); limba valahică este săracă, e limba mojicilor și n'are vorbele științelor».

[2]) N. Iorga, *Amănunte din istoria noastră în veacul al XIX-lea*, în *Analele Academiei Române*, S. 2, vol. 38 (memorii istorice), p. 379—381. Pentru dată, p. 381.

«odihna ei cea din lăuntru, precum și cea din afară, așà și binele cel de obște, precum și cel privat stau cu creșterea tinerimei următoare într'o analoghie prea strânsă legate. Din care pricină fieștecare patrie, fieștecare stăpânire bine sistematisită, osăbit priveghează, ba are a priveghea pentru creșterea cea cuviincioasă a tinerilor următori». Aici ne oprim, ca să fixăm originea principiului etatist, obligatoriu — acel *are* (a priveghea) corespunde unui *soll* (filozofic) — al lui Lazăr: El fusese punctul central al discuțiunilor bărbaților de stat, confidenți ai Mariei Theresiei; ei discutaseră cu ea mult și multilateral, până ce Maria Theresia se hotărî și admise principiul *suveranității* statului și lozinca *progresului*[1]), principiu formulat definitiv în rezoluțiunea epocală dela 28 Septemvrie 1770. In Austria și în Ungaria principiul aveà, la «*neamurile vecine*», o vechime de 48 de ani; crescând cu el, cu scrierile lui v. Sonnenfels, care-l apărase mai energic, mai bătăios decât oricine, Lazăr îl trecù peste munți formulându-l acolo, el *cel dintâiu*, deplin conștient.

Erà optimism exagerat ori o — tactică (mai curând!), dacă mai departe Lazăr admiteà că și reforma recentă a școalei celei mari Domnești-grecești — pornise din acelaș principiu.

Dar, iarăși, exact și patriotic vorbià Lazăr, când afirmà că pentru o țară așà veche și «înzestrată cu toate rodurile pământului, precum și cu toate darurile duhovnicești» — el văzuse clar și bogățiile pământului, și talentele poporului — este rușine să nu aibă o *Academie științifică*. Titlul ce i-l da el aduce aminte de liceul regal *academic* din Cluj.

Academia, continuă el, s'a pus în lucrare. Primejdii pot să o împiedece la muncă. Dar, «*de va aveà nevoe să fie mântuită* de gabalele[2]) neștiuților și de sfaturile celor ce știu prea multe, *negreșit* va păși pe cărarea surorilor ei» din Apus. Atunci, ferită de primejdioșii arătați, va venì pentru țară «*o epohie noao*, o întâmplare strălucitoare». Pornit acum spre extas, chemat de visata vedenie a viitorului, el strigă: «Veniți *toți*,

[1]) «*Der Grundsatz von der Hoheit der Staatsgewalt und die Parole des Fortschritts fanden bei M. Th. williges Gehör*» etc., scrie I. Al. Fr. v. Helfert în *Die österreichische Volksschule*, Prag, 1860, p. 223, în cursul demonstrațiunii atât de frumoase a istoriei înlăturării clericalismului școlar austriac.

[2]) *Gabalele* sunt *cabalele*, intrigile mărginiților.

de toate părțile și de *toată starea*, veniți la *izvorul tămăduirii*!» Curgă el acum măcar și mai puțin», în «curgerea vremii, *cu împrumutate puteri ajutorați fiind și cu mai multe științe folositoare*», când, adecă, Academia va aveà mai mulți profesori și va predà mai multe specialități, izvorul tămăduirii va curge mai bogat, dând tuturor celor ce au contribuit o «întreagă mângâiare».

Intemeetorii, producând fapta, au pus «acum zăgaz tuturor *bârfelelor* că doară n'am aveà unde învățà»; acum toată răspunderea cade pe noi, cei ce ne vom așezà în școală lucrând!

Se deschise și o *condică* de înscrieri, pentru a cărei descoperire s'ar puteà plătì bani mulți, ca să putem cunoaște pe toți școlarii anului întâiu al Sfântului Sava românisat.

In sfârșit Lazăr expune materiile care se vor predà. Din capul locului trebuie să spun că, ducând cu sine principiul theresian-iosefinist, și realisarea lui pe pământ românesc Lazăr o sprijinià tot pe pilda «neamurilor *vecine*». Dacă i-ar fi stat la dispoziție profesori destoinici, el ar fi tradus în românește tot *liceul regiu academic*, al cărui elev fusese în Cluj; fiindcă nu le-a avut, l-a imitat cu scăderi, precum se va vedeà din comparațiunea la care trec.

«Paradosirea materiilor» trebuià să se facă «după rândul mai jos însămnat:

Inștiințare	*Norma regia*
«A. Cei mai slăbănogi sau de tot nedeprinși să vor orândui mai întâiu la alți dascăli mai jos, unde să vor învățà:	In scholis nationalibus..... docentur ea, quae cuivis... necessaria sunt. Talia sunt:
1. Cunoașterea slovelor și slovinirea cuviincioasă.	
2. Cunoașterea numerilor și întrebuințarea lor.	

3. Cetirea desăvârșit.	Lectio
4. Scrisoarea cu ortografia, și de mai multe feliuri.	Calligraphia, orthografia
5. Catehisisul și istoria vivlicească, testamentul vechiu și cel nou.	Religio
6. Gramateca și Aritmetica încâtva, și alte științe mai mici folositoare pruncilor.	Arithmetica

(Pag. 50).

Trebuie observat, că în *Inștiințare* nu se precizează anii, cari ar fi fost, evident, mai mulți, cu acei «*alți dascăli*», zis la plural, nu cu acel *un* dascăl, care paradosià pe atunci în chiliile mânăstirești. Așadar erà vorba de o școală primară în înțeles modern, de o *trivială*, cum se ziceà în Austro-Ungaria, în Ardeal.

Mai departe:

Inștiințare	*Norma regia*
B. După aceasta vor trece la altă tagmă de învățături, unde vor aveà de a ascultà:	
1. Gramatica desăvârșit, cu sintacsu dinpreună.	Graecae grammaticae elementa ... anno primo, altero graecae syntaxeos principia. (Identic la latinește!)
2. Poetica, cu mitologhii și gheografiia globului pământului.	prima principia planisphaerica, ut pueri prius aliquam *totius* orbis, quam singularis huius *partis* notitiam hauriant.
3. Retorica și Istoria neamului cu a patriei dinpreună și alte științe ce sânt de trebuință spre înțelesul acestora.	Historia Ungariae,.. Transilvaniae Chronologia, geographia (cari: non ex vano Historiae oculi dicuntur)

(Pag. 51—55

Din «tagma» a doua reese gimnasiul vechiu-ardelenesc cu *gramaticiștii* și *sintacsiștii* săi, cu clasa de *poetică* și de *retorică*, din care nu lipsiau «mitologhiile». Clasele *Grammatices* și *humanitates* se contraseră într'un corp: B, *eliminându-se* — este caracteristic! — limba grecească, de care liceul lui se dispensà.

Inștiințare *Norma regia*

C. Cei mai de vârstă și deprinși la acestea toate vor aveà de a auzì:

1. Aritmetica cu toate părțile ei.

2. Gheografia despre toată fața pământului, așijderea cu toate părțile ei.

3. Gheometria teoreticească Trigonometria, Alghebra și altele.

4. Gheodezia sau Ințeneria câmpului cu Iconomia și Arhitectura.

Vorba: «deprinșii la acestea toate» însemnà că între tagmă B. și C. se trăgeà o linie serioasă; peste ea nedeprinșii nu puteau trece. Tagma aceasta, a treia, corespundeà (tot parțial) cu algebra (din a. I al filozofiei), cu geodesia (din anul al doilea al filozofiei, cu practica inginerească la a cărei bază se așezà matematica; dar părăsià fizica, chimia, mineralogia, pentru care nu aveà dascăl. Totuș ea seamănă bine cu cursul lui Gegö. Tagma a treia erà, așadar, o adaptare cerută de nevoile urgente ale țării: ingineria; și motivată de lipsa forțelor didactice. Tagma are o *unitate de interes* remarcabilă: In ea nu se află nimic ce să nu ducă la inginerie serioasă.

Inștiințare	*Norma regia*
D. Mai având apoi volnicie dela mai marii efori boeri, vom trece și la celelalte mai înalte tagme *filosoficești*, fieștecare după rândul său, așijderea și la tagmele *iuridicești* sau *nomica*, care cum vor urmà. Pentru cei ce vor să treacă la *cinul preoțesc*, să va orânduì osăbită vreme și ceasuri pentru ascultarea sfintei teologhii, dogmelor credinții și cunoștința legii creștinești și altele mai multe trebuincioase.	

Tagma D. prevedeà *filozofia* și *dreptul*; și *teologia*. Și în liceul r. academic din Cluj filozofia și dreptul culminà ca a patra treaptă a gradelor școlare ' Teologia erà nevoia țării; și ar fi fost, de sigur, ceva în felul cursului dela Sibiiu.

Mie nu-mi rămâne nici o îndoeală că Lazăr, făptuind în București, proectà în organizarea școalei muntenești — propria sa desvoltare, protejată de întocmirile «neamurilor vecine», de care, încă odată, aduc aminte [1]).

Dovadă că Lazăr zorià, însă, ca liceul să devie cât mai iute cât mai complet, nu o face numai nădejdea care respiră din *Inștiințare*, ci și faptul că în 1819 tineri, de sigur, aleși *și* de el, au fost trimiși în străinătate, ca să se întoarcă vrednici a-l completà, ca profesori de specialitate.

---

[1]) Deaceea trebuie să resping și aici părerea lui V. A. Ureche, care zice într'un text din *Istoria școalelor*: «In organizarea școalei române din București G. Lazăr urmărește *aceiaș cale* ce apucase la Iași nemuritorul G. Asaki». Asaki făcuse, în școala grecească, un curs românesc de inginerie; Lazăr întemeià o școală românească completă. Și erà, totuș, pentru V. A. Ureche, aceeaș cale! Adaug aici un amănunt. Dacă și mai târziu (de exemplu în 1832) «examenul gheneral în școala din Sfântul Sava» se făceà în Septemvrie (*Analele parlamentare*, t. III, p. 480), avem și în aceasta tradiția lazaristă, după modelul examenelor de Septemvrie din gimnaziul ardelenesc.

XXVII

FUNCŢIONAREA ŞCOALEI

«— măcar şi într'această scurtă curgere de vreme şi cu atâtea viscole câte au pătimit, *nu puţin rod s'au făcut până acum, precum se vede în faptă*».
Lazăr, în apelul pentru abonarea la Matematica sa.

Se deschise dar *condica* școalei și se începură clasele. Nu știu care?, nu știu cu cine? I. Eliade vorbește (1839) despre câțiva grămătici sau țircovnici candidați de preoție, panachideri sau ucenici dela Sf. Gheorghe și dela Colțea, cari abià știeau să citească.

Petrache Poenaru vorbește de câțivà curioși; prăvăliași, scriitori de pe la cancelarii; dar și elevi maturi dela școala grecească; și persoane onorabile dintre comercianți, ca de ex. Alexandru Tell, care cunoscuse de mult pe Iorgovici (fiind în Viena?) Tempea (Brașov) și doctorul Molnar (Cluj, Sibiiu ori chiar București, unde Molnar a fost [1]). Cevà erà; erà puțin.

Văzând ce *realitate* a răspuns *idealului* său din *Inștiințare*, Lazăr, în ceasuri de mâhnire, oftà: «Doamne, până când anii blestemului?!»

Insă toamna, în Octomvrie, fugì Domnul grec.

Insă, din fericire curând după deschidere, tot în Octomvrie, Veniamin din Lesbos fu exilat; clasele grecești se sparseră; și școlarii lor trecură la Lazăr, *la clasul de inginerie*, afirmă Eliade. Faptul acesta a schimbat toată fața lucrurilor. Dintr'o școală fără școlari de nădejde, școala lui Lazăr deveni, dintr'o lovitură, o școală de mare spor.

«*Indată* Lazăr începù a *traduce*» un curs de *matematică* (Eliade zice: după Wolff) și unul de *filozofie* (Eliade zice: după Kant). «In vreme de *un an* școlarii ajunseră departe».

Reese deaici că traducerile au început *în toamna* înaintată a *anului 1818* și că până în toamna anului 1819 școlarii ajunseseră departe.

[1]) Ion Molnar a fost în Bucureşti în 1783 (Martie sau Aprilie), ca să aducă înapoi pe un chirurg al său, fugit în ţară. Despre aceasta scrie Raicevich lui Brukenthal. *Archiv des. V. f. sieb. Landeskunde*, vol. 31, p. 592.

Şi afirmaţia aceasta a lui Eliade *trebuie* să fie adevărată. Traducerile Lazăr le anunţase din Martie 1818; din Octomvrie, ele deveniseră necesare; prompt, el le făcù. Iar în a. 1919 şcolarii erau atât de înaintaţi încât eforia a socotit că patru dintre ei trebuesc trimişi în străinătate, ca să se specializeze. Ei plecară în a. 1819.

De o parte veniseră, aşadar, «slăbănogii» sau «nedeprinşii», cum zisese *Inştiinţarea*; iar de alta pregătiţii. Unii puţin înţelegeau, alţii tot. Se spune anume, în scrisul lui I. Eliade, privitor la logică: Copiii cei noi n'au făcut mare treabă cu acea logică: ea însă şi-a dat foloasele sale şcolarilor celor *vechi*; deci: şcolari noui şi vechi şedeau pe aceleaşi bănci. Este evident că cei noui l-au silit pe Lazăr să nu fie prea scolastic, ci să vorbească popular, sau, cum zice Poenaru: să împestriţeze prelecţiunile sale scolastice cu un fel de *conferinţe*.

Precisiuni despre ce s'a făcut în toate «tagmele», în toate clasele, astăzi încă nu avem. Trebuie să ne mulţumim deci cu puţinele ştiri despre profesori.

Popa Pavel va fi propus slovenirea, cetirea şi alte materii de clasele primare.

Eufrosin Poteca, care fusese profesor la şcoala grecească, la începători (Clasa a III-a), a trecut la Sf. Sava, ca profesor de geografie, *pe lângă* Lazăr [1]).

Ion Eliade, începând, propuse *aritmetică* şi *geometrie;* cum spune el, cam din acelaş timp în care colegii săi, veniţi mai de vreme la Lazăr, fuseseră trimişi în străinătate, deci din 1819. Eliad însuş se numeşte «ajutor» al lui Lazăr.

Ladislau Erdeli propuse limba *latină* şi limba *franceză*; iar din filozofie, *logica*, părăsită de Lazăr, care treceà la metafizică.

Gheorghe Lazăr însuş a propus *matematica* (după Wolff) şi *filozofia* (după Kant). Pe când veniau la el, ca colegi, Eliade şi Erdeli, el trecù, în cursul de matematică, la *trigonometrie*, iar în cel de filozofie dela logică la *metafizică*.

Dacă Lazăr a făcut matematicele după Wolff sau în spiritul lui Wolff — acesta este înţelesul ştirei lui Eliade — atunci, înainte de trigonometrie, Lazăr a propus, după volumul întâiu

---

[1]) I. Eliade, *Binele public* din 24 Maiu 1880.

din Wolff, aritmetica și geometria, pe care, înaintând cu cursul, le-a lăsat lui Eliade, ca «ajutor», ceeace mai însemnează că, din capul locului, Lazăr își luase toate părțile matematicelor [1]). La început Lazăr se va fi mulțumit, însă, cu strictul necesar, pentru ca să ajungă cât mai iute la «ințenerie», despre care suntem informați că o fàceà la câmp, ridicând «harte din triunghiu în triunghiu», dela început chiar (Eliade), chiar și cu școlarii puțin preparați pentru astfel de lucrări.

Cât despre filozofie, este sigur că Lazăr a făcut-o după Kant. Supărarea lui că Erdeli, urmându-i la logică, a propus după Condillac, nu, cum o propusese el, după Kant, este bine cunoscută din povestirea lui Eliade, din care reiese că Lazăr voià să aibă, în școala sa, un *singur* sistem filozofic! Dar se pare că Erdeli nu s'a tulburat mult, deoarece — precum arătarăm mi sus — regulamentul, usul asigurase profesorilor independența cursului [2]).

In acelaș timp, în puterea aceluiaș regulament, școlarii lui Lazăr cercetau ca *auditori* câteva cursuri din școala grecească. Ne-o spune Eliade, care lămurește că îi atrăgeà farmecul de a comparà cele două cursuri de filozofie: «Trei filozofi se auzià în anii aceia pe catedrele capitalei: Kant, Condillac și Tracy; și trei matematici: Wolff, Lacroi și Francoeur» [3]).

Conflictul filozofic Lazăr-Erdeli este foarte semnificativ; și deaceea mă opresc încă la el, ca să-i arăt toată semnificația.

---

[1]) Confirmat aiurea de Eliade: «Lazăr *se puse mai întâiu a-și instruì elevii în științe exacte*: el cunoștința naturei unui triunghiu nu o da pe toate poeziile din lume; el *iarna* făcea lecțiuni de *matematice* și *veara* eșia cu elevii la practică; el vrea să dee națiunii ingineri, arhitecți etc.» (Prefața la Bălăcescu).

[2]) Cu povestirea din 1839 să se compare și *Familia*, anul I, p. 110. După *Familia*, cursul lui Erdeli a fost ascultat de școlarii noui la logică, dar și de cei vechi, cari terminaseră logica lui Kant.

[3]) *Curierul românesc*, 1839, p. 264 și *Foaea pentru minte*, 1840, p. 46. Se pare că, de pe urma cursului lui Lazăr, se răspândià și literatura filozofică, precum reiese din biografia elevului Mihail Drăghiceanu, despre care d-l Virgil N. Drăghiceanu scrie (*Intemeerea școalelor din Romanați și Dâmbovița*, 1914, p. 7): «Intre elevii eșiți din școala lui Lazar este și pitarul Mihalache Drăghiceanu, profesorul, întemeetorul școalelor naționale din Romanați și Dâmbovița, un idealist oltean, de pe mumă bucureștean, unde aveà întinse proprietăți pe strada Smârdan. Din cărțile ce ne-au rămas din biblioteca sa (foarte multe filozofice: *Kant*, *Leibniz* etc.) se vede că dobândise, în școala lui Lazăr (unde fusese conșcolar cu Eliad, despre care își aminteà că, în primii ani, nu străluceà câtuș de puțin), cât și la profesorii francezi, refugiați în București, o aleasă cultură grecească și franceză».

Logica lui Kant apăruse la 1800, publicată de I. G. Jäsche [1]), din încredințarea lui.

Prefața lui Jäsche arătà pentru ce Wolff, vechia simpatie a lui Lazăr, nu a ajuns să dea lumii o logică finală, pură [2]) și de ce abià Kant săvârșì fapta aceasta. Kant însuși, chiar în logica de față, răstoarnă pe Wolff cu câteva rânduri, deșì recunoaște că logica generală a acestuia este cea mai bună — până la sine. «Metoda specială, proprie lui Leibnitz și *Wolff*, metoda *dogmatică* a filozofiei a fost foarte greșită. In ea este atâta amăgire, încât este necesar să se suspendeze toată procedarea și, în locul ei, să se așeze alta: metoda filozofiei *critice*, care constă în cercetarea acțiunii rațiunii însăș, în analisa și examinarea întregii putințe de cunoaștere a omului, până unde vor fi putând să meargă *marginele* ei» [3]).

Se pare că în timpul dela Viena până la București Lazăr pierduse simpatiile pentru wolffianism (constatat, ipotetic, după lecturile sale filozofice), deci pentru dogmatism și ajunsese la filozofia *criticistă*. Dacă biblioteca lui ni s'ar fi păstrat întreagă, în ea am fi găsit poate nu numai *Logica*, despre care știm că a avut-o, ci și alte opere de Kant.

Pentru Kant logica este «disciplina *a priori* despre legile necesare ale gândirii», în vederea *tuturor* obiectelor gândirii, este știința întrebuințării corecte a rațiunei, dar nu subiectiv, adică nu după principii empirice *(psihologice)*, cum cugetă; ci obiectiv, adică după principii *a priori*, cum trebuie să cugete. Deaceea, după el, Malebranche și Locke nu au scris logică proprie, deoarece ei au scris și despre conținutul cunoștinței și despre originea noțiunilor.

Condillac făcuse acelaș drum.

In Sf. Sava Condillac erà cunoscut în forma *Cours d'étude pour l'instruction du prince de Parme* (1782). Din acest curs i-a cunoscut I. Eliade gramatica; fără motive nu putem trece la bănueli de cunoaștere mai adâncă. Erdeli va fi cunoscut, așadar, volumul al patrulea: *De l'Art de Penser.*

---

[1]) Immanuel Kants *Logik, ein Handbuch zu Vorlesungen*, Königsberg, bey Friedrich Nicolovius. 1800.

[2]) p. XIII—XIV.

[3]) *Logik*, p. 18 și 38.

De l'Art de Penser psihologisează, însă, chiar foarte mult. Pentru el a cunoaște arta cugetării însemnează a cunoaște: alimentele sănătoase ale cugetării; facultățile a căror acțiune este necesară; și când vom ști cum aceasta trebuie să se alimenteze, să se conducă, să acționeze, vom cunoaște arta de a cugetà. Deaceea este necesar să se cunoască originea ideilor, facultățile înțelegerei și metoda — teme cu care se va ocupà opera sa. Analiza psihologică este, firește, foarte necesară; formalismul logic primește chiar lovituri, ca, de pildă, în textul despre abuzul de silogism, marele instrument al sintezei; toată logica capătă o lovitură curagioasă, la sfârșitul capitolului X, citat aici în notă [1]).

Kant nu neglijase detaliile logicianilor; la el toate sunt considerate; dar și precedate de o teorie criticistă a cunoștinței, despre care — eu mă îndoesc că, elevilor săi, Lazăr a putut-o predà în *toată* adâncimea sa; o va fi formulat popular magistrul; iar restul (noțiunea, conținutul și sfera, genul și specia, etc., până la metodica generală) le va fi tratat în ordinea obișnuită și înainte, și după Kant, păstrând, firește, formulările clare, de atâtea ori revizuite ale acestuia. Preferind pe Kant, Lazăr va fi avut și un motiv filozofic-superior; erà de talie de a-l *puteà* aveà; dar va fi înțeles că concrețiunea cursului kantian este proprie să lase în mintea școlarului mijloace de autocontrol mai sigure decât expunerile psihologice ale lui Condillac. Mie atâta mi-ajunge, ca să trec la afirmația că Lazăr erà pedagog mai priceput decât Erdeli [2]).

Deaici înainte începe ipoteza. După logică, Lazăr a propus *metafizica* lui Kant, zice Eliade. Aceasta este sigur; dar — după care text al lui Kant?, nu se știe. Eu înclin să cred că a propus-o după manualul *paralel* la Logică, adică după manualul editat de Poelitz, nu după lucrările anterioare de metafizică publicate de Kant însuș. Insă Poelitz l-a publicat

[1]) J'ai cru qu'il etoit utile, et qu'il suffisoit d'aprécier la valeur des propositions et des définitions; et *j'ai négligé les détails où entrent les logiciens*. Qu'importe de savoir combien il y a des sortes des propositions et de silogismes? Quel avantage retire-t-on de toutes ces regles, qu'on a imaginées pour les raisonnemens? qu'on sache se faire des idées exactes, et on saura raisonner (p. 120).

[2]) Exemplarul academic al *Logicei* lui Kant a fost proprietatea lui Nifon Bălășescu, teolog ca și Lazăr, la 15—16 ani după acesta profesor al seminariului din București: Semn că filozoful erà popular printre Ardelenii cari treceau munții spre profesorat.

în 1821 (April-Maiu). De aici urmează că acest Kant a fost o cetire de mângâere în timpul revoluției; că, dacă trecù *dela* Logică la metafizică, logica o făcuse *înainte* de isbucnirea revoluției; și că în 1822, anunțându-și cărțile gata de tipar, anunțându-și și filozofia, Lazăr aveà pregătit și textul metafizicei. Metafizica ar fi deci opera anului 1821 spre sfârșit și a anului 1822 la început. Dar, cum ziceam, deși este atât de logică, ipoteza rămâne ipoteză.

Propunând după acest Kant, Lazăr trebuie să fi făcut un curs de ontologie, cosmologie, psihologie și teologie[1]).

Intorcându-mă la tot cuprinsul acestui capitol, îl resum: Intemeetorii învățământului din Sfântul Sava au fost, așadar: Lazăr, Erdeli, Poteca, Eliade și Pavel, doi Ardeleni și trei Munteni, cărora li s'ar puteà adaoge și Grigore Râmniceanul[2]); atunci: șase; Munteni, patru.

La *tagma* A din *Inștiințare* au fost: Pavel și Poteca.

La *tagma* B: Lazăr, Erdeli, Eliade.

La *tagma* C: Lazăr și Erdeli, ca filozofi.

Despre râvna extra-școlară a elevilor se știe că ei au reprezentat în 1818 pe *Avarul* lui Molière, tradus de Erdeli. «Cu acesta se auzì pentru prima oară pe scenă limba română, prin junii elevi din Sf. Sava». (Eliade) Deșì pricinuiau unii că limba ardelenească «nu este plăcută»[3]), va fi fost ascultată cu evlavie — și de Lazăr, pe care mi-l închipuesc de față.

XXVIII

EFECTE

Efectul apropiat și depărtat al lucrării lui Lazăr a fost descris de școlarii săi. După expunerile anterioare, din care a reeșit limpede agitația Bucureștenilor și noutatea ofertei lui Lazăr, mărturisirile despre efectul acesteia nu par exagerate.

---

[1]) Cărțile germane nouă veniau la București prin Sibiu. Pentru ca ele să vie și mai ușor, la 1823 Thyri fu adus de C. Golescu să completeze «casinul literar» cu cărți germane, franceze, italiane. Thyri a fost apoi librar până la 1835. Vezi un articol de I. Eliade în *Typographul român*, 1870.

[2]) N. Iorga, *Istoria literaturii românești în veacul al XIX-lea*, 1907, vol. I, p. 19.

[3]) Mumuleanu, *Caracteruri*, 1825, p. 77.

Astfel P. Poenaru spuneà *(1843)* [1]) că școala lui Lazăr a fost «un centru de lumini de unde se răspândiră raze care *înflăcărară* în inimile românilor zelul de cultura limbii lor».

Simion Marcovici *(1837)* [2]), mai concret, aducându-și aminte și de uimirea din clase și de imediata urmare a completării («sistematicește» a) școalei urmărite mereu de atenția publicului, scrise: «Fără a luà în băgare de seamă *împiedicările* și *prejudecățile* ce din toate părțile stânjineà cultura limbii și prin urmare întemeerea învățătorilor, răposatul întru fericire și de toată pomenirea vrednicul Georgie Lazăr *traduse cărți de știință* în limba rumânească și începù a învățà *tinerii care de o cam dată să mirară și ei că înțelegeà mai bine în limba lor* orice învățătură. *După aceea*, ivindu-se o epocă mai fericită, să întemeiară școale sistematicești, se așezară învățăturile toate în limba rumânească, încât ceea ce să socoteà adevăr netăgăduit, ajunsese a fi paradocs *numai* după un curs de șase ani».

Macarie ieromonahul, spirit mai simplu, dar tot sincer, confirmă, mai din afară, pe cei doi profesori cari se aflaseră în procesul de înaintare al școalei [3]): «In care școale adunându-se mulțime de ucenici și de pre afară și din școalele grecești, care nici un spor nu făceà, cu minunata îndemânare a limbii părintești, în puțină vreme atâta spor au făcut în științele *filosofiei*, încât mulțime de ucenici români au eșit *desăvârșiți engineri și filosofi*, care din școalele cele grecești, care cu multă cheltuială a țării să țin, nici o dată nu s'au văzut să iasă».

Indată ce încrederea în putința de desvoltare a limbei românești științifice se stabilì, boierii hotărîră să sporească puterile didactice ale școalelor. Directa legătură între cele două fapte s'ar înțelege dela sine. O întăresc totuș cu o dovadă din P. Poenaru [4]).

«Intr'acea vreme, când în București erea numai școale grecești, *prea puțini ar fi crezut* că s'ar puteà învățà prin școli publice, în limba românească, cevà mai mult decât a citì pe

---

[1]) *Foaea pentru minte*, 1843, p. 245. «Ca unul ce a văzut și ascultat de multe ori pe Lazăr», zice Eliade despre Poenar în prefața la Bălăcescu, *Fă-mă tată să-ți seamăn*.

[2]) Prefața la *Istoria lui Gil Blas de Santilan* de Lesage, București, 1837, p. VIII.

[3]) *Biserica ortodoxă*, XXXIX, p. 971.

[4]) Necrologul lui C. Moroiu, de P. Poenaru, în *Universul* dela 1847 (București), p. 61.

ceaslov sau psaltire și a scri *grapsim* pe *panachidă*. Dar *după ce se începù în Sf. Sava* școala lui fericitul în memoria Românilor Lazăr, *se întinse între Români atâta încredințare despre folosul de a se învățà științele în limba patriei*, încât subt Eforia răposaților Mitropolitul Dionisie și Banul Constantin Bălăceanu, *se hotărî a se trimite tineri* Români să dobândească în academii streine științele trebuincioase și să se facă destoinici de a le împărtășì în școalele patriei, în limba românească».

Fără a-i fi fost școlar, dar din apropiere, profesorul *Iosif Genilie* pomenià pe Lazăr (la 1837) într'o descriere a țării afirmând [1]) că «*întâi* el în limba patriei ațîță *întâia scântee* și seamănă *sfânta* sământă a *adevăratei* învățături de științe în România». Adevărul și sfințenia sunt cuvinte de cult entusiastic.

Se pare că Lazăr, care se judecà pe sine însuș mai sever decât lumea, care-l urmărià, *întrecuse* așteptările acestei lumi, care izbucnì în cuvinte de preamărire [2]).

XXIX
ÎNAINTE ȘI DUPĂ REVOLUȚIE

V. A. Ureche se întrebà [3]): «Continuat-a a există școala lui Lazăr sub Al. Șuțu, după Caragea? Se pare că *da*, deșì se întrerupse la 1821». La 1822 este numit în acte și Lazăr. In 1823, în Aprilie, la facerea bugetului, Lazăr este înscris ca «cel *întâiu* dela școala Sf. Sava» cu leafă de 4.000 de taleri [4]). Colegi, în 1823, îi erau Erdeli (cu 1.800 taleri) și încă doi dascăli, de sigur cei dela clasele primare, numiți, după Lazăr, al «doilea» și al «treilea» și cu o leafă mică. Așadar este sigur,

---

[1]) In *Almanahul Statului*, 1837, p. 208.

[2]) Despre efectul *politic* al activității culturale a lui Lazăr a vorbit odată, foarte frumos, I. C. Brătianu. Textul, citat des, se află în *Instrucțiunea publică*, 1865, p. 7. Despre idea daco-română la Lazăr a vorbit Eliade: «*L'idée d'une Roumanie unie* date déjà de plus de soixante ans. Elle a été professée en projet en Transylvanie, dans le Banat, et en Hongrie par tous les littérateurs roumains, par Paul Giorgovici, Pierre Major, Démétrius Cichindel, Schinkai, Samuel Klein et autres. *Elle a été propagée en Valachie par Georges Lazar*; ele a été continuée et professée par l'auteur de cet ouvrage pendant vingt-huit années.» *Mémoires sur l'histoire de la régénération roumaine*, Paris, 1851, p. 241.

[3]) *Istoria școalelor*, vol. I, p. 194.

[4]) N. Bănescu, în *Neamul românesc literar*, 1911, p. 240.

că dintre 1818 și 1823 se poate vorbì numai de o *întrerupere* prin revoluție. Despre ea trebuie să adaogăm, însă, câteva știri controlate unele prin altele.

Revoluțiunea dela 1821 a tulburat serios școala. Poenaru spune că Lazăr a fost «alungat» din școală; Chr. Tell afirmă (1865) că în cursul revoluțiunei Lazăr nu mai puteà ține curs în școală [1]). Dar Eliade susține că în anul 1821 a predat geografia astronomică [2]). Revoluțiunea a izbucnit în Martie, spre sfârșit. Până atunci Lazăr a putut predà; a putut scrie manuale datate din 26 Februarie 1821 (*Aritmetica matematicească* și *Trigonometria cea dreaptă*). Iscălindu-le în *aceeaș* zi, par'că anume s'a grăbit să le sfârșască, deoarece de mai mult de o lună, dela moartea lui Alexandru Șuțu, semnele vremii îl înconjuraseră și pe Lazăr, aducându-i și lui aminte că are ceva scump de îngrijit: pe sine, școala sa, scrierile sale.

Lumea care tocmai se pregătià să facă din țările românești o bază de operațiune și să treacă peste Dunăre, Balcani, în Morea, nu-i inspirà încredere: Erau doară *numai* trei ani dela înfrângerea în divan a lui Veniamin, vreo doi și jumătate dela concretizarea noutății școlare, pe care, față de Greci, *el* o reprezentà. Dela întemeiere și până la 1821 i se daseră și probe că este pândit: Eliade chiar ne asigură, că supt Alexandru Șuțu (16 Noemvrie 1818 — 18 Ianuarie 1821) i se redusese leafa, făcându-i-se astfel o jignire care puteà să fie numai întâiul precedent [3]). Căci este ușor de înțeles ce s'ar fi ales de Sf. Sava cel românesc, dacă revoluția grecească ar fi triumfat!

Trebuie spus clar: Dacă Lazăr s'a dus la Tudor, s'a dus ca Român, ca dușman al fanarioților, fără nici o îndoeală; dar s'a dus și ca întâiul dascăl român, care simțià de unde i-ar puteà venì școalei o nouă și largă ocrotire. Fără să ne pierdem în fantasări; întemeindu-ne numai pe textul lui Eliade [4]), care ne spune că: Lazăr erà zilnic la Cotroceni, dând sfaturi cum să se întărească tabăra lui Tudor, că Eliade îl însoțià «mai

1) *Familia*, 1865, p. 122.
2) *Tot acolo*, p. 122.
3) *Familia*, 1865, p. 122.
4) *Equilibru*, p. 61.

totdeauna dimineața și se întorcea cu dânsul seara»; și că «în câteva nopți (amândoi) au și dormit acolo împreună», trebuie să admitem că Tudor și Lazăr au examinat și împreună situațiile generale și individuale: La Cotroceni s'a discutat, de sigur, și rostul Sfântului Sava.

Ca urmare, a fost firesc ca Grecii eteriști să tragă în Lazăr cu pușca, precum povestește Chr. Tell; dar nu a fost firesc ca doi elevi de-ai lui să-l atace în casa sa, să-l lege, să-l căzńească, să-i ceară averea: Pe Greci Lazăr nu i-a cunoscut; pe elevi i-a iertat; Tell spune că la 1865 unul dintre ei trăià încă [1]).

Conchid: în forme, pe care le cred simple, școala lui Lazăr a durat, cu o singură întrerupere (1821), care nu se poate preciza, dela 1818 până la 1823 [2]).

XXX

LAZĂR CA AUTOR DIDACTIC ȘI CA ORATOR

Despre activitatea literară a lui Lazăr în București avem știri precise și fapte reale: In București Lazăr a fost autor de cărți didactice și orator.

Pentru Lazăr o școală fără cărți tipărite erà un nonsens. El zicea: «Pedica cea mare a neiuțitei pășiri a științelor au fost și este *netipărirea* cărților scolastice»; «pentrucă numai cu scrisul pășește predarea nu numai cu zăbavă, ci și cu greșele neaparate»; și «pricină netipăririi, *nu* condeiul, ci volbura lui Saturn au stătut la mijloc» [3]). El scrià astfel în 1822; volbura lui Saturn fusese revoluțiunea; deci trebuie să înțelegem că condeiul său nici înainte de 1821 nu stătuse pe loc: Cărțile sale didactice el le scrià *paralel* cu cursurile făcute în școala sa.

Dovada o fac caetele păstrate: *Aritmetica matematicească* și *Trigonometria cea dreaptă* întru folosul școlarilor săi, amân-

---

[1]) *Familia* și *Neamul românesc literar*, vol. II, p. 200.

[2]) Și școala grecească încetase în Martie, pentru care lună moștenitorii lui Vardalach nu mai cer leafa cerută pe Februarie 1821. V. A. Ureche, *Istoria școalelor*, vol. I, p. 110. Vezi, despre școala românească, tot acolo, p. 111, nota relativă la 1822/23.

[3]) Apelul la subscrierea *Matematicei*; la Poenaru, discurs, *Anale*, s. i., vol. IV, p. 124.

două datate: 1821 Februarie 26, amândouă scrise, de sigur, în 1820 [1]).

Trigonometria a publicat-o și a studiat-o d. Lalescu.

Aritmetica este scrisă în felul acelor *Institutiones arithmeticae in usum gymnasiorum et scholarum grammaticarum*, cum erau de ex. cele tipărite de Martin Hochmeister (Cluj și Sibiiu) în anul 1797. Cuprinsul din fruntea manuscriptului academic 2787 arată acelaș mers simplu și practic.

In manuscriptul acesta se mai află, la arătarea cuprinsului, și *Punerile de geometrie*, adică tezele care au fost desvoltate în geometria sa (pierdută), formulate și aici tot ca întrebări; și din trigonometrie.

Cursul de matematică conțineà așadar: aritmetica, geometria, trigonometria. Acesta trebuie să fie *tot* cursul anunțat la 1822 ca pregătit pentru tipar.

Despre *acest* curs va fi vorbit și Eliade, când a scris despre «geometrie și trigonometrie după Wolf», din care còpii aveau I. Măinescul și I. Palama [2]).

In acelaș loc Eliade amintește o *geografie astronomică*, predată în timpul revoluției lui Vladimirescul. *Geografia* o anunțase și Lazăr, în 1822.

Afară de matematică și geografie, Lazăr ar fi publicat, deodată cu ele, *filozofia*. In 1822 eu o socotesc terminată. Apelul lui Lazăr nu precizează: *ce* anume? Eliade spune că o scrisese după «Kant, din care a făcut un curs de *logică* și *metafizică*». La 1822 Lazăr va fi avut bune de tipar aceste două lucrări.

«Apoi după aceasta va urmà și *istoria universală*», sfârșește Lazăr, în 1822: «Atâta voià a da la lumină în limba patriei!»

Despre *gramatica* românească Lazăr nu pomenește. Dar M. Gaster o are printre manuscriptele sale; și o socotește scrisă în spirit apusean; iar Petrache Poenaru ne spune că gramatică Lazăr a propus, ca știință «preliminarie».

Din materiile propuse de Lazăr Poenaru mai amintește: Desemnul, topografia și construcțiunile mecanice; dar însuș Poenaru spune că construcțiile și topografia erau numai «apli-

[1]) *Trigonometria* a publicat-o d-l Traian Lalescu, în 1919 (București).
[2]) *Familia*, 1865. p, 122.

cațiuni» la matematică, nu un curs special, nu o clasă specială. Deaceea va fi afirmat Poenarul că Lazăr nu a putut să se ție exact de *Inștiințare*, în care promisese un curs special de geometrie? Intrucât Eliade vorbește, însă, de «clasul de inginerie», chestiunea nu se poate lămurì cu absolută siguranță. Clasul de inginerie Eliade l-a descris atât de amănunțit, încât eu cred că Poenaru este, aici, mai puțin lămurit decât ar fi cerut importanța informațiunei.

Repețind afirmăm că Lazăr a scris: *gramatica* (românească), *matematica* (aritmetică, geometrie, trigonometrie), *filozofie* (logică și metafizică) și *istoria universală* [1]). Constatarea ne duce, mai departe, la afirmația că *el își scrià cursul*, pe care-l dictà ori de pe care unii elevi (I. Măinescul, I. Palama) luau còpii; și că dascălul *desvoltà* cursurile în chipul descris lămurit de școlari, chip deșteptător de interes și uneori chiar de entusiasm.

Discursurile lui Lazăr sunt bine cunoscute [2]). Intâiul l-a publicat Eliade (1839), în *Curierul românesc*: Este discursul zis cu prilejul înscăunărei mitropolitului Dionisie, în adunarea boierilor, la mitropolie; discursul l-a rostit «cel acuma (1839) în ființă econom al sfintei mitropolii», David, care l-a păstrat și i l-a predat lui Eliade. Al doilea discurs a fost menit să fie rostit în 30 Iulie 1822, la înscăunarea noului Domn român, Grigorie Ghica. Pentru cunoașterea ideilor lui Lazăr, discursul dela 1822 este mai important, decât cel dela 1819.

Discursul dela 1819 este o contrastare simțită între mărirea romană și căderea română; o constatare contrasă, ca din fulger, a situațiunii politice a țării; și o grăbire energică spre viitorul ei românesc, creat de «brațe voinicești și de duh românesc». Indemnul acestui cuvânt pare a fi fost dictat de conștiința că patria este încă în mare primejdie — și erà! — și că, în primejdie, bărbații trebuie să se arăte bărbați: «Aici frica n'are loc; sfiala zace moartă, călcată la pământ; Pronia lucrează; și noi toți cu bucurie îți urmăm».

Discursul a fost, atunci, o faptă de curaj. La 1839 încă Eliade scrie despre «energia și hotărîrea lui (Lazăr): «Poate

[1]) Din P. Poenaru reese că a propus și istorie românească. (Intercalări?)
[2]) Le reproduc, totuș, în anexele X și XI.

oricine socotì câtă erà hotărîrea acestui bărbat, când *în vreme de domnie streină și subt un guvern ca cel de atunci* a avut curajul a rostì un astfel de cuvânt. Nu erà așà lesne a haretirizà cineva pe acele vremi ce va să zică *fanariot*; el însă, vorbind de Români, în acest cuvânt zice: *bine gătiți spre slujba vrăjmașului omenirei, răpitorul casei părintești*. Cum puteà altul mai bine, sub doă nume atât de însemnătoare și de îndrăsnețe, să arate acel machiavelism infernal ce a stat biciul și ticăloșia a două nații întregi, Rumânilor și Grecilor?» [1]).

Discursul dela 1822 este o destăinuire și din ideile filozofice ale lui Lazăr, nu numai de sentimente patriotice, răsboinice, ca cel dela 1819.

Discursul începe cu reala și necesara antinomie a *binelui* și *răului*, pe care omul începe a le cunoaște «în sine» *(an sich?)* din pruncie, apoi din istorie, din legile omenirei. Și unul, și altul există *în sine*; dar se și prefac, «se schimbă», unul într'altul: binele în rău, răul în bine. Dela rău spre bine este suișul; din culmea de mărire și avere începe căderea, căci, iată «tocmai acestea au pricinuit dărăpănarea împărăției Elinilor» și Romanilor; și a lui — Napoleon Bună-Parte!

Toată partea aceasta este un reflex din lecturi vechi și noui: In liceu Lazăr cetise în *De finibus bonorum et molorum* de Cicero; moràlele teologice tratau tema; de curând (1793) Kant dela cercetarea binelui și răului pornise în aceà carte care deșteptase ecouri tari în toate teologiile: *Die Religion innerhalb der Grenzen der reinen Vernunft*. Un ecou dintr'acestea, teologice, se află într'o operă cetită de Lazăr; zic cetită, deoarece se găsește în biblioteca sa [2]): Este opera unui Wolffian, apărută în ediție nouă pe când Lazăr erà în Viena, unde o

[1]) Ca comentar la discurs mai citez explicarea lui Eliade (de sigur confirmată lude Lazăr însuș), din prefața la C. Bălăcescu (p. 74—75): El, când se exprimà în cuvântarea sa solemnelă către chiriarhul patriei, ca primul efor al instrucțiunii publice, zicând: Va veni timpul, când și zidurile și coarnele publicului vor mărturisì înțeleapta voastră păstorie, înțelegea că țeara, lăsând limba helenică, va face să aibă, dintre filiii săi buni, ingineri, arhitecți, mecanici; buni agronomi; pentru că zidul, cum e făcut, anunță pe zidar sau mai bine pe arhitect; și brazda, cum e trasă și fecundată și semănată, anunță pe agricultor». Explicarea a fost repețită în *Binele public* din 25 Maiu 1880, p. 3, coloana 1.

[2]) Sigmund von Storchenau, *Die Philosophie der Religion*, Wien, 1807. Ediția întâia apăruse în a. 1773—1781.

va fi cumpărat îndată. Una din meditaţiile lui Storchenau, din volumul al treilea, are acelaş curs de idei ca şi începutul discursului lui Lazăr — până la exemplul cu căderea Elinilor. Deaceea cred, că, în afară de consideraţiile generale, aflătoare în filozofie şi în teologia contemporană, pe Lazăr, mai de aproape, l-a înrâurit, de astă dată, Storchenau [1]).

In continuare Lazăr arată cum răul (d. ex. sărăcia) provoacă munca şi binele (d. ex. bogăţia); cum măririle se dărâmă; cum pasiunile dau o mână de ajutor pentru ca «*roata veacurilor*, *roata sorţii omeneşti*» să se alcătuească din aceste suişuri şi coborîri, coborîri şi suişuri; cum istoria este un şir de astfel de roţi.

După moralistul Lazăr, aşadar, fondul îndemnător al istoriei este pasiunea, sentimentul.

O modificare (secundară) aduce «legea» morală: ce ţie nu-ţi place, nu fă altuia; ce-ţi place ţie, fă-i şi lui. Este legea *milei*; a milei cu săracul, dar mai ales cu străinul. Este un bine şi mila; dar şi ea se poate întoarce în rău. Discuţia se lărgeşte, deoarece acum se îndrumă spre realităţi naţionale. Lazăr citează pe filozoful care atrase atenţia că, totuş, străinul trebue ţinut la distanţă, să nu-ţi afle «secreturile» şi, după ce ţi-a mâncat «pâinea mesei», să aibă prilej a fi nerecunoscător. Cred că «filozoful» este psalmistul cu ai săi psalmi 41, 42 şi 43, care tratează aceeaş temă, cu aceleaşi cuvinte. Intr'una din bibliele bibliotecei sale tocmai la aceşti psalmi sunt îndoite paginele sfintei cărţi: Se vede că erau psalmii lui de predilecţiune! Şi clar reese acum că pateticul naţionalismului său împrumutase şi dela biblie: idei, colori, cuvinte [2]).

Pentru noi străinul erà Grecul, fanariotul. Aducându-şi aminte de descrierile lui I. H. Campe despre descoperirea Americei, Lazăr compară stârpirile fanariote cu stârpirea dusă în ţara indigenilor americani de Spanioli. Campe erà un luptător pentru libertate şi cetăţean de onoare al republicei fran-

[1]) Vezi *Anexa XII* cu reproducerea din Storchenau, *Von dem ursprünglichen Unterschiede des moralischen Guten und Bösen*.
[2]) Mai la vale Lazăr chiar citează pe psalmist.

ceze. Dacă Lazăr a împrumutat dela el comparația — cunoscută și Grecilor, deoarece pe Campe ei îl traduseseră și îl cunoșteau, Lazăr da încă o dovadă că îndrăsneala dela 1819 nu îl părăsise.

Acum Lazăr erà chiar unde voise să ajungă (deductiv); precum la 1819 el introduse *obștea* (personificată), pentru ca ea însăș să vorbească, în *oratio directa*, spre culminare, așà introduse aici chiar «această sărmană patrie», care pe toți străinii i-a primit, fără să știe că ei se vor dovedì «feciorii șopârlei». Patria însăș rostește imprecațiunea sa anti-grecească, cerându-le Grecilor să iasă dintre granițele sale, doritoare să scape de tirani și mincinoși amăgitori. Căci altfel trebuie să fie și va fi acum stăpânul și cârmuitorul din însuș seminția și sângele fiilor mei — sfârșește patria cuvântul său mângâios.

După explicările precedente pot afirmà că cine voește să cunoască concepția lui Lazăr despre momentul istoric în care țara se aflà, acela discursul dela 1822 trebuie să-l cetească resfirându-i rândurile și interpretându-i toate legăturile cu vieața și cu literatura, în a cărei lumină Lazăr vedeà vieața.

Amândouă discursurile formează comentarul cel mai limpede al vieței sale din capitala Munteniei; ideile se dovedesc în deplin acord cu faptele; ideile și faptele descoper un *liberator conștient*, nu un dascăl oarecare, umil, sfios, temător de-a intrà în luptă. Dascălul erà în frunte, în rândul întâiu al luptei.

Privitor la forma, în care Lazăr și-a îmbrăcat discursurile, observ scurt că ea nu ascunde nimic din focul sentimental al autorului; că mersul ideilor nu-i lasă timp să desvolte aluziile; că fantazia nu-i lipsește (cum exact simțise Poenaru); că nu-i lipsește nici epigrama relevată de Poenaru, care o va fi găsit în formele populare întrebuințate, în adagiile latinești traduse, în tropii originali și satirici, biciuitori.

Astfel de discursuri trebuie să fi rostit Lazăr și auditorilor, în școală; dar aici ele vor fi fost lipsite de acel înveliș bisericesc care nu puteà să lipsească din actele petrecute la mitropolie.

XXXI
CARACTERUL LUI LAZĂR

Caracterul lui Lazăr, înțeles ca manifestare a tuturor însușirilor sale sufletești, nu a fost descris de nimeni, ca totalitate redusă la anume predispoziții covârșitoare. Pentru o descriere cu pretenții de siguranță absolută ne lipsește încă materialul necesar. Totuș ea se poate încercà.

Pe Lazăr l-au descris și cei de dincolo: administrația austro-ungară, și cei de dincoace: elevii săi. Pe aceste descripții trebuie să bazăm orice încercare proprie.

Când caracteristicele încep a se ivì, despre Lazăr se spune că el este de cel mai bun talent: având, deci, minte; că are moralitate: având, deci, bune sentimente; că s'a distins la studii și este râvnitor de-a face bine: că are, deci, voință bună [1]. Pe la a. 1806 el erà simțit ca om deosebit, bine definit, complet.

Dar în curând apar «defectele». Defectele, sunt însă ale celor ce îl judecă pe el, nu ale lui; deoarece faptul că nu și-ar fi cunoscut bine credința sa ortodoxă, că ar fi fost chiar indiferent față de ea — într'un timp chiar și în forma dispensării de orice spovedanie la preoți —, arată numai criteriile mitropolitului sârbesc [2]), nu defectele sufletești ale lui Lazăr, om cu mintea mai presus de *formele* religioase, dar îndreptată încă tot spre Domnul.

In timpul acesta apar izbitor calități bine depărtate de încă o formă a preoțimei, de forma sinceră sau ipocrită a umilirei: Lazăr nu se umilià; erà învățat și voià *mărire*; își cereà anume locul care simțià că i se cuvine. Firește, mitropolitul îl socotià «grandoman aventurier», deși el erà numai deplin conștient de valoarea sa: Erà, acum prin 1810, când un ministru mai isteț spuneà exact că Lazăr nu are numai o bună educație, ci și că «*ține foarte mult la sine*» [3]).

Așà cum l-a descris ministrul Atzél, așà trebuie să ni-l închipuim în toți anii care-i avù de stat încă în Transilvania.

---

1) Sădeanu, p. 6. Erà, atunci, de 25 de ani!
2) Sădeanu, p. 12.
3) Sădeanu, p. 22.

Firește, în aceà epocă de prea multe capete plecate, atitudinea lui Lazăr nu puteà să pară cuminte. Deaceea, venind vremea și vorba, ca episcopia românească dela Arad să fie ocupată — erà în *Februarie* 1815 — episcopul Moga și guvernatorul Bánffy se întâlnesc în părerea că, din punct de vedere al științei, Lazăr este cel mai bun, dar că acesta îi este inferior lui Nicolae Huțovici din punct de vedere al «cumințeniei firești» [1]. Episcopul Moga, care pe Lazăr îl observase zilnic: în consistoriu, în școală, în vieața particulară ce-o duceà în Sibiiu — pe atunci un cuib transparent de vreo 12.000 de suflete —, va fi fost originea acestei păreri, iar Bánffy primitorul ei binevoitor.

Dintre acel *Februarie* și Iunie 1815 datează întâiele știri rele: In acte se spune că Lazăr începuse a bea mai mult decât se puteà admite unui preot și, mai ales, că bea în vileag, nu pe ascuns [2]; că excesul de-a fi băut, într'o grădină, în sănătatea lui Napoleon nu ar fi singurul său exces. Acum, deodată, se ivesc, din acte, toate defectele lui Lazăr. Cancelaria transilvană vorbește Maiestății Sale despre *neliniștitul* om, despre *trufașul* om, despre *imprudentul* om [3]), despre *izbucnitorul* om, pe care nu-l cunoscuseră ori, mai exact, căruia *până acum* toate calitățile acestea, poate strânse în frâu de aspirațiuni acum risipite, nu i se luaseră în nume de rău — pe atunci mediul social ardelenesc le admiteà din cauza frecvenței lor —, dar căruia în nume de rău i se luară îndată ce dădù o probă că este și politicește suspect și periculos [4].

Nu încape nici o îndoeală că celelalte calificative, care i se mai dau lui Lazăr în acest timp, sunt colori îngroșate de un guvern care voià să obție dela Maiestatea Sa o destituire într'adevăr foarte ușor obținută [5].

Prin destituire, un om dotat desăvârșit în toate privințele, dar răsvrătit de nedreptățile îndurate, ocolind, probabil, lumea ipocrită, pe care în grădina vinului său de recreație nu o mai

---

[1]) Sădeanu, p. 28.
[2]) Lupaș, locul citat, p. 913, 915. In special vorba: *ab varios excessus.*
[3]) Lupaș, p. 912 și 914: *unruhig, sich übernehmend, unbesonnen, aufbrausend.*
[4]) Lupaș, p. 915: *verdächtig, gefährlich!*
[5]) Socotesc aici pe: *schwelgerisch, unordentliche Lebensweise, ganz ausgeartet,* care motivau punerea supt supraveghere polițienească.

vedeà așà de numeroasă; un împins, un târît la vale de puternicii unui provincialism meschin, a fost scos din rândul oamenilor. Glasul lui nu se mai auzì nici în școala sibiană, plină de «bușteni întunecați», nici în biserica, în care, în predice, își refugià ideile sale de morală socială și chiar și de politică națională. Profesorul, oratorul, revoltatul se îndreptă spre Orient.

In București Lazăr ajunse cu aceeaș rară minte, care-l înălțase până la vârfurile filozofiei contemporane și cu aceeaș simțire *adâncă*.

Simțirea o pot caracterizà cu o mărturisire a lui Eliade, care erà, se pare, nedeslipit de Lazăr [1]): «Intr'o zi, fiind d'alăturea lui și trecând pe dinaintea Turnului Colței, îmi zise: Vezi tu, băiete, cum stau zidurile marturi de știința maestrului? Turnul ăsta e făcut de bojogari. Acì e știința, și la construcția, și la așezarea lui. Hei, de ai vedeà tu stâlpii podului din albia Dunării și rămășițele din turnul Severinului, și de ai ști arhitectura *ca mine*, și *de ai simțì*, ca mine!» Acesta este (până acum) singurul text cunoscut în care Lazăr a vorbit despre simțirea sa, mărturisind, evident, că ea îi este *adâncă*. Dela *acest* punct privind în urmă, ne putem închipuì cât de dureroase va fi simțit el, în Ardeal, durerile care le-am zugrăvit!

Din fericire, privitor la *cumințenia sa*, la *bunul simț*, avem, chiar din peana sa, un text hotărîtor. Este textul din apelul la abonare (1822), în care Lazăr detestă, deoparte, pe nerozi și îndărătnici «cu mintea de papură și cu capul de dovleac», pe înfumurați, cari se găsesc și printre Români; și, de altă parte, înalță ochii până la un ideal ca — Marc Aureliu Antoninul! Este clar, că, fugind de superficialitate și nerozie, Lazăr adorà înțelepciunea echilibrată, potolită, dar curagioasă, cum se ivește în sentințele împăratului, care și le-a gândit, ca și Lazăr pe ale sale, tot la Vindobonna [2]).

---

[1]) *Binele public* din 25 Maiu 1880, p. 3, coloana 1—2, în foileton.

[2]) Verbal, din Lazăr: «...ştiut fiind că mai lesne este a slugări pre douăzeci de înţelepţi, decât a stăpâni pe doi nerozi, îndărătnici, cu mintea de papură şi capul de dovliac, apoi, încă şi înfumuraţi, precum sunt şi unii din noi Românii, din care pricină am rămas cu aripele tunse şi pârlite, încât, dacă s'ar deşteptà cumva duhul strămoşului nostru, al lui Marc Aureliu şi al marelui Severin, ne ar privì, nu ca pe strănepoţi ai lor, ci că pe nişte adevărate rămăşiţe schimonosite ale ciclopilor». *Analele*, seria 1, vol. IV, p. 123.

Lazăr însuş s'a resumat într'o sentinţă latinească, pe care cred că *el* a popularizat-o prin şcoala sa, pentrucă, după el, adeseori o întrebuinţă Poenaru: *Festina lente*; grăbeşte-te cu inima, opreşte-te cu mintea; şi voeşte totdeauna ce a hotărît compromisul lor.

Dar şi dincolo de munţi, şi dincoace Lazăr nu reuşi să afle totdeauna compromisul; abaterile dela el au fost ore de lacrimi ori de bucurie, despre care suntem informaţi.

Din astfel de însuşiri se explică felul, şi acum credem şi mai uşor în felul lui Lazăr de a se înfăţişà în clasă, în lume. Aveà vreo douăzeci de şcolari regulaţi (spune Eliade). Cu aceştia vorbià serios, temeinic, cald; pentrucă (adauge Eliade): «El slujba sa niciodată nu şi-a socotit-o drept o profesie, ci o chemare, o misioană». Câteodată simţirea îl năvălià însă; atunci răceala ştiinţei fugià departe; şi (Eliade ne spune) maestrul începeà să plângă de bucurie, că elevii lucrează bine. Dar, când nu se mai aflà numai cu elevii regulaţi, când la clasa de filozofie veniau *auditori* din lume, Lazăr lăsà frâul mult mai liber. Il ajutà (aceasta ne-o spune P. Poenaru), îl ajutà şi «*magia inspiraţiunei sale totdeauna vii şi înfocate*», care nu a putut fi altceva decât putinţa sa de-a imaginà, decât o putere de fantasie, care îi împodobià magic cuvântarea. Din astfel de adâncuri sufleteşti se înţeleg deplin toate descripţiile oratoriei lui Lazăr: «Il ascultà (lumea) ca pe un *profet*. Propuneà foarte popular; erà glumeţ, *vesel* şi în lecţiunile sale ştià spune felurite anecdote; şi oamenii mergeau încântaţi dela şcoală» — (Chr. Tell) [1]. «Pare că erà într'adins preursit pentru a deschide un drum de regeneraţie. El îşi simţià *vocaţia* sa. Când se aflà în clas, el vorbià însuflat. Catedra lui semănà un amvon. *Vedeà cineva cum i se bate peptul.* Cu mâni pline în orice ocazie aruncà seminţele românismului şi naţionalităţii» (Eliade) [2]. P. Poenaru completează drastic fenomenul, scriind: «Lazăr făceà să pătrundă vorbirea sa *în rărunchii* ascultătorilor încântaţi, că auzià vibrând sunetele limbei materne, cu cele mai profunde expresiuni în diferite cunoştinţe ştiinţifice şi filosofice» [3].

---

[1]) *Familia*, vol. I, p. 121.
[2]) *Curier*.
[3]) In *Anale*.

Toată personalitatea aceasta a fost pusă în serviciul celei mai ardente chestiuni a vremii: a liberării patriei de fanarioţi; în serviciul unei aspiraţiuni de viitor mare: din colibe şi bordeie poporul român trebuià să iasă şi să intre iarăş în palate; în serviciul moralizării care să garanteze viitorul. Erà mare sufletul său bântuit de viforul simţirii sale; dar mari erau şi ideile care îl luaseră sub zarea lor pururea luminoasă. Mărimea *lor* şi mărimea *sa* se împreunară, ca să-i câştige toate inimele bune ale poporului şi să deie în lături porţile nemuririi în care dispărù şi dincolo de care par'că şi azi îi zărim chipul binecuvântător.

Invălişul extern al acestei firi — pământescul Lazăr — a fost descris de două ori; din memorie de către Chr. Tell: «om înalt, uscăţiv, cu favoriţi, îmbrăcat ungureşte; iară în privinţa sănătăţii foarte sdruncinat» [1]); *de visu*, când a trecut, în 16 Iulie 1823, graniţa înapoi, spre satul unde voì să moară: Vameşii dela Turnul-roşu l-au văzut de statură mijlocie, cu părul, sprâncenele, barba, ochii *braun*, adică: oacheş, şi îmbrăcat în haine nemţeşti [2]).

XXXII

Ş C O L A R I I

Despre şcolarii lui Lazăr am scris o pagină în *Istoria literaturii române*. Aici voiu sporì aceà pagină, fără să pot da o cercetare completă, care ar reclamà o osteneală specială.

Despre marele-i şcolar *I. Eliade-Rădulescul* mi-am spus aiurea părerile mele [3]). Părerea contrară a lui M. Gaster, că şcolarul a făcut mărimea profesorului, este o curiositate care nu merită nici o discuţie serioasă. Dacă Eliade nu s'ar fi ivit — ipoteză, chiar prin punerea ei, absurdă — s'ar fi ivit toţi ceilalţi şcolari; şi ei ar fi săvârşit într'un *tempo* mai potolit ceeace Eliade a săvârşit titaniceşte, massiv şi repede. In acest potolit pas s'ar fi aflat şi *Petrache* Poenaru, care la venirea lui

[1]) *Familia*, I, p. 122.
[2]) Actul este publicat în *Convorbiri literare* din 1 Iulie 1892, p. 207.
[3]) Vezi *Istoria literaturei române moderne*, 1923.

Lazăr erà de vreo 17 ani și despre care, la groapă, A. Tr. Laurian spuneà [1]), ce el însuș spusese toată vieața, anume că: «pentru românism s'a inspirat în școala lui Lazăr».

Intâiul care a vorbit despre ceilalți școlari ai lui Lazăr a fost Eliade (la 1839). El a pomenit, la plural, pe: I. Pandeli, Nănești, Cernovodeni, Orești, Darvari, Merișești, Ștefanopoli, Tomești, Crăsnari, Mălinești, Paladi, Măinești și el însuș (Eliade) [2]). Toți veniseră dela școala grecească la Lazăr. Mai la vale, tot acolo, vorbind despre «prubele» școlarilor, Eliade adauge pe S. Marcovici, C. Moroiu și păr. Ef. Poteca (fost dascăl pe lângă Lazăr), cari (toți trei) plecară, la a. 1819, în străinătate, la studii. Și ei au fost cu siguranță școlari sau auditori (Poteca) ai lui Lazăr.

La 1818 *Eufrosin Poteca*, în ajun de-a plecà în străinătate, erà de 32 de ani; *Pandeli*, *Moroiu*, *Marcovici* erau mult mai tineri [3]). Despre sine și tinerii săi amici Poteca, acum în Italia, scrià: «Va venì timpul să se laude cu noi nu numai aceștia care ne-au trimes, ci și toată Valachia». Sau: «Măcar ca niște câni buni, la o turmă de oi, tot vom fi folositori neamului nostru». S'a lăudat cu ei țara — însuși M. Eminescu i-a scris lui Marcovici un scurt și cinstitor necrolog; iar pe lângă turma lde oi toți stătură foarte credincioși. Marcovici ca profesor și iterat; Moroiu, tot astfel [4]). Specialitățile cu care ei s'au ocupat în străinătate sunt numite în corespondența lui Poteca [5]).

---

[1]) Vezi discursul din *Românul* dela 3 Octomvrie 1875.

[2]) *Curierul românesc*, 1839, p. 263. Școlari îi numește și Poenaru, în discursul academic din *Anale*, seria I, vol. IV, p. 116.

[3]) Despre Poteca să se citească monografia lui G. D. Teodorescu din *Revista pentru istorie*, vol. II, 1, p. 1—28; și *Intâii bursieri români în străinătate* din *Revista nouă* vol. I, p. 421—431, de Ion Bianu.

[4]) Despre S. Marcovici să se consulte și necroloagele din presa bucureșteană (*Le Journal de Bucarest* din 19 Iulie; ș. a.). Despre C. Moroiu panegiricele lui P. Poenaru și Iosif Nanie (ierodiaconul), publicate în *Universul* din anul 1847, numărul 16; și *Gazeta de Transilvania*, 1847, p. 135.

[5]) *Poteca* s'a ocupat «principalmente» cu filozofia; apoi cu limba latină și italiană; dar (ca și Lazăr) și cu «altele»: teologie, istorie, politică, legile Romanilor, fizică experimentală, istorie naturală, botanică. *Costache Moroiu* cu: legile (dreptul), filozofia latina; *Simeon Marcovici* cu: filozofia, filologia, franceza, geometria, chimia; *Pandele* cu: matematica, franceza. Și, firește, toți cu limba italiană, în care se predau științele ce ascultau (la Pisa). Se pare că specialitățile *principale* le fixase mitropolitul Ignatie (corespondența lui Poteca, *Revista nouă*, anul I, p. 428, coloana 1). Remarcabil este spiritul lor social, manifestat în scrisoarea cu care Poteca cereà boierilor legi cari *să desrobească pe țărani* și să înființeze *birul (dăjdiile) asupra venitului* fieștecăruia, fără deosebire, dela divaniți până la plugari (*Tot acolo*, p. 429).

După *Timpul*, care-i anunță moartea (1 Iulie 1877), *S. Marcovici* erà de 76 de ani. Se născuse, deci, la 1801. La 1816 Marcovici erà de 15 ani.

Nănescu trebuie să fie cântărețul despre care a vorbit I. Ghica în scrisorile sale [1]).

Măinescu a fost inginer; il chemà *Răducanu*; și se aflà pomenit la Ureche [2]), în bugetul școalelor muntenești pe anul 1825. Eliade amintește și de un I. Măinescu.

Paladi (Teodor) este o figură foarte interesantă. A fost literat; a fost dascăl; a fost, împreună cu *Daniil Tomescu*, întroducătorul în școalele românești al metodului bell-lancasterian, despre care faptă, săvârșită pe când Lazăr se aflà încă în București, scriu aici o anexă [3]). Despre T. Paladi am de adaus încă o notiță, deosebit de însemnată: Ea dovedește că ingineria lui Lazăr a dat roade bune, folositoare țării.

Când, după pacea dela Adrianopol, ni s'au restituit pământul încălcat în raionul Brăilei, Giurgiului și Turnului, comisiunea pentru măsurătoarea teritoriului erà compusă din: Lt.-colonelul Fanton de Verayon, logofătul Nestor, hatmanul Constantin Bălăceanu, vornicul Filip Lenș, paharnicul Hafta, d-l Gr. Racoviță și *inginerul Teodor Palladi* [4]).

Privitor la intimitatea care-i unià pe unii școlari ai lui Lazăr, Eliade, povestind despre Tomescu, scrie: «Amici strânși atât pentru ocupațiile literare cât și *pentru devotamentul către profesorul nostru*, ajunseserăm a trăi la un loc, a ne face vesmintele perechi, în casă și afară, a purtà aceleași colori; și pentru memoria maistrului nostru, în devotamentul către patrie, — ne dam numele de Lazarini sau *Lazarieni*» [5]).

---

[1]) Vezi și articolul meu din *Convorbiri literare:* Din vremea lui Anton Pann.

[2]) V. A. Ureche, *Istoria școalelor*, vol. I, p. 111.

[3]) *Anexa XVI.* Despre D. Tomescu vezi și memorii de Eliade în *Binele public*, 6 Iunie 1880 și 25 Maiu.

[4]) *Raportul lui Barbu Știrbei către Kisseleff*, publicat în *Convorbiri literare*, 1889, vol. XXII, p. 1041. Despre hotarnicul și inginerul Teodor Paladi și rostul său în aceà comisie (1832, Februarie 10) să se vază hotărîrea «deplin înputernicitului Prezident» tipărită în *Analele parlamentare ale României*, tomul II (Legislatura I, sesiunea 1), p. 434—436, de unde reese că acum el lucrà împreună cu: procurorul comisiei; căpitanul de stat major Fonton Deveraion; cilenul Grigore Racoviță și secretarul Alexandru Geanoglu Lesviodax. Vezi și p. 591, de unde reese limpede ce lucrare mare săvârșise aceà comisiune.

[5]) *Binele public*, 1880, 25 Maiu, foileton, coloanele 3 și 4.

Şcolari nenumiţi de Eliade, au fost: *Mihail Drăghiceanu*, despre care am amintit mai sus şi despre care, la acelaş loc, d. Virgil Drăghiceanu mai comunică: «Bolnav de astmă, el se retrase la un oraş de munte, în Târgovişte, după plecarea lui Lazăr, unde, din propria iniţiativă, deschise o şcoală particulară, având faima de bărbat înţelept în ochii orăşenilor, cari îl vor cere cu stăruinţă pe el, la înfiinţarea şcoalei naţionale din Târgovişte».

Pe gen. Chr. Tell, soldatul dela 1848 şi ministru de Culte, şi pe fratele lui, îi ştim. Chr. Tell a îndreptat pe G. Gârbea să cerceteze pe alţi doi elevi: *Gh. Ioanide* şi *I. Palama*, care ne-a păstrat discursul dela 1822 [1]).

Despre *Grigore Pleşoianu* de mult spuse *Biblioteca românească* [2]): «*Î*. Ce profesor este acel Grigorie Pleşoianu, că văz multe cărticele româneşti de dânsul, pentru luminarea neamului? *R*. Un tânăr prea învăţat şi *şcolar al răposatului Lazăr*; şi acum o să tipărească tot acest tânăr şi *Telemahu* româneşte cu 24 de icoane».

Alt şcolar (modest, dar interesant) este *George Cristureanu*, despre care avem ştiri mai multe. Erà fiul lui Teodor Sucia din Câmpulung şi al Reveichii, fetei protopopului gr. or. din Mureş-Cristur (Transilvania). S'a născut în 10 Aprilie 1810. Murind tatăl şi trăind în Ardeal, bunicul protopop l-a numit George Cristureanu. Ca mic copil mama l-aduse la Bucureşti şi-l dete «să înveţe carte în şcoala Sfântului Sava, *care atunci se numià şcoala lui Lazăr*». Copilul, învăţând câţivà ani *parte la Lazăr*, parte la Eliad, a întrerupt studiul şi a fost pe lângă nişte fii în case boiereşti, până ce a ajuns etatea de 22 de ani. Deci până la 1832. La anul 1832 a intrat soldat simplu în armata României de graniţă şi a servit... timp de 24 ani sub.. Ghica, Ştirbei, Bibescu... Deci până pe la 1854. In anul 1852 au eşit din serviciul militar în pensiune, a făcut călătorii şi, la 1860, s'a aşezat în Braşov, rămânând acolo până la moarte.

---

1) Vezi *Revista pentru istorie, arheologie şi filologie*, anul I, p. 357—359: *Asupra cuvântului compus de profesorul Lazăr*.

2) Partea IV, 1830, p. 35. Despre Gr. Pleşoianu se poate cet monografia d-lui N. Bănescu.

Prin testamentul său din 1874 a lăsat averea sa însemnată gimnasiului român și mitropoliei din Sibiiu. In testament a cuprins și versurile biografice:

Școala din Blaj n'am învățat,
Ci pe-a lui Lazăr și pe-a lui Eliad,
Ce românismul ne-au dat,
Când am fost degenerat.

Casa lui din București se aflà în mahalaua Pitarmoș sau Popa Ivașcu, aproape de pieața Amzei și de grădina Episcopiei, lipită de casele lui Costache Crețulescu-Englezu [1]).

Și pe *Scarlat Roset* îl uită Eliade, deși acesta ajută literatura [2]); deși, în calitate de ispravnic de străini în Oltenia a hotărît, împreună cu caimacamul, să introducă limba franceză în școalele din Craiova, la Obedeanul [3]), numind profesor pe Laplace; deși, mai târziu, dărui capitalei biblioteca sa, pentru ca din ea să se desvolte o bibliotecă publică; deși el a împodobit cu o piatră mormântul lui Lazăr. *Hagi Carol* conte de *Roseti*, fiind prieten cu Șaguna, i-a predat (în 1855) 1000 floreni ca premiu pentru o istorie a Românilor (vezi *Telegraful român* din 7 Maiu 1855). Roseti erà foarte popular în Ardeal; cel puțin așà reese din dedicația lui Ioachim C. Drăgescu la *Nopțile carpatine*, 1867. Ca președinte al Societății pentru cultura și învățătura poporului român erà firește foarte stimat de tinerimea ardelenească. Lazarismul lui a dat roade bune, totdeauna.

Eliade nici pe *Dănică* nu l-a numit; dar Poteca îl numește chiar «ucenic (împreună cu Eliade) al lui kir Lazăr» [4]).

Poteca mai pomenește, ca tineri cari ar puteà fi bursieri, pe Ioniță Kinopsi și pe Gheorghe al Ișlicăresei. Vor fi fost și ei cel puțin auditori, mai curând elevi, ai lui Lazăr.

Greu va fi, în cercetare viitoare, de a trage exact linia de despărțire între Lazăr și succesorul său Eliade. Vorbind despre D. Tomescul, Eliade numește pe întâii săi școlari: doi frați

---

[1]) După *Biserica ortodoxă română*, anul IV, 1877, p. 681—694, căreia datele i le-a comunicat Bartolomeiu Baiulescul.
[2]) Exemplu: Pleșoianu în *Curierul romănesc*, 1829, p. 40.
[3]) *Tot acolo*, p. 119.
[4]) *Revista nouă*, I, p. 427.

Tell, dar aceştia fuseseră şi la Lazăr; fraţii amicului său Ion Popp, Gr. Pleşoianu care fusese şi la Lazăr; Stanciu Căpăţineanu, întâiul diplomat al şcoalei, pe care şi el o va fi cunoscut sub Lazăr; D. Jianul; Simonide (nepotul lui Naum Râmniceanu); Mălureanu; G. Cristurian, fost elev şi al lui Lazăr; N. Roset; Mihăescul (Târgovişte); şi cei patru juni Moldoveni, despre cari ep. Melhisedec a vorbit în discursul său de recepţiune în Academie. Pentru a determinà precis linia de despărţire, care nu-i desparte pe toţi, ci numai pe unii, vor fi de lipsă cercetări speciale, pentru care aici nu este loc.

Ceva şi mai departe de certitudine suntem cu alte nume. De pildă: Mi se comunică că elev al lui Lazăr ar fi fost şi *Alecu Basarabescu*, tatăl literatului I. A. Basarabescu.

Intr'un articol din *România* [1]) au fost citaţi, ca şcolari, *Anton Pann* şi *Marin Serghiescu*, revoluţionarul dela 1848. Mă cam îndoesc de Serghiescu; dar Anton Pann erà (1819) în relaţie cu mitropolitul Dionisie; a fost colaboratorul lui Macarie ieromonahul, aderentul lui Lazăr; a lucrat deatunci româneşte; despre el este de crezut că a ascultat pe Lazăr, al cărui curent îl va fi atras tot mai adânc spre românism [2]).

In biografia dela 1839 Eliade a spus că Lazăr a avut vreo 20 de *şcolari regulaţi*. Dacă din cei numiţi mai sus extragem pe cei ce-i putem bănuì numai *auditori*, numărul celor rămaşi se află încă tot deasupra lui 20; aşà că acum putem crede că *toţi elevii sunt descoperiţi*; şi că, de aici înainte, cercetarea vieţii şi operei lor va aduce numai precisiuni, dela care câte o rază va luminà, înapoi, şi opera lui Lazăr [3]).

[1]) 1886, 11 Maiu.

[2]) G. Dem. Teodorescu, *Vieaţa şi activitatea lui Antonu Panu*, partea I, 1893, p. 26—29. Despre *Marin Serghiescu-Naţionalul* D. Bolintineanu ne-a spus (*Călătorii în Palestina*, 1859, p. 26) că erà «om înfocat, prea înfocat» pentru patrie; şi unic în felul său.

[3]) Direcţii în care s'ar *puteà* cercetà după elevii lui Lazăr ar fi familiile: C. *Merişescu*, şef de masă la departamentul internelor (1836/37); Teodor şi Dimitrie *Merişescu*, la finanţe (1836); I. *Kinopsi*, subdirector la carantina Giurgiului (1836); C. *Palama*, ajutor la interne (1837), la sfatul consultativ, împreună cu C. Moroiu, care erà secretar; D. *Ştefanopolitul*, casier al şcoalelor (1837); C. *Ştefanopol*, advocat (1836/37); Ion *Măinescu*, şef de masă la finanţe (1837); Scarlat *Măinescu*, judecător în Dolj (1837). Dacă există descendenţi şi rândurile acestea le ajung subt ochi, îi rugăm a cercetà. Marin *Naţionalu*, care este Serghiescu, erà la 1837 scriitor la finanţe.

XXXIII

SFÂRŞITUL

In a. 1822 Lazăr se bolnăvì serios, — în Sf. Sava. Forma boalei: friguri; adausul ei sufletesc: mâhniri și nenorociri; amândouă formele ni le comunică Eliade (1839 și 1865). Dar fondul boalei școlarul nu-l știà; așà se vede.

Dascălul, care cetise și medicină, îl va fi bănuit; și s'a gândit la groapa care îl va cuprinde în satul său: El scrise deci fraților săi, să vie să-l întoarcă acasă; iar într'aceea se mută la Târgu de afară, într'o căscioară, unde a așteptat, îngrijit de un văr al său, într'o vie.

Scrisoarea aceea tristă a fost scrisă de aproape de luna Iulie; deoarece Eliade spune că, după plecare, «*peste curând*» și-a dat obștescul sfârșit. Sfârșitul și l-a dat, însă, abià în 17 Septemvrie 1823, după ce mai respiră vreo două luni aerul de vară al munților săi ardelenești.

Din București Lazăr plecase în Iulie; ridicat în picioare, din căruța sa de drum lung, el binecuvântase preoțește Țara, lăsând astfel în sufletul școlarilor simbolul cel mai venerabil al voințelor sale, care acolo, în fața unei căsuțe din Târgu de afară, se opriră pe loc. Școlarii care-i priviau religios binecuvântarea erau Eliade, D. Tomescul, Tell. Ei l-au petrecut de acolo până la Băneasa, de pe atunci loc de răsfățare boierească; de acolo înainte Lazăr rămase numai cu fratele cărăuș care, în ziua de 16 Iulie 1823, îl trecù prin Turnu-roșu, ținând mai departe drumul de pe malul Oltului, spre sat.

Nu pot crede ce spune d. N. Iorga [1]) că atunci, când «omul și-a strâns boarfele câte le putuse agonisì și s'a întors acasă, nici un câne n'a urlat în București de jalea plecării lui. Acesta e adevărul. El a fost ignorat aici...» Eu am arătat că nici ignorat nu fusese în București, ci numai combătut și că nici înfrânt nu plecă, deoarece școlarii săi: cei rămași în București sau cei duși în străinătate, se pregătiau să desvoalte opera *reușită*; iar prelații și boierii, cari îl protejaseră pe el, continuau a protejà și pe școlarii săi. Din străinătate aceștia tot cu mitropo-

[1]) *Neamul românesc* din 2 Octomvrie 1923, p. 2.

litul Dionisie Lupu, cu Constantin Bălăceanul și cu fiul acestuia, Ștefan Bălăceanul, se înțelegeau. Iar ei — le trimiteau în străinătate vești despre «Kir Lazăr»; și despre moartea dascălului [1], a cărui soartă îi interesà și după plecarea din «țară». Dar boierii trebuie să-și fi adus aminte și mai târziu; așà de des ca școlarii lui *nu*, dar totuș, câte odată. De pildă: La discuția pentru refacerea colegiului (Acum «pentru creșterea celor în slujbe publice», nu pentru oricine, ca la kir Lazăr!), în obșteasca extraordinară Adunare (1831, Aprilie) au luat parte boieri cari îl cunoscuseră pe Lazăr, îl protejaseră chiar: ep. Ilarion-Argeș, Iordache Golescu, Ștefan Bălăceanul, Atanasie Histopol. La numai opt ani dela moartea lui Lazăr, se puteà să nu-și aducă aminte? Țara nu erà chiar așà de rea, să uite ușor greaua misiune îndeplinită de G. Lazăr.

[1]) Corespondența lui Ef. Poteca, în *Revista nouă*, vol. I, p. 430: «Dumneavoastră iarăș îmi vestiți moartea lui chir Lazăr —» (22 Ianuarie 1825). Se vede că scriau a *doua* oară, boierii!

ANEXE

I

Avrigul (1815).

La o mică depărtare de Brad (Girelsau), pe țărmul stâng al Oltului, zace Avrigul (Freck, Felek).

Aici, Oltul peste care trebuie să treci pe un pod, este destul de lat, dar adâncimea sa obișnuită nu trece peste un stânjen. Malurile și, în genere, tot ținutul dealungul râului, sunt foarte șesoase și deaceea și expuse deselor inundări ale apelor de munte, care adeseori umflă tare râul; după astfel de întâmplări șoseaua și întinderi mari de câmpuri frumoase și bine lucrate se prefac subit în mlaștini de neumblat.

Lipsind puntea pe aici râul trebuie să-l treci cu podul. Trecerea aceasta este un drept allodial al scaunului Sibiului; dar locuitorii din Avrig și Săcădate au arendat-o plătind o sumă însemnată.

Avrigul însuș este un sat însemnat, clădit în parte pe o înălțime, având o biserică evangelică și una greco-neunită. Numărul locuitorilor sași este neînsemnat, cea mai mare parte din locuitori o dau Valahii, a căror hrană de căpetenie este *cărăușia*, Ei transportă adeseori mărfurile negustorilor în *Ungaria*, *Slavonia*, *Banat și Valahia*.

Drăguța vilă care-a construit-o răposatul guvernator, Br. Samuel v. Brukenthal și frumoasa grădină a vilei ofere călătorului câteva ceasuri de petrecere plăcută; mai ales frumoasă este perspectiva de pe terasa clădirii asupra grădinii întregi. Răposatul aveà obiceiul ca și la adânci bătrânețe să închine liniștei câmpenești partea cea mai mare a timpului de vară.

(Din *Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat*, 1815, p. 168. — Scrisă de un controlor al carantinelor).

In 1801, 4 Maiu, a isbucnit în Avrig un foc care a mistuit 159 case, șuri, grajduri și a carbonizat 8 copii și 3 persoane adulte. *Der Siebenbürger Bote* die acel an, No. 36, p. 288.

II

Avrigul în anul 1784 (23 Noembrie 1784). Scrisoarea lui von Ahlefeld către S. Brukenthal.

«Aici [1]), slavă Domnului, toate se află în cea mai pacinică liniște. Afară de măsurile poruncite de înaltul guvern relativ la supravegherea atentă a poporului român și a popilor lui și la arestarea tuturor suspecților, am mai trimis, dintre nobilii orașului acesta, câte un om în fiecare sat, să stea acolo cu întreținerea și să dea îndată de știre și despre cele mai mici adunări sau alte

[1]) In Făgăraș.

mişcări suspecte ale românilor şi ale popilor lor. Pentruca şi trecătorile peste Olt să fie păzite mai bine, dela *Avrig* până la Făgăraş am lăsat libere numai 4 trecători, iar celelalte le-am închis scoţând podurile la malul de dincoace. Trecerile libere sunt la Avrig, Porumbac, Feldioara şi Sâmbăta. La aceste treceri, pe malul stâng al râului, unde podurile sunt totdeauna gata, se clădeşte cu ajutorul proprietarilor, la fiecare, câte o colibă rezistentă, în care omul să poată rezistă şi iarna. In fiecare colibă păzesc câte doi oameni, ziua şi noaptea; iar schimbul lor se face zilnic. La *Avrig* şi Feldioara păzitorii sunt luaţi dintre Saşii din Avrig şi Feldioara... Noaptea poate trece numai poşta; iar ziua numai cei cari sunt înarmaţi cu paşaport sau sunt altfel cunoscuţi. Patentele de publicat se publică în toate satele în modul prescris; preoţimea şi juraţii satelor trebuie să adeverească publicarea. Toate măsurile acestea, şi dispoziţiunea destul de pacinică a supuşilor faţă de domnii lor... mă fac să nădăjduiesc că Dumnezeu ne va apără de atacuri».

(Din *Arhiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* N. F. vol. 31, p. 741—742).

III

Examenele semestriale dela Sibiu (Aprilie 1802 Septembrie).

I

IN SUPERIORE SCHOLA HUMANITATIS

Nomina respondentium:

Basilius *Popp*	Ioannes *Csermak*
Franciscus *Czermak*	Ioannes *Forszek*
Fridericus *Rünagel*	Iosephus *Barabás*
Georgius *Lázár*	Iosephus *Iuhász*
Ioannes *Benyei*	Petrus *Presa*

Stephanus *Veress*

Ex institutionibus oratoriis

Explicata est tota Rhetorica.

Ex crestomathia Latina

Explicata est Oratio M. T. Ciceronis pro Quinto Ligario Fragmenta item Cic. Tuscul. Q. Q. Lib. V pro T. Ann. Milon. c. 10. E Curtio Lib. III. 5. Lib. IV. 1. Lib. VIII. II. E Livio Decad. 1 L. 1. L. 2. E Sallustio, de moribus Romanorum. Ex. Ovidio Tristium Lib. I. Lib. 2. Virgili Aeneide Lib. 1 Lib. 2. Lib IV 6 et alia plura tractata sunt, quorum argumenta occurentes tropi ac figurae expositae sunt.

Ex Crestomathia germanica

Fragmenta nonnulla Germanorum auctorum Kleist, Denis, Dusch, Lessing, Gessner, minora item poetica opera et Epigrammata aesthetice exposita sunt.

Anacreontis odae nobiliores cum quibusdam Fabulis Aesopi et Dialogo Luciani ac Fragmentis e Plutarcho sunt versae ac ad Regulas Grammaticae exactae.

Ex Mithologia

De Diis Consentibus. Origo, Facta, Forma et Sacra Iovis, Neptuni et reliquorum Numnium marinorum. Fabula de Apolline, Mercurio, Vulcano, Marte, Iunone, Vesta, Minerva, Cerere, Diana, Venere.

Ex Geographia

De partibus Europae ad ditiones Austriacas non pertinentibus. Europae generatim sumptae tum singularum eius partium uti: Turciae Europaeae, Russiae, Daniae, Suediae, Borussiae, Poloniae, Italiae, M. Britanniae, Galliae, Hispaniae, Portugaliae, Belgiae, Helvetiae situs, magnitudo, incolarum numerus et indoles, religio. Forma regiminis, aquae, colli, solique natura, divisio.

Ex Historia Caesarum

Nomina, dotes animi et res gestae Imperatorum ab Augusto Octaviano usque ad Carolum M. necnon diversae Imperii vicissitudines recensebuntur.

Ex elementis Matheseos

Praeter institutiones Arithmeticas usque ad regulam Societatis pertractatas, ex Elementis geometriae practicae resolventur problemata sequentia de linearum dimensione. A puncto ad punctum perpendicularem demittere aut erigere: Lineam rectam perpendiculariter dividere bifariam, eidem paralellam ducere eandem in plures partes aequales dividere: mensurare distantias duorum locorum, quorum uterque alter uter vel neuter accedi potest; altitudinem accessam vel inaccessam mensurare.

His accessit institutio Christiana.

II

IN SUPERIORE SCHOLA HUMANITATIS

Nomina respondentium:

Basilius *Popp*
Franciscus *Csermák*
Fridericus *Rünagel*
Georgius *Lázár*
Ioannes *Benyei*
Ioannes *Csermák*
Ioannes *Forszek*
Iosephus *Barabás*
Iosephus *Iuhász*
Petrus *Presa*

Ex institutionibus oratoriis

Repetita est utraque ars.

Ex Chrestomatia Latina

Explicata est Oratio M. T. Ciceronis pro M. Marcello. Ex. Curtio L. III. 5 L. IV. I L. VIII. II. Ex. Livio Decad. L. 1, 2, 7. Decad III L. 1, 2, 3. Ex. Sallustio Bellum Catil. Ex. Tacito Annal. L. III C. I. L. XV. C. 38. E. P. Virg. Aeneid. L. I. Ex. Ovid. Trist L. I Eleg. 2 L. III eleg III et alia complurima tractata sunt, quorum argumenta, occurentes tropi et figurae expositae sunt.

Ex Chrestomathia graeca

Anacreontis odae nobiliores cum quibusdam Fabulis Aesopi et Dialogo Luciani ac Fragmentis e Plutarcho sunt versae ac ad regulas grammaticae exactae. Fragmenta nonnulla Germanorum Auctorum, Kleist, Denis, Dusch, Lessing, Gessner, minora item poetica opera et Epigrammata aesthetice exposita sunt.

Ex Mithologia

I. Dii selecti apud Romanos octo, Figmenta veterum de Iano, Saturno, Rea, Genio, Plutone, Baccho, Sole et Luna, de origine item eorum, factis, forma, sacris atque nominibus.

II. Dii indigetes, Quirinus, Hercules, Castor et Pollux, Perseus, Iason, Theseus, Orpheus, Amphion, Arion.

III. Dii semones. Pan, Faunus, Sylvanus, Satyri, Hertumnus, Pomona, Terminus.

IV. Virtutes, vitia et adfectiones animi et corporis in numerum Deorum suorum Ethnici retulerunt. Divinos honores, templa et sacra sua habuerunt, Mens, Virtus, Pietas, Pudicitia, Concordia, Fortuna, Voluptas, Audacia, Febris etc.

V. Deorum peregrinorum, cumprimis Isidis, Osiridis et Anubis, origo, res gestae et sacra.

Ex Geographia

De Asia, Africa, America et India Australi.

Ex historia religionis

Expositis initiis ac progressu Religionis Christianae factae sunt generales animadversiones in sedecim saecula.

Ex elementis Matheseos

Praeter institutiones Arithmeticas ad finem usque pertractatas actum est ex Elementis geometriae practicae. De Angulis, eorumque Mensuris, De Circulis, eorumque peripheriae divisione. De translatione Angulorum in Campo ad chartam. De triangulis eorumque speciebus. De mensuradis Distantiis seu Lineis horizontalibus. De mensurandis Altitudinibus seu Lineis perpendicularibus. De varietate superficierum.

His accessit Continuatio Doctrinae Christianae.

IV

Un examen cu profesorul Gegő.

Tentamen publicum ex elementis matheseos purae (depus în fața directorului regiu și a întregii facultăți filozofice de Ladislau Béldi de Uzon, auditor fil. în anul întâiu). *Ex praelectionibus ADOLPHI GEGO* e. S. P. AA. LL. Phil. Doctoris, Matheseos Purae Professoris Publ. Ord. Anno MDCCLXXXI. Mens. August. Impress. Claudiopoli.

Ex elementis geometriae. De liniarum rectarum et triangulorum proprietatibus. (Definitiones, theoremata, problemata). De lineis rectis ad circulum relatis (th., probl.). De figurarum descriptione et dimensione (theor., probl.). De solidorum dimensione et comparatione (def., theor., probl.).

Ex elementis trigonometriae planae. Definitiones: Trigonometriae, sinus recti, versi, tangentis, secantis, cosinus, cotangentis, cosecantis anguli conplementi, supplementi. *Theoremata*: In omni triangulo latera se habent ut sinus anguor um oppositorum. II. Summa duorum laterum est ad differentiam eorundem ut tangens semisummae angulorum iisdem lateribus oppositorum ad tangentem semidifferentiae eorunden. III. Si in triangulo quovis in latus maximum demittatur ex angulo opposito perpendicularis erit idem latus maximum ad summam reliquorum ut differentia reliquorum ad differentiam segmentorum baseos. IV. Tangens 45^0 aequatur radio. *Problemata*: Dato sinu anguli invenire eiusdem cosinum vel sinum arcus dimidii vel sinum arcus dupli. II. Datis finibus duorum arcuum quorum differentia 35' maior non sit, invenire sinum quemcunque inter datos medium. III. Datis finibus duorum arcuum invenire sinum arcus semidifferentiae eorundem. IV. Invenire sinum 45^0. V. Dato sinu unius minuti seu 60" invenire sinum unius vel aliquot secundorum. VI. Invenire dato sinu arcus secantem vel tangentem. VII Resolvere triangula rectangula, et non rectangula.

Ex elementis algebrae ad constructionem problematum geometricorum applicatae (Problemata).

Ex algebra ad elementa sectionum conicarum applicata (Defin., theor. generalia).

De parabola (Theoremata, problemata).

De ellipsi (Theor., problemata).

De Hyperbola (Theoremata, problemata). In total: zece pagini de cvart.

In *secunda humanitatis* (1806) la examen s'a ascultat: *Ex elementis geometriae practicae*:

I. Data Definitione Geometriae, Magnitudinis variae, Linearum, Angulorum diversum, circuli et eius partium, *Astrolabii*, scalae geometricae:

II. Exercebantur in problematibus longitudinum superficiei telluris paralellarum et perpendicularium resolvendis.

III. In theorematibus nonnullis demonstrandis [1]).

V

Şcoale pentru neuniţii din statele austriace.

Printre popoarele sale Austria numără, în jumătatea sud-estică a frumoasei sale monarhii, milioane de suflete, care sunt credincioase bisericei *greceşti*. Din punct de vedere etnografic, cea mai mare parte din milioanele acestea aparţin neamului *slav* lăţit în toată jumătatea estică a Europei; cam o şesime sunt *Valahi* (urmaşi ai Tracilor vechi, amestecaţi cu Gali (Valhi, vlahi) şi mai târziu cu Slavi); şi numai o parte neînsemnată sunt adevăraţi *Greci naţionali*, imigraţi mai ales din Macedonia învecinată.

Aşadar, deşì după limbă sunt de trei ori deosebite aceste trei ramuri etnice *(avantgarda a şi mai multor milioane de fraţi de neam şi religie de supt stăpânirea turcească şi rusească)*, Cancelaria clasificând numai după religie le aşează într'o singură clasă cu firma la început: naţiunea *ilirică*, după partea cea mai mare; mai târziu: *ilirică-valahă*, după cele două părţi de căpetenie; mai corectă ar fi numirea: naţiunea *ilirică*, *valahă* şi *grecească* (nici de cum: ilirico-vlaho-grecească, ce-ar fi contra oricărei gramatice, deoarece aceste naţiuni nu sunt amestecate una cu alta, ci numai din întâmplare au acelaş cult).

Vecinii *romano-catolici* dau acestor fraţi ai lor porecla (în fond onorabilă) de *vechi-credincioşi* (slav. *starovirţi)*; ei înşişi se numesc creştini *ortodoxi* (sl. *pravoslavni*, tradus mai mult verbal, decât bine).

Altfel, bisericele latină şi grecească se numesc reciproc *schismatici* (trăind în desbinare).

In realitate şi această desbinare este mai mult urmare a certei pentru întâietate între Roma veche şi cea nouă (Roma şi Constantinopolul), decât a deosebirei *esenţiale* de credinţă.

---

[1]) *Vechiul* profesor Gegö propuneà în direcţia *vechii* pedagogii practice cerute de Maria Theresia prin *Ratio educationis* (Vindobonnae, 1771) care hotărî problema matematicei astfel (p. 309):

Mathesis: e Mathesi pura, nonnullisque ejusdem partibus adplicatis tantum in Gymnasiis fuit juventuti propositum, quantum communibus vitae usibus necessarium, vel utile visum est. Hic vero tirones non in his modo plenius erunt erudiendi, sed etiam in iis partibus, *quae tanquam subsidia et adjumenta oeconomiae rusticae habentur*, uti est *Geodesia*, *Hydrotechnia*, civilis *Architectura*, ac id genus alia, quae accuratam, atque *enucleatam* merentur institutionem.

Deaceea, atât de multe tratări uşor începute privitoare la reunire, pe când esistà încă tronul bizantin; deaceea uşoara trecere a lui Bessarion şi altor Greci de rang după ocuparea Constantinopolului de către Turci; deaceea uşoara uniune a tuturor Grecilor polonezi prin Iesuiţi. Vorba erà numai ca să se recunoască papa şi ca acel *filioque* intercalat de Latini în simbolul nicean să fie admis numai ca o *explicare*, nu o *înoire* în credinţă. Restul, fiind afacere disciplinară, se primià de bun.

Dar, ca să revenim la Grecii austriaci, dintre aceştia sunt *uniţi* cei din Galiţia, împreună cu învecinaţii Muncacieni, şi câteva comunităţi din Croaţia şi Slavonia.

Despre aceştia, aici, nu vorbim, deoarece ei învaţă parte în propriile seminarii, parte împreună cu Latinii, la şcoalele acestora.

Insă *neuniţii* (cum, din porunca lui Iosif II, se numesc, în loc de *schismatici*, cum se numiau înainte, oricum amărându-i; sau, cum însăşi se numesc: *ortodoxi*), până acum nu au avut un *stat şcolar regulat*, cum îl au, afară de catolicii dominanţi, toate celelalte partide religioase.

Deşì erà în toiul sgomotului războinic dela 1809, lipsa aceasta nu i-a scăpat privirii părinteşti a Majestăţii Sale Impăratului Francisc I. Indată după războiu apărù, în no. 16 din «Wiener Zeitung» dela 1810, următoarea publicaţie prea onoratoare pentru naţiunea *iliro-valahă*:

«Naţiunea iliră-valahă din ţările c. c. nu se află încă pe acea treaptă de cultură, pe care ar puteà să se afle graţie *darurilor sale necontestabile bune*. Deaceea Majestatea Sa şi-a făcut o deosebită grijă, să dea cea mai mare atenţie şcoalelor acestui popor *numeros* şi *într'atâtea privinţe interesant* şi să poruncească ca'n ele — ca temelie a culturii — să se introducă îmbunătăţirile care pot duce la scopul fixat. Spre acest scop, printr'o deosebită deciziune, Majestatea Sa a binevoit să numească ca consilier regal şi inspector suprem al tuturor şcoalelor naţionale iliro-valahe pe *Uroş Stefan Nestorovici*, consilier aulic de războiu, agent regal ungar şi de graniţă militară, distins prin cultura sa, prin cele mai variate cunoştinţe ştiinţifice, prin activitatea sa şi prin alte multiple merite ca fost funcţionar de Stat; şi astfel să dea acestei naţiuni o dovadă nouă *ce scumpă* [1]) *îi este ea inimei părinteşti a Majestăţii Sale*».

Consilierul regal şi inspectorul suprem Nestorovici a călătorit şi şi-a întocmit Sparta sa în a. 1810 şi 1811. Pentru publicul mare şi *curios*, dar şi mai mult pentru cel mic şi *patriotic*, ar fi poate interesant, dacă el însuş ne-ar comunicà ceva despre această întocmire. Până atunci trebuie să ne ţinem de puţinele date *oficiale* şi de combinaţiunile care reies din ele.

Referentul [2]) are înaintea sa o cuvântare sârbească despre darurile benevole, procurate de ucazul prea graţios al Curţii, prin care popoarele bisericei orientale neunite, anume: Sloveno-sârbesc, *românesc* şi grecesc, au fost îndemnate să adune un fond şcolar-naţional; cuvântarea a ţinut-o Vasile Covacici, preotul oraşului liber şi regesc Zombor, asesor al consistoriului din Baciu; şi a fost tipărită cu cheltueala preaonoratului domn Uroş Ştefan Nesto-

[1]) *werth!*

[2]) Autorul articolului.

rovici, în Buda, cu literele (rusești ale) universității regale, 1811 (13 pagini, în 4). Bravul autor, luând tema: «Fericiți sunt cei milostivi», comentează luminos și elocvent ucazul Curții și chiamă pe coreligionarii săi la contribuiri benevole. El zice: «Monarhul dorește să ne ridice pe treapta *culturală a celorlalte popoare*,c are, deşì în parte, privitor la număr, rămân, ca luteranii și calvinii, mult în urma noastră, au totuş de multă vreme încă școale populare, gimnazii și academii, pe când noi nu avem nici măcar *școale sătești* regulate! Indreptările le putem aștептà numai dela școale bune. Deaceea suntem provocați să constituim un *fond școlar-național* pentru salarizarea profesorilor și clădirea școalelor noui, pentru stipendiarea studenților săraci, dar buni, pentru sprijinirea ucenicilor profesioniști talentați, și-a scriitorilor naționali buni. Afară de acest fond, al treilea disc bisericesc trebuie menit unui fond special pentru trei preparandii (la: Sf. Andrei lângă Buda, pentru Sârbi; la *Aradul-vechiu* pentru *Români*; la Pesta, pentru *Greci*), fiecare cu trei profesori și un catichet.

Din loc bun, referentului i s'a dat asigurarea că, în urma acestei provocări, numai Zomborenii au contribuit cu mai mult de 4.000, iar împrejurimile cu peste 18.000 florini v. v.

In acelaș mod s'au numit în celelalte districte câte trei bărbați (probabil câte unul de fiecare națiune), ca să adune contribuirile.

In această afacere interesantă no. 74 din *Wiener Zeitung* (1812) conține și următoarea (a doua) publicațiune:

«Majestatea Sa, îngrijit părintește de binele supușilor Săi, voind să obție o cultură și o educație potrivită a numeroasei tinerimi *ilirice*, *valahe* și *grecești* de ritul neunit, în *Ungaria*, *Sirmia*, *Slavonia*, *Croația* și *Banat*, și să protejeze preagrațios învățământul acestor credincioși, a binevoit să însărcinze cu regularea lui, după planul aprobat de M. Sa., pe consilierul regal și inspectorul suprem al școalelor naționale greco-neunite Uroș Nestorovici; ca urmare a planului s'au numit deocamdată cinci noui directori de districte școlare.

«Totodată, pentru a nu desconsiderà esențialul scop de a obține în cel mai scurt timp, învățători naționali bine pregătiți, M. Sa a binevoit a aprobà să se deschidă trei preparandii: una pentru Sârbi (Iliri) la Sf. Andrei lângă Buda, cealaltă pentru *Valahi* la Aradul-vechiu, și a treia pentru Greci, la Pesta, cele două dintâiu având câte trei profesori și un catichet, cea din urmă, pentru acum, numai un profesor și un catichet; și toate aceste școale să le înzestreze cu specialitățile prescrise de M. Sa., proprii *epocei de-acum*, *caracterului național* și *trebuințelor cunoscute ale acestor popoare*, precum și ritualului în vigoare al bisericii orientale neunite; și, în sfârșit, să hotărască deschiderea lor pe ziua de 1 Noemvrie a. c., supunându-le însă imediat conducerii imediate a numitului consilier regal și inspector suprem» [1]).

[1]) *Nota autorului:* Fără a jignì meritele recunoscute și de M. Sa ale *sârbului* Nestorovici, cu timpul va fi poate de nevoie ca tratamentul celor trei popoare, deosebite după *origine* și *limbă*, să fie despărțit și ca astfel să se învioreze întrecerea *națiunilor* și — a inspectorilor!

Spiritul acestor foi îndeamnă pe referent să exprime următoarele idei şi dorinţe, care în acest moment i se mişcă în suflet:

1. Majestatea Sa şi-a făcut o deosebită preocupare să fie atent la şcoalele acestor popoare atât de numeroase, interesante în multe privinţe, ale căror daruri necontestabil bune aflä deplină dreptate şi care sunt scumpe părinteştei inimi a M. Sale. Ce mândre trebuie să fie aceste popoare de încredere şi ce recunoscătoare pentru această distincţiune!

2. După înţelesul clar al publicaţiunii oficiale a doua, de mai sus, Majestatea Sa voeşte *să întroducă cultura* pe *singura bază adevărată a religiei naţionale* şi *a limbei materne* a popoarelor. Dar, fiindcă naţiunea şi limba germană stau de prezent pe o treaptă neasemănat mai înaltă, setea după cunoştinţe — odată trezită şi în curând nesăturată — dela sine va duce pe aceşti Greci, Slavi şi Valahi spre învăţarea limbei germane, şi astfel se va ajunge *în mod natural* şi *sigur* la dorinţa marelui Iosif II.

3. Dar acum este vorba abià de şcoale săteşti şi normale! Trebuie ca aceste popoare *mai numeroase* să invidieze încă mult timp pe luterani şi calvini pentru gimnaziile şi academiile lor? Fie ca zelul consilierului regal şi inspectorului suprem Nestorovici să trezească cât mai mulţi Covacici, nu numai între preoţi ci şi între preoţimea superioară, în ale cărei mâini se află nu numai încrederea naţiunilor, ci şi bogate dotaţiuni! Atunci nu se vor ridicà numai gim nazi şi academii orientale, ci (poate în Carloviţ) şi o *universitate* (pe care patru milioane o merită) cu profesori naţionali, cari, fiind cercetată nu numai de indigeni, ci şi de învecinaţii Greci, Valahi şi Slavi din Turcia şi Rusia, va puteà să se întreacă demn cu universirăţile apusene. Amin!

(După: *Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat*, Samstag, den 3. Oktober 1812, p. 477—480).

VI

Invăţământul moralei în şcoalele româneşti (1805—1808).

Im Anfange des Iahres 1805 lud der löbliche *Temescher Comitat* in *Ungarn* die Grosswardeiner Districtualschulen-Oberdirection ein, zu veranlassen, dass zur Verhütung der vielen Diebstähle, Mordthaten und Plünderungen der Häuser und der Reisenden, und zur Aufrechterhaltung der öffentlichen Sicherheit, die, ungeachtet der schärfsten Strafen auf ähnliche Verbrechen, durch den Pöbel in jenen Gegenden so sehr gefährdet ist, wöchentlich an jenen Tagen, an welchen die Jugend den Religionsunterricht erhält, *in allen Trivialschulen der griechisch nichtunirten Kirche aus einem eigens dazu zu verfassenden Unterrichtsbuche bürgerliche Moral für die Schuljugend gelehret*, und dieselbe auf diese Art frühe von der Notwendigkeit und den Vortheilen der öffentlichen Sicherheit des Eigenthumes und den traurigen Folgen, die die Verletzung desselben nach sich zieht, überzeuget werde.

Man hofft, dass auf diese Weise die unter dem *Pöbel der Walachen* so häufigen Mondthaten, Räubereien und Plünderungen am sichersten vermindert, und, wenn man der Jugend frühe Abscheu gegen solche Greuelthaten einzuflössen bemüht ist, vielleicht einst gänzlich vertilgt werden können.

După *Oesterreichische Annalen* (1805, März), în *Magazin für Geschichte, Statistik und Staatsrecht der österreichischen Monarchie. Göttingen, 1808, p. 466—467.*

VII

Cărticica năravurilor.

INTÂIUL DIALOG DE SEARA

I. Despre Datoriile cătră noi înșine și cu adevărat
1. Incât iaste despre trupul nostru și a aceluia sănătate
Aceasta se ține:
a) Prin Grijire sau Cruțare
b) Prin Cumpătare
c) Prin Lucrare
d) Prin Vesălii îngăduite și
e) Prin Curățenie.
2. Incât e despre Sufletul nostru
A aceluia sănătate să sporește:
a) Prin Câștigarea bunelor științe, și
b) Prin Ferirea de toate păcatele.
3. Incât iaste despre Starea noastră cea din afară
Despre Păstrare
a) Impotriva Prăpădirii și a Lenevirii și
b) Impotriva Scumpetei.

AL DOILE DIALOG DE SEARA

II. Despre datoriile cătră alții
1. Povățuire despre urzirea Crailor
„ a Deregătoriilor și a Judecăților
„ „ Legilor
„ „ Dărilor, Dăjdilor.
2. Datoria cătră cei mai mari
3. „ „ toți oamenii
a) Ferirea a tot feliul de luare cu puterea
b) . . . . de Furtișag
c) . . . . de Incelușag
d) . . . . de Vicleșug, și de Minciună.
e) . . . . de zadarnicul și strâmbul Jurământ și
f) Intoarcerea fără de voie făcutei Pagube.

A TREILE DIALOG DE SEARA

III. Despre Datoriile însoţirii
1. Despre Slugărire şi plăcuta purtare
2. Despre Pizmă
3. Despre Mândrie şi Fală
4. Despre Clevetire, Bajocură şi Defăimare
5. Despre Prieteşug împotriva Supărării
6. Despre Mânie
7. Despre Neînpăciuire
8. Despre Bălăcărire şi
9. Despre Nemulţămire.

IV. Despre Datoriile vieţii de casă
1. Către Părinţi
2. Către Dascăli
3. Către Surori şi către Prietini de şcoală, şi
4. Către Celed.

V. Despre Datoriile către Săraci.
VI. Despre Datoriile către fiară.

A PATRELE DIALOG DE SEARA

VII. Despre Cunoştinţa Sufletului şi
VIII. Despre Religie.

VIII

Clerul ortodox şi dăscălimea şcoalelor ortodoxe (1807).

Paginele 185—193 din *Annus a nativitate salvatoris nostri Iesu Christi MDCCCVII. Dierum 365.* Stylo *Gregoriano deductus. Sive Calendarium novum. Exhibens etc. Clandiopoli Typis Martini Hochmeister*, cuprind numele consistorialiştilor ortodoxi, protopopilor şi învăţătorilor români, pe care le reproduc ca deosebit de interesante.

CLERUS G. R. NON UNITORUM.

Episcopus vacat.

R. D. Nicolaus Hutzovics, Archidiaconus Tractus V. Hunyadens. Vicarius cleri non Unitor. et Praeses Consistor.

Assessores Consistoriales

R. D. Rudolphus Tempian, Parochus et Archi Diaconus Coronens. ac Director Scholarum non Unitarum.

R. D. Elias Popovits, Parochus et Archi Diac. Cibiniens.
R. D. Ioannes Popovits, Archi Diaconus Cibiniensis.
R. D. Stephanus Marku, Paroch. Szelistens.
R. D. Bukur Bobes, Parochus Suburb. Cibiniensis.
R. D. Ioannes Popovits, Par. Resinariens.
D. Aaron Budai, Not. et Interpres
D. Ioannes Rusz, Scriba.

Archi Diaconi Districtuales

In Comitatu Alba Superiori:
R. D. Simion Asculan, Administrat. Tractus Albae Superioris.
In Comitatu Alba Inferiori:
R. D. Ioannes Popovits, Archi Diaconus Tractus Carolinensis.
R. D. Gabriel Igian, Archi Diaconus Tractus Zalathnensis.
R. D. Michael Kopassan, Administrator Tractus Marus.
In Comitatu de Küküllö:
R. D. Stephanus Popovits, Archi Diacon. Tractus Inferioris.
R. D. Ioannes Popovits, Archi Diaconus Tractus Superioris.
In Comitatu Thorda:
R. D. Ioannes Brankovits, Tract. Infer.
R. D. Ignatius Karabele, Tractus Super. ac Aranyosiensis.
R. D. Ioannes Nandra, in Circulo.
In Comitatu Kolos:
R. D. Ioannes Popovits, Archi Diaconus Tractus Superioris.
R. D. Ioannes Sarosi, Tract. Inferioris.
In Comitatu Doboka:
R. D. Petrus Popovits, Archi Diaconus Dobocensis.
In Comitatu Szolnok interiori:
R. D. Ioannes Popovits, Tractus Szolnok Interioris.
In Comitatu Hunyad
R. D. Nicolaus Hutzovits, Archidiacon Tractus V. Hunyad. qui et Vicarius.
R. D. Iosephus Nemes, Archidiac. Tractus Illyensis.
R. D. Michael Krajnik, Archidiacon. Tractus Marusiani.
In Comitatu Zarand:
R. D. Ioannes Maris, Archidiacon. Tractus Zarandiensis.
In Districtu Kövár:
R. D. Ioannes Popovits, Archidiac. Tractus Kövariensis.
In Districtu Fogaras:
R. D. Basilius Kis, Archidiac. Tractus Fogarasiensis.
In Sede Háromszék:
R. D. Nicolaus Popovits, Archidiaconus. Tractus Háromszékiensis.

In Sede Maros:
R. D. Basilius Pantya, Archidiacon. Tractus Marusiensis.

In Sede Cibiniensi:
R. D. Elias Popovits, Archidiacon. Tractus 1. Cibiniensis.
R. D. Ioannes Popovits, Archidiaconus Tractus 2. Cibiniensis.

In Sede Schaesburg unita cum Udvarhely:
R. D. Stephanus Balos, Archidiac. Tractus Schaesburg. cum Udvarhely uniti.

In Districtu Coronensi:
R. D. Rudolphus Tempian, Archidiacon. Tractus primi.
R. D. Georgius Hajnes, Archidiac. Tractus Secundi.
R. D. Bratu Baju, Archidiac. Tractus 3.

In Sede Mediensi:
R. D. Simion Popovits, Administrator Mediensis.

In Sede Sabaesiensi:
R. D. Zacharias Moga, Archidiacon. Tractus Sabaesiensis.

In Sede Mercuriensi:
R. D. Theodores Iánai, Archidiac. Tractus Mercuriensis.

In Sede Rupensi cum Parte Sedis N. Sink:
R. D. Bukur Farkas, Archidiaconus Tractus Rupensis.

In Sede Ujegyház cum altera Sedis N. Sink:
R. D. Stan Radovits, Archidiacon. Tractus Ujegyhaziensis.

In Sede Szászvarosiensi:
R. D. Lazarus Steph, Archidiacon. Tractus Szaszvarosiensis.

In 2-da R. Legione Confiniana Valachica:
R. D. Alexander Buzdug, Arhidiaconus Borgoiensis.

Scholae Valachonum G. R. non Unitorum eorunque Ludimagistri

In Districtu Cibiniensi:

Nicolaus Tempian } în suburio
Iohann Buzdugine } Cibiniensi.
Ignatius Naestor, in Pago Czod.
Ioann Popovits, Ressinar.
Floria Muntianu, Szelistie.
Vassilie Gergessi, *Avrig*.
Mihai Filip, Sakadat.
Akim Bobessi, Sibiel.
Iohann Niamzu, Feldioaré.
Pétru Téthenia, Galessi.
Petru Brodia, Poplaka.
Akim Brana, Moho.
Iakob Popovits, Kakova.
Iohann Mazan, Szétsel.
Nicolae Olariul, Ssura Mare.
Iohann Popa, Sebessu de Zos.
Ioann Ignat, Télmétsel.
Ioann Popovits, Boitza.
Sofronie Rontsa, Portsessti.
Nicolae Iohannovitzi, Sebessul de Sus.

In Districtu Fogaras:

Iakov Komernitza in Pago Perssan.
Moisi Stelia, Voivodeni Mitsi.
Savul Rakovitsanul, Porumbaku de Zos.
George Popovits, Komana de Sus.
Iohann Odor, Réussor.
Iohann Bérsiake, Betlian.
Simeon Zinarul, Fogarassi.
Simeon Frézélé, Visstia de Sus.

In Districtu Barcensi:

Iohann Barak, Coronae.
Opria Verzia, in Pago Lung.
Iohann Popovits, Tsemat.
Opria Odor, Turkissi.
Akim Koman, Batsfalo.
George Stelia, Prezmir.
Iohann Popovits, Hérman.
George Popovits, Sémpetrul.
Iohann Iohannovits, Réssnov.
Mihail Muntianul, Zérnessti.
Bukur Bovcassi, Kérsttian.
Kitzul Gimbéssanul, Gimbad.
Nicolae Kretzul, Brassovul veki.

In Sede Rupensi:

Vasilie Popovits, in Op. Kohalm.
George Komssa, in Pago Felmér.
David Burlia, Urez.

In Sede Nagy Sink:

Floria Vardé, in Pago Szászveszöd.
Niculae Popa, Verd.
Iohann Menesi, Prossttia.
Silvestrul Gazia, Tsinkssor.
Iohann Menesi, Prossttia.
Silvestrul Gazia, Tsinkssor.
Iohann Bunia, Szászhalom.
Simion Minstund, Gerdial.
Vasilie Viza, Kalbor.
Theodor Grekul, Ruza.
Maxim Rekite, Aquita.
Theodor Basttia, in Op. Nagy Sink.
Matei Stanssul, in R. Brui.
Dumitrul Muske, Ssulenberhi.
Niculae Nistor, Ssomértin.
George Képritz, Zelikstadt.
Moise Komssa, Toarkla.
Iohann Fréatitz, Mergindial.

In Sede Ujegyhaz:

Iohann Orlanda, in Pago Holzman.
Stephan Tütü, Kirper.
Iohann Popovits, Ilimbach.
Mathei Nistor, Bendorf.
Thoma Iosiv, Marpod.
Iosiph Toda, Altzina.
Simeon Radulia, Glimboaka.[1])
Nicolae Ssolia, Tzikindial.
Alexandrul Popovitsi, Mégérei.
In Pago Sachsenhausen Ludimagist. vacat.

[1]) In Glâmboaca a fost, înainte, un dascăl Popovici. La Catehismul sârb-românnemțesc aflat în biblioteca lui G. Lazăr Popovici adauge, în scrisul său, câțiva psalmi; numele și-l iscălește cu litere latinești. In 1786 cartea erà a lui Ioanichie Stănilovici; în 1803 (Iunie) a lui Vasile Popovici. Alte rugăciuni iscălește (1790) un preot Ioan Muenoae.

In Sede Schaesburgensi:

Nicolae Delbia, in Pago Danosi.
Ilie Rukerianul, in Civitate Segesvar.
Ioakim Tikussan, in Pago Trapold.

In Sede Mediensi:

Ispas Boare, in Pago Agérbits.
Akim Kretsun, Sszaszsarosi.
Mihail Munttian, Mozna.
Trision Crétsun, Fréoa.
Porphiriae Popovits, Igissdorf.
Iohann Buzéssan, Ssaica Mare.
George Miza, Atzel.

In Sede Mercuriensi:

Theodor Vladovitz, in Pago Zina·
Theodor Elisei, in Pago Apoldul Mik.
Theodor Bunia, in Op. Mercur.
Eftimie Cosma, Kerpenissi.

In Pago Topertsa vacat.

Iohann Floria, Rod.
Iohann Beza, Pojané.
Savul Albul, Gérbova.
Ilie Lézan, N. Apold.

In Sede Sabaesiensi:

Iohann Moga, in Civ. Sassebassi.
Simeon Béske, Réhéu.
Petrul Costtia, Lancremi.
Iohann Popovits, Laz.
Iosif Bena, Saspian.

In Sede Szaszvaros:

Vasilie Romosan, in Op. Szaszvaros.

In Comitatu Albensi inferiori:

Angel German, Alba-Carolinae.
Kirilé Mirissi, Ungureni.
Stefan Rusu, in Pago Bessinéu.
Comssa Mihai, Elöpatak.
Stephan Sibssel, Oarda.
Dumitru Coterlia, Sspreng.
Muntsenik George, Mégerussi.
Candit Roman, Bergiss.
Iohann Zaharia, Héria.
Vasilie Russ, Sasuyfallo.
Iohann Popovits, Hiret.
Nicolae Russ, Bondola.
Iohann Stenile, Boarta.

In Comitatu Küküllö:

Iacob Streza, in Pago Mikéssass.
Toader Kucui, Küküllövar.
Iohann Popovits, Lunca.
Radul Popovitsi, Herepia.
George Kostin, Blazul de Zoss.
Iohann Voitzan, Bachnia.

In Pago N. Cserged Indi Magister vacat.

In Comitatu Thordénsi:

Vasilie Munttian, in P. Lupssa.
Iohann Popovits, Ets.
Theodor Moldovian, Tzicud.
Petrus Kertzan, Runk.

In Comitatu Kolos:

Iosif Mutessan, in P. Frata. Andrei Petran, Calata Mare.
Petrus Fodorian, Gestraga.

In Comitatu Doboka:

Iosif Brodian, in P. Drag.

In Comitatu Szolnok:

Mezei Ianosi, Bérséu. Iohann Popovits, Vima Mare.
Iohann Conda, Kiujestti.

In Comitatu Hunyad:

Michael Popovits, in Op. Deva. Michael Popovits, in P. Lessnik.

In Comitatu Zarand:

Nicolae Popovits, P. Brad.

In Sede Maross:

Alexie Kémpian, in Pago Egerseg.

IX

Cuvânt la îngroparea prea sfinţitului arhiereu Ioanichie Stratonichia. Zis de cuviosul arhimandrit Efrosin Poteca. La 30 Octovrie (1839).

Şi vor eşi ceice au făcut cele bune
întru învierea vieţii. Şi c. l.

După apostoleasca învăţătură a Bisericii noastre, tot cel ce lucrează cele bune se slăveşte şi se cinsteşte, ori din ce ţară şi neam va fi.

Acesta ce ne zace înainte fără suflare, adus cu atâta cinste spre îngropare, fu născut într'un sat, anume *Săsciori*, ce este aproape de oraşul *Sassebeş* în *Transilvania*, din părinţi pravoslavnici, rumâni de neam. El, după ale sale împrejurări, ieşind din patria sa, venì aicea în Bucureşti, într'acest loc milostiv, încă băeţandru fiind, în vremea Domnului Alex. Ipsilant [1]). *Dorirea sa se vede că a fost spre învăţătură*, pentrucă îndată ce şau aflat oare ce adăpostire, sau apucat de *au învăţat carte rumânească în şcoala dela Colţea*: acestea spuneà de dânsul răposatul Mitropolit Grigorie. Apoi cu această învăţătură să dete pre sine desăvârşit lui Dumnezeu; îmbrăcă haina monahicească cu numele Ioanichie, mai pe urmă dobândì şi darul preoţiei, şi mulţi ani, încă dela răposatul întru fericire Episcopul Filaret, slujì în metohul sfintei Episcopii râmnicului ca Preot şi ca duhovnic, având acolea blagoslovit apărătoriu pre acel Arhimandrit Filoteiu vestit de bunătate, carele erà grec dela Trape-

[1]) Intâia oară: Sept. 1774—Febr. 1782; a doua oară: August 1796—Dec. 1797.

zunda; fiind în ascultarea acestuia, au învățat dela dânsul și ceva grecește, slujindu-i și folosindusă dela dânsul mult și la cele duhovnicești, pentrucă erà un bărbat îmbunătățit și bine învățat.

Apoi, după ce să făcu Mitropolit stăpânusău, Episcopul Nectarie, și la Episcopia râmnicului puse pe vărusău P. Galaction dela Morea, atuncea să cinsti și P. Ioanichie cu rang de *episcop*, însă *fără eparhie*, pe numele gol al stratonichiei (ceeace fusese pe vremile vechi cetate înflorită în părțile răsăritului); așà să cinstesc și alții, sau pentru vrednicie, sau pentru chiverniseală după un obiceiu întrodus în Biserica răsăritului.

Cu toate acestea P. Ioanichie, pentrucă era duhovnic cuvios și milostiv, fu cinstit de dumnealui Banul Dinul crețulescul cu Biserica numită a Crețulescului, spre lăcaș al său cât va trăì și cu tot venitul ei, *din care venit acest răposat multe îmbunătățiri a făcut aceștii Biserici*, și în lăuntru și afară împrejur, precum este știut; în cea după urmă, cine nu știe și *Biserica sf. Georgie dela Cernica* cu chiliile din prejur. Toată acea falnică zidire tot pe acest răposat P. Stratonichie îl cunoaște de întâiul Ctitor! Vedeți și *această măreață Biserică sf. Vineri*, cu toată zidirea din nou și înfrumusețarea ei? Tot pe P. Stratonichie îl pune cel întâiu între Ctitorii săi! Dar milosteniile sale cu mărunțișul! Dar alte bunătăți, câte a săvârșit în toată vieața sa!, încât să vedeà, că orice și agonisià, tot păstrà pentru milostenie, și în vederea oamenilor numai pe sine nu să miluià, pentrucă știea să trăiască sărăcește, precum șade bine unui arhiereu cuvios, persoană duhovnicească, potrivit cu Apostoliceasca adevărata învățătură. Așa au trăit P. Stratonichie. Și anii vieții sale să socotesc a fi ajuns până la optzeci[1]).

Iar că P. Stratonichie răposatul a fost pururea milostiv, blagocestiv, temătoriu de Dumnezeu, cinstitoriu de stăpânire, supus adevărat la mai marii săi, iubitoriu de slujbele Bisericești, postitoriu, înfrânat până și la cele vrednice de ertare, ferindusă de tot lucrul necuvios, și luzuros, aceste bunătăți ale sale în felul său și din faptele mai sus arătate să dovedesc, și prin gura norodului să mărturisesc.

Iată dar, pentru aceasta acum să slăvește și să cinstește. Așadar va ieșì întru învierea vieții, pentrucă a făcut cele bune, precum învață Domnul Mântuitoriul nostru Is.

Ceice dintre frații săi Arhierei vor puteà să-i urmeze faptele cu asemenea laude să vor slăvì și să vor cinstì: slavă și cinste la tot cel ce lucrează binele, ori din ce țară și neam va fi! aceasta cu P. Stratonichie să arată acum în ființă. El acum aude din ceriu: vine slugă bună și credincioasă! și intră întru bucuria Domnului său.

Vecinica lui pomenire
Amin.

(Din *Vestitorul besericesc* (Buzău), No. 49, 9 Decemvrie 1839, p. 187—188)

[1]) S'a născut, așadar, pe la 1759—1760.

X

Excurs la capitolul XVII.

S'a spus odată (în discursul lui Petrache Poenaru, *Analele* academice, seria I, an. IV, p. 112) că G. Lazăr ar fi fost, în Ardeal, membru al unei societăți filozoficești. Este o eroare. Societăți de acest fel au fost numai două, amândouă întemeiate de Br. G. Bánffy: *Societas philohistorum Transilvaniae* și *Societatea filologică maghiară.* Societăți de cetire ca cea dela Sibiu (1789), care acoperià loja masonică (vezi *Siebenbürgische Quartalschrift*, vol. I, p. 125), vor fi fost mai multe. Societăți *ad-hoc*, pentru un scop anume, asemeni se alcătuiau. De ex. societatea dela Debrețin (1790), pentru scrierea unei gramatici *(Magyar Grammatika*, mellyet Készitett Debreczenben egy magyar *társaság)*. Și gramatica lui Eliade tot într'o astfel de societate s'a cetit și controlat! Societăți românești, care nu trebuiau să aibă mulți membri (Pentru *Magyar Museum* din Cașovia societatea editoare se compuneà din *trei* oameni: Szabo, Kazinczy, Batsány) s'au alcătuit, dar pe membri nu-i cunoaștem. Le-a discutat Iakab Elek în *Az erdélyi hirlapirodalom torténete 1848—19* (Budapest, 1882). Societățile acestea au voit să editeze întâiu (săptămânal) *o gazetă românească pentru țărani*; Bánffy a recomandat-o; societatea a petiționat la Curte pentru aprobare; preoții ar fi cetit-o țăranilor; ar fi editat-o M. Hochmeister; censor ar fi fost Eustatievici. In Ianuarie 1790 se știe că publicația nu va apăreà.

In 1793 (Decemvrie), în 1794 (April), încercarea cu gazeta o reià Ioan Molnar, doctorul. Censor ar fi fost episcopul Adamovici, căci ea s'ar fi tipărit în Sibiu, la Bart. Dar *nu* pentru Ardeal. *Existà temerea că ideile libertății franceze se vor răspândì repede în țară.* Un amestec (nelămurit) avù și Paul Iorgovici. In 1794 (Decemvrie) o societate din București cerù voie pentru o revistă filozofică, matematică, istorică, geografică, din care, în Ardeal, nu se va vinde niciun exemplar! Unde se află însă Bánffy, Hochmeister și Molnár se află — loja masonică din Sibiu cu filiala ei din București!

Insă la 1794 Lazăr erà de 15 ani. El, între masoni, atunci? nu se poate concepe. Știind bine ce acoper acele societăți de cetire, guvernul le interzise în 1798, tocmai în anul în care Lazăr se așeză (toamna) în Cluj (G. M. G. v. Herrmann, *Das Alte und Neue Kronstadt*, 1887, p. 410). Interdicția erà datată din 3 August 1798. Din ce societate erà să mai facă parte Lazăr? Cu toată bunăvoința, nu o pot descoperì, deșì P. Poenaru a numit-o: *«societatea filologică dela reședința episcopatului greco-oriental al Transilvaniei»*!

Pentru convingerea că la 1794 erà vorba numai de o întreprindere *tipografică* (săsească) se poate cità și pitacul tipărit de V. A. Ureche în *Istoria școalelor* (vol. IV, p. 109), din care se vede că «însoțirea *tipografiei* românești din țara Ardealului» care trimeteà catalogul cărților *de tipărit* aveà de gând să *editeze*: geografii, fizica, filozofica și altele asemenea, fără să fie o societate filozofică! Despre comerțul acesta de cărți vezi, pentru timpul anterior, tot acolo, pagina 87.

XI

Excurs la capitolul XXVII.

Ca o înlesnire de înțelegere a simplei organizări a liceului Sf. Sava, pe care, la început o socotesc *(mult timp)* atârnătoare de a lui Lazăr, adaug aici ideile și realitățile cari existau la vreo *șapte ani după moartea lui Lazăr*. Ele vor arătà că și la 1830—1838 stăpânià acea *simplitate* care lui Lazăr i-o impuseseră lipsa de profesori și nevoile urgente ale țării.

Ideile le citez dintr'un articol de Simion Marcovici, școlarul lui Lazăr, acum întors din străinătate *(Curierul românesc* 1830, p. 91):

«Trei feluri de școale sunt de neapărată trebuință:

1. Școalele *întâitoare*, în care să învețe pruncii: a citì, a scrì, o aritmetică elementară, catihisul, geografia cu istoria patriei pe scurt.

2. Școalele *pregătitoare*, în cari să învețe tinerii: gramatică, matematică elementară, geografia, istoria universală pe scurt, istoria patriei mai pe larg, istoria bisericească pe scurt și retorica împreună cu limba franțuzească și latinească.

3. Școalele *săvârșitoare* sau a științelor mai înalte, în care să învețe ucenicii cei pregătiți în școalele pregătitoare: matematica cu aplicațiile sale, geografia pe larg împreună cu statistica, istoria universală critică și filozofică, filozofia, dreptul firesc, dreptul neamurilor, dreptul public, dreptul politicesc al Romanilor, pravila țării cu tâlcuiri și deslușiri împlinitoare, dreptul criminalicesc, dreptul comercial, fizica, chimia, elementuri de politică și de diplomatică împreună cu tâlcuirea tractaturilor ce s'au făcut între neamurile cele mai însemnate, iar mai vârtos pentru patria noastră, procedura țării, agricultura, literatura, economia politicească».

Școala săvârșitoare s'ar fi deschis numai în București, ca universitate a timpului.

Ideile lui Marcovici arată tendința vremii spre o distincție mai clară între școala primară, gimnazială, academică. Ele se realizau însă încet.

Pe atunci, la sfârșitul a. 1830 Sf. Sava erà închis din cauza holerei și își aștepta redeschiderea în Hanul Șerban-Vodă. *(Analele parlamentare*, vol. III, p. 479).

Propunerea *oficială* a profesorilor *(Poteca*, Ion Popp, Gh. Ioanid, Gh. Popp și C. *Moroiu)*, la 1831 (Decemvrie) cuprindeà mult mai puțin: Cetirea după metodul Lancaster, gramatica românească, geografia, l. grecească veche și nouă, l. franceză, l. slavonească, aritmetică, istoria universală, caligrafia, pravila. Revenise limba grecească, expulzată de Lazăr și dispăruse limba latină! (V. A. Ureche, *Istoria școalelor*, vol. I, p. 137).

La 1832, când profesori sunt oameni cari învățaseră la Lazăr sau la Eliade: P. Poenar, S. Marcovici, C. Moroiu, G. Ioanid; I. Pop, G. Pop, A. Pop; C. Aristia, Florian Aaron, I. Genilie) organizarea școalelor a ținut seamă de tradiție, de care și boierii cari o primeau (în Adunare) iarăș își vor fi adus aminte, de oarece erau în Adunare: Ep. Ilarion-Argeș, Ștefan Bălăceanu, I. Roset. Și cărțile scrise în vederea nouei organizații țineau seamă de felul lui Lazăr; vezi d. e. aritmetica lui G. Pop, pentru începători (1835).

La 1832 se organizau la Sf. Sava, 4 *primare* (cu trei dascăli), 4 *umanitare*, 3 *complimentare* și câte un curs *slobod* de pravilă, limbă grecească și rusească. Umanitarele erau pline de limbi (Română, Franceză, Latină, Greacă); istorie, geografie și — în două clase numai — aritmetică; aveau deci aceleași tendințe ca și tagma B a lui Lazăr. In complementare se sporiau studiile reale (geometrie, algebră, fizică, chimie) și se preda arheologie alături de retorică, logică și etică și de literatura greacă și romană. Logica din anul II și Etica din anul III erau filozofia din liceul r. academic dela Cluj.

Dacă *nu* ar fi fost așà, ar fi fost de mirat. De mirat nu este, însă, a vedeà că oamenii cari adorau pe Lazăr (Vezi capitolul întâiu al cercetării de față!) păstrau și ideile lui, bine cunoscute lui Poenaru, care erà în noua organizare *spiritus rector*.

Până unde a ajuns, în timp, linia simplă a organizației lui Lazăr, reiese, ca ultimă probă, din alcătuirea dela 1838:

I. 4 clase *primare*;
II. 6 clase umanitare;
 1-a: Română, Franceză, Caligrafie;
 2-a: Română, Franceză, Geografie, Cronologie, Desemn;
 3-a: (Exact ca a 2-a!);
 4-a: Franceză, Elenă, Istorie, Desemn;
 5-a: Latină, Elenă, Istorie, Desemn;
 6-a: Latină, Aritmetică, Retorică.
III. 2 clase *complimentare*;
 1-a: Algebră, Geometrie, Trigonometrie, Drept;
 2-a: Algebră, Trigonometrie, Drept;

Pentru *atâtea* materii se găsiră profesori buni. Pentru mai multe nu s'ar fi găsit. (După *Almanahul Statului)*

XII

*Cuprinsul matematicei lui Lazăr.**)

Punerile de Aritmetică.

Ce este Aritmetica? Ce este numărul? Ce este în fieșcare număr în loc de temeiu? In câte chipuri creaște numărul? Și în câte chipuri scade? Câte feluri de mijloace sânt de socoteale? Ce este Adunarea? Ce este scăderea? Ce este înmulțirea? Ce este împărțirea? Fieșcare câtățime nu este asemenea? Doao câtățimi care sânt la a trea asemenea, sânt asemenea și între sine? Cari vrednecii să mai nasc de aici? Care este numărul cel obicinuit și cum să zice numărul? Cum se adună numerele? Cum să scad numerele? Cum să face tabla socotelii? Cum să înmulțesc numerele? Cum să împărțesc numerele? Care este cuvântul aritmeticesc? Și care este geometrecesc? Ce este analogia? Și de câte fealuri este? Ce este analoghia curgătoare? Ce este urmarea? Și de câte

*) După copia d-lui G. Cardaș, funcționar al bibliotecei Academiei române.

fealuri? Ce este frungerea? Şi cum să scrie? De unde atârnă preţul frungerii? Cum să uşurează frungerile? Felurimi de frungeri cum să pot face tot de un neam? Cum să string frîngerile? Şi cum să scad? Cum să înmulţesc frungerile? Şi cum să împarte frungere cu frungere? Ce este numărul pătrat? Ce este cubu? Cum să scoate rădăcina pătrată? Cum să scoate rădăcina cubicească? Când patru numere vor fi între sine analoghe, atuncea ce este? Cum să află între doo numere cel de mijloc analog? Dându-să trei numere, sau numa doo, cum să află cel deal patrulea sau cel de la treilea analog? Analogia aciasta, când să dau trei numere a află pe al patrulea analog, cum să zice? Care sânt canoanele regulii de Aor? De câte fealuri este regula de Aor? Care este regula tovărăşii? De câte fealuri este?

Punerele de Geometrie

Ce este Geometria? Ce este linia? De câte fealuri este linia? Ce este cea dreaptă? Şi ce este cea strâmbă? *Care este măsura linii drepte? In hartă? Şi în câmp?* Măsurile tot un feali sunt, sau sunt feali de feali? Care este figura cia mai cunoscută în toată Geometria? Ce este cercu? Ce e centru? Ce este raza? Ce este diametru? Ce este coarda? Cum să împarte periferia cercului? Şi părţile acelea cum să zic? Ce este unghi? De câte fealuri sunt unghiurile? Şi ce sunt acelea? Ce este patratu? Pătratul lungăreţi? Romb? Romboid? Trapezu?

Ce este Polegonul? Care să zic figuri regulate? Care sunt liniile paralele, sau drepte alergătoare? Ce vrednecii să nasc de aicea? De aice să nasc 8 vrednecii, şi care sunt acelea? Doao unghiuri *h* şi *o* pe care îi face linia *C. d.* preste cealaltă linie *A. D.*, face 180⁰? Când o linie taie pre altă linie curmeziş, ce unghiuri să nasc atunce? Şi care îşi sunt asemenea? Singurele toate den pre jurul ceantrului câte grade face? *Cum să înmăsoară unghiul în hartă? In câmp?* Cum să înmăsoară linia dreaptă? Ce trebue să facă mai întâi? *In hartă? Apoi în câmp?* Funea cum va (fi)? gătită? Cum să face unghiul asemenea celui dat? *In hartă? In câmp?* Şi câte întâmplări sunt? Câte potriviri sau în câte fealuri să potrivesc triunghiurile?

Cum să poate formarisi preste o linie dată un triunghiu asemenea lăturat? Den doao linii date cum să formariseşte un triunghiu asemenea piciorat? Dar dăntre linii date cum să poate formarisì Trigonu?

Den doao dreapte date cu-n unghiu la mijloc, cum să poate formarisì triunghi? Dar dăn doo unghiuri, date şi cu o dreaptă prinsă la mijloc, cum să face triunghi? Cum să înmăsoară o diastemă, undi la amândoo capetele putem mearge? Dar de este strâmtoare? *Cum să înmută cu lanţi unghiul în câmp? Cum să poate diastema la doo locuri, unde numa la un cap putem mearge?* Cum să trage în hartă paralelele pentru puntu(l) dat? Dar dacă nu va ajunge pasul? Cum să trage spre o dreaptă perpendiculare, sau o dreptcăzătoare? Când doo paralele să vor tăià pieziş prin altă dreaptă, ce unghiuri să nasc atunce? De unde să poate şti că doo linii sânt paralele? Unghiurile în triunghi tot într'un loc strânse, câte grade fac? Dar dacă să va prelungì o lature a triunghiului ce să naşte? In trigon pot fi mai multe unghiuri dreapte, sau teşite?

In triunghiul asemenea piciorat cum sânt unghiurile la basă? Şi perpendiculul *C. D.*, ce face? De vreame cè în triunghiul asemenea piciorat unghiurile la basă sânt asemenea; aşa dar şi laturile acelor unghiuri răspunzătoare încă trebue să fie asemenea?

Unghiul dela centru cu cât este mai mare decât cel dela periferie? Şi câte întâmplări sânt aici? Care este dară măsura unghiului dela periferie? Ce urmează de aice? Cum să nepitează aorma? (?) Cum să rădică perpendiculare în capul unii linii drepte? Cum să desparte linia dreaptă drept în doo? Dar mehaneciaşte să poate?

Coardele (sau arcurile)[1] *A. B.* şi *D. E.* tot într'acelaş cerc, sau şi în cercuri asemenea sânt asemenea? Şi de sânt coardele asemenea, arcurile cum trebue să fie? Cum să poate înpărţì arcul dat în doao părţi dreapte? Cum să scrie cerc pre în trei puncte date? Cum să scrie preste o dreaptă dată pătrat?

De în douo drepte date a formarisì pătrat? Cu o dreaptă dată şi cu un unghi ascuţit a formarisì romb? Cu doo drepte date şi cu un unghi ascuţit a formarisì romboid?

Linia diagonaliciască înparte pe pătrat şi pe pătratul lungăreţ, pe romb şi pe romboid drept în doo? Şi unghiurile diagonaliceşti înpotrivătoare sânt asemenea? Şi laturile înpotrivitoare sânt paralele?

Cum să află putearea unghiului, poligonului?

Cum să află suma tuturor unghiurilor în fieşcare poligon?

Cum să scrie preste o linie dată fiece poligon? Cum să scrie în cercul dat fiece polegon? Laturea eczagonului cui este asemenea? Dându-să toate laturile unei figuri şi liniile diagonaleceşti atâtea câte sânt şi laturile mai puţin trei, cum se formariseaşte figura poftită?

Dându-să toate laturile şi toate unghiurile mai puţin trei, cum să închipuiaşte figura?

Despre Arii

Cum să află aria pătratului? Şi den ce precină? Cum să află aria pătratului lungăreţi? Doao paralelograme care au tot un basis şi tot o înălţime câte sânt între sene asemenea? Cum să află aria rombului şi a romboidului? Dar aria triunghiului cum să află? Cum să află aria fieşcăria figuri dreptilinii?

Poligonul cel cu cer(c) încongiurat în câte triunghiuri să poate împărţì? Poligonul cum să asemenează? Dar dacă vor fi laturile poligonului de tot mici, atunci cum să asemeniază? Dar tăetoriul cum să asemenează? Deci dându-să periferia cercului şi diametru cum să poate aflà aria?

Care este analogia diametrului la periferie? Aria cercului cum să are la pătratul diametrului său? Ariile cercurilor cum să au între sine? Dându-să diametru cercului a aflà periferia? Dar dându-să periferia cum să află diametru?

Dându-să diametru, sau pereferia cum să află Aria cercului? Dar dându-să aria cercului, cum să află diametru? Dându-să raza cercului şi cătăţimea arcului cum să află aria tăetoriului?

[1]) Scris deasupra rândului după coardele. Nota copistului.

Doo paralelograme tot de o înălțime, cum să au între sene? Cum să înpărțească paralelogramul dentr'un punct dat drept în doo? Dându-să aria treunghiului și basisul cum i să află înălțimea?

Cum să poate înpărțì figura dreapti linii în fiecâte părți asemenea? Pătratul ipotenuzii cum este asemenea? Cum să poate face un pătrat care să fie asemenea la doo sau mai multe patrate tot într'o sumă strânse?

Când să află în figurile dreptilinii unghiurile omologecești asemene ea, atunci laturile, care înbrățișază pe unghiurile acelii ce cuvânt au? Și figurile acealea cum sânt? Și de sânt asemenea, atunci laturile și unghiurile cum să au? Când vor fi în doo triunghiuri doo unghiuri asemenea atunci ce analogie să naște?

Și dar de vor fi laturele analog atunci unghiurile omoloagecești, cum trebuie să fie?

Trăgându-să în triunghiul *A. B. C.* dreapta *D. E.* paralelă temelii *B. C.* ce analogie să naște? Dându-să doo linii *A. C.* și *A. B.*, cum să află a treia linie analog? Dar dându-să trei linii *A. B.*, *A. C.* și *B. D.*, cum să află a patra linie analog? De va fi în doo treunghiuri *A. B. C.* și f. d. e., unghiul B = unghiului D; și să face analogia aciasta: $AB : BC = F.D : DE$, atunce unghiu A cum este asemenea?

Dreapta dată cum să poate înpărțì în fiecâte părți asemenea? Cum să poate tăià dreapta dată, tăià tot în analogia acea, în care analogie au fost cealaltă *CD.*, tăiată? Cum să înparte parelelogramul și unghiul în fiecâte părți asemenea?

Cum să poate aflà între doo linii *A. B* și *B. E.* cea de mijloc analog? Dându-să coarda arcului *A. B.* și înălțimea *D. F.* cum să poate aflà diametru *E. D.*, și centru cercului? Dându-să coarda arcului A. *B.* și înălțimea *D. E.* cum să află aria bucății cercului *A. D. B. F. A*?

Cum să face scala geometriciască? Cum să putem înmăsurà o diastemă, sau *distanția A. B.* la capitele căruia, putem mearge la amândoo? Dar destanța *A. B* la care numa la un cap putem mearge, cum să poate înmăsurà cu masa sau cu *astrolaviu*? Apoi destanța *A. B.* la care nici la un cap nu putem mearge, cu masa, sau cu cercul jumătate, cum să înmăsoară?

Despre Innălțime

Cum să înmăsoară înălțimea A. B. la a căria basis sau temelie ne putem apropià? Dar înălțimea la a căria temelie nu ne putem apropià cum să înmăsoară? Pân înmăsurarea înălțimilor, ce adăugare mai este?

Despre ridicarea feații pământului

Cum să ridică fața unei figuri dreptunilinii A. B. C. D. E prin care putem umblà? Cu lanțu săngur cum? Cu masa cum? Și cu astrolaviu cum? Cum să poate ridicà fața figurii din doo puncte, sau stațioane, de unde să poate vedeà toată fața aceia figuri? Dar cu Astrolaviu? Dar cu încunjurarea cum să poate ridicà? Cum să află aria, sau epifania fieșcăria plan ridicat? Și ce canoane trebuie să păzească?

Despre Solidometria

Cum să naște sfera? Prizma, cum se naște? Dar cilindru, sau sulul cum să naște? Câte temelii are prizma? Şi câte paralelograme? Tăieturile în prizmă, şi în sulu temeliilor paralele cum sânt? Cum să naşte paralelipipedu sau înbriuncetu? Dar cubu cum să naşte? Câte mărgini are cubu?

Cum să naşte cubu? Dar piramida cum să naşte? Ce basă şi ce margini are piramida? Care este trup regulat? Afară de cub mai sânt ş'alte trupuri regulate? Cum să află întregimea, şi superfaţa cubului?

Paralelepipedele, prizmele şi cilindri, care au tot o temelie; şi tot o înălţime sânt asemenea? Cum să înmăsoară întregimea, şi superfaţa paralelepipeduului? Planu diagonalicesc împarte pe paralelepipedu in doo prizme asemenea?

A înmăsurà întregimea, şi superfaţa prizmii? Dându-să diametru şi înălţimea cilindrului cum să află întregimea şi superfaţa? Piramidele şi coni care au tot o temelie şi tot o înălţime sânt asemenea? Cum să înmăsoară întregimea piramidii, ş'a cilindrului? Cum să află întregimea conului ciontat?

Cum să are cubu diametrului la sferă? Dându-să diametru sferii cum să poate aflà superfaţa sferii, şi întregimea? Dar într'alt fealiu? Prizmele, paralelepipedele, cilindri, piramidele şi coni, de vor aveà tot o înălţime, cum să au? Şi dar având tot *un* basis, cum să au?

Dar sferile cum să au?

Despre Trigonometrie

C I

Ce este trigonometria? De câte fealuri este trigonometria? Câte părţi den triunghiu trebue să ni să dea, ca să putem ştì pre cealealalte? Dându-să o lature a triunghiului, ce analogie este de trebuinţă ca să să poată aflà unghiu? Linii drepte, care să răspunză măsurii unghiurilor, potusă aflà?

Ce va să zică sinul drept? Ce este unghiul înplinirii? Care este cosinul? Sau sinul unghiului înplinirii? Ce este atengătoarea? Şi coatengătoarea? Ce este tăetoarea? Şi cotăetoarea? Care este sinul întors? Care este sinul unghiului teşit? Şi cum să află?

Care este sinul unghiului drept? Şi în triunghiul drept, luându-să ipotenuza în loc de rază ce urmează? Dar dacă să va luoà un catet în loc de rază, ce să naşte? Aşà dară sinul nu este, decât coarda jumătate a arcului îndoit? Cum cresc sinurile? Şi de unde, şi până unde cresc? Şi scad? Şi dar crescând sinurile, ce să face cu cosinurile, şi cu sinurile întoarse? Dar atingătoarea când să face nehotărâtă? Deci ca să să poată întrebuinţà liniile acestea, ce trebuiaşte mai întâiu? Şi pre scurtatele cum să scriu liniile acestea?

C II

Pr. I. Cum să are în fieşcare cerc raza cătră sinuri atengătoare, tăetoare, şi cătră cosinuri şi coatengătoare?

Pr. 2. Laturele triunghiurilor cum să au? Dar şi mai tare geometriceaşte, cum să poate arătà?

Pr. 3. Sinul unghiului 30^0 = este asemenea jumătăţii razii cercului?

Pr. 4. Atingătoare unghiului 45^0 este asemenea razii cercului?

Pr. 5. Dându-să una dentr'aceste patru adecă: sinu, cosinu, sinu întors, sau cosinu întors, și după ce s'au hotărât odată vreo cătățime pre rază; cum să pot aflà cealealalte pre fieșcare arc?

Pr. 6. Dându-să dentre aceste trei, sinu, cosinu și atengătoarea, doo cum să află al al treilea cu tăetoarea, cotăetoarea și coatengătoarea?

Pr. 7. După ce s'au aflat liniile care să cuvin fieșcăria unghiu, cum să află apoi și acealea, care să cuvin unghiului jumătate, sau unghiului îndoit?

Pr. 8. Dându-să sinurile la doo arcuri, cum să află și sinul sumii la amân·doo? Adecă în f. 12...[1]) Dându-să sinul *BD*. al unghiului a și sinul *CL*. al unghiul b, cum să află sinul *C.M*. al unghiului *S* întreg, sau a+b.

Pr. 9. Dându-să sinurile la doo arcuri, cum să află și sinul diferința? Adecă: în f: 13, Dându-să unghiul a. tot și sinul dânsului *CL*. Dându-să unghiul b și sinul lui *BD*, cum să află unghiul *S*, și sinul diferenții *C. M*?

Pr. 10. Dacă sinul *C. M*. al arcului *C. A*., care este mai mic de 30^0 de grade să va adăugà rădăcinii pătratului întriit *C. F*. a sinului diferenția a arcului tot aceluia *C. A*., dela 30^0 să află sinul *F. N*. al arcului *FA*. care cu atâta este mai mare de cât 30^0 de grade cu cât este arcu *C. A*. mai mic de 30^0 de grade: (f. 15): adecă: $F.\ N = \sqrt{3\ S\ C^2} + C\ M.\ 3\ S C^3 + C\ M.$

XIII

Cuvânt al lui G. Lazăr, la înscăunarea Mitropolitului Dionisie.

Prea o sfințite Stăpâne!

Prea bine este lumei cunoscută slava și mărirea Romanilor, strămoșilor noștri; apoi încât este pentru strălucirea știinților și a măestriilor în vremea acelora, lasă istoriile, dar mărturisească mărturie învederată însuși stâlpii marelui Traian din alvia Dunărei, precum și temeliile turnului Severinului care până în zioa de astăzi se află în faptă și care în chip de hrisoave nemincinoase ne mărturisesc dreptul ce avem în stăpânirea pământului strămoșesc, deșteptându-ne a urmà și noi strămoșilor noștri, ca neprecurmat să se proslăvească seminția în veacuri și prea înaltului schiptru împărătesc neîncetat să-i arză focul pe jertfelnic, prefăcându-se slava în mărire, iar nu în perire și stingere.

Dar oare când s'ar ridicà duhul din țărâna acelora și ar privì preste strenepoții marelui Chesar, slăvitului Aurelie și înaltului Traian, oare în zioa de astăzi mai cunoște-i-ar? Negreșit i-ar căutà în palaturile cele mari împărătești, și i-ar aflà în vizuinele și bordeiele cele proaste și încenușate; i-ar căutà în scaunul stăpânirii și i-ar aflà amărâți subt jugul robiei; i-ar căutà proslăviți și luminați, și cum i-ar aflà? Rupți, goli, amărâți și asemenați dobitoacelor, de tot căzuți în prăpastia orbirei, bine gătiți spre slujba vrășmașului omenirei, răpitorului casei părintești.

[1]) F. 12, de sigur: figura 12. Nota copistului.

Ajungă lacrămile patriei, ajungă jugul robiei, vreme este de când cu oftare așteaptă căzuta semenție cuviincioasa isbăvire; țărâna strămoșească cu cuvânt pretenderisește acum mântuire căzuților săi strenepoți înălțându-ți brațul prea Sfinției tale însuși din sângele părintesc mijlocitor acelora spre mângâere

Aceasta nu e decât o pronie dumnezeească, care, făcându-i-se mai pe urmă milă și de acest neam căzut, au rupt anii blestemului și prin ridicarea dreptei prea sfinției tale va să pue acum stavilă viscolilor întunerecului.

Drept aceea obștea cu mulțumită glăsuește: Blagoslovită să-ți fie rădicarea în scaun, ca și următorilor spre pildă în veacuri nesocotite; binecuvântată să-ți fie ocârmuirea; și păstoreasca cârjă a prea sfinției tale înverzească ca toiagul lui Aaron, ca să fie oglindă de înțelepciunea păstorească nepoților și strenepoților omenirei, ca după mai multe sute, ba și mii de ani, jertfelnicul cu bucurie să ți-l înnoiască cu cuvânt fălindu-se și cu povestirea istoriei strămoșilor din veacurile dinainte, precum și noi înșine cu căldură ne aducem aminte de moșii și strămoșii noștri, cari au făcut cândva bine neamului omenesc.

Iată dar și noi, strenepoții lui Romulus și umiliții fii duhovnicești ai prea sfinției tale, îți bine cuvântăm scaunul pre care te-au înălțat Pronia celui Preaînalt, ca să ne fii părinte și povățuitor milostiv; îți binecuvântăm toiagul păstoriei, noă spre întărire și spor, iar preasfinției tale spre vecinica laudă și mângâere: că nu-ți va fi cu noi ostenelile înzadar, pentrucă științele noastre subt ocârmuirea preasfinției tale vor da pricină de ajuns până cât și zidurile și coarnele plugului după mai multe sute și mii de ani vor mărturisì înțeleapta păstorie a preasfinției tale.

Calcă, preasfințite părinte, nespăimântat pre poteca care cu braț voinicesc și cu duh românesc spre mai mare mirarea neamurilor o ai desfundat; fără sfială întinde-ți pasul spre descoperirea brazdei strămoșești; aici frica n'are loc, sfiala zace moartă, călcată la pământ, Pronia lucrează și noi toți cu bucurie îți urmăm.

(*Curierul românesc*, 1839, p. 266) [1]).

XIV

Cuvânt compus de profesorul Lazăr învățătorul și directorul școalelor românești din București 30 Iulie, anul 1822.

Prea Inălțate Doamne!

Mântuitorul și izbăvitorul neamului celui cândva strălucitor, iar acum mai mofluz și căzut.

Doă lucruri, Măria Ta! sânt în lume mai mari și mai vrednice de însemnat, ce sânt tutulor muritorilor de comun, care lucruri unul altuia cu totul

[1]) Aron Pumnul (*Lepturariu ruminesc*, 1864, IV, 1, p. 63), reproducând discursul l -a modificat: *Strămoșii* deveniră *străbuni*; *vremea* se făcù *tâmp*; în loc de *proslăvească* apărù *preamărească*; în loc de *slăvitului*, *măritului*; în loc de *încenușate*, *întunecate*; *vrășmașii* deveniră *dușmani*; *mântuirea*, *scăpare*; *binecuvântată*, *blogoslovită*. Etc. Pumnul netezià coloritul slav. Dar pentru ce P. Poenariu a schimbat chiar radical textul lui Lazăr (*Analele Societății Academice*, *Sesiunea 1870*, p. 122), cine să înțeleagă?!

se împotrivește, și iar nu pot fi unul fără de altul; pentru că fiecare dintre aceste doă slujesc omului a le puteà cunoaște pre amândoă; iar necunoscând omul ori pre unul, ori pre altul din tr'însele, nu poate prețuì apoi nici pre unul, tocmai de va și avea pre oare-care dintr'aceste doă lucruri. Și acestea sânt Prea luminate Doamne! *Binele* și *Răul*.

Pruncul sugător orice lucru va primi în mână îl trage mai întâi la gură și numai atunci îl lepădă au îl ține, după ce prin simțirea organului gustării îl sâmte amar au dulce. Asemenea văzând lumânarea sau focul strălucind în tot chipul se silește să'l aibă; iar după ce întinzându-și degetul s'ars, a doua oare văzându-le plânge, țipă, fuge și se ferește.

Așa și Kyr împăratul Perșilor, biruitorul Asiei, numai atunci a simțit tyraniile ce împotriva celorlalte neamuri, crai și împărați biruiți de prin prejur întrebuințase, după ce l-a prins Tomiris, împărăteasa Masagetenilor, și tăindu-i capul, i l-au afundat în însuși sângele lui, zicându-i aceste *mari* cuvinte: «Iată saturăte acum, tyrane, de sânge». Asemenea și legea Romanilor, a strămoșilor noștri, era făcută pentru pedeapsa așijderimi; ad că dacă scotea unul altuia ochiul, au o mână ori un picior îi frângea, până nu se făcea și lui tot într'acest chip, nu era mântuit și a. m. m. Care va să zică, că omul până când nu pătimește, nu poate cunoaște binele și răul. Bine dar a zis unul că «până când iarna nu vine, primăvară nu se face».

Dar pentrucă răul este *în sine* rău, de aceia cât putem ne ferim de el, și binele pentrucă *în sine* este bun, ne silim a-l căpăta, însă de multe ori răul se schimbă în bun, și bunul în rău; precum este și otrava că în sine este un ceva rău, căci omoară om, iar bolnavului în doctorii, prin doctor drămuită slujind spre vindecare, iată că se preface din rea în bună; asemenea bătaea tânărului celui căzut la năravuri rele este un ceva rău, iar apoi, îndreptându-se, el însuși mulțămește.

Acum să vedem și binele cum se poate schimbà în rău. Dar se schimbă și prea se schimbă. Tot cel ce se înalță acela poate cădeà, că cel de jos n'are unde să cază, și cu cât suișul mai înalt este, cu atât mai vătămătoare, mai cu durere, și vindecarea mai târziu, căderea.

Slava, cinstea, mărirea, averile și bogăția cine va zice că nu-s bune? Și iată tocmai acestea au pricinuit dărăpânarea înpărății Elinilor, acestea au pricinuit sfărămarea înfricoșatei împărății a strămoșilor noștri Romani, cărora toată lumea era supusă, și de a cărora amelințare până și *coardele* pământului se cutremurà. Acestea au adus și împărății Grecilor cei mai de pe urmă derăpănarea și rana cea cu totul nevindecătoare. Acestea zic au trântit și pre prea vestitul al veacurilor viteaz, pre marele *Napoleon Bună-Parte* ș. a. m.

De unde se vede curat, că omul cu cât mai tare se apropie către vârful binelui, cu atâta primejdia căderii este mai mare și mai ispititoare, pentrucă cu cât crește și se immărește binele, cu atâta mai tare scade, pierde și se întărâtă răul asupra binelui, și, atunci toți acei cari se cârmuiesc de mândrie, de vicleșug, adică de sfetnici, miniștri răului, se silesc în tot fel și chip a derăpănà pre cei ce se află umbriți de vistieria luminii; pentru aceasta ne poruncește și mântuitorul lumii rugăciunea Domnească neîncetat a o zice, în-

cheind-o mai în urmă cu acele doă și mai mari cereri: adică, «și nu ne duce pre noi Doamne în ispită, ci ne isbăvește de cel rău».

Apoi știut este, că totdeauna acela care are, acela poate pierde, că cel ce nimic n'are, ce poate a pierde? de unde fără îndoială putem zice, că cu adevărat de mare laudă este vrednic cel ce prin căi adevărate și mijloace drepte își câștigă fel de averi, bogății, mărire, cinste și putere, dar nu mai puțin de a se lăudà vrednic este și cel ce știe câștigatele bine a întrebuințà, și a le păstrà spre *scopos* folositor; așà și un stăpânitor au împărat, acela se poate scrie în condica veacurilor de înțelept și vrednic, care știe să-și aleagă pentru fieși-ce tagmă de slujbă, sfetnici și miniștri arnici și destoinici, pentru că *un om singur nu e nici un om*; și aceasta și firește se vede, că tot din munți și dealuri se pogoară isvoarele apelor spre adăparea șesurilor.

Am zis mai sus, că averile și bogăția ș. c. l. este un ceva bun, și iată că tocmai acestea fură pricina derăpănării mai sus numitelor împărătești schipturi; așà și este, pentru că de ar trăì tot aceia, care le-a câștigat, le-ar ștì păstrà și a le întrebuințà cu folos, știind cu câtă sudoare le-au câștigat; dar pricina este că fiind tot omul supus morții, toate acelea rămân în păstrarea următorilor celor în bumbac crescuți, din cari unii nu știu nici doară răsăritul soarelui în care parte cade, ba poate că și pânea o socotesc că crește ca și prunele pă copaci în livede. (Pentru că puțini urmează în scaunul stăpânirii, precum a urmat cândva Neho fiul lui Psalmiticus, împăratul Egiptului). Aceștia zic cad apoi la desmierdări, la moliciune, la desfrânare și la desunire, iar din desunire la pismă, din pismă la gâlceavă, din gâlceavă la iuțime, din iuțime neaducându-și aminte de proverbul marelui Cesar, unde zice: «*Grăbește încet*», cad zic la războiu, și printr'acestea la perire, stingere și sărăcie și numai atunci apoi se face pace.[1]) Care va să zică Măria Ta, că *sărăcia este muma păcii*, după aceea iar începe pacea a aduce odihnă, odihna chiverniseală, aceasta averi și bogății, până când iar ajunge acolo de unde am început, care lucru s'a văzut și se vede nu numai la numitele stăpâniri, ci și l'alte *case* mai de jos. Și aceasta este *roata lumii*, *roata veacurilor*, *roata sorții omenești*.

Mai încolo ne poruncește legea, nu numai cea *firească* și de la naștere scrisă în inimile tutulor muritorilor ce zice: «*ce-ți place ție, fă și altuia. Iar ce ție nu-ți place, nici altuia nu face*». Ci cu mult mai deslușit ne îndeamnă legea cea propoveduită și creștinească, ca să ne fie *milă* de cei ce au trebuință de ajutorul nostru zicând: «pre cel sărac să-l miluim, pre cel gol să-l îmbrăcăm» ș. c. l.

Dar mai ales zice, că pre cei streini și călători în casă să-i aducem și să-i odihnim. Cu cuvânt, că cu măsura cu care vei măsurà, cu aceea ți se va măsurà.

---

[1]) Acest «grăbește încet» este adagiul *Festina lente*, care în crestomatiile vremii, de exemplu în *Chrestomathia ex optimis linguae latinae autoribus* (Cibinii, Typis M. Hochmeister, p. 196 și 204) figurà ca material de memorizare și educație morală. Lazăr îl repețià mai des. Dela el va fi trecut în gura școlarilor săi. Cel puțin știm că Poenaru îl întrebuințà; aceasta o aflăm dela A. Tr. Laurian, care în discursul său funebru (*Românul*, 1875, p. 888) ne-a spus că sanguinismul său Poenaru i-l potolì odată cu acest cuvânt: «Poenarul mă oprì și-mi zise: *festina lente!*» Iată o pildă, cum cu Lazăr trecuseră munții — și sentințele filosofiei practice romane!

Adevărat bine şi bun lucru este; asemenea vorbeşte şi filosoful dar mai adaugă şi zice: «Datorie firească avem ca pe cel strein şi sărac să-l aducem supt acoperemântul casei noastre şi să-l odihnim, însă cu priveghere, ca nu cândva acela, îndulcindu-se de pâinea mesii, de apa vasului şi de căldura vetrii tale, printr'o tămândare molipsitoare de trei zile vânându-ţi inima şi secreturile casii, să facă paragrafii în stăpânirea cuprinsului tău, ca să nu fii silit mai în urmă a împlinì datoria pitulicii cu cucul, şi prăsila ta cea împilmată să-ţi rămâe pe drumuri săracă, şi tu văduv şi de prisos cununii[1]).

Dintr'o scântee se aprinde focul şi fiece rană la început este mică, pentru aceasta bine zice filosoful: «*Inceputurilor priveghează, ca să nu fie doctoriile prea târziu*»; şi iară: «*Tot ce faci fă cu înţelepciune şi priveşte la sfârşit, că sfârşitul încoronează toată apucarea*» [2]) ş. c. l.

Sermanii Americani, ce fericiţi erà ei în poala singurătăţilor, mai 'nainte de a intrà la dânşii filosofia spanioliceascâ, simpli în portul lor, simpli în obiceiurile lor, simpli şi fireşte în traiul vieţii, îndestulaţi cu rodurile pământului. Fără de pismă, fără de războiu, fiind fireşte cârmuiţi de puterea fulgerului. Untul, mierea şi mana dumnezeiască le îndestulà toate poftele omenirii; un piron de fier, un topor, o bardă cu mult mai tare le preţuià, decât înfricoşatele jghiaburi, pietre bolovani de aur, ce zăceau încoace şi încolo prăvălite p'ale isvoare, văi şi pârae, care apoi fiii vicleşugului le-au întrebuinţat spre însuşi derăpănarea şi neodihna sărmanilor păstrători, făcându-şi printr'aceasta avere nespusă, puternice mijloace spre derăpănarea, supunerea şi robia acelor fii ai nevinovăţiei, intrând în toată stăpânirea lor. Nu ajunse apoi aceasta, că din cei ce s'au dus în casă s'au făcut acum desăvârşiţi stăpâni şi stăpânul casii cu toţi ai săi li s'au făcut lui rob, ci apoi şi cu fel de dosădiri şi tyrănii îi sileà a se supune mesei cei rătunde, ca să se ispăsească şi să meargă în raiu. Iar înţelegând săracii Americani, că şi Spaniolii tot într'acelaş rai vor să meargă, au răspuns: «Noi de acest rai mai bine ne lipsim, căci mai bine ne este, şi ne va fi noă precum am fost din vechime».

PARTEA A II

Intr'acest chip Măria Ta, s'au *întâmplat şi cu aceasta sărmană patrie, ce vrednică de jale şi de plângere este*, că afară de viscoliile, războaele şi vărsările cele multe şi înfricoşate de sânge, din vremile cele vechi şi noă prea puţin cunoscute, pricinuite prin multoraticile năvăliri ale Hunilor, Avarilor, Otogoţilor, Vezigoţilor, Tătarilor şi altor neamuri barbare şi răpitoare, despre care învederat ne mărturisesc *movilele* cele multe şi vrednice de mirare ale

---

[1]) Psalmistul zisese: «Fericit cel ce ia aminte celui *sărac*». Dar: «Chiar şi omul cu care eram în pace, în care mă încredeam, care *mânca pâinea mea*, ridicat-a câlcâiul asupra-mi» (Psalm 41). «Şi când vreunul vine, să mă vază, vorbeşte făţarnic, inima sa adună gânduri rele, ele es afară şi o spune; împreună şoptesc asupră-mi ceice mă urăsc» (Psalm 41). «Judecă-mă, Dumnezeule, şi apără cauza mea împotriva unui popor necuvios» (Psalm 43).

[2]) *Principiis obsta* (sero medicina paratur) în crestomatia citată, p. 198. (Din Ovid). *Quid quid agis, prudenter agas et respice finem. Finis coronat opus.*

câmpiilor, precum şi ruinurile zidurilor, cetăților celor multe de prin vârful și poalele munților.

Dar să luăm mai dincoace, să luăm numai din vremurile prea înălțatei și întru vecinică pomenire răposatei Ecaterini, împărătesii a toată Rosia și până în zioa de astăzi, câte prăpădenii și câte viscolii n'au pătimit sărmana patrie? In câte rânduri ș'în câte feluri, prin fel de mijloace și amăgiri viclene n'au fost ispitită și silită a-și lăpădà și a-și călcà credința sfintei sale cununii de către mirele său și de către stăpânirea stăpânului acelui care însuși de la ființa înființătoare, și de la începătorul și cârmuitorul începuturilor zilelor zili veacurilor, i-au fost orânduit ei spre cârmuire și cu toate acestea au rămas d'apururea măcar ca și o văduvă sermană, au rămas și de toți aruncată și batjocorită, au rămas zic d'apururea ne'ntinată și cu patul nespurcat, straşnic păzindu-și sfânta căsătorie; pentru că știut este că toată stăpânirea numai singur de sus vine de la tatăl luminilor.

Ea pre toți streini, pre toți săraci, pre toți călători, pre toți goli și pre toți năpăstuiți i-au primit ca pre însuși fii săi, pre toți cu un cuvânt fără deosebire, pre bun și pre rău, hrănindu-i cu pâinea sudori şi adăpându-i cu însuși pieptul său; tocmai aceștia după vremi i-au fost d'apururea vrăjmași cei mai mari și cumpliți, ca să se împlinească zisa psalmistului unde zice: «Şi cel ce mi-au mâncat pânea, mi-au vrăjmășit mie»; și nu ajunse că s-au aflat în brațele ei întreaga odihnă și liman, dar simțind, că s'au scârbit încă și pământul de tyraniile și de nemulțumirea răpitorilor bunului strămoșesc, și cum că isbăvirea fiilor robii din gura și ghiarăle *feciorilor șopârlii*, cam p'acì și *curând va să urmeze*, să siliră cu fel de mijloace să amăgească, să molepsească, și să spurce toată casa, ca cu atât mai cu înlesnire să poată aduce foc, sabie și peire brațului de unde s'au adăpat și vetri unde s'au încălzit.

Văzând acestea toate ticăloasa patrie, ca o pățită ce erà prin mijloace și sfătuiri dulce părintești, îndestul s'au silit să pue stavilă răutăților amelințătoare, dar înzadar, că fii răului, învățați și îndemnați de tatăl lor, tatăl viclesugului, prin făgădueli mincinoase, coplișiră puterea dojeniri părintești, și în chipul satani, când dusese pre Domnul Domnilor într'un vârf de munte înalt, arătându-i toate înpărățiile lumi, și zicându-i că de va cădeà și i se va închinà lui, toate acelea i le va dărui, dar nici că se îndoià vicleanul, că cu acest fel de daruri nu va puteà amăgì pe Isus, socotindu-l numai ca un om (pe semne încă din vremile acelea se învățase oamenii a-și câștigà scoposul prin mită și vicleșug, drept aceia nu e mirare de se obicinuesc în lume până astăzi acest fel de năravuri diabolicești). Iar Isus cel duplecat în firi, nu numai ca om, ci ca și Dumnezeu adevărat, ce erà, și care toate le știe și înaintea căruia și cele mai ascunse, ba și tăria cerurilor zace desvălită, ca cel ce străbate inimile și rărunchi muritorilor, înaintea priviri ochiului lui tremură *coardele* adâncurilor; când se atinge de munți fumegă, și căutând pre pământ se cutremură, îi zise: Dute de la mine, Satano, depărtează-te Diavole, că scris este că numai Domnului Dumnezeului tău te vei închinà și numai aceluia vei slujì. Intru așîjderea chip se silea și *satalitele* acestea neînsuflețite să amăgească și pe fii maicii aceia, cu al căria lapte și ei înșuși s'au hrănit, ca să li

se închine și să urmeze lor, înduplecându-i cu pământuri, țări și stăpâniri streine și neluate, dând pricină de ajuns hrănitoarei săracilor de a se amărî și cu suspin de a-și întoarce blagoslovenia în blestem și afurisenii, zicând:

«Duceți-vă și depărtați-vă de la mine și de la fii miei afurisiților, blestemaților și procleți, fiți voi lumină întunerecului în care este trimis îndemnătorul vostru, fie-vă și voă parte de mângâerea căderii aceluia, topească-se scoposul cugetului vostru de lumina soarelui Dreptății, mai amar decât cum se topește ceara de fața focului.

«Duceți-vă de la mine, că scoposul vostru va să vă ducă să vă mânânce cutremurul blestemului celui prea înalt, care și l-au agonisit sfătuitorul vostru, de către tronul luminilor, umblând iarăși după acest fel de vicleșug și părtași veți fi ranei durerilor celor ce d'apururea se înoesc, căzutului prin șearpele întunerecului celui multoratic la capete al mânii celui a tot puternic. Scorpiile și aspidele lăcașurilor mândriei vă vor fi și să vă fie tovărășie de petrecerea zilelor veacului, iar coadele acelora gearuri mijlocurilor voastre celor nesățioase, precum și grumazii acelora dram și măsură drămuită gâtlejului vostru, și fie și va fi aceasta, dacă nu ascultați sfat tămăduitor, nu numai voă, ci și tutulor slugilor și următorilor voștri, pentru că proslăvit este și întru ale sale se proslăvește cel prea înalt, cel ce rânduește stăpânirile, și acelora ne vom închinà.

«Duce-ți-vă dar, depărtați-vă de la mine și din otarele mele, că asemenea voiți să urmați, ca și câinele cu carnea în gură pe punte.

«Adevărat, zice mai încolo patria, mari ați fi voi, când cele ce se proslăvesc prin rostul vostru cel viclean, s'ar odihnì în adevăr, dar știut este că *de la început încă, din vremile Priamilor, în gura voastră n'au stătut adevăr, limba voastră este muma minciuni*, și voi epistați vicleșugului, precum și măreața voastră veșminte celor ce vă urmează căilor voastre, și li se rănesc șoldurile de sarcina metalului celui amăgitor inimilor și ochilor omenirii.

«Pentru că privind la luciul cel întins și înfricoșat al mării cerului, ce sboară preste creștetul muritorilor întru proslăvirea anilor în zidire, cutremurul bucurii, cu un osebit electrism săgetează, încălzește și aprinde cea mai de pre urmă picătură de sânge în vinele și rărunchi omenescului privitor. Sfiori de cinstire blândă se aprind în mădulările pământenilor, aruncându-și ochi spre strălucitoarele raze ale planitii înoirei zili zilelor: noaptea în liniște adâncă, întru argintuitele căruntețe ale străluciri razelor luni, care o proslăvește într'o tăinuită oftare, binecuvintează mâna ziditorului și al stăpânului tuturor stăpânirilor.

«Luceafărul dimineți cu o nenumărată mulțime de brileanturile tăriei, în veșminte cu purpura cea proorocitoare apropieri zilei viitoare. Iată cum deșteaptă turmele la pășune și pre păstori spre paza acelora, cum deșteaptă pre blagoslovitul plugar spre agerimea fiarelor și alcătuirea coarnelor plugului, că brazda de ieri începută îl așteaptă spre săvârșire.

---

[1]) *Graeca fide* în crestomatia citată, p. 197; iar p. 205: *Timeo Danaos*. Cred că în școalele catolice *graeca fides* nu erà numai a celor vechi, ci și a celor noui: Greci bisericești.

«Pasările aerului, aprinse de dragostea plugarului, îi binecuvintează ieşitu din bătătură, cu cântece psălmuite în glasuri îl petrec până la locul arături, cerând de la auritele zori ruoă blagoslovită preste munca şi sămănăturile vrednicului pământean, proorocindu-i vremi cu pace şi linişte, că numai atunci răsuflările eterului înduplecate cu rodurile brazdei, cântări felurite în schimbările auzului, și împestrițate de glasurile fluerilor păscătorilor turmelor păşunei, vor înălța cu plugarii dimpreună glas de mulțumită celui ce a făcut începutul zili şi celui ce se proslăveşte numai el singur întru curgerea vremurilor, și celui ce numai singur poate împărțì darurile stăpânirilor pământești după plac.

«Vedeți puilor de năpârcă! acestuia trebue să se închine toată făptura, apoi stăpânilor celor învederați, pre cari a binevoit a ni-i rânduì să ne stăpânească, fără de a căruia știre și voie nimic în lume nu se face, acum voi, când prin apucările voastre, vrând să aduceți casi mele și pieptului, care v-a păscut, amărăciune, stingere şi perire îndemnului, ajutorului și căilor lui ați urmat? poate da acela ajutor mândrilor și nemulțămitorilor? Vedeți, că ca să ziceți, că așà este, dar vă arată scoposul și fapta, că nu vă este inima, precum vă este vorba. Oare cel ce ridică pizmă și război asupra vechilului casii, nu ridică asupra stăpânului celui adevărat? Apoi nu zice şi sânta scriptură, că cel ce să împotrivește poruncilor mele, se împotrivește însuși tatălui meu celui din cer? Ba, va să ajungă blestemul nemulțumiri, că s'a mâniat Domnul.

«Iată au și început a fumegà munții, izvoarele îşi ascund vâjiitul; apele, râurile, gârlele, bălțile, lacurile, până și marea; vedeți cum se învălesc toate, ba toate până la una se învălesc, zic, cu plapăma negurilor. Iată şesurile, iată adâncurile feți pământului și ale stăpânirilor, care ziceți, că le veți da fiilor nevinovății mele, ce fașă de pânzele adormirii se grăbesc a-și trage peste obrazele sale, vai noă! ce va să fie aceasta? Iată până și erburile câmpului, florile podoaba şesurilor şi brazii fala munților, cum'și schimbă fețile cele verzi şi desfătătoare, cum şi le schimbă zic în îngălbiciune şi perire!

«Ah ce văz, ce aud! Vai, ție, pământule, Domnul s'au mâniat! ia auziți zbieretul turmelor! ia auziți mugetul cirezilor după prăsila lor! ia vedeți cum aleargă toate spre târlă! ia vedeți în iuțimea păstorilor către locul scăpări, ia auziți urletul şi vaietul dobitoacelor strejinopți, ia ascultați sborul şi alergătura pasărilor văzduhului spre cuiburile lor! ia vedeți cum se ascund toate hiarele câmpurilor, până şi vicleana de vulpe cum aleargă şi ea în fundul vizulii ei! iar hiarele păduri, neputând ajunge la locurile scăpări, cum se pitesc în cea mai de aproape scorbură, în cea mai de aproape crăpătură de pământ! ba și epurile piatra și-au ales scăpare luiși.

«Cerul se înroșaște, marea spumegă, vosforul urletul și-l înduplecă, corăbiile pricepând turbarea viforului, aleargă la liman, corăbieri ușurându-și catarturile toți strigă spăimântați, vai noă; că aproape este perirea noastră; plângeți şi strigați cu toții, milă să i se facă celui prea înnalt de făpturile mâinilor sale.

«Iată acum aleargă și plugari către bătăturile lor căutând scăpare! spăimântați de greutatea vremii zicând și strigând: veniți toți să sfințim post, post să sfințim, să vestim slujbe, să aducem pre toți bătrânii, pre mai mari norodului, pre toți cei ce lăcuesc pământul să-i strângem pre toți în casa Domnului Dumnezeului nostru, și cu toți să strigăm către Domnul întins: vai noă! vai noă în zi, că aproape este zioa Domnului, și ticăloșia din ticăloșie va să ne vie, că înaintea ochilor noștri va să ne pearză bucatele, vor să se prăpădească holdele, vor să se topească semănăturile, și toată munca noastră de preste an va să ne fie întru nimic, că s'a mâniat Domnul, și iată pământul a căzut în frigurile puterilor. Cerul de toate părțile s'a îmbrăcat în vășmântul mânii; soarele cruntat în sângele turbării și-au cunoscut apusul său, și a poruncit razelor sale să se întoarcă, toate să se întoarcă și să se ascunză în visteria sa. Vai noă! Nu e nădejde de scăpare? Ce ne vom adunà noi noă de pre câmp! Plânge-vom cirezile boilor, că nu vor aveà pășune, și turmele oilor vor perì, că iată cu tunete, trăsnete și fulgere s'a îmbrăcat toată tăria văzduhului. Grindină și piatră neauzită se gătește hotarelor noastre! și cu îngheț va să se topească toate viile noastre! vrajbă îniuțită la mânie și coasă grabnică în agerime necunoscută mai marilor casii, întocmai gătită spre cuviinciosa stâmpărare a îngrozitului costrei din luncă fulgeră și amelință casele noastre. Veniți dar, veniți cu toți, veniți să strigăm către Domnul: nu ne lăsà pre noi, Doamne, până în sfârșit, ci fie-ți milă și îți întoarce mânia ta de către noi, și mântuește norodul tău, pentru că bine vedem și cunoaștem că de nu ne vei iertà tu fărădelegile noastre, vai noă! focul va arde cele frumoase ale pământului, și para focului va mistuì toate lemnile țarinei până când și dobitoacele câmpului vor căutà spre tine, că li se vor săcà izvoarele apelor, și focul va mâncà cele frumoase ale pustii. Veniți dar cu toți, veniți să sfințim post, post și ajun să sfințim bine priimit celui prea înnalt.

Apoi de, fiilor neascultări, vedeți la ce perire și stingere m'ați băgat și pre mine cu toți ai miei și pre voi înșivă! vedeți, voi sânteți pricina de se fac între făpturile cele cuvântătoare atâtea valuri și tulburări. Voi cu mită și cu orbire de aur și de argint strein pre mulți, ba pre toți, vă siliți să-i înșelați, să-i trageți în partea periri și să-i amăgiți preste coarda ajungerii razii blagoslovenii ochiului sfintelor praguri ale Olimbului de sus, ca nici de milă, dar nici de iertare să se mai poată cândva învrednicì, ci de tot predați și însemnați fiind morții, morții să se jertfească, despre care bine vorbește filosoful «că pre cum este Archiducul oștirilor, așà sânt și ostași». Asemenea zice și sânta scriptură, că «precum este judecătorul norodului, așà sânt și slugile lui, și precum este mai marele cetății, așà sânt și toți cei ce lăcuesc într'însa», apoi iară «împăratul neînvățat va pierde pe norodul său».

«Adevărat, vai mie, vai coprinsului mieu! Dar mai amar, și mai vai va să fie voă, că eu de aceste feluri în mai multe rânduri am pătimit și m'am vindecat, am căzut și iară m'am ridicat, necălcându-mi credința ascultări și supuneri, pent u că schimbarea stăpânilor și a domnilor este bucuria celor neînvățați, și printr'acestea m'am învățat a-mi trage acum mai bine măsurile; iară voi, ca niște fii nemulțămitori, fii răutății, munții și văile v'ați ales scă-

pare voă, munții dar și văile vă va fi groapa și lăcașul, că a auzit Domnul țipătul pruncilor sugători, plângerea văduvilor, perirea săracilor și a nevinovaților, și i s'a făcut milă, și scârbindu-se de fărădelegile și tyraniile vicleanului s'a mâniat și a otărît urgie.

«Acum să vedem, cine este pricina mânii? aici pământul cu locuitorii săi, au voi au eu dimpreună cu voi sântem pricina mânii Domnului. Pământul cu lăcuitorii săi nu pot fi de pricină, pentru că ei au urmat căile Domnului, că zice: «cu sudoarea ta îți vei câștigà pânea». Asudând sermani din răvărsatul zorilor dimineții până târziu în noapte, până la șoptele luni purtând greutățile zădufului zili, ca să scoață pâine din pământ și vin spre întărirea inimi omului, ca fața să se veselească cu unt-de-lemn, și inima din pâine să prinză putere; aceștia zic, întorcându-se de la lucrul său și de la lucrarea sa cea de până seara, întorcându-se precum zisei la vetrile sale întru liniștea nopți spre odihnă, și din adâncul inimilor lor, înălțând cântare oftată, înpletită cu binecuvântarea cântecelor celor multoratice, și glăsuirile privighătorilor străluciri nopți; și așà petrecuți de mulțimea sunetilor clopotilor a dobitoacilor jugului slobozite la pășune, plecându-și capetele pre perna moșoroiului, trăgându-și perdelele ochilor și poruncindu auzului preste noapte pază deșteptată, toți într'o unire a cugetului cu toți strigă din coardele rărunchilor: cât s'au mărit lucrurile tale, Doamne! toate întru înțelepciune le-ai făcut, umplutu-s'au pământul de zidirea ta. Deci întru adâncul somnului mulțumiri nu le mai rămâne, sărmani, vreme de a mai și cădeà în ispita mândriei.

«Am rămas acum numai eu și voi; eu nu sânt de vină că eu mi-am împlinit d'apururea datoria cea părintească și omenească, eu pre toți i-am priimit precum s'a zis mai sus, eu pre toți i-am hrănit, pre nimeni n'am gonit de la pâinea casi mele, toate slobozeniile le-am dat lor ca și însuși fiilor miei, ba încă și pânea din gura lor trăgându-o v'am dat-o voă, și nici odinioară n'am lipsit nici cu sfatul tămăduitor, dar nici cu ajutor cuviincios, precum și voi singuri știți, și în loc de mângâere și mulțămită am rămas d'apururea cea mai defăimată și batjocorită și ne băgată în seamă, ca și o biată cloșcă, ce a scos bobocei de rață selbatică, în zadar sermana strigă heleșteului și cloncănește, că boboci tot nu-și lasă năravul, ci dau dosul în trestie. Deci judece acum oricine, cine are dreptate, și cine este pricina mânii Domnului? Ori judicați voi înșivă, căci cine știe a ispitì trebuie să știe a și judecà; dar pre semne se vede, că voi pre mulți ați pus la ispită, și popoare de cele mai mari ați povârnit în partea planului vostru, și mai ales pre neamul cel frumos și delicat învățându-l a nu fi îndestulat cu chipul zidiri, ci cu roșața meșteșugită furătoare aurului din pungă, să-și întocmească nuri obrazului în chip de mreajă ochilor muritorilor; de unde nu-i mirare de s'a mâniat Domnul asupra pământului, și de am pătimit și pătimim acest fel de pierzănii, cărora tot voi sânteți pricina, și pricina pricinilor, tot meșteșugurile voastre sânt.

Deci duceți-vă, nerușinaților, duceți-vă obraznicilor și nemulțămitorilor, ieșiți din otarele *sărăcii* mele, duceți-vă în locul Olymbului, unde după poftă, după cum zice filosoful, făcând cu mâna toate vin da gata în gură, și să șciți

fii aspidelor, că din zioa necredinciosului încolo nu veți mai ajunge a număr̀ă câte șeapte în săptămână de doă ori trei, și va sosì vremea răsuflări puterilor voastre, rupe-se-vor zăvoarele porților voastre celor numai în fantasie închipuite; rădica-se-vor stavilile prostii ce-i prin voi pironită, și cei ce lăcuesc acum întru întunerec, vor vedeà lumină, cursa vicleșugurilor voastre întoarce-se-va picioareler voastre, precum și lanțul robiților, robie vă va fi grumazilor voștri, iar pieptul mieu se va mântuì de răpirea vrășmășii voastre, și să vor învățà muritori a se îndestulà cu purpura fie-și care, cu a patrii sale și neștearsă urâciune vor pune în sufletele lor asupra veșmântelor de piele dobitoacelor celor drămuite în aur, ca să nu mai fie siliți a nedreptățì pe fratele său, pentru că Domnul stăpânește tăria, Domnul rânduește și stăpânește și stăpânirile acelea, cărora trebue să fim supuși și plecați, Domnul cel ce se îmbracă cu lumina, ca cu o haină, cel ce întinde cerul ca o piele, cel ce umblă preste aripile vânturilor, și cel ce face pre îngerii săi spirturi, și pre slugile sale pară de foc, acela zic mă va ridicà și mă va miluì, și îmi va vindecà ranele pieptului mieu, trimețându-mi stăpân și cârmuitor din însuși seminția și sângele fiilor miei, și pre acela eu îl voi încoronà cu blagoslovenia mea, iar cel a tot puternic cu putere, milă și îndurări, și acela ca un adevărat sucsesor al vii tătâ-ne-său, pre care a lăsat-o leneșul, împuțitul, mândrul și răpitorul vier de cu totul s'au împăinginat, iarăși o va curățì de buruienile puturoase și de toți spini cei înghimpători».

XV

Von dem ursprünglichen Unterschiede des moralischen Guten und Bösen.

Das allgemeine Beste der Menschen wird durch gewisse Handlungen befördert; durch gewisse zerstöret; denn ohne allen Zweifel hängt es, von der Uebung der einen, und von der Unterlassung der andern ab: dass die Menschen so glückselig sind, als sie es hienieden unter dem Monde seyn können. Liebe, Treue, Aufrichtigkeit, Milde u. s. w. gehören zur ersten Classe: Hass, Treulosigkeit, Falschheit, Gewaltthätigkeit, u. s. w. zur zweiten.

Hier hat man nur den Fehler zu verhüten: dass man nicht das gemeinschaftliche des ganzen Menschengeschlechtes mit dem Nutzen der Einzelnen vermenge. Es entstünde eine entsetzliche Verwirrung: und man fiele in die Grube, die Epikur der Sinnlichkeit gegraben und deren Oeffnung er mit so schönen Blumen bedecket hat.

Auch nicht bloss auf den gegenwärtigen Nutzen einzelner Staate hat man zu sehen; denn kann nicht oft ein kleiner Nutzen, bald den gänzlichen Umsturz nach sich ziehen? Kann nicht diesem nützlich seyn, was jenem Schaden bringt? Wenn wir einem jeden einzelnen Staate das Recht einräumen, ohne Rücksicht auf die anderen alles zu thun, woraus er für sich einen Vortheil hoffet; so kann weder er, noch ein anderer lange bestehen. Ein immerwährender allgemeiner Krieg ist wieder unvermeidlich; ein desto gefährlicherer Krieg, je mächtiger die Hände sind, denen wir die Waffen, die wir den Privatmenschen entreissen, übergeben.

Das unglüchliche Sparta hat diese Wahrheit, mit seinem Beispiele nur allzu sehr bestätiget. Unter der Anführung des Lysander, eines witzigen Kopfes, der von diesem schönen Grundsatze völlig eingenommen gewesen, hat er die unschuldigen Athenienser mit Krieg überzogen; ihre Stadt geplündert; und einen unermesslichen Geldsatz mit sich nach Hause gebracht. Was ist aber daraus erfolget? Die Enthaltsamkeit der Bürger hat sich in Ueppigkeit, der Heldenmuth in Feigheit, die Tugend in Laster verwandelt. In einer gar kurzen Zeit wird Ehre, Reichthum, Macht, Freyheit verschwinden,

Sigmund v. Storchenau
Die Philosophie der Religion
Wien
1807
Dritter Band, p. 7—8

XVI

Daniil Tomescu și Teodor Paladi.
Elevii lui George Lazăr [1])

Despre introducerea pedagogiei lancasteriane în România avem un număr de știri, care trebuiesc acordate unele cu altele, pentru ca să putem vedeà limpede în desvoltarea învățământului dintre anii 1820—1830.

Vorbind, cu prilejul întâiului examen teatral al societății de artă dramatică, despre zelul membrilor societății filarmonice, I. Eliade-Rădulescul zice [2]):

«Râvna dumneavoastră a făcut o mare ispravă, Domnii mei, nu numai în sufletele pământenilor. Atîțea din streini au cinstit această întrecere și nu au putut a se uità cu un ochiu rece la acest început cu adevărat național. Cu prilejul acesta mă socotesc dator a nu trece cu vederea pe toți aceștia din streinii cari s'au și văzut prin foile publice, și mai vîrtos pe D. *Dimitrie Vilie* carele *cel dintâiu a introdus în țara rumînească metodul lui Lancaster* prin care se învață tinerimea în toate școalele Prințipatului. Acest bun cosmopolit, care este una din haracteristicele adevăratului cetățean, văzând punerea în lucrare și aceștii folositoare întocmiri *(Adecă*: școalei filarmonice! G. B. D.), nu a putut să privească la dînsa ca un om ce nu a contrebuit *vre odată* spre binele acestui pămînt, și s'a grăbit și aici a luà parte și a se-înscrì mădular ajutător».

«Vreodată» din textul lui Eliade va fi însemnând supt Grigorie Ghica [3]). Descripția reținută a lui Eliade se va fi explicând prin traiul acum mai retras la lui Vilie, despre care și Colson, care-l numește *un jeune Grec*, un tânăr

---

[1]) Capitolul acesta a fost scris mai de mult; pe când adunam material pentru o (eventuală) istorie a învățământului primar român. G. B. D.

[2]) *Gazeta Teatrului național*; de unde s'a reprodus în *Culegere din scrierile lui I. E. de proze sci de poesie*, București, 1836, p. 9.

[3]) *Culegere*, p. 20.

Grec, *Démétrius*, afirmă că *n'a pas trouvé de récompense*, că pentru fapta lui n'a fost recompensat [1]). De-aceea îmi sună ca o satisfacție morală, când, în memoriul dela 1840, despre școale, Eliade revine și, pomenind fapta lui, din nou subliniază cu vorba: «șì cu prilejul acesta o zic», — introducerea lancasterismului muntenesc prin Dumitru Vilie [2]).

Dar tot Eliade a vorbit și altfel, contrazicându-se *la aparență*. Nelămurirea lui trebue să o risipesc, în tot cazul: La Vilie este vorba de școala *grecească*; la Tomescul și Paladi despre cea *românească*.

Odată, într'o lucrare istorică [3]), Eliade afirmă că supt Grigorie Ghica «se întroduce metodul lancasterian, care, *elaborat* de *Daniil Tomescul*, fu *pus în execuțiune* de *Teodor Paladi*». *Creator* ar fi deci Tomescul, iar Paladi *practicantul* creației lui Tomescul.

In altă scriere, Eliade afirmă că la opera lui Tomescul a colaborat și el. Și anume [4]): «Succedând reposatului G. Lazăr în ruinele dela Sf. Sava, *întreprinseiu dinpreună cu unul din condiscepolii* [5]) *mei*, reposatul Daniel Thomescul, a *traduce* metodul lancasterian și a *forma tablete* pentru primele șase luni de începători. Prima foaie ce ieșì pe tărâmul României, cu literele alfabetului simplificat și reduse, astfel cum cu timpul a redevenì în adevăr romane, fu înștiințarea ce deterăm prin tipografia dela Mavrogene».

Din cauza progresului ortografic al înștiințării despre metodul lancasterian, acesta fusese numit, de unii Bucureșteni, «cuibul dracului». Opoziția semnalată contra lancasterianismului trebuie să fi fost aspră: altfel Eliade nu s'ar simțì împins s'o pomenească și cu alte ocaziuni [6]).

Petrache Poenarul, contemporan al acelor tineri, vorbind despre Gheorghe Lazăr — în Academia română, în 8 Septemvrie 1871 — a «memorat cu onoare» pe doi elevi ai lui Lazăr pe Eliade și pe T. Paladi. Despre Paladi a zis: «El *întâia dată* fu care întroduse metoda lancastriană în școalele *românești*, pentru clasele primare, cu table tipărite în limba națională».

Obiceiul bun al colaborării frățești existà pe-atunci, înlăturând orice gelozie. Afară de aceasta: Toți tinerii aceia se simțiau solidari în lupta de înălțare a neamului; și se sprijiniau. Eu admit ca perfect dovedită colaborarea lui D. Tomescul, care însă, nu avù norocnl să lucreze înainte; deoarece el plecă la Buda, la studii și murì pe-acolo, tânăr [7]).

1) Colson, *De l'état* etc., 1839, p. 191. La 1843 Dimitrie Villie trăià încă.

2) *Curierul romănesc*, 1840, p. 141.

3) I. Heliade R., *Elemente de historia Românilor sau Dacia și România*, București, 1869 (Ed. II), p. 249.

4) *Biblicele*, p. 65.

5) Condiscipul la Greci și la G. Lazăr.

6) De exemplu, în *Diverse*, II, p. 185—186: «Cine a creat shoalele lancasteriane prin sate și a onorat pe profesori cu ranguri, spre a încurajà instrucția și luminarea publică? Guvernul. Cine a stat în contra shoalelor condamnând felul Eforiei și al profesorilor? Noi patrioții!» Și în *Curs integru de poesie generale* (1868), I, p. XXXVIII: «Invățații noștri strigă că metodul lancasterian sau mutual e *cuibul dracului în poala sântului Sava*, pentrucă printr'însul au să uite Românii pe *buche*, *az*, *ba* și pe *dobre*, *mislete*, *naș*, *titla Dumnezeu*.

7) Colaborarea celor doi dascăli o confirmă și nota următoare a lui Eliade (*Diverse*, II, p. 219—220): «*Primele* table au fost elaborate de reposatul *Daniel Tomescul*, ce a

Teodor Paladi avù norocul de a-şi vedeà cu ochii rezultatele muncii sale. Mai târziu, poate, l-a încălzit şi rangul de vel-serdar care i s'a dat, pentru merite, în 5 Dec. 1834 [1]), când se făceau întâiele încercări de a cinstì astfel pe cărturarii români. In tot cazul, mai înainte, l-au încălzit progresele la care colaborà şi literariceşte, dar foarte modest şi la care asistà [2]).

Teodor Paladi erà un om energic. Energia lui se simte bine din importanta sa broşură dela 1824, care avù menirea să facă drum nouei metode [3]). Vechea metodă este, pentru el, «răul metod, prin care odraslele româneşti în doi sau în trei ani abià învăţà să citească, lăsând ceilaltă cheltuială ce făceà părinţilor cumpărându-le în toată luna cărţi» — Deci, ca să desfiinţeze aceste stări, a compus el, pe româneşte, împrumutata învăţătură, care va fi mai ieftină şi va da rezultate grabnice. T. Paladi citează, ca exemplu, Franţa. Aici, în patru ani, la 1000 de copii s'au cheltuit 10.004 lei pentru ce, cu vechiul metod, ar fi costat 196.737 lei. Până la 1820, informà el, Franţa deschisese 2000 de şcoale lancasteriane. Paladi dă şi alte date, făcând un scurt istoric al inventărei metodului lancasterian. El asigură, deci, şi lumea noastră că va aveà nevoie numai de table de hârtie în tocuri de tinichea, o tablă fiind de-ajuns pentru zece copii — şi de tăbliţele de piatră ale copiilor. Astfel începând, el va propune cetirea, scrierea, aritmetica, catihisul· *«iar acum am mai adăogat»* elemente de geografie politică, pe scurt şi de istorie universală.

Acum —, *adecă*: înainte se propuneà mai simplu? *Incepuse deci de mai înainte* [4]).

In broşură el mai anunţà că va aveà opt «clasuri», cu patru «şedatori generali» şi şedatori *ad-hoc* câţi vor fi necesari, elevii cei dintâiu ai lecţiei.

Broşura nu erà fulminantă; dar erà compusă ca să convingă; şi a convins,

In Moldova metoda lancasteriană s'a început, în limba română, la 1828. Ianuarie, cu Săulescul. Dar este mai veche decât profesura lui Săulescul.

Din capul locului s'a ştiut pretutindeni că ea a fost adusă de un boier moldovean. Dr. Vasile Popp a spus-o doar, din 1827 Oct. 1, într'o notă la cu-

---

murit la Buda, unde se dusese a studià; *altele* din table fură elaborate de Teodor Paladi Şi *altele* de alţi profesori, după timp, fără a fi observate de o comisie specială, spre a le da unitate. O ştire care descopere şi o durere necunoscută ne-a dat tot Eliade, în *Almanah literar* (1839), p. 37: Cel dintâiu *traducător* şi *încercător* a fost *Daniil Tomescul.* Dar *«pedecele l-au făcut a-şi părăsi patria* şi a murit în sărăcie, între şcolarii universităţii din Buda». Metodul l-a pus bine în lucrare T. Paladi.

[1]) *Curierul românesc*, p. 136.

[2]) In anul 1837 el tipărì traducerea unei idile afectate iscălite T. P. Titul: *Hotărârea plăcută. — Lameh şi Zila.* Cuprins: Zila se împacă cu Lameh care chemase pe Ava. Cuvinte: *dedicatoar, tandră, ororă* (aurora)! Se vindeà la librarul român Iosif Romanov, pe uliţa Sf. Gheorghe-Nou.

[3]) *Către toţi iubitorii de lumină compatrioţi, cinste şi închinăciune.* Compară, cu stilul din 1837, cuvintele dela 1824: neam *politepsit, a publicui* (credinţa), *scopos, a cultivarisi,* (clasul) *se constălueşte* (din)...

[4]) Se pare că Paladi începuse din 1822. Cel puţin Eliade confirmă broşura lui Paladi, când, în *Ruge şi morala evangelică* (Ed. II, 1894), tipărind *Cântarea dimineţii* îi dă data 1822 şi îi adaoge nota: *«La inaugurarea primei şcoale lancasteriane»*, p. 28—30.

noscuta lui prefaţă la Prale [1]): «Aşişderea Dumnealui Nicolae Roznovanul, întorcându-se dela Academia Parisului, au adus cu sine metodul împrumutatei învăţături *(Alilodidactica)* la Iaşi». Iar cele mai din urmă ştiri le-a dat A. Papadopol-Calimah arătând, după doi istorici greceşti, că Nicolae Rosetti Roznovanul se aflà la Paris în anii 1817—1818; că acolo făcù cunoştinţă cu Grecul Georgie Cleobulos, care se entusiasmase de succesele alilodidacticei şi-i cereà ajutor ca s'o practice în greceşte; şi că boierul moldovean i-a dat ajutorul cerut cu condiţia s'o practice în Iaşi. Cleobul venì la Iaşi în 1819, tipărì (1820) o scriere despre noua metoadă şi tablele necesare şi *trecu şi la Bucureşti*: Erà supt domnul Mihaiu Şuţu în Moldova şi Alexandru Şuţu în Muntenia [2]).

Şi mai complet a vorbit despre aceste însemnate mişcări Dr. Carl Iken, pe care Papadopol-Calimah nu-l citează [3]). Corespondentul lui Iken, notele lui Iken ne spun următoarele:

Scrierea lui Cleobulos a apărut în ziarul *Logios Hermes* — o vestire, ca şi a lui T. Paladi — şi, deosebit, şi în Iaşi (1820), de astă dată cu multe adăogiri. In Iulie 1820 s'a dat examen la şcoala lui Cleobulos; cu elevii: Jacob Hieromonachos (din Lesbos), care a plecat apoi la Hydra, George Melissinos (Patmos), care se duse la Patmos; George Baos (Siphnos), care plecă în Creta, împreună cu Kallinikos (August, 1820); Panaiot Cristodulos (Basilica, Pontus) care se aruncă în Pelopones; Demetrios Peloponesianul o pornì tot în Pelopones. Boierii au asistat la examen. Elevii au luat diplome date de eforii moldoveni. Mitropolitul Veniamin înzestră pe unii cu scrisori de recomandaţiune către patriarhul Constantinopolului sau către episcopii greci, la cari plecau elevii. Şi plecau destui! Altă serie — mi se pare din Nov. 1820 — o formară Grigorie Hieromonahos Kollonas (spre Creta), Mihail Alexandraki (spre insulele ionice), Manuil Kallikrates şi alţi opt inşi, cari s'au răspândit în toate părţile Greciei. Printre cei opt se pomeneşte Atanasie Crestopulos, menit să plece la Botoşani (Moldova) şi Mihail Kassandrides, destinat chiar Atenei (după *Logios Hermes*, 1821, p. 126) [4]).

Deci un boier generos şi un dascăl entusiast se întâlnesc la Paris, vin în ţară şi întemeiază la Iaşi o *şcoală normală de învăţători lancasteriani*, cari se răspândesc apoi în tot Orientul *grecesc*. O rază încălzitoare pornì şi spre Bucureşti, luminând mai *întâiu* în şcoala grecească dela schitul Măgureanu.

In Bucureşti erà entusiasm. Ion Ghica şi-aduce aminte că metodul fusese îmbrăţişat de societatea culturală a Grecilor (*ἡ ἐκπαιδευτικὴ αἰτερία*), ai cărei profesori erau eterişti [5]). Amintirea lui Ghica cadrează bine cu atmosfera vremii. Chestiunea lancasterianismului devenise o chestie naţională. Şi anume: *Nu numai la Greci, ci şi la Români!* [6]).

---

1) Ioan Prale, *Psaltirea prorocului şi împărat David*, Braşov, 1827, p. 10.

2) *Convorbiri literare*, XX, p. 174—175: *Doue rânduri din istoria şcoalelor din România.*

3) In *Leukothea*, I, p. 255; II, p. 16, 39—40, 61, 202.

4) Şcoala mutuală din Creta (1820) se descrie amănunţit în vol. II, p. 16.

5) *Scrisori către V. Alecsandri* (1887), p. 97.

6) Din pietate către Cleobulos şi marea-i faptă mai adaog notiţa că el a murit, în Grecia, la începutul celui de al doilea semestru al prezidenţiei lui Capodistrias, care-l

Din toată expunerea anterioară reese, așadar, că sistemul Bell-Lancaster a apărut întâiu la Iași (1820); și că elevii lui Lazăr: D. Tomescul, T. Paladi și I. Eliade, simțindu-i nevoia și folosul, l-au aplicat imediat limbei românești (1822), *supt ochii profesorului lor*, care se aflà încă în București, de unde în Ardeal, la Avrig, s'a întors abià în 1823. Se poate crede că la aceste opintiri ale elevilor profesorul nu luà parte caldă? Cred că nu se poate crede; ar fi absurb. Lazar îi va fi încurajat mai mult decât oricine!

XVII

Catalogul bibliotecii lui G. Lazăr[1]).
După cărțile aflătoare în Biblioteca Academiei Române.

Die Briefe des Seneka. Aus dem Lateinischen von *Johann Franz von Palthen*, königl. Schwedischen Iustizrathe. Zweyter Band. *Leipzig und Rostock*, in der Koppischen Buchhandlung, *1766*, in 8⁰, 8 + 608 p. — A 12251[2]).

Pe foaia de titlu iscălit «Lazar».

Le spectacle de la nature, ou entretiens sur les particularités de l'histoire naturelle, qui ont paru les plus propres à rendre les jeunes-gens curieux, & à leur former l'esprit. Troisième partie, contenant ce qui regard le Ciel & les liaisons des différentes parties de l'Univers avec les besoins de l'homme. Tome Quatrième. Nouvelle édition. Tome sixième, contenant ce qui regarde l'homme en Société. Nouvelle édition, *A Paris*, chez la Veuve Estienne & Fils, rue S. Jacques, à la Vertu. *M.DCC.LII.* Avec Approbation & Privilége du Roi. in 8⁰, 599; 601 p. — A. 12252.

Iosephs von Sonnenfels K. K. Wirkl. N.-Oe. Regierungsrats, ordentlichen offentlichen Lehrers der Polizey, Handlung und Finanzwissenschaft. *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanzwissenschaft.* Zweiter Theil. Verbesserte und vermehrte Auflage. *Wien*, bey Joseph Kurzbock, K. K. illyrisch und orientalischen Hof-wie auch N. — De. Landschafts und Universitätsbuch druckern *1771*. In 8⁰, 531 p. — A. 12253.

Das alte Testament, das Buch der Propheten. 2 volume. 358; 220 p. Titlul rupt.

Das neue Testament unsers Hern Iesu Christi. Verteutschet durch D. Mart. Luth. Mit Kurfürstl. Sächs. Durchl. Befreyung. *Wittenberg.* In Verlegung Balth. Christ. Wustens. Druckers und Buchhändlers in Franckfurt am Mayn.. Im Iahr Christi *M.DC.LXXXIX.* In 8⁰, 191 p. Lipsește sfârșitul.

Ambele volume sunt legate împeună. — A. 12254.

---

stimà foarte mult: *Auquel* (Cleobulos) *la Grèce est redevable des bienfaits de la méthode lancastrienne* se zice în André Papadopoulo-Vretós, *Mémoires biographiques-historiques sur le président de la Grèce, le comte Jean Capodistrias*, Paris, 1838, vol. II, p. 38 și 48.

Și mai apoi lancasterianismul grecesc a fost sprijinit de Grecii din România. Insemn de exemplu că la 1836 editorii tablelor grecești erau frații Mihail și Simeon Hrestidi, cari le vindeau la mănăstirea Stravropoleos și la librăria Scarlat din Șerban-Vodă. *Curierul românesc* din 21 August 1836, p. 216.

[1]) Compus de dl I. Băcilă, funcționar al bibliotecei Academiei române.

[2]) A 11255 etc. însemnează numerele subt cari cărțile se află la Academie.

Novum Testamentum, latine et graece. Defectuos, lipsește începutul până la pagina 33 și sfârșitul dela pagina 410. — A. 12255.

Catechism, în limba sârbească, românească și germană.

Defectuos, lipsește începutul până la pagina 18. La sfârșit sunt adăugate 20 de pagini scrise cu chirilică, cuprinzând psalmi, rugăciuni și altele. — A. 12256.

Christliche Lesungen über verschiedene fromme Materien auf jeden Tag des Monats. Zum Trost frommer Seelen. Von dem Verfasser der Nachfolgung Maria. Aus dem französischen von S... Wien, gedruckt bey Ioh. David Hörling, *1786*. In 8⁰, 368 p. — A. 12257.

M. T. Ciceronis Orationes. Pro Archia, in Catilinam, post reditum, pro lege Manilia, pro Milone, emendatae et illustratae a Christoph. Augusto Heumanno.

Isenaci, Apud Mich. Gottl. Griesbachium. *M.DCCXXXV*. In 8⁰, 592 p. — A. 12258.

Allerhand Nützliche Versuche, Dadurch zu genauer Erkäntniss Der Natur und Kunst der Weg gebähnet wird denen Liebhabern der Wahrheit mitgetheilet, von *Christian Wolffen*, königl. Schwed. Hochfürstl. Hessischem Regierungs Rathe, Mathemat. & Philos. Prof. primario zu Marburg, Professore honorario zu St. Petersburg, der königlichen Academie der Wissenschafften zu Paris, wie auch der Königl. Gross-Britannischen und der Königl, Preuss. Societät der Wissenschafften Mitgliede. Dritter Theil. *Halle* im Magdeburgischen *1738*. Erster Theil. *Halle* im Magdeburgischen *1745* Mit allergnädigsten Privilegiis, Zu finden in der Rengerischen Buchhandl. 8⁰, 625; 599 p. — A. 12259.

Sexti Aurelii Victoris. Historia Romana. Ex recensione Ioannis Friderici Gruneri cura Franc. Xav. Schönberger, in c. nec non c. r. Gymn. Acad. Vindob. eloquentiae et linguae graecae professoris P. O. *Viennae*, *1806*.

Typis Antonii Pichler, in 8⁰, 217 p. Iscălit «Lazar». — A. 12260.

L'ecole des moeurs au réflexions morales et historiques sur les maximes de la sagesse. Ouvrage utile aux jeunes-gens & aux autres personnes, pour se bien conduire dans le monde. Quatrieme edition, revue & corrigèe avec soin, & augmentée de plusieurs nouveaux traits d'histoire. Par M. l'*Abbé Blanchard*, chanoine d'Avenay. Tome premier. Tome troisieme. A *Lyon* chez Jean-Marie Bruyset. Pere & Fils, rue Saint-Dominique. *M.DCC.XC*. Avec approbation & privilege du Roi. In 8⁰, XXIV + 454; 512 p.

Pe amândouă volumele este iscălit «Lazar». — A. 12261.

Einleitung in die schönen Wissenschaften. Nach dem französischen des Hrn. Batteur, mit Zusätzen vermehret von *Karl Wilhelm Ramler*. Erster Theil. Wien *1770*, Vierter Band. Wien *1771*. Gedruckt bey Ioh. Thomas Edlem v. Trattnern, K. K. Hofbuchdruckern und Buchhändlern. In 8⁰, 387 p.; 410 p.

Ambele volume sunt iscălite «Lazar». — A. 12262.

Der philosophische Geist unsers Iahrhunderts. Von *Lorenz Hübner* kurpfalzbaierischen Professor. München. Verlegts Iohann Neponuk Fritz, Buchhändler nächst dem schönen Thurm. *1781.* In 8⁰, 384 p.
Iscălită «Lazar». — A. 12263.

Institutiones Ethicae christianae seu theologiae moralis, usibus Academicis adcommodatae ab *Antonio Carolo Reyberger*, Abbatiae Mellicensis Ord. D. Benedicti presbytero capitulari, S. S. Theologiae Doctore, ac moralis theologiae professore publico et ordinario in Universitate Viennensi, atque librorum censore Caes. Reg. Tomulus II.
Viennae, apud Chr. Frid. Wappler et Beck. *M.DCCC.VIII.* In 8⁰, XVI + 461 p. Iscălită «Lazăr». — A. 12264.

Einleitung in die Göttlichen Bücher des alten Bundes von *Iohann Iahn*, Doct. der Philos. und Theolog., K. K. Prof. der orientalischen Sprachen, der Einleitung ins V. T. der bibl. Archäolog. und der Dogm. auf der Universität zu Wien. I Theil. Zweyte ganz umgarbeitete Auflage. Mit einer Kupfertafel. Wien, bey Ch. Friedr. Wappler und Beck. *1802.* In 8⁰, 570 p. — A. 12265.
Des Freyherrn von *Martini Lehrbegriff des Natur-Staats und Völkerrechts.* Aus dem Lateinischen. Erster Band, welcher die allgemeine Einleitung enthält. Wien, in der Sonnleithnerischen Buchhandlung, *1783.* In 8⁰, 126 p.
Iscălitura «Lazar». — A. 12266.

Pastoral-Anweisung nach den Beduerfnissen unsers Zeitalters von *Andre Reichenberger* der Gottesgelehrtheit Doktor, k. k. Professor der Pastoraltheologie an der Universität zu Wien des ersten Theiles. Erster Band, Zweyter Band. Wien bey Peter Rehm's sel. Wittwe *1805.* In 8⁰, VI + 428; 423 p. A. 11801. — A. 12267.

Das Evangelium, zergliebert nach dem historischen Zusammenhange der vier Evangelisten, samt erbaulichen Anmerkungen. Nach dem Französischen. Herausgegeben von *Ioseph Mayer* k. k. Hofkaplan. Erster Band. Wien, gedruckt bey Mathias Andreas Schmidt, *1783.* In 8⁰, 399 p.
Iscălită «Lazar». — A. 12268.

D. D. *Systema Mineralogicum*, quo corpora mineralia in classes, ordines, genera et species, suis cum varietatibus divisa, describuntur, atque observationibus, experimentis et figuris aeneis illustrantur, a *Iohan. Gotsch. Wallerio* equite ordin. Reg. Wasaei, chemiae, metallurg, et pharmaceut. profess. reg. ord. et emer. Ups. Academ. Imper. Nat. curios nec non rr. acad. stockh, et ups. Membro. Tom. II. In quo mineral & concreta describuntur. Cum indice quadruplici. Editio nova & correcta. Cum priv. Ser. Elect. Saxoniae. Viennae, ex officina Krausiana, *1778.* In 8⁰, 640 p. Iscălit «Lazar». — A. 12269.

Disertationes historicae (de) *P. Corn. Stephan.* In 8⁰, 462 p. Iscălită «Lazar». — A. 12270.

M. Tulii Ciceronis. Opera ad optimas editiones collata. Studiis societatis Bipontinae. Volumen octavum. Biponti. Ex typographia societatis, *1781.* In 517 p. — A. 12271.

Francisci Samuelis Karpe. Caes. Reg. Philosophiae in Universitate Viennensi professoris. *Institutiones Philosophiae moralis*. Pars prima, philosophia practica universalis. Pars secunda, ethica philosophica seu doctrina virtutis. Pars terția, jurisprudentia universalis seu doctrina juris rationis. Viennae. Sumtibus Christ. Frid. Wappler et Beck. 1804. In 8⁰, 104; 116; 124 p.

Iscălit «Lazar». Toate legate împreună. — A. 12272.

Biblia Hebraica Manvalia ad praestantiores editiones accurata. Acceserunt. I Analysis et explicatio variantium lectionum, quas Kethibh et Kri vocant. II. Interpretatio Epicriseon Masorethicarum singulis libris biblicis subiectarum. III. Explicatio Notarum Marginalium textui s. hinc inde additarum. IV. Dictionarium omnium vocum veteris testamenti hebraicarum et chaldaicarum denuo emendatius editum. Cura et studio *Iohannis Simonis* histor. s. et antiquit. prof. Editio secunda emendatior. Halae, sumtibus orphanotrophei, *M.DCC.LXVII*. In 8⁰, XVI + 1334 + 75 p. — A. 12273.

Der Schwätzer. Eine Sittenschrift, aus dem englischen des Hern *Richard Steele*. Erster Band, Zweyter Band. Mit allergnädigster Freyheit. Leipzig, in Lankischens Buchhandlung, *1756*. In 8⁰, XLVI + 776; 808 p.

Legate împreună, iscălită «Lazar». Partea II până la pag. 75 deteriorată. — A. 12274.

Elementarbuch der hebraischen Sprache. Erster Theil, hebraische Sprachlehre. Von *Iohann Iahn* Doct. der Philosoph. und der Theolog., k. k. Professor der orientalischen Sprachen, der Einleitung ins A. T. der biblisch. Archäologie und der Dogmatik auf der Universität zu Wien. Zweyte ganz umgearbeitete Ausgabe. Wien, *1799*. Bey Christian Friedrich Wappler.

Iscălit «G. Lazar, a. 807». Pe o foaie anterioară tot el scrie: «Gramatică Jidovească, mie Georgie Lazar Teologul clerului neunit din Transilvania prin prea slăvitul Domnu de Steandu, Directorul împărătesc al învățăturilor Teologicești, din prea vestitul Universități al Beciului, părinteaști cinstită. Beciu 807». In 8⁰, XLIV + 180 p. — A. 12275.

Genera plantarum cum characteribus suis essentialibus et naturalibus quae ad facilius assequendam earum notitiam secundum Corollae limbum ordinavit, et edidit *Jacobus Wermischek*, medic, doct. Viennae Austriae, e typographeo kaliwodiano. M.DCC.LXIII. In 8⁰, 430 p. — A. 12276.

Zu dem höchsten alleinigen Jehovah gerichtetet theosophische *Herzens Andachten* oder Fürstliche selbst verfasste Gedanken wie wir durch Gottes Gnade uns von dem Fluch des Irdischen befreyen und im Gebet zum wahren Licht und himmlischen Ruhe eingehen sollen. Nebst einigen aus dem Buche der Natur und Schrift hergeleiteten philosophischen Betrachtungen, von den drey Haushaltungen Gottes, im Feuer, Licht, und Geist, zur Wiederbringung der Kreatur, Philadelphia, im Iahr Christi *1789*. In 8⁰, 359 p. Iscălită «Lazar». — A. 12277.

Lehrbuch der allgemeinen und medicinischen Chimie. Zum Gebrauche seiner Vorlesungen entworfen von *Ioseph Franz Edlen von Jacquin*, der Arzneykunde Doctor; öffentlichen, ordentlichen Professor der Chymie und Bo-

tanik an der Universität zu Wien; der königlichen Academie der Wissenschaften zu Turin Corespondenten; der Linneischen Gesellschaft zu London; der Gesellschaft naturforschender Freunde in Berlin; der naturforschenden in Jena; der Provincialgesellschaft der Künste und Wissenschaften zu Utrecht; der batavischen Gesellschaft zu Haarlem; der physischmedicinischen Gesellschaft zu Basel; des Collegium medicum zu Venedig; der Ackerbaugesellschaft zu Turin, v. f. w. Mitglied. Erster Band. Zweiter Band. Dritte umgeänderte und vermehrte Auflage. Wien, bey Christian Friedrich Wappler und Beck. *1803*. In 8⁰, 342 (partea I deterioară); 276 p. Iscălite «G. Lazar». — A. 12278.

Compendium Theologicae moralis quod in usum praelectionum suarum edidit *Jo. Franciscus Coing* theologiae doctor et in Universitate litt. Marburgensi professor publicus ordinarius principalium alumnorum ephorus. Francofurti ad. Moenum. Impensis Jo. Gotl. Garbe *1784*. In 8⁰, 332 p. Iscălită «Lazar» — A. 12279.

Des Heil. Röm. Reichs Genealogisch-Historisches Adels-Lexicon, Darinnen die älteste und ansehnlichste adeliche, freyherrliche und gräfliche Familien nach ihrem Alterthum, Ursprunge, Vertheilungen in unterschiedene Häuser a. nebst den Leben derer daraus entsprossenen berühmtesten Personen, insonderheit Staats-Minister, in mehr denn 6000 Artickeln, mit bewährten Zeugnissen vorgestellet werden, nebst einer neuen Vorrede und Anhange, worinnen vornehmlich des ehemals weltberühmten grossen Ministers Christoph von Carlowitz auf Rothenhaus a. sehr merckwürdiges Leben vollständig beschrieben zu lesen; weit vermehrt und neu verbessert herausgegeben von *Iohann Friedrich Gauhen*. Leipzig, Verlegts Iohann Friedrich Gleditsch, *1740*. In 8⁰, 3146 p. — A. 12280.

Kriegs-Ingineur-Artillerie-und See-Lexicon, Worinnen alles was einen Officier, Ingenieur, Artilleristen, und Seefahrenden, wie nicht weniger einem iedweden, absonderlich bey Lesung der Zeitungen, auch anderer Staats-und historischen Schrifften, aus der Historie, Geographie, Aritmetique, Geometrie, Civil-und Militair-Bau-Kunst, Artillerie, Mechanique, & c. item von der Marine oder dem See-Wesen, Bergwercks-Sachen, Unterscheid der Meilen und Stunden, Maass und Gewichte, a. zu wissen nöthig, saatsam erkläret, und mit dazu dienlichen Kupffern erläutert ist: Ingleichen Die verschiedenen Arten derer Soldaten, so wohl zu Fuss als zu Pferde, deren Rüstung und Gewehr, von denen ältesten Zeiten an bis hieher, wie nicht weniger deren Eintheilung ihrer Chargen zu Lande und zur See, nebst dererselben mancherley Arten von Schlacht-Ordnungen, Belagerungen und Defendirungen der Plätze, item allerhand Arten derer alten, sowohl als neuen Fortificationen; wie auch die verschiedenen Arten der Schiffe und deren Eintheilung.

Nebst einen geographischen Anhang von Ländern, Städten, Seen, Flüssen, Festungen, a. in verschiedenen Sprachen. Ingleichen einer hinlänglichen Nachricht von denen in-und ausserhalb Europa gebräuchlichen Müntz-Sorten, nach dem Werth der Sächsischen ausgerechnet, alles nach Alphabetischer Ordnung mit Fleiss zusammen getragen und mit allergnädigster Beiwilli-

gung zum Gebrauch Ihro Königlichen Hoheiten, des Königlichen und Chur-Printzens zu Sachsen, herausgegeben von *Iohann Rudolph Fäsch*, könl. Polen. und Ehurfl. Sächsis. Ingenieur-Obrist-Lieutenant. Mit Röm. kayserl. auch königl. Pohln. und Churst. Sächs, allergnädigsten Privilegiis. Dresden und Leipzig, bey Friedrich Hekel, Königl. Hof-Bücher-Livrant und Buch-Händler, *1735*. In 8⁰, 1295) p. Iscălită «Lazar». — A. 12281.

Compendio historico universale I—II di tutte le cose notabili successe nel Mondo, dal principio della sua creatione sin'hora. Dedicato già all'Illustriss. Sig. Leonardo Donato Cavalier, & meritissimo Procurator di S. Marco, & poi Sereniss, Prencipe di Venetia, Ma di nuovo hora dall'Auttore la quarta volta riueduto, corretto, & ampliato con nuoua aggiunta fino all'anno 1618. Dedicato all'Illustr. Sig. Agostin Nanni Cavalier, & parimente procurator di S. Marco di *Gio*: *Nicolo Doglioni*. Con la Tauola delle cofenotabili, & un Catalogo di tuttii Pontefici, Imperatori, Re, & altri Prencipi, che v'hanno hanuto fin'hora dominio. Con Privilegio. In Venetia, *MDCXXII*. Appresso Nicolo·Misserini. In 8⁰, 960; 239 p. — A. 12282.

G. Lazar. Versury de laude în limba daco-romaneaska. Vienna 1808. 1 broșură în 8⁰. — A. 12283.

Hinterlassene Werke Friedrichs II königs von Preussen. Dreizehnter Band. Wien, bey Ioh. Bapt. Wallishausser Buchändler *1789*. In 8⁰, 223 p. — A. 12284.

D. Samuel Gottlieb Vogel's, Königl. Grossbrit. Hofmedicus, Landphysicus im Herzogthum Lauenburg, und Garnisonmedicus zu Ratzeburg. *Handbuch der practischen Arzneywissenschaft zum Gebrauche für angehende Aerzte*. Dritter Theil. Wyen. gedruckt bey Ioh. Thomas Edlen von Trattnern, k. k. Hofbuchdruckern und Buchhändlern. *1789*. In 8⁰, 440 p. — A. 12285.

Historisch-Statistische Abhandlung von Errichtung, Ein-und Abtheilung der Bisthümer, Bestimmung der Erzbisthümer, Bestätigung, Einweihung und Versetzung der Erz-und Bischöfe, vom römischen Pallium, und Eide, welchen die Erz-und Bischöfe nebst andern Prälaten dem römischen Papste schwären müssen, und von den Gerechtsamen der Regenten in Ansehung dieser Gegenstände. In vier Abtheilungen an das Licht gestellet von einem Freunde des Kirchlichen Alterthums. Wien, bey Ioh. David Hörling, Buchdruker u. Buchhändler *1790*, in 8⁰, 567 p. Iscălită «Lazar». — A. 12286.

Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II, für die k. k. Erbländer *ergangenen Verordnungen und Gesetze* in einer Sistematischen Verbindung. Enthält die Verordnungen und Gesetze vom Iahre 1780 bis 1784. Fünfter Band, mit allergnädigster Freiheit. Wien, verlegt bei Ioh. Georg. Moesle k. k. privil. Buchhändler *1786*. In 8⁰, 277 p. — A. 12287.

Des Herrn von Fourbonnais Sätze und Beobachtungen aus der Oekonomie. Aus dem französischen übersetzt von *Wilhelm Ehrenfried Neugebauer*, der Weltweisheit Doktor, und der königl. Schwedischen gelehrten Gesellschaft in Greifswald Mitglied. Erster Band. Wien, gedruckt bey Iohann Thom. Edlen von Trattnern, k. k. Hofbuchdruckern und Buchhändlern. *1767*. In 8⁰, 285 p. — A. 12288.

Synopsis universae medicinae practicae: sive doctissimorum virorum de morbis eorumque causis ac remediis Judicia. Accesserunt nunc demum casus nonnulli oppido rari. Authore *J. Allen*, M. D. Editio noua, prioribus multum emendatior. Francofurti et Lipsiae, ex officina B. Knoch, et Jo. Georg. Eslinger. *MDCCLIII.* In 8°, 655 p. — A. 12289.

Biblia sacra vulgatae editionis Sixti V. Antverpiae *1645*. 1 volum in 8°. — A. 12290.

Vitae Pontificum Romanorum ex antiquis monumenti descriptae. Opera & studio *Antonii Sandini.* J. V. D. & in Seminario Patavino bibliothecae custodis. Editio altera Italica, post duas Germanicas, retractatior & auctior. Ferrariae. *MDCCXLVIII.* Impensis Jo. Manfrè. Superiorum permissu. In 8°, 669 p. Iscălită «Lazar». — A. 12291.

P. Dominici Schram Benedictini banthensis, SS. theologiae et ss. canonum professoris emeriti. *Institutiones juris ecclesiastici publici et privati.* Hodiernis Academiarum germanicarum moribus accommodatae ac in tres tomos distributae. Tomus I. De personis ecclesiasticis. Tomus II. De rebus ecclesiasticis Superiorum permissu et approbatione. Augustae Vindelicorum, sumptibus Matthaei Rieger et filiorum MDCCLXXIV. In 8°, XXXVIII + 512; XXXX + 620 p. Ambele tomuri iscălite «Lazar». — A. 12292.

Caroli Antonii de Martini. S. C. R. A. M. I. Stat. Cons. et in supremo iudiciorum tribunali vice-praesidis *Positiones de iure civitatis*, in usum Academiarum Hungariae. Pars prima. Budae, Typis Regiae Universitatis. *MDCCXCV* în 8°, 282 p. — A. 12293.

Religionslehre durch Predigten vorgetragen von *Ioseph Edlen von Wendel* Priester. Erster, zweyter Band. Wien, bey Iohann Georg Weingand, *1780*. In 8°, 398; 315 p. Ambele volume iscălite «Lazar». — A. 12294.

Die heilige Schrift des alten Testaments im Auszug samt dem ganzen neuen Testament nach Luthers Uebersetzung mit Anmerkungen von *D. Georg. Friedrich Seiler I—II.* Vierte Auflage. Erlangen, in der Expedition der Bibelanstalt. *1782*. In 8°, 590; 412 p. — A. 12295.

Der Vernünstigen Gedanken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen, auch allen Dingen überhaupt, Anderer Theil, bestehend in ausführlichen Anmerkungen; zu besserem Verstande und bequemerem Gebrauche derselben heraus gegeben von *Christian Wolffen*, kön. Schwed. und Hochf. Hessisch. Regierungs-Rathe, auch Math. & Phil. Prof. primario zu Marburg, Prof. honorario zu St. Petersburg, der kön. Akademie der Wissenschaften zu Paris, der kön. Gross-Britannischen und kön. Preussischen Societäten der Wissenschaften Mitgliede. I—II Neue Auflage hin und wieder vermehrer. Halle im Magdeburgischen *1751*. In 8°, 672; 233 p. VI verbesserte Auflage. Frankfurt am Mayn *1760*. In 8°, 673 p.; VII Auflage. Frankfurt und Leipzig *1738*. In 8°, 678; 675 p. Ediția I și VI iscălite «Lazar». — A. 12296.

Le monarque accompli, ou prodiges de bonté, de savoir et de sagesse, qui font l'éloge de sa Majesté Imperiale Joseph II. Et qui rendent cet Auguste

Monarque si précieux à l'humanité, discutés au tribunal de la raison & de l'équité par Mr. *De Lanjuinais*. Principal du college de Moudon. Tome premier —, second. A Lausanne, chez Jean Pierre Heubach. *1774*. In 8⁰, 490; 308 p. Ambele volume iscălite «Lazar». — A. 12297.

Welleri Gramatica graeca. In 8⁰, deteriorată. — A. 12298.

Höchst wichtige Erinnerungen zur rechten Zeit, über einige der allerernsthaftensten Angelegenheiten dieses Zeitalters. Zum Theil veranlasst durch die gedrukte Rede, welche Herr-Hofrath. I. v. Sonnenfels bei dem feierlichen Antritte des Rektorats an der Universität in Wien i. I. 1794 gehalten hat. Von *Leopold Alois Hoffmann*, Doktor der Philosophie und der F. F. K. K. quieszirtem k. k. Professor der Wiener Universität. Als erster Nachtrag der W. Zeitschrift, den Lesern und Gegnern derselben gewidmet. Wien. Im Verlag bei Christoph Peter Rehm, *1795—1796*. I, II. In 8⁰, X + 342; CXX + 362 p. Ambele volume iscălite «Lazar». — A. 12299.

Hermanni Boerhaave. Academische Vorlesungen oder Medicinisch-Practische Abhandlung von der Venus-Seuche, aus dem Lateinischen ins Deutsche gebracht und mit einigen Anmerckungen erläutert von D. Gottfried Heinrich Burghart, Med. Professore Primario, des Königlichen Colegii zu Brieg ordentlichen. öffentlichen Lehrer der Matematick, Naturlehre und Dichtkunst, der Kayserlich-Königlichen Gesellschaft der schönen Wissenschafften Mitglied.

Bresslau und Leipzig, Verlegts Danel Pietsch, Buchhändler *1753*. In 8⁰, 1036 p. Iscălită «Lazar». — A. 12300.

Gründliche Anführung zur Christlichen Religion aus dem französischen übersetzt von *Johann Friedrich Goll* weltlichem Priester. Wien in Oesterreich mit Kaliwodischen Schriften. *1754* în 8⁰, 241 p. — A. 12301.

Der Römisch-Orientalisch Teutschen Käyser merckwürdiges Leben und Thaten von Julio Caesare an biss auff ietzige Käyserl. Majest. Carolum VI, accurat, deutlich und ausführlich beschrieben, nebst deren beygefügten Portraits und Symbolis, von *M. Erdmann Uhsen* Rect. Gymn. Martisb. Die vierte Aufflage. Leipzig, verlegts Friederich Groschuff. An. *1716* în 8⁰, 1415 p. Iscălită «Lazar». — A. 12302.

Ausführliche Geschichte der Reise des Pabstes Pius VI. (Braschi) von Rom nach Wien, und der Rückreise von Wien nach Rom, nebst Beschreibung aller zwischen Sr. Majestät dem Kaiser, und dem Pabste gewechselten Briefe, aller bei der Ankunst, und der Gegenwart des Pabstes zu Wien erschienen Gedichte, und verschiedener noch ungedruckter Briefe und Anekdoten.

I—II Theil. Gesammelt und herausgegeben von *A. F. Bauer*. Wien *1782*. Zu finden bei Math. Tomicy, bürgerl. Buchbinder, in seinem Gewölbe an der St. Peterskirche. In 8⁰, 110; 140 p. Pe copertă este scris «George Lazar theologu» şi pe foaia de titlu: «Lazar». — A. 12303.

Festa nec von officia propria sanctorum patronorum ordinis sancti Pauli primi eremitae, cum nonnullis ad Sacros officiorum ritus pertinentibus coordinata, et pro comodiori usu fratrum ejusdem Ordinis in hunc Libellum collecto anno reparatae salutis 1751.

Tyrnaviae, Typis Academicis Societatis Jesu, Anno *1753*. In 8°, 254 p. — A. 12304.

Syntaxis ornata seu de tribus linguae virtutibus, puritate, elegantia, copia. In usum mediae & supremae grammaticae classium. Cum adjuncto Flore latinitatis ex auctorum latinae linguae principum monumentis excerpto, & tripartito Verborum, nominum, & particularum ordine, & Indice in hunc digesto Libellum. Auctore *R. P. Francisco Pomey*, Societatis Jesu. Claudiopoli. Typis Academicis Societatis Jesu, Anno 1772. In 8°, 595 p. Pe foaia anterioară a titlului scrie: «Georgii Lázár 1/20 1800». — A. 12305.

Jacob Mazzioli, ehemaligen Dompredigers an der hohen Metropolitankirche zum heiligen Stephan in Wien. *Predigten für die heilige Fastenzeit* auf drey Iahre. Mit Bewilligung der Obern. Augsburg, bey Nicolaus Doll. 1793. In 8°, VIII + 301 p. Iscălită pe foaia de titlu: «Lázár». — A. 12306.

Predigt von den falschen Propheten dieser zeiten am siebenten Sonntage nach Pfingsten gehalten in der Metropolitankirche zu Wien von *Joseph Schneller* gewöhnlichen Domprediger, und Beneficiaten von der h. Magdalena. Auf Begehren herausgegeben. Wien gedruckt bey Matthias Andreas Schmidt, *1792*. In 8°, 32 p. — A. 12306.

Sittenrede über die Pflichten gegen die Obrigkeit auf die Beschneidung des Herrn von einen Mönche in Bayern, *1793* în 8°, 22 p. — A. 12306.

Predigt von dem Falle des Judas. Vorgetragen von *P. Othmar Koffler*, Profess. bei den Schotten, und Prediger, den 20. Hornung 1793. Auf Verlangen herausgegeben. Zu finden bey Iohann Baptist Hoffer, bürgerl. Buchbinder in der Kurrentgasse. Wien *1793*. In 8°, 24 p. — A. 12306.

Katholischer Unterricht von der Ohrenbeicht wieder die Brochüre des Herrn v. Eybel. Von *Ig. Th. Onhauser*, zweyte Auflage. Wien, bey Mathias Andreas, Schmidt, *1784*. In 8°, 32 p. A. 12306. Toate cărțile trecute sub numărul A. 12306 sunt legate împreună.

Des hochwürdigen Franz Xaver Mannharts, der Gottesgelehrtheit Doktors, Kurzgefasste *Geschichte der christlichen Alterthümer*. Aus dem Lateinischen übersetzt. I. II Theil. Mit Erlaubniss der Obern. Augsburg bey Matthäus Riegers sel. Söhnen, *1779*. In 8°, 462; 406 p. Ambele volume iscălite «Lázár». — A. 12307.

D. Christian August Crusii, Professoris primarii zu Leipzig, Abhandlung von dem wahren Begriffe der christlichen Frömmigkeit, nebst einem Anhange von dem evangelischen Endzwecke der Bergpredigt Christi, aus dem lateinischen übersetzt von M. *Iohann Andreas Iacobi*, Pfarrer zu Striefen, in der Inspection Grossenhayn. Leipzig, zu finden bey Iohann Christian Langenheim, *1763*. In 8°, 295 p. Iscălită «Lázár». — A. 12308.

Apologie, Lessings dramatisches Gedicht; Nathan den Weisen betreffend, nebst einem Anhange über einige Vorurtheile und nöthige Toleranz, herausgegeben von *F. W. von Schütz*. Leipzig bey Paul Gotthelf Kummer *1781*. In 8°, 130 p. Iscălită «Lázár». — A. 12309.

Q. C. Rufus. Historia de rebus gestis Alexandri Macedonum regis XXIV cum supplementis, ad optimos recentissimasque editiones accuratissime recusa. Herbipoli et Fuldae Imp. et Typis Ioann Iacobi Stahel. Universit. Bibliopole et Typographi. *1778* în 8°, 270 p. Deteriorată, iscălită «Lázár».— A. 12310.

Ioh. Mačzek, Entwurf der reinen Philosophie. Ein Versuch den Untersuchungen der vernunft über Natur und Pflicht eine neue Grundlage zu sichern. Wien, bey Carl Schaumburg und Comp. *1803.* In 8°, VIII + 325 p. Iscălită «Lazăr». — A. 12311.

Vocabularium biblicum novi testamenti, ita secundum seriem capitum atque versuum adornatum, ut in lectione sacrorum Novi Testamenti Graeci librorum usum praebere possit extemporalem. Denuo in lucem editum à *Johanne Knoll*, apud Rigenses Conrectore, cum privilegio. Rudolstadii, impensiis Iohannis Wiedemeyeri, Bibliopolae Lubecensis, excudebat HeinricusUrban, Anno *1700—1745.* 2 vol. în 8°, 517 600.; p. — A. 12312.

Concilium tridentinum dum theses de virtutibus theologicis in almo Archi-Episcopali S. J. Collegio Jaurini Anno 1749. Mense Martio, die 29. Publice propugnaret Rev. Nob. ac Perdoct. D. *Joannes Ernyey*, liberae regiaeque civitatis Jaurinensis capellanus curatus, praeside reverendo patrie Michaele Szegedy e S. J. Sacro-Sanctae Theologiae Doctore, ejusdemque Professore actuali auditoribus distributum. Jaurini, Typis Gregorii Joanis Streibig, privil. Reg. & Episc. Typograph. *1749* în 8°, 349 p. — A. 12313.

Hortus variarum inscriptionum, veterum et novarum videlicet Urbium, templorum, sacellorum, altarium etc. în certos locos, seu areolas digestarum a P. *Ottone Aicher* Benedictino ad S. Vitum, in Alma & Archi-episcopali Universitate Benedictino-Salisburgensi phil. Moralis & historiarum professore ord. superiorum permissu. Salisburgi Typis & impensis Ioan Baptistae Maye, Typographi Aulico-Academici, *1676.* In 8°, 298 p. — A. 12314.

Die Philosophie der Religion. Von *Sigmund von Storchenau* der Theologie und Philos. Doktor, ehemal öffentl. Lehres an der Universität zu Wien. 3, 6, 8, Band. Neue Auflage. Wien *1807.* Bey Aloys Doll. In 8°, 3 volume. — A. 12315.

Description historique et critique de l'Italie, ou nouveaux mémoires sur l'état actuel de son Gouvernement, des Sciences, des Arts, du commerce, de la population & de l'histoire naturelle. Par M. *L'abbé Richard.* Tome II. Nouvelle édition. A Paris. Chez Delalain, libraire, près la comédie Francaise. *1770*, în 8°, 593 p. Iscălită «G. Lazar 1807». — A. 12316.

Les decades de Tite-Live de la traduction de P. Du-Ryer de l'Academie Françoise. Tome V. Contenant les VI, VII, VIII, IX et X livres de la troisieme Decade. Suivant la copie imprimée a Lyon. *1694.* In 8°, 421 p. — A. 12317.

Die Wichigsten Wahrheiten aus der Lehre Iesu Christi, in Predingten auf alle Sonn und Festtage des Iahres, vorgetragen von *Ioseph Edlen von Wende*

Landesfürstlichen Kapitulardomherrn an der Kathedralkirche zu St. Stephan in Leutmeriz. Sechster Band. Mit eralubnis der Obern. Augsburg, bey Nicolaus Doll, *1791*. In 8⁰, 371 p. — A. 12318.

Examen du traité de la liberté de penser. Ecrit à M. D. Lig * * *, par M. D. Cr. * * *.

A Amsterdam, chez l'Honoré & Chatelain. *1718*, în 8⁰, 202 p. Iscălită «Lázár». — A. 12319.

LEOPARDI E LA SPAGNA

APPUNTI

DI

RAMIRO ORTIZ
MEMBRO CORRISPONDENTE

Seduta del 20 Aprile 1923

SOMMARIO

VI. LA LETTERATURA

A. *Caratteri generali, della storia, della civiltà, della lingua e della letteratura spagnuola.* — 1. «Dolce», come tutte le lingue «meridionali», ma «colte».—2. Introduzione del latino in Ispagna. Perchè il latino trionfò sulla lingua dei nuovi conquistatori (Vandali). — 3. Abbandono della propria analogia per la latina. — 4. Collaborazione di Spagnuoli alla letteratura latina. — 5. Poeti latini di Cordova scrivono con parole e frasi «pingue quiddam sonantibus atque peregrinum».

B. *Diffusione della lingua e letteratura spagnuola in Italia e influenze reciproche.* 1. Parole spagnuole nei «trecentisti» e «cinquecentisti» italiani? — 2. È possibile che il Leopardi confondesse lo spagnuolo col catalano e il provenzale. — 3. Nel cinquecento la letteratura spagnuola si modellò sull'italiana. — 4. Italianismi nello spagnuolo. — 5. Diffusione della lingua e letteratura spagnuola in Italia nel seicento e pubblicazione avvenuta in Italia in ispagnuolo delle «Novelas ejemplares» del Cervantes. — 6. Influssi della letteratura spagnuola sulla italiana del seicento. — 7. Come l'Italia, anche la Spagna si trova nel caso di dover ricreare la sua letteratura intera, dopo il seicento. — 8. Uniformità di stile negli autori italiani e spagnuoli del settecento, per influsso della letteratura francese. — 9. Come l'Italia, anche la Spagna manca di letteratura moderna e per le medesime ragioni. — 10. Poeticissima fra le lingue, non ha prodotto poeti universali. — 11. Stato odierno della letteratura spagnuola. — 12. La lingua spagnuola si presta ad arricchir l'italiana.

C. *Prime letture spagnuole del Leopardi.* 1. D. Antonio de Solis e la sua «Historia de la conquista de Mejico. — 2. Calderon e le traduzioni tedesche del suo teatro. — 3. A. de Ercilla y Zuñiga e la sua «Araucana». — 4. «Historia del famoso predicador Fray-Gerundio de Campazas». — 5. D. Pedro de Cieça de Leon e la sua «Cronica del Peru». — 6. Incomincia a leggere il «Quijote» del Cervantes, e, contemporaneamente, le «Novelas ejemplares». — 7. D. Saavedra Fajardo e la sua «Idea de un principe politico Christiano». — 8. Agustin de Rojas e il suo «Viaje entretenido». — 9. Lope de Vega e il suo «Arte nuevo de hazer comedias». — 10 Francisco de Riojas (Rodrigo Caro). — 11. Manuel José Quintana.

D. *Giudizii del Leopardi sul «Quijote».* 1. La natura del comico del Cervantes e il fine che si propone nella sua opera. *Altre letture spagnuole. Un po'di portoghese.* 1. Una citazione del Ferreira da Costa a proposito di lingua e di ortografia. — 2. Camoens e i suoi «Lusiadi».

VII. INFLUSSI SPAGNUOLI SULLE OPERE DEL LEOPARDI. 1. Quel che c'è, e quello che non c'è nello *Zibaldone*. — 2. Come leggeva il Leopardi. — 3. Influssi calderoniani nel *Canto notturno di un pastore errante nell'Asia*. nelle *Ricordanze*, nel *Consalvo*, nell'*Ultimo canto di Saffo*. — 4. Le *Coplas* di Jorge Manrique, il motivo poetico della «fortuna labilis» e speciali consonanze della poesia spagnuola con passi leopardiani della *Sera del dì di festa* e delle *Ricordanze*. — 5. Garcilaso de la Vega e suoi influssi sul *Sogno* e il *Consalvo* del Leopardi.— 6. La poesia mistica di Fray Luìs de Leon, l'*Infinito*, l'*Ultimo canto di Saffo*, le *Ricordanze*, il *Canto di un pastore errante nell'Asia*, la *Ginestra* ecc. — 7. L'ode di Rodrigo Caro *A las ruinas de Italica* e *La Ginestra* del Leopardi. — 8. *La rosa del desierto* del Cienfuegos e «il fiore del deserto» del Leo- pardi. — 9. Manuel José Quintana e le sue odi *A España, después la revolución de Marzo* e *Al combate de Trafalgar*, in quanto fonti probabili di più d'un passo della *Canzone al'Italia*.— 10. Qualche cenno della fortuna del Leopardi in Ispagna.

VI

LA LETTERATURA

A. *Caratteri generali della civiltà, della lingua e della letteratura spagnuola.*

Fin qui, trattandosi di tener dietro al continuo accrescersi della cultura spagnuola del Leopardi e di tracciar la via da lui seguita dai primi pensieri intorno alla «tirannia» ispiratigli dai moti rivoluzionarii del 1820—21 alle larghe letture di cui ci fan fede le citazioni sempre più fitte e precise (non più di sole parole racimolate alla meglio nelle grammatiche e nei dizionarii, ma d'intere frasi e periodi attinti direttamente alle fonti); ci siamo tenuti stretti all'ordine in cui i «pensieri» si succedono nello *Zibaldone*, senza troppo curarci di raggrupparli sotto particolari rubriche[1]).

[1]) Il che ci sarebbe pur stato facilissimo, servendoci di quelle *Polizzine a parte*, in cui, se non proprio tutti, almeno i più importanti di essi sono raggruppati del Leopardi stesso, per sua comodità, sotto determinate rubriche corrispondenti ad altrettanti lavori che si proponeva di fare e per i quali andava nello *Zibaldone* raccogliendo (Cfr. ALESSANDRO DONATI, *I «disegni letterari» di G. Leopardi* in *Nuova Antologia*, 1 6Maggio 1923), con pazienza tenace i neccessarii materiali. Abbiamo infatti un primo elenco nelle *Polizzine a parte richiamate nell' Indice* e cioè: 1. *Civiltà, incivilimento, ecc.*; 2. *Continuativi latini;* 3. *Diminutivi positivati;* 4. *Frequentativi o diminutivi latini;* 5. *Frequentativi o diminutivi francesi;* 6. *Greci: loro lingua, caratteri, ecc.;* 7. *Latina (lingua): osservazioni grammaticali, archeologiche, ecc.;* 8. *Participii usati per aggettivi;* 9. *Participii in -us de' verbi neutri o attivi;* 10. *Perfettibilità o perfezione umana;* 11. *Piacere, teoria del piacere, ecc.;* 12. *Romani (Latini): lingua, carattere, costumi, ecc.;* 13. *Romanticismo.* A questa prima lista segue una seconda di *Polizzine non richiamate nell' Indice*, e cioè: 1. *Della natura degli uomini e delle cose;* 2. *Trattato delle passioni, qualità umane, ecc.;* 3. *Teorica delle arti, lettere, ecc.;* 4. *Lingue;* 5. *Volgare latino;* 6. *Memorie della mia vita,* queste ultime polizzine soprattutto importantissime e non ancora sfruttate per la biografia del poeta, in quanto spesso consistenti in citazioni da autori italiani e stranieri, sulle quali, leggendo lo *Zibaldone*, ci avvien di sorvolare e che, ed ogni modo, qualora non fossero raggruppate sotto quella rubrica, nessuno si sognerebbe mai potessero aver qualcosa di comune collo stato d'animo individuale del poeta in determinati momenti della propria vita. Stando p. es. a quanto in uno di codesti pensieri si dice (Z. 4293; VII, 240) sulle attrattive che su lui esercitavano le donne straniere e sulla possibilità, se dovesse ancora innamorarsi, d'innamorarsi d'una straniera, parrebbe che una bella e colta e spiritosa forestiera avesse nei primi tempi del soggiorno fiorentino fatto palpitare il cuore sempre assetato di nobili affetti del grande ed infelice poeta di Nerina e d'Aspasia.

Ora però che abbiamo visto il Leopardi uscir dalla fase puramente filologica e servirsi delle sue letture spagnuole nella trattazione d'argomenti di tutt'altra indole (p. es. storica e sociale) e considerando ch'è nostro intendimento di mostrare in questo capitolo il complesso delle sue conoscenze nel campo della letteratura spagnuola intesa nel senso suo più largo; ci converrà abbandonare il metodo strettamente cronologico e cercar di fissare quali fossero le sue idee sulla storia, la civiltà, il carattere, la lingua e la letteratura spagnuola dall'epoca della colonizzazione romana fino a quella contemporanea del Leopardi, tenendo il debito conto così dei pensieri che riguardano i molteplici influssi, che, specie durante il periodo della Rinascita e del Seicento, le due letterature italiana e spagnuola esercitaron l'una sull'altra vicendevolmente, che di quelli riferentisi alle larghe letture da lui intraprese (non per diletto, ma per severi fini di studio!) di non pochi autori così castigliani che ispano-americani.

La storia, il carattere e la lingua di una nazione, — specie se, come nel caso nostro, studiate nelle loro più profonde caratteristiche da una mente essenzialmente filosofica qual era quella del Leopardi [1]) — son cose così intimamente legate fra loro, che non ho esitato un momento solo a comprenderle in questo capitolo intitolato: *La letteratura.* Faremo

[1]) Cfr. Z. 2591; IV, 322—323: «La storia di ciascuna lingua è la storia di quelli «che la parlarono o la parlano, e LA STORIA DELLE LINGUE È LA STORIA «DELLA MENTE UMANA *(l'histoire de chaque langue est l'histoire des peuples qui «l'ont parlée ou qui la parlent, et l'histoire des langues est l'histoire de l'esprit humain)* «(31 luglio, dì di S. Ignazio di Loiola, 1822)». Questa volta il Leopardi non ci dice chi sia l'autore (o l'*autrice* che potrebbe p. es. ben essere M-me De Staël!) francese da cui cita queste parole. Dallo *Zibaldone* risulta che in quei giorni leggeva le opere del Caro e del Casa, nelle quali ultime trovava citati (t. III, p. 323, fine—324 dell' ed. veneta del 1752) gli *Avvertimenti della lingua* del Salviati. Su ciò che riguarda la stretta connessione fra lingua e letteratura che il Leopardi, pur attraverso titubanze, intravvide si cfr. ora la interessante introduzione di DANTE BIANCHI alla sua edizione (Palermo, Sandron, 1923) delle *Operette Morali*, p. 12: «Non ostante alcune titubanze, il Leo«pardi finisce col riconoscere che lingua e letteratura sono indissolubili, così come «lingua e stile, sicchè come insieme decadono, così insieme si sviluppano e fioriscono. «Allora l'arte dello scrittore, anzi il compito dello scrittore dovrà essere duplice; creare «la nuova lingua, creare la nuova letteratura. Qui il Leopardi non è riuscito a comporre «il dissidio della sua mente, a superare le sue indecisioni, tanto più che in più d'un «luogo afferma che «la parola è quasi il corpo dell' idea più astratta», teoria cotesta «che non trovò sufficiente sviluppo, non fu abbastanza elaborata e quindi condotta «alle estreme conclusioni».

dunque precedere ai «pensieri» più propriamente letterarii, quelli che riguardano l'evoluzione storica della civiltà e del carattere nazionale spagnuolo non trascurando quelli che riguardan la lingua in quanto esponente principale della *storia* (considerata come il complesso e la fusione armoniosa delle tradizioni, dei costumi, delle eredità etniche e culturali, delle vicissitudini politiche, sociali, religiose, artistiche, scientifiche, commerciali, ecc., e dei contatti con altre civiltà e culture, — particolari a una nazione) e del carattere nazionale del popolo che la parla, e, parlandola, vi si riconosce legittimo continuatore ed erede delle generazioni che la parlarono nel passato e l'improntarono della loro personalità. Passeremo quindi ad esaminare quelle caratteristiche di stile proprie degli scrittori spagnuoli che scrissero in latino, le quali si riscontrano immutate attraverso i secoli anche nello spagnuolo dei nostri giorni, e, dopo aver toccato, come si farebbe in qualsiasi trattazione metodica della storia della letteratura spagnuola, della colonizzazione romana, dell'invasione dei Vandali e delle ragioni per cui il latino finì col trionfar sulla lingua de' nuovi conquistatori; ordineremo cronologicamente per secoli e per autori le non poche ma neppur molte notizie che ci riuscirà trar dallo *Zibaldone*, e che, malgrado le enormi lacune, pure si stendono dal latino scritto da autori spagnuoli fino alle caratteristiche della letteratura castigliana contemporanea del poeta, toccando per via argomenti interessantissimi d'ordine generale quali p. es. l'abbandono della analogia iberica per quella latina, l'influsso della lingua spagnuola su quella italiana del cinquecento, il suo modellarsi sull'italiana durante il sec. XVI, la sua diffusione in Italia durante il seicento provata fra l'altre dalla pubblicazione in Italia delle *Novelas ejemplares* del Cervantes nel testo spagnuolo, la necessità in cui anche la Spagna (come l'Italia!) si trovava ai tempi del Leopardi di *ri-creare* la sua letteratura intera dopo il seicento, l'unificazione di stile che si osserva nel settecento fra le due letterature italiana e spagnuola per influsso della francese, la particolare attitudine che secondo il Leopardi lo spagnuolo possederebbe ad arricchir l'italiano, ed infine le ragioni per cui pur essendo

la spagnuola una delle lingue più dolci fra le meridionali e colte, non abbia tuttavia prodotto alcun poeta per davvero universale. Per ciò che riguarda poi gli autori che il Leopardi conobbe, sarebbe sommamente azzardato il ritenere che fossero esclusivamente quelli che risultano da uno spoglio quanto si voglia accurato e coscienzioso dello *Zibaldone*. Vedremo nel capitolo seguente qual fosse il fine che il Leopardi si proponeva e quale il metodo ch'egli seguiva nelle sue letture. Qui ci basti antecipare che *non leggeva quasi mai per diletto* e che di non tutte le sue letture potè naturalmente rimaner traccia nello *Zibaldone*, da considerarsi soprattuto come un enorme schedario contenente materiali ch'egli raccoglieva intorno a determinati argomenti che lo interessavano, e dei quali si proponeva di servirsi per lavori che poi non ebbe il tempo o la voglia di fare. Chi oggi cercasse fra le schede di uno studioso e non vi trovasse p. es. che appunti sal Barberino, sulla letteratura morale e didattica del medioevo, su Jaufre Rudel, la materia epica di ciclo classico nella lirica italiana della origini, l'umanità di Dante, il Rinascimento a Firenze ai tempi del Poliziano, il Goldoni e la Francia e il Leopardi e la Spagna, ecc., ecc.; non sarebbe autorizzato punto a concludere che quello studioso non aveva letto il Cavalca, ignorava la *Chanson de Roland*, le poesie di Bernardo da Ventadorn, il Petrarca, il Pontano, il Metastasio e i *Promessi Sposi* del Manzoni. Così chi nello *Zibaldone* non riesce a scovare che i nomi di Rodrigo Caro, Diego de Saavedra Fajardo, Agustin de Rojas, Cervantes, Antonio de Solis, Manuel Josè Quintana e Pedro de Cieça, non è autorizzato a concludere che il Leopardi ignorasse Jorge Manrique (di una cui celebre poesia vedremo anzi che si ricordò in più d'un luogo de'suoi *Canti)* Garcilaso de la Vega, Fray Luis de Leon (che infatti non ignorò) e tanto meno il Calderon[1]).

[1]) Da alcuni foglietti autografi contenenti una lista di opere lette del Leopardi dal giugno 1823 al marzo 1823 pubblicati da MANFREDI PORENA *(Un settennio di letture di Giacomo Leopardi* in *Rivista d'Italia* del 15 maggio 1922) di sugli autografi Leopardiani della Biblioteca Nazionale di Napoli *(XI, 10 bis, f* e *XIII, 26, g* del catalogo FAVA) risultano infatti noti al Leopardi autori ed opere, di cui nello *Zibaldone* non appar la menoma traccia, e cioè: GRACIAN, *El politico D. Fernando el*

Ciò premesso e pur disposti come siamo a ritenere che la cultura spagnuola del Leopardi debba in realtà ritenersi saltuaria e occasionale, in funzione com'era dei libri che la biblioteca paterna poteva offrirgli o che il caso potè fargli capitar tra le mani durante la sua permanenza a Roma, a Milano, a Bologna e a Pisa (per il tempo che fu a Napoli lo *Zibaldone* non ci soccorre[1]) veniamo senz'altro ad esporre il resultato delle nostre ricerche.

Catholico (maggio 1825); GARCIA DE VILLANUEVA HUGALDE Y PARRA, *Origen, epocas y progresos del Teatro español y Compendio de la historia general de los Teatros* (febbraio 1826); FAMIANO ESTRADA, *Guerras de Flandres, traducida por el p. Melchor de Novar* (febbraio, 1827) ecc. [A questa prima lista deve ora aggiungersene un' altra, in cui finalmente appare il nome anche del Calderón, gentilmente comunicatami del Porena, il quale crede poter dimostrare trattarsi di letture fatte dal Leopardi durante la prima dimora a Roma (nov. 1822—aprile 1823); e cioè: CERVANTES, *Don Quijote*; MAIANS, *Vida de Cervantes; Dialogues nouveaux en Espagnol et en Français* par F. SOBRINO; *El desden con desden* de AGUSTIN MORETO; *Las armas de la hermosura* de Don PEDRO CALDERON DE LA BARCA; e *Afectos de odio y de amor* de Don PEDRO CALDERON DE LA BARCA]. Anche il Porena (p. 80) si pone il quesito di come possa spiegarsi p. es. l'omissione delle moltissime opere che egli dovè leggere in quel torno di tempo per il *Commento al Petrarca* e le due *Crestomazie* di prosa e di poesia italiana, e vi risponde press'a poco come noi: «Come può spiegarsi simile omissione? Per me è evidente: quella nota di letture, non «destinate ed altri che a sè stesso (e così si comprende come non porti alcuna inte«stazione dichiarante esplicitamente di che cosa si tratti) era una specie di contabilità «intellettuale scritta per soddisfazione propria, di ciò che aveva nutrito il suo spirito: «contabilità austera ed alta, in cui non volle dar luogo se non a *letture fatte senza fini «pratici, quali eran quelli dei suoi lavori pagati, cui egli si sobbarcava per vivere, non certo «per vocazione spontanea*».

Solo bisognerà aggiungere, che, per confessione del Leopardi stesso, ci risulta come egli non leggesse mai (o quasi!) *per puro diletto*. Ma su ciò, come abbiam detto, avremo occasione d'insistere nel capitolo seguente. [Alla lista delle opere riguardanti la Spagna e gli Spagnuoli nel Nuovo Continente, che il Leopardi si proponeva di scrivere, aggiungiamo ora una *Istoria del popolo messicano avanti gli Spagnuoli, ridotta da quella di Clavigero* che ci risulta delle *Carte Napoletane*. Cfr. A. DONATI, *I «disegni letterari»* ecc., cit., p. 156].

[1]) Cfr. A. DONATI, *I «disegni letterari»* ecc., *cit.*, pp. 158—159: «Nell' inverno, «ohimè, la ispirazione dalla quale eran venute fuori quattro anni innanzi le *operette* «non tornò: e l'idea fu abbandonata; e le ultime fantasie furono di una recensione della «*Storia romana* del Niebuhr e di uno studio «intorno a Omero, o piuttosto sulla que«stione omerica» che il Viesseux gli chiedeva nel marzo del 1829. Invano! Ogni possi«bilità di grandi lavori era oramai finita per sempre: a Napoli, oltre le sei grandi li«riche, non riuscì che a ritirare fuori della farragine dello *Zibaldone* pensieri desti«nati e al *Manuale di filosofia pratica* e al *Machiavello della vita sociale o civile* e al *Ga«lateo morale* e all'*Arte di essere infelici*, per stamparli così isolati.

«E di questa insormontabile difficoltà aveva anche il dolore d'accorgersi. Fin dal «'24, nel pieno fervore della composizione delle *Operette*, si faceva dire dalla *Natura*: «... eccetto se dalla malignità della fortuna o dalla soprabbondanza medesima delle «tue facoltà, non sarai stato perfettamente impedito di dimostrare agli uomini alcun «proporzionato segno del tuo valore». Pare un doloroso presentimento, perchè certo

A proposito dunque della «specialissima conformità colla «lingua latina, nella quale conformità la spagnuola vince tutte «l'altre» (Z. 3575; VI, 39), il Leopardi scrive delle pagine (Z. 3573—3584; VI, 37—44) sulle caratteristiche geografiche, naturali e storiche della Spagna, che potrebbero molto bene figurar come *Introduzione* a una *Storia della letteratura Spagnuola.*

Le riproduciamo integralmente nella forma, direi, definitiva, che, dopo varii tentativi anteriori, prendono nel vol. VI dello *Zibaldone.*

«Questa mirabile e così lunga conservazione di sì speciale conformità col «latino nella lingua spagnuola, conformità che passa quella conservata nella «stessa sede dell'antico latino, cioè in Italia, dee riconoscersi dalle stesse cir-«costanze che rendono e sempre resero gli SPAGNUOLI, o loro permisero e «permettono di essere così tenaci de' loro istituti, costumi, opinioni, religione «ec.; così stazionari nel loro carattere, nel grado della loro civiltà; così lenti «ne' loro progressi sociali ec., tanto che oggidì, dopo il rapido corso incomin-«ciato e tenuto dalle altre nazioni nell'ultimo secolo, la *SPAGNA*, a paragone «del resto d'Europa, viene ad avere più del barbaro [1]) che del civile (onde è «famoso il detto, mi pare di Mons. de Pradt, che la SPAGNA, appartenendo «all'Africa, per isbaglio geografico si fa parte dell'Europa). La stessa gravità «e posatezza delle maniere negl'individui spagnuoli, la lunghezza delle lor «cerimonie, de'loro preparativi alle operazioni manco importanti, e cose simili, «sono indizio della stabilità del carattere, costumi e opinioni nazionali; perchè

«non mancò malignità di fortuna, ma il maggior impedimento gli venne dalla sovrab-«bondanza delle sue facoltà.

«Nel 1829 scriveva: «Chi non sa circoscrivere non può produrre. La facoltà della «produzione è scarsa o nulla in quell' ingegno dove le altre facoltà sono troppo vaste «o sovrabbondano». *Zibaldone,* (3 febbraio). E, al solito, vedeva giusto. Fino dal 20 «febbraio 1822, come un ammonimento del quale la stessa esuberanza dei propositi gli «doveva far sentire l'opportunità, si trascriveva il verso dell' *Aminta: Ma nulla fa* «*chi troppe cose pensa.* Anche paragonato a quelle troppe cose ch'egli ha pensato, e «delle quali non può negli studiosi non rimaner vivissimo il desiderio e il rimpianto, «il «nulla fa» non è stato fortunatamente vero: chi ha dato al mondo e ai secoli i *Canti* «e le *Operette morali* qualche cosa ha fatto!»

[1]) In un' «esatta scala» delle nazioni civili che il Leopardi fa a p. 3059 (V, 161) dello Zibaldone, la Spagna infatti occupa l'ultimo posto. Dopo aver osservato che «il nu-«mero... delle persone difettose, mostruose di corpo ec.,... avanza di gran lunga «nel solo genere umano, anzi nella sola parte civile di esso, quello che trovasi in qual-«sivoglia altro genere d'animali»; il Leopardi prosegue: «La qual verità è così mani-«festa, che niuno, io credo, purchè vi pensi un sol momento e raccolga le sue remi-«niscenze, la potrà contrastare. *Simile differenza si troverà in questo particolare fra le* «*nazioni civili e le selvagge, e proporzionatamente fra le più civili e le meno, secondo un'* «*esatta scala, come tra francesi, italiani, tedeschi, spagnuoli* ec.»

«generalmente, come tutte le cose in natura osservano la legge dell'analogia, «gl'individui delle nazioni lente ne'progressi sociali, letterarii e simili, e te- «naci del loro essere, sono tardi nell'operare e di carattere riposato, e dove «gl'individui son tali, tale è la nazione, e per lo contrario nel caso opposto. «E così discorrasi di ciascun'altra qualità nazionale, che suol generalmente «trovarsi ritratta e quasi compendiata negl'individui.

«Or tornando al proposito, le dette circostanze si possono dividere in «geografiche, naturali e istoriche. Se guardiamo alle prime, il sito della Spagna, «ch'è in uno estremo d'Europa [1]), facendola poco frequentata dagli stranieri, «rende la nazione poco soggetta a variarsi. Le seconde sono il clima e il carat- «tere nazionale in quanto alla parte fisica. Questo negli Spagnuoli è pigro e «molle e vago del riposare e dello stare più che dell'azione e del movimento, «o certo capace di contentarsi facilmente del riposo, per poco che l'operare «gli sia impedito o reso difficile. Così suole ne' climi caldi e felici. *La terra «molle e lieta e dilettosa Simili a sè gli abitator produce (TASSO,* Gerusalem- «me, I, 62). Le circostanze istoriche corrispondono alle suddette, e da esse «sono influite e modificate ordinariamente, onde sono piuttosto da considerar «com'effetti che come cagioni. Pur non lasciano talvolta di esser eziandio «cagioni. Considerandole rispetto alla SPAGNA, le troveremo essere or l'uno «or l'altro, onde talvolta le troveremo come sorelle di quell'effetto di cui «cerchiamo l'origine (dico della singolare conservazione della latinità), tal- «volta come madri.

«Nella generale inondazione di barbari che infestò le contrade culte di «Europa, la SPAGNA non ebbe (credo) che i Vandali (o gli Ostrogoti) ec., «i quali anche poco vi si mantennero [2]); certo assai meno che in Italia non «fecero i Goti, i Longobardi e i tanti e sì varii popoli che la travagliarono e «vi fondarono e tennero regni ec. La Spagna ebbe lunghissimo tempo i mori, «e questi potenti e regnanti. Ma, non le religioni, non le lingue, non i «costumi, non il sangue di questi conquistatori stranieri e degl'indigeni e in «gran parte sudditi, si mescolarono insieme mai. Due sangui, due religioni, «due lingue, due maniere di vita, insomma due nazioni diversissime, contrarie, «nemiche, perseverarono sempre in ISPAGNA, e sempre divise e distinte «l'una dall' altra. Nè il maomettano riconobbe mai Cristo, nè il cristiano

---

[1]) Non diversamente il FITZMAURICE-KELLEY, *Littérature Espagnole.* Paris, Colin, 1906, p. 1: «Cette originalité *(de la littérature espagnole)* est due en partie à «la position géographique de l'Espagne, qui l'a isolée du reste du continent».

[2]) Cfr. FITZMAURICE-KELLEY, *op. cit.*, p. 4: «Les envahisseurs de l'Espagne,— «Ibères, Celtes, Phéniciens, Grecs, Carthaginois, *Alano-Vandales,* Suèves, *Goths* et «Arabes, — n'ont laissé que des traces sans importance sur la forme prédominante «du castillan». E a p. 7: «A la chute de l'empire, l'Espagne fut le proie des barbares «septentrionaux qui ne gouvernèrent que par la force *et s'unirent peu aux habitants.* «L'Espagne ne semble devoir aux Goths que l'obscurcissement et la ruine. Aucun «livre, aucune inscription d'origine gothique ne nous sont parvenues. Les lettres gon- «goresques attribuées à Sisebut ne sont pas de lui, et les Goths n'ont transmis que «quelques mots au vocabulaire espagnol». Sono tuttavia da ricordare gl'importan- tissimi inni latino-gotici raccolti nel *Breviarium Gothicum,* opera certo di ecclesiastici spagnuoli, ma importanti tuttavia come documenti della convinvenza dei due popoli.

«Maometto, nè l'arabo lasciò mai la sua lingua per la SPAGNUOLA [1]), nè «lo SPAGNUOLO succhiò mai col latte altra lingua che l'indigena. Cosa «mirabile e che non ha, credo, altro esempio, oltre di questo, se non quello «de' greci e de' turchi, il quale ancor dura, e che altrove ho considerato par- «lando della singolare tenacità de' greci rispetto ai loro costumi, pratiche ec,. «come alla lingua. Tenacità in cui i greci non hanno forse pari altra nazione «che la SPAGNUOLA, nè la SPAGNUOLA forse altra che la greca. E ben «corrisponde la parità o somiglianza dei climi e della qualità del cielo e del «suolo in ambo i paesi. E corrisponde eziandio la qualità degli stranieri, ambo «arabi, non di origine, ma di lingua (se non m'inganno), ed ambo maomet- «tani di religione; i mori di SPAGNA e i turchi. Con questa differenza però «a favor della SPAGNA, che laddove i turchi barbari e ignorantissimi vennero «in un paese civile e dotto, e barbari regnano sopra una gente per lor ca- «gione imbarbarita, e non più coltivata; i mori non barbari vennero in un «paese già rozzo, e quasi civili regnarono in un paese molto men civile «di loro. Ebbero i mori in ISPAGNA un'estesissima letteratura, e piene sono «le biblioteche spagnuole e straniere delle loro opere (alcune, come quella di «Averroe, note per traduzioni e celebri in tutta Europa). Nè per tanto po- «terono essi introdurre nè lasciare la loro letteratura (ch'era pur l'unica a

[1]) Qui le cose andarono in realtà un po' diversamente da quanto non mostri di ritenere il Leopardi. Malgrado, a conti fatti, i moderni storici della letteratura spagnuola, e cito per tutti il FITZMAURICE-KELLEY, riconoscano *(op. cit.*, p. 14) che «sur «la littérature espagnole, la prétendue «*influence arabe*», si elle existe même, n'est en «aucune façon comparable à celle des juifs espagnols qui peuvent se glorifier de ce «que Judah ben Samuel le Lévite fut un des maîtres de Dante»; e parlino, a proposito della «métrique du *romance* castillan en doubles octosyllabes assonancés» — che José Antonio de Conde (1766—1820) farebbe derivare da modelli arabi — di «ce mythe «arabe» (p. 15) che non è al postutto «qu'un mauvais rêve d'hier, un cauchemar causé «par une lecture mal digerée des *Milles et une Nuits*»; bisogna tuttavia riconoscere (p. 17) 1) «que l'arabe eut une vogue, bien que cette vogue fut moindre qu'on ne le «supposerait d'après le témoignage de Paulus Alvarus de Cordoue *[del quale ad ogni modo non è lecito sbrigarsi così alla spiccia!]*, qui, dans son *Indiculus Luminosus*, ou- «vrage du X-e siècle, reproche à ses compatriotes de négliger leur ancienne langue pour «des raffinements hébreux et arabes»; 2) che «les mariages entre personnes de race dif- «ferentes, tendant à renforcer la prépondérance du langages des conquérants, furent «fréquents dès les débuts» (p. 17); 3) che, fin dall' 840 si cominciano ad incontrar delle parole arabe nei documenti ufficiali (p. 18); 4) che nel secolo IX un vescovo di Siviglia credè opportuno di tradurre la Bibbia in arabo ad uso dei *muzárabes* (cristiani di lingua araba); 5) che non pochi poeti ebrei preferivano l'arabo alla loro stessa lingua per la composizione delle loro poesie, al punto che i *lais* dei *rawis* arabi modificarono la struttura dal verso ebraico *(ibid.)*; 6) che, malgrado la proibizione dei califfi agli ebrei e cristiani di Spagna d'apprender l'arabo, sappiamo da S. Eulogio che molti cristiani lo parlavano alla perfezione; così come, per compenso, durante il periodo di riflusso: 1) «l'Arabe qui parlait castillan — le *moro latinado* — se multiplia «à l'excès» (p. 19); 2) fu necessario tradurre il Corano in ispagnuolo e approntar dizionarii delle due lingue; 3) un concilio (1311—12) presieduto da Clemente V potè raccomandar l'istituzione di cattedre d'arabo a Salamanca, Bologna, Parigi ed Oxford (noteremo fra parentesi che l'unica a conformarsi al desiderio papale fu l'Università di Bologna), e infine 4) molti spagnuoli si servirono per iscriver nella loro lingua dell' alfabeto arabo *(aljamia*, — da *adjami* = straniero —, «ce qui était le mon du mau- «vais latin parlé par les *muzárabes)*», (p. 20).

«que' tempi in Europa) tra gli SPAGNUOLI che niuna ne avevano; nè la loro «civiltà (altresì unica); nè col mezzo ed aiuto di questa e della letteratura, la «loro lingua; nè poteron fare che nella SPAGNA mezza coperta e dominata «da stranieri di diversissimo linguaggio e costume, e questi civili e letterati, «e ciò per lunghissimo tempo, non si conservasse la lingua indigena, quanto «è al popolo, assai meglio che nelle altre nazioni partecipi della stessa lingua, «le quali non ebbero mai stranieri nè civili nè letterati, e quei barbari che «ebbero, o gli ebbero per molto minore spazio di tempo, o ben tosto naturaliz«zati di costumi, di religione ec.

«Al contrario della SPAGNA e della Grecia, i Franchi nelle Galie me«scolarono ben tosto coi nazionali ogni cosa; genere, sangue, nozze, costumi, «lingua, fede, mutando i vincitori barbari tutte le lor qualità e il loro carat«tere istesso in quello de' vinti civili. Così proporzionatamente in Italia i «Goti, i Longobardi ec. Or questa mescolanza appunto nocque alla conser«vazione delle qualità indigene in questi due paesi, e nominatamente a quella «della lingua, della qual discorriamo. I Franchi non poterono divenir Galli, «nè i Goti ec. Italiani, senza che i Galli divenissero in molte parti Franchi «(come appunto poi sempre si chiamarono e chiamano), e gl'Italiani Goti.

«Finalmente la SPAGNA non mai intieramente soggettata e signoreggiata «da' mori (a differenza della Grecia) estirpò e scacciò affatto gli stranieri dal «suo seno. E non solo gli stranieri, ma con essi la lor fede, lingua, letteratura, «costumi e tutto. E non solo tutto questo, ma eziandio il sangue e il genere «straniero, che non mai potutosi mescolare col nazionale, tutto intero quasi, «fu finalmente rigettato fuori dalla nazione, restando questa così puramente «SPAGNUOLA di sangue (parlando senza guardare alle minuzie) come «l'olio resta puro quando si separa da qualche liquore a cui non siasi mai «punto commisto (e voglia Dio che anche in quest'ultima parte la storia de' «Greci rispetto a' maomettani sia conforme a quella degli SPAGNUOLI, «com'ella è nel resto, e come i Greci oggi procurano).

«Laddove nella Gallia i Franchi sempre regnarono, e spento il nome de' «nazionali, e mutatolo nel loro proprio, e confusi intieramente con essi, an«cora regnano, sicchè, quanto al sangue, non si può dir se quella nazione sia «piuttosto Gallese o Franca, quanto alla religione è Gallese, quanto ai costumi «e alla lingua è parte Gallese (cioè latina) parte Franca, benchè l'indigeno «prevalga, ma non quanto in Ispagna. Similmente discorrete dell'Italia.

«Della storia moderna di SPAGNA, della sua tenacissima fede e super«stizione, onde quanto alla religione ella è ancora, si può dire, oggidì nè più «nè meno qual fu quando cacciò i mori, e qual fu prima de' mori e dello stesso «Maometto, e qual fu la cristianità generalmente ne' bassi tempi, a differenza «di tutte l'altre moderne nazioni cristiane, e anche non cristiane; della mi«rabile antichità, per così dir, di carattere da lei mostrata negli ultimi tempi, «non accade parlare, essendo cose assai note. (1—2 ottobre, 1823)».

Dell'introduzione del latino nella Spagna e delle ragioni per cui esso riuscì a trionfare della lingua dei nuovi conqui-

statori Goti, Vandali, Mori, il Leopardi parla in alcune pagine (Z. 3366—3372; V, 344—348), in cui la trattazione del tema particolare spagnuolo è talmente connessa a quella del tema generale delle sorti del latino in Europa[1]), che non possiamo fare a meno di riferire tutto il lungo e interessantissimo brano:

«La lingua latina s'introdusse, si piantò e r mase in quelle parti d'Europa «nelle quali entrò anticamente e si stabilì la civilizzazione. *Ciò non fu che «nella SPAGNA e nelle Gallie*[2]). Quella, fino dagli antichi tempi produsse «i Seneca, Quintiliano, Columella, Marziale ec., poi Merobaude, S. Isidoro[3]) «ec. e altri moltissimi di mano in mano, i quali divennero letterati e scrittori «latini, senza neppure uscire, come quei primi, dal loro paese, o, quantunque, «in esso educati, e non, come quei primi, in Roma. Le GALLIE produssero «Petronio Arbitro, Favorino ec., poi Sidonio, S. Ireneo ec. *La civiltà v'era «già innanzi i romani* stata introdotta da coloni greci. Di più la corte latina «v'ebbe sede per alcun tempo. La GERMANIA, benchè soggiogata anch'essa «da'Romani, e parte dell'impero latino, *non diede mai adito a civiltä nè a «lettere*, né a'buoni nè a'mediocri nè a'cattivi tempi di quell'impero. *Ella fu «sempre barbara*. Non si conta fra gli scrittori latini di veruna latinità (se non «dell'infimissima) niuno che avesse origine germanica o fosse nato in Ger«mania, come si conta per quasi tutte l'altre provincie e parti dell'impero «romano. Quindi è che la Germania, benchè suddita latina, benchè vicina «all'Italia, anzi confinante, come la Francia, e più vicina assai che la Spagna, «non ammise l'uso della lingua latina, e non parla latino (cioè una lingua dal

---

[1]) Cfr. soprattatto J. JUNG, *Die romanischen Landschaften des römischen Reiches*, Innsbruck, 1881 ed A. BUDINSKY, *Die Ausbreitung der lateinischen Sprache über Italien und die Provinzen des römischen Reiches*, Berlin, 1881.

[2]) Abbiamo sottolineato parole e frasi che ci sembrano particolarmente importanti per la retta intelligenza del pensiero leopardiano soprattutto in ciò che riguarda i concetti opposti di *civiltà* e di *barbarie* in relazione colla maggiore o minore diffusione del latino nelle diverse regioni d'Europa.

[3]) Cfr. SAVJ-LOPEZ, *op. cit.*, p. 86: «Potè sopravvivere alcun tempo nel popolo «l'uso dell' iberico, o anche del punico, là dov'esso aveva regnato; ma il latino non «tardò a imporsi in ogni dove, *tanto che la* SPAGNA *potè dare a Roma poeti, scrittori «e imperatori, tra' quali basti ricordare Seneca, Lucano, Marziale, Quintiliano, Tra«jano, Adriano*. L'iberico scomparve tanto rapidamente, che non pare se ne abbia «testimonianza posteriore alla fine del V secolo, quando Tacito scrisse (Annal., 4, 45) «che un uomo del paese, dopo aver assassinato il pretore L. Pisone, apostrofò i Ro«mani nel suo dialetto, *sermone patrio*. Il non aversi attestazioni posteriori non esclude «tuttavia che fuor dei centri romani l'iberico persistesse qua e là in luoghi più isolati «dell' interno. Secondo Strabone (III, 3) i Turdetani, abitanti di una regione in cui «abbondavano i centri romani, nel I secolo dell' era volgare avrebbero già parlato la«tino al punto da dimenticare la lingua propria, che pure era il più coltivato dei dia«letti iberici: affermazione forse alquanto esagerata». Cfr. E. S. BOUCHIER, *Spain and the roman Empire*, Oxford, 1914. Per la ricchissima bibliografia sul basco e l'ibero rimando all' opera cit. del SAVJ-LOPEZ e precisamente alla *Nota bibliografica* (pp. 98—99) al Cap. II: *La conquista latina*.

«latino derivata), ma conserva il suo antico idioma (forse anche fu cagione di «ciò e delle cose sopraddette, che *la Germania non fu mai interamente soggio-«gata*, nè *suddita pacifica come la SPAGNA e le Gallie*, sì per la naturale «ferocia della nazione, sì per esser ella sui confini delle romane conquiste, «e prossima ai popoli d'Europa non conquistati, e nemici de'romani, e sempre «inquieti e ribellanti, onde ad essa ancora nasceva e la facilità e lo stimolo «e l'occasione e l'aiuto e il comodo di ribellare)[1]). Senza di ciò la «lingua latina avrebbe indubbiamente spento la teutonica nè di essa reste-«rebbe maggior notizia o vestigio che della celtica e dell'altre[2]) che la lingua «latina spense affatto in ISPAGNA e in Francia. Delle quali la teutonica non «doveva mica esser più dura nè più difficile a spegnere. Anzi la celtica do-«veva anticamente essere molto più còlta e perfetta e formata che la teutonica, «il che si rileva sì dalle notizie che s'hanno de' popoli che la parlarono e delle «loro istituzioni (come de' Druidi, de' Bardi, cioè poeti ec.), e delle loro reli-«gioni, costumi, cognizioni ec., sì da quello che avanza pur d'essa lingua «celtica e de' canti bardici in essa composti ec.[3]). L'Inghilterra[4]) par che ri-«cevesse fino a un certo segno l'uso della lingua latina, certo, se non altra,

---

[1]) Cfr. SAVJ-LOPEZ, *Le origini neolatine* cit., p. 16: «Ma frattanto le mal sotto-«messe genti barbariche traevano sempre nuovo vigore morale dalle popolazioni so-«relle o affini ognora prementi di là dal *limes* imperiale». Anche il SAVJ-LOPEZ, trattando delle ragioni che impedirono la fusione dei due popoli, accenna alla «troppa «differenza nel grado di coltura ond' era fatta meno agevole l'assimilazione» (p. 17) ma aggiunge «un altro motivo: la insormontabile varietà d'indole tra i due popoli, «documentataci dai giudizi asprissimi che quasi sempre gli scrittori romani hanno «dato sulla natura dei Germani», elemento che sembrerebbe essere sfuggito al Leopardi, ma che in fondo è incluso in quella «naturale ferocia della Nazione» di cui parla più sopra. Una conseguenza poi della «vicinanza minacciosa dei barbari», cui anche il Leopardi allude, quando ci parla della «prossimità della Germania ai popoli d'Eu-«ropa non conquistati e nemici dei romani», fu il «diradamento della popolazione ro-«mana», che, specie nelle provincie renane, e in Fiandra, venne addirittura «stermi-«nata dagli invasori». Sulla Germania romana cfr. oltre che MOMMSEN, *Römische Geschichte*, vol. V, cap. 4: *Das römische Germanien und die freien Germanen*, FR. KOPP, *Die Römer in Deutschland*, 2-a ed. Bielefeld und Leipzig, 1912 e soprattutto: ASBACH, *Die Kultur der römischen Rheinlande* in *Deutsche Literaturzeitung*, 1902, No. 45.

[2]) L'*iberico* cioè e il *basco*.

[3]) Cfr. SAVJ-LOPEZ, *op. cit.*, p. 64: «La venerazione di cui erano fatto segno «questi diversi rappresentanti del sapere civile e religioso [i *druidi* e i *bardi*] dimostra «un certo grado di affinamento intellettuale. Catone, in un frammento conservato da «Gellio (cfr. KEIL, *Grammatici latini*, I, 202) attribuirebbe loro la qualità diessere abili «parlatori: «Gallia duas res industriosissime persequitur: rem militarem et *argute «loqui*», ma sembra (cfr. *Philologie et linguistique*. Mélanges offerts à Louis Havet. Paris, 1909, pp. 119—128) che l'*argute loqui* si debba correggere in: *agricolturam*. Cfr. G. GRUPP, *Kultur der alten Kelten und Germanen*. München, 1905; H. D' ARBOIS DE JUBAINVILLE, *Les Celtes depuis les temps les plus anciens jusqu'en l'an 100 avant notre ère*. Paris, 1906; ROMILLY ALLEN, *Celtic Art in pagan and christian times*. London, 1905; H. D'ARBOIS DE JUBAINVILLE, *Les Celtes en Espagne* in *Revue Celtique*, XIV e XV e soprattutto l'eccellente volume di V. TOURNEUR, *Esquisse d'une histoire des études celtiques*. Liège, 1905, utilissimo per le copiose indicazioni bibliografiche.

[4]) Sulla romanità nelle isole britanniche, oltre che P. SAVJ-LOPEZ, *op. cit*,. pp. 12 e sgg., cfr. J. LOTH, *Les mots latins dans les langues britanniques*, 1892.

«come lingua letterata e da scrivere[1]). Ella ha pure scrittori non solo dell'in«fima, ma anche della media latinità, come Beda ec. Ma era già troppo tardi, «sì perchè la lingua latina era già corrotta e moribonda per tutto, anche in «Italia sua prima sede, sì perchè l'impero latino era nel caso stesso. Quindi i «Sassoni facilmente distrussero la lingua latina in Inghilterra, ancora inferma «e mal piantata, o propria solo de' dotti (com'io credo), e le sostituirono la «teutonica, trionfando allo stesso tempo (almeno in molta parte dell'isola) «anche dell'idioma nazionale, indigeno, ἐπιχώριος e volgare, cioè del «celtico ec., al qual trionfo doveva pure aver già contribuito la lingua latina «soggiogata poi anch'essa, e più presto e interamente dell'indigena, da quella «de' conquistatori. Laddove nelle Gallie i Franchi non poterono mica intro«durre la lingua loro, benchè conquistatori, nè estirpar la latina, ben radi«cata, e per lunghezza di tempo, e perchè insieme con essa erano penetrati e «stabiliti nelle Gallie i costumi, la civiltà, le lettere, la religione latina, e perchè «quivi detta lingua non era già propria ai soli dotti, ma comune al volgo, «ond'essi conquistatori l'appresero, e parlata. Così dicasi de' Goti, Longobardi «ecc. in Italia, *de' Vandali ec. in ISPAGNA.* Che se la lingua latina in Italia, «in Francia, in ISPAGNA trionfò delle lingue germaniche, benchè parlate «da'conquistatori, può esser segno ch'ella ne avrebbe pur trionfato «nella Germania, ov'elle parlavansi dai conquistati, se non l'avessero im«pedito le cagioni dette di sopra. Perocchè si vede che *la lingua latina trion«fava dell'altre*, non tanto come lingua di conquistatori e padroni, superante «quella dei conquistati e de' servi, nè come lingua indigena o naturalizzata, «superante le forestiere, avventizie e nuove; quanto *come lingua colta* e formata, «superante le barbare, incolte, informi, incerte, imperfette, povere, insuf«ficienti, indeterminate. Altrimenti non sarebbe stato, come fu, impossibile «ai successivi conquistatori d'Italia, Francia, SPAGNA, il far quello che i «latini ne' medesimi paesi, conquistandoli, avevano fatto; cioè l'introdurre le «proprie lingue in luogo di quelle dei vinti. Nel mentre che i Sassoni in In«ghilterra, certo nè più civili, nè più potenti de' Franchi, de' *Goti*, de' *Mori* «ec., i Sassoni, dico, in Inghilterra, e poscia i Normanni, trionfavano pur «senza pena delle lingue indigene di quell'isola, perchè mal formate ancor «esse, benchè non affatto barbare, ed anzi (per esempio la celtica) più cólte «ec. delle loro. *Ma queste vittorie della lingua latina* sì nell'introdursi fra'conquistati, e forestiera scacciare le lingue indigene; sì nel mantenersi malgrado «i conquistatori, e in luogo di cedere, divenir propria anche di questi, *si dovet«tero*, come ho detto, in grandissima parte *alla civiltà dei costumi latini e «alle lettere latine* con esse lingue introdotte o conservate: di modo che detta «lingua non riportò tali vittorie, solamente come cólta e perfetta per sè, ma «come congiunta ed appartenente ai cólti e civili costumi, opinioni e lettere «latine. Perocchè, come ho detto, sempre ch'ella ne fu disgiunta, cioè do-

[1]) «Il latino», aggiunge il Leopardi in nota (V, 345), si stabilì in Inghilterra a un «dipresso come il greco nell'alta Asia, e l'italiano in Dalmazia, nell'isole greche e «siffatti dominii de' veneziani : cioè; *come lingua di qualunque persona colta e della «scrittura ma non parlata dal popolo*, benchè fosse intesa. Così il turco in Grecia, ec.».

«vunque la civiltà e letteratura latina, e l'uso del viver latino, o non s'intro-«dusse, o non si mantenne, o scarsamente s'introdusse o si conservò; nè anche «s'introdusse la lingua latina, come in Germania, o non si mantenne, come «accadde in Inghilterra. E ciò si vede non solo in queste parti d'Europa, che «non ammisero la civiltà latina per eccesso di barbarie, o che non ammetten-«dola, restarono barbare; ma eziandio in quelle dove una civiltà ed una let-«teratura indigena esclusero la forestiera, in quelle che non ammettendo i co-«stumi nè le lettere latine, restarono però quali erano, civili e letterate, cioè «nelle nazioni greche. Le quali non ricevendo l'uso del viver latino, non rice-«vettero neppur la lingua, perchè la sede dell'impero romano, e Roma e il «Lazio, per così dire, fossero trasportate e lunghissimi secoli dimorassero nel «loro seno. Ma la Grecia contuttociò non parlò mai nè scrisse latino, ed ora «non parla nè scrive che greco. Ed essa era pur la parte più civile d'Europa[1]), «non esclusa la stessa Roma, al contrario appunto della Germania. Sicchè «da opposte, ma analoghe e corrispondenti e ragguagliate e proporzionate ra-«gioni, nacque lo stesso effetto.

«Tutto ciò che ho detto dell'Inghilterra si rettifichi consultando gli storici «e quello che altrove ho scritto circa l'uso della lingua latina in quel paese e «nella Scozia e nell'Irlanda. *(6 settembre, 1823)*».

A proposito poi di quel che dovè essere il latino volgare nella penisola iberica, il Leopardi, prendendo le mosse da participii quali *tenido*, *venido* ecc., dopo aver osservato (Z. 3074; V, 170—171) che

«è da notare come la LINGUA SPAGNUOLA, per suo quasi costume «e regola, conserva ne' participii de' verbi latini della seconda e terza maniera «l'antica e regolare e piena forma,... non ostante che nel latino conosciuto «ella sia alterata, contratta, o anomala a differenza dall'italiana, che suol «seguire ciecamente la latina, ancorchè contro la regola e proprietà delle sue «coniugazioni»;

aggiunge (Z. 3362—3364; V, 341—342) per ciò che riguarda

[1]) Cfr. SAVJ-LOPEZ, *op. cit.*, p. 18: «In Grecia, dove Roma fu padrona dalla «metà del II secolo a. C., la penetrazione militare e politica non potè essere in pari «tempo conquista intellettuale. Troppo superiore alla romana era la tradizione della «cultura greca; troppo intima forza era nelle diverse favelle elleniche, perchè queste «potessero scomparire di fronte al latino dei dominatori. Dal 166 a. C., anno della con-«quista, al 330 d. C., in cui avvenne il trasferimento della capitale dell' impero de «Roma a Costantinopoli, la Grecia visse sotto un' egemonia la quale potè bensì influire «sul suo spirito, sulla sua vita interiore, sulla sua letteratura, ma non valse a sradicara «la forza possente dell' ellenismo; chè anzi questo risorse ancor vivo e fecondo nella «nuova capitale». Cfr. L. HAHN, *Rom und Romanismus im griechisch-römischen Osten*. Leipzig, 1906, e, del medesimo autore, *Zum Sprachenkampf im römischen Reich bis auf die Zeit Justinians* in *Philologus*, Suppl. X, 1907.

i casi in cui lo spagnuolo si allontana per seguire il latino, dalla propria analogia, le considerazioni seguenti:

«Queste medesime anomalie della LINGUA SPAGNUOLA e quelle «molte più della lingua italiana, nelle quali anomalie queste lingue, per se«guir la latina, abbandonano la norma della loro propria analogia, pos«sono servire a far credere che quando elle dalla propria analogia non si «scostano, non perciò abbandonano la lingua latina, ma *la seguono, non quale «noi la conosciamo, bensì quale ella fu conservata nel volgare*, come spessissimo «e forse le più volte si vede, che la lingua italiana o SPAGNUOLA, seguendo «la propria analogia, segue ancor quello che sarebbe stato secondo la vera «analogia della lingua latina, sebben questa, per ciò che noi ne conosciamo, «in moltissimi di questi casi non segua essa analogia sua propria, ma sia ano«mala e irregolare. Laonde non sarà da disprezzarsi il testimonio che da' «participii regolari italiani o SPAGNUOLI si volesse trarre a provare che «anche la lingua latina avesse i participii analoghi a questi (benchè a noi scono«sciuti), e da cui questi sieno derivati. Per esempio, dall'italiano *veduto* io potrò non vanamente dedurre il latino *viditus* che sarebbe appunto il regola«rissimo latino, siccome quello è il regolarissimo italiano. Massime che sic«come in latino *visus* anomalo, così trovasi ancora in italiano e in ISPA«GNUOLO l'anomalo *visto*, in cui queste lingue lasciano la loro analogia per «seguire, non già l'analogia, ma l'anomalia dalla lingua latina... *(5 settembre «1823)*».

A proposito poi del «dialetto latino» parlato in Ispagna fin dai tempi di Cicerone, e delle particolarità stilistiche del latino scritto da scrittori spagnuoli, ecco quanto il Leopardi ce ne dice a pp. 3372—74 dello *Zibaldone* (V, 348—349):

«Dialetti della lingua latina. Vedi Cicerone, *Pro Archia poëta*, c. X, fine, «dove parla de' poeti di Cordova *pingue quiddam sonantibus atque peregrinum*. «Non avevano certamente questi poeti scritto nella lingua indigena di «SPAGNA, che i Romani mai non intesero, siccome niun'altro *(sic)* idioma «forestiero, eccetto il greco; ma in *un latino che sentiva di spagnolismo*, come «quel di Livio parve sapere di patavinità. E le parole di Cicerone, chi ben le «consideri, anche in se stesse non possono significare altro. Perocchè era fuor «di luogo la nota di *peregrino* se si fosse trattato di una lingua forestiera, che «non in parte, o per qualche qualità, ma tutta è peregrina: nè questo in lei «sarebbe stato difetto, e volendolo considerar come tale, soverchiamente leg«giera e sproporzionata sarebbe stata quella semplice espressione che la lin«gua e lo stile di quei poeti sapeva di forestiero. Oltrechè l'una e l'altro sa«rebbero stati barbari, e per le orecchie romane affatto strani, rozzi, insolenti, «insopportabili, non così solamente macchiati d'un non so che di pingue e «di peregrino. Era in Cordova introdotta già (siccome in altre parti della

«SPAGNA già soggiogata, perchè quella provincia non fu sottomessa che a «poco a poco, e con grandissimo intervallo da una parte e dall'altra, e, come «osserva Velleio [VELLEIO, II, 90, 23; FLORO, II, 17, 5; LIVIO, XXVIII, «12] fu di tutte la più renitente, e tra le romane conquiste la più lunga e dif«ficile, e per lungo tempo incertissima); era, dico, introdotta già in Cordova «la lingua e la letteratura latina, siccome dimostra l'aver essa poi potuto «produrre i Seneca e Lucano, l'esempio dello stile de' quali può (quanto allo «stile) servire pur troppo di copioso commento alle parole di Cicerone, che, «s'io non m'inganno, della lingua non meno che dello stile si debbono inten«dere *(6 settembre 1823)*»[1]).

A questo punto, piuttosto che di parlare (come si potrebbe esser tentati di fare) di una prima *grande lacuna* nelle cognizioni spagnuole del Leopardi, diremo invece semplicemente che il soccorso fin qui prestatoci dallo *Zibaldone*, ci vien meno. Che nulla proprio il Leopardi sapesse della meravigliosa letteratura dei *romances* (che proprio intorno a quell'epoca cominciava ad appassionare il pubblico italiano), del poema del *Cid* e di tanti altri capolavori dell'antica letteratura castigliana; non è proprio lecito di supporre, quando pensiamo p. es. ch'egli possedeva nella sua biblioteca i volumi dell'Andrès (così di frequente citati nello *Zibaldone)* e che più tardi, a Firenze, fu assiduo lettore di quel *Bulletin de Férussac* così ricco di rendiconti, recensioni ed informazioni d'ogni genere intorno ad ogni specie di lingue e letterature non escluse quella danese, norvegese, serba, croata e persino (cosa addirittura rarissima a que' tempi) rumena. Ripetiamo: lo *Zibaldone* non ci può testimoniare che di una *minima parte* delle letture del Leopardi e l'elenco recentemente pubblicato dal Porena, e da noi citato nelle prime pagine di questo capitolo, è lì a dimostrarlo chiaramente. Fra i lavori che il Leopardi si proponeva di scrivere ce n'era uno sul *volgare latino* e un altro sulla *storia delle cinque lingue*

[1]) Cfr. FITZMAURICE-KELLEY, *op. cit.*, pp. 4—7 e soprattutto p. 6: «A part «quelques exceptions individuelles, la prononciation espagnole du latin écorchait «les oreilles sensibles. Cicéron ridiculisait l'accent — *pingue quiddam sonantibus atque «peregrinum* — des Cordouans même les plus lettrés qui venaient à Rome; Martial, «retiré à Bilbilis, frémissait à l'idée d'employer quelque idiotisme local, et Quintilien, «puriste plus rigoureaux qu'un véritable Romain, dénonçait l'intrusion des provin«cialismes de son pays natal dans la conversation courante de la Capitale».

appartenenti alla nostra famiglia[1]) e cioè la greca, la latina, l'italiana, la francese e la spagnuola, con qualche cenno sulla rumena (o *valacca* come egli la chiama); non ce n'era nessuno che riguardasse la *storia della letteratura spagnuola.* Non c'è dunque da meravigliarsi punto se ci avverrà di costatare che i materiali che lo *Zibaldone* ci offre riguardano i soli lavori ch'egli si proponeva di scrivere, non punto quelli dei quali non s'era mai sognato di occuparsi.

B. *Diffusione della lingua e letteratura spagnuola in Italia e influenze reciproche.*

Ciò premesso, passiamo ad un curioso ed un po' confuso[2]) pensiero, dal quale sembrerebbe ch'egli ritenesse possibile un'infiltrazione di parole spagnuole nel lessico non solo degli scrittori italiani del cinquecento (nel che non ci sarebbe nulla di strano!) ma persino di quelli del trecento e del... dugento! Se non che, col suo meraviglioso fiuto filologico, il Leopardi s'accorge subito d'aver lasciata correre na po' troppo la fantasia e d'essersi lasciato ingannare da coincidenze fortuite che possono e debbono spiegarsi ben diversamente; ed allora son tante le riserve che fa, che, a poco a poco, attraverso il catalano (di cui ben vede le affinità con il provenzale) quelle parole spagnuole che un momento prima aveva creduto ravvisare negli scrittori italiani del dugento si trasfor-

---

[1]) Cfr A. DONATI, *I «disegni letterari» di Giacomo Leopardi* in *Nuova Antologia*, 16 maggio 1923, p. 157: «Importantissime quelle [*note*] intorno a studi di lingua: *Pa-«rallelo delle cinque lingue, cioè greca, latina, italiana, francese e spagnuola; Storia della «lingua greca; Osservazioni archeologiche* ecc., *sopra la lingua latina* ecc. Di queste ri-«mane un materiale immenso e relativamente facile a ricomporre in un ordine siste-«matico, che, se anche non sia proprio quello che l'autore gli avrebbe dato, renderà «utile e importante la lettura dei libri rimasti incompiuti». E, poco dopo· «Chi vorrà «davvero rendersi conto compiutamente del suo grande lavoro e della varia ricchezza «del suo genio non potrà non esaminare questa parte [*la gran mole cioè di appunti che «riguardan lo studio della comparazione delle lingua classiche e neolatine*]: come chi vorrà «studiare il Leopardi filologo non potrà fermarsi alla facile osservazione ch' egli abusò «della critica congetturale». Qualcosa di simile a quanto il Donati s'augura per gli «studi «di lingue» del Leopardi, ci siamo industriati di fare per lo spagnuolo in queste nostre noterelle e le sue parole ci confortano colla speranza che la nostra fatica son sia stata vana.

[2]) La *confusione* o meglio *incertezza* delle opinioni espresse in questo «pensiero» torna a tutta lode del Leopardi, in quanto, come vedremo, dopo essere partito da premesse false, il vigore del suo ragionamento, e, più ancora, il suo forte intuito filologico lo riconducono ben presto sulla buona via.

mano in... provenzali, ed il Leopardi ritorna del tutto sulla buona via, specie quando, verso la fine, accenna alla «comun «fonte d'ambo gli idiomi» e cioè il latino volgare. «Il *pensiero* si legge a pp. 3728—3731 dello *Zibaldone* (VI, 135—137) ed è concepito così:

«Anche *ne' nostri più antichi, cioè ne'trecentisti, e così in que' del cinquecento* «che più gl'imitano, o in quanto egli adoprano le voci antiquate (come spesso «il Davanzati[2]) e altri assai), *e fors'anche ne' dugentisti si trovano moltissime* «*PAROLE SPAGNUOLE*, oggi fra noi disusate affatto, o rare più o meno, «e tra gli spagnuoli ancora correnti e usuali, o ancor fresche più o meno; le «quali anche chi sa spagnuolo e italiano, *non sa che sieno o sieno state comuni* «*ad ambe le lingue*, e trovandole ne' nostri antichi se ne maraviglia, perchè «*sono prettissime SPAGNUOLE.* Queste o furon tolte dallo SPAGNUOLO «(forse per mezzo de' provenzali ch' ebbero a fare coi catalani ec. e ne pre-«sero e dieder loro voci e modi e poesia e stile e metri ec. ec.: vedi ANDRES; «o *forse più probabilmente vengono dalla comun fonte d'ambo gl'idiomi* (o ciò

[1]) Cfr. Z. 3390; V, 359. Le parole cui il Leopardi si riferisce sono: *albarotto* (cfr. sp. *alborote)* e *verdadiero* ch' egli trova nel Davanzati, nel Redi, nel Salvini, nel Dati, e per le quali rimanda il lettore al *Dizionario della Crusca*, ed inoltre l'avverbio *giacchè* «o *già che* per *poichè*, usitatissimo appo i nostri migliori del seicento». Da questo «pensiero», su cui dovremo ritornare, risulta che tra le fonti cui egli attinse a proposito della diffusione della lingua spagnuola in Italia, furono il *Dialogo delle lingue* e le *Orazioni in lode del Bembo* di SPERONE SPERONI (in *Orazioni veneziane*, 1564, p. 144) e le *Lettere* di ANNIBAL CARO (vol. II, lett. 177). Tuttavia è bene osservare che alla diffusione in Italia della lingua spagnuola nel *Dialogo delle lingue* dello SPERONI non si accenna mai direttamente, il che si spiega benissimo dato il disprezzo che l'interlocutor principale (il Bembo) mostra in esso per gli «oltramontani» e cioè per gli spagnuoli, ai quali soprattutto si riferisce, quando afferma che «egli è strana & bella cosa il vederci continuamente vivere con barbari (!) e non haver del barbaro». In fondo tutto il dialogo non consiste che in una discussione pro o contro il *volgare* (cfr. VITTORIO CIAN, *Contro il volgare* in *Studi letterarii e linguistici dedicati a Pio Rajna*. Firenze, Ariani, 1911, pp. 252—297) e la posizione dallo Speroni è un po' quella riservata di uno degli interlocutori del suo dialogo (il *Cortegiano)*, che, a un certo punto, risponde (p. 111) a Lazaro: «A me pare, messer Lazaro, che questo non sia nè lodar «la lingua latina, nè vituperar la volgare; ma più tosto un certo *lamentarsi della ruina* «*d'Italia: la qual cosa, come è poco fruttuosa, così è molto discosta dal nostro proponi-* «*mento;* onde non vi vedo partir volentieri». Par quasi che il *Cortegiano* abbia paura di aver *anche solo ascoltato* certe nobili parole sulla rovina d'Italia e sulla decadenza del volgare «corrotto hoggimai dalla lunghezza dal tempo, ò dalla forza de barbari «*(leggi:* Spagnuoli) *ò dalla nostra viltà*»! (p. 106). Cfr. DIALOGI /DEL SIG. /SPERON SPERONI/ Nobile Padovano/ di nuovo ricorretti;/ *A' quali sono aggiunti molti altri non più stampati./* E di più l'Apologia de i primi. /*Con licentia de' Superiori /&/* PRIVILEGI. //IN VENETIA, MDXCVI. /Appresso Roberto Meietti.

[2]) Cfr. Z. 3771; VI, 164: «Trovansi eziandio ne' nostri antichi parecchie voci o «significazioni ec. proprie del latino noto, ma che ora non potremmo in alcun modo «usare, ben sono usate e familiari presso gli SPAGNUOLI: il che pare che provi «ch'elle fecero parte di quel volgare che precedette ambo le lingue, del volgar latino ec., «se non vogliamo supporre che l'antico italiano le comunicasse, che nè l'uno nè l'altro «è molto verisimile. *(25 ottobre*, 1823)».

«fosse il latin volgare[1]), o qualchessia altra delle tante secondarie che diedero «de' vocaboli alle nostre lingue, potendo essere che da una di queste le rice- «vesse sì l'Italia che la SPAGNA indipendentemente l'una dall'altra. Per «esempio da' provenzali ec. ec. Del resto, lo stesso ci accade di vedere ne' «nostri antichi rispetto alle parole e frasi francesi ec. Ma, quanto a queste, «le cagioni parte son note, parte l'ha spiegate il Perticari nell' *Apologia)*; e «già fur propri italiani (senza esser punto presi dalla SPAGNA), indi pas- «sarono in disuso, mentre in ISPAGNA si conservano ancora: e chi sa «che questa non li ricevesse originariamente dalla lingua italiana. Come che «sia tali voci (o frasi ec.) appo i nostri antichi non hanno punto del forestiero,

[1]) Questo «*parlarle*» ci fa pensare a D. Giuseppe Flores, il gesuita messicano primo istitutore del nostro Giacomo, e, prima, di suo padre Monaldo. L'opinione potrebbe dunque rimontare al suo primo iniziatore nei misteri della lingua spagnuola ed essersi perciò quasi inconsciamente radicata nel Leopardi, che non dovette però mai esserne ben persuaso, come possiamo argomentare dall' opporre ch'egli fa la prima impressione intuitiva di chi, senza conoscer lo spagnuolo, ascolta quelle voci o frasi e non riscontra in esse nulla di peregrino, a quella ingannatrice che le medesime parole fanno a chi «sia avvezzo a sentirle, leggerle, *parlarle* nello SPAGNUOLO». Ci spiegheremmo così più agevolmente come il Leopardi, di solito così prudente in simili argomenti filologici, si fosse lasciato un momento trar fuori di strada. Cfr. A. DONATI, *I «disegni letterari» di Giacomo Leopardi* in *Nuova Antologia*, 16 Maggio 1923, p. 157: «Allo studio dalla comparazione delle lingue classiche e neolatine, certo ormai «quella gran mole d'appunti reca assai modesto contributo: il Leopardi non conobbe «la grammatica del Bopp, nè forse alcuno dei parziali lavori che appunto al tempo suo «stabilivano le fondamenta di questa scienza: non par anzi ne avesse mai che una no- «zione vaga per articoli di giornali, tanto che perfino negli ultimi anni suoi scherzava «sui filologi tedeschi «*che mostran che il legnaggio e l'idioma tedesco e greco un dì furon «fratelli*». Ma che ACUTA E PROFONDA E VERAMENTE MERAVIGLIOSA «CONOSCENZA DELLE LINGUE! Quanti «spogli» di vocabolari, e che LAR- «GHEZZA E PRONTEZZA D'INTUIZIONI!» A queste parole del Donati sentiamo il bisogno di far qualche riserva. Chi ci dice che il Leopardi non conoscesse la grammatica del Bopp? Il non trovarsene un esemplare nella biblioteca paterna e il non trovarla menzionata nello *Zibaldone* son cose che non ci autorizzano punto a ritenere che la ignorasse, e su questo punto, dopo quanto abbiamo detto, credo non possa rimanere alcun dubbio. Ch'egli ridesse dei tedeschi che mostravan di ritenere come «il «legnaggio e l'idioma» teutonico e quello greco «furono un dì fratelli», è cosa fino a un certo punto legittima, giacchè *fratelli* non furono mai, ma tutt' al più *cugini!* Del resto per ciò cha riguarda le relazioni del tedesco colla lingua madre cfr. Z. 3196—3197 (V, 239) e soprattutto la nota 1 alla medesima pagina, da cui appare in che senso debba interpretarsi lo scetticismo del Leopardi sulla pretesa *fraternità* del tedesco col greco. Se poi coi «giornali» si allude al *Bull tin de Férussac*, l'espressione è inadeguata, giacchè quel bullettino era assai ben fatto e corrispondeva per quei tempi a ciò che oggi potrebbe essere il *Jahresbericht* del Volmöller, o la *Revue de linguistique* del Meillet! Anche della *questione omerica* il Leopardi ebbe notizia, più che direttamente dai *Prolegomena* del Wolff, dalle recensioni accuratissime, amplissime e firmate dai più illustri filologi europei di quel tempo, del *Bulletin de Férussac*; eppure quanta importanza abbiano i «pensieri» del Leopardi intorno a quest' argomento è chiaro a chiunque abbia attentamente letto lo *Zibaldone* e ricordi le pagine che ad essi dedica il SETTI nel suo bel libro: *La Grecia letteraria nei Pensieri di Giacomo Leopardi*. Livorno, Giusti, 1906 e, anteriormente, nell' articolo *Il Leopardi filologo* pubblicato nella, *Nuova Antologia* del 1 giugno 1891. Speriamo che, almeno su questo punto, queste nostre pagine possano arrecare un qualche non inutile contributo per un più equo apprezzamento del Leopardi in quanto precursore degli studi odierni di grammatica

«se non per chi sappia che or sono SPAGNUOLE, e sia avvezzo a sentirle, «leggerle, parlarle[1]) nello SPAGNUOLO, e di là le creda venute ec., ma «per se stesse banno l'aria naturale.

«Molte ancora delle voci, frasi ec. spagnuole che si trovano ne' cinquecen- «tisti (e anche seicentisti) italiani, ed ora son fuori d'uso, è probabilissimo «che nè allora fossero antiquate e prese da autori del trecento ec., ma usitate «ancora (il che è facile a vedere, se ne' trecentisti non si trovano, i quali erano «forse meno studiati (fuor de' tre grandi) e certo in assai minor numero noti «ed editi, che oggidì, sicchè gli scrittori del cinquecento o seicento non po- «tessero conoscerne quello che noi ne conosciamo, anzi assai meno di noi); «nè fossero prese dallo SPAGNUOLO, ma proprie e native italiane, benchè «alle SPAGNUOLE conformi affatto, ed oggi antiquate tra noi e non nello «spagnuolo.

«Del resto, gli SPAGNUOLI ancora, massime nel cinquecento e seicento, «pigliarono dall'italiano moltissime voci e frasi ec. sì gli scrittori, sì l'uso «del favellare SPAGNUOLO (pel commercio scambievole sì delle due let- «terature sì delle due nazioni e insomma per le cause medesime che introdus- «sero tanto SPAGNUOLO nell'italiano). Or queste voci e frasi italiane stet- «tero e in grandissima parte stanno ancora nello spagnuolo così naturalmente «che nulla banno del forestiero per sè, e per chi non sappia che tali sono e non «parvero nè paiono (agli SPAGNUOLI nè agl'italiani nè agli altri) adottive «(com'erano e sono) ma naturali, secondo l'espressione dello Speroni in altro «proposito *(Dialoghi*, p. 115) non altrimenti che accadde e accade nell'ita- «liano alle voci e frasi SPAGNUOLE, sì per rispetto a noi, sì agli spagnuoli «sì agli altri... *(18 ottobre, 1823)*».

Da questo «pensiero» riguardante la diffusione della lingua spagnuola specie durante il cinquecento e il seicento è facile passare a quelli riguardanti la diffusione dell'italiano in Ispagna. A p. 3070 dello *Zibaldone* (V, 167), a proposito della voga che l'Italiano ebbe a'suoi bei tempi in Europa e soprattutto in Francia, e, dopo aver notato (Z. 3066; V, 165) che una simile voga ebbe «per un certo «tempo» anche lo SPAGNUOLO, il Leopardi soggiunge:

«È noto poi che la letteratura e lingua SPAGNUOLA nel suo secolo d'oro, «che fu il cinquecento, come per noi, si modellò in gran parte sull'italiana,

e filologia comparata. Ad ogni modo, anche ammettendo che in fatto di *linguistica generale* le conoscenze del Leopardi fossero alquanto vaghe, ben diverso è il caso per ciò che riguarda le sue conoscenze in fatto di filologia romanza! Pochi — credo — suoi contemopranei conobbero il latino volgare come lo conobbe lui, e pochi videro con tanta chiarezza le ragioni intime e remote di certi fatti linguistici quali per es. la perdita della *-s*, *-t*, *-m* finali nell' italiano e il riforire dell' *-o* tematico originario e arcaico di certe forme nominali nelle lingue romanze!

«colla qual nazione la SPAGNA ebbe purtroppo da fare *(30 luglio 1823)*».

Peccato però che di tali «italianismi nello spagnuolo» egli non citi che il solo *quizá*!

Leggiamo infatti a p. 3957 dello *Zibaldone* (VI, 328):

«Italianismi nello SPAGNUOLO, del che altrove[1]). *Quizá* (cioè *forse*) «voce che fino ne' vocabolarii del seicento si dà per antica (bench'io la trovo «in uso, anche frequente, presso i moderni eziandio). Pretto e manifesto ita-«lianismo, sì per la forma (in ISPAGNUOLO si direbbe: *quien sabe*?), sì «pel significato, poichè anche noi, massime nel linguaggio parlato, e questo «familiare, usiamo non di rado *chi sa*? *chi sa che non*, *chi sa se* ec. per *forse* o «in sensi simili *(8 decembre, festa della immacolata Concezione di Maria*, «*1823)*».

Passando dalla diffusione in Italia della *lingua* spagnuola a quella della *letteratura*, il Leopardi non manca di rilevare (Z. 3066; V, 165) l'importanza del fatto che in Italia si stampassero edizioni spagnuole delle *Novelas ejemplares* del Cervantes:

«In Italia nel seicento trovo stampate le Novelle di Cervantes *in ISPAG-«GNUOLO*, mentre oggi in tanta diffusione della lingua francese, che niu-«no è che non la intenda, è ben difficile che tra noi si ristampi un libro fran-«cese di letteratura o divertimento in lingua francese».

E altrove (Z. 3396—3397; V, 362—363):

«Le stesse ragioni, sì naturali, sì accidentali, che ci resero gli SPAGNUOLI «così conformi di lingua, ce li fecero altrettanto conformi nella *letteratura*.

---

[1]) Cfr. Z. 3391—3392; V, 359—60: «Aggiungasi a questo, che tale commercio, «onde la lingua italiana si arricchì della SPAGNUOLA, fu, come ho detto, nel se-«colo in che la nostra lingua si formò e perfezionò, e prese e determinò il suo carattere, «cioè nel cinquecento; ond' è ben naturale che molte parti della lingua SPAGNUOLA «non ancora da noi ricevute convengano e consuonino colle proprietà della nostra «lingua, poichè non poche forme e locuzioni, ed anche non poche voci SPAGNUOLE «e significazioni di voci, entrarono nella composizione della nostra lingua appunto «quand' ella ricevè la sua piena forma e perfezionamento e la distinta specifica im-«pronta dal suo carattere. Finalmente è da osservarsi che, mentre i nostri antichi «non solo nel cinquecento, ma fin dal dugento e dal trecento introdussero nella lingua «nostra moltissime voci, locuzioni e *forme francesi*... queste... *serbano sempre, chi «ben le guarda, una sembianza e una fisonomia di forestiere*... laddove *le frasi e i modi, «ed anche i vocaboli* SPAGNUOLI *introdotti nella nostra lingua, stanno e conversano «in essa colle nostre voci italiane così naturalmente che paiono non venuti ma nati, non* «ISPAGNUOLI *ma italiani*, quanto alcun altro mai possa essere e quanto lo sono «i nostri propri vocaboli. Anzi io son certo che pochissimi, ma veramente pochissimi, «sanno, o sapendo, avvertono questi tali esser modi e vocaboli o significati d'origine «SPAGNUOLA. Ben ne veggo assai sovente dei riputati e battezzati per purissimi «italiani natii. Nè me ne meraviglio, perocchè in essi la differenza dell' origine nulla «si sente, ed è possibile il saperla, ma non il sentirla».

«Nè poteva essere altrimenti, perchè l'una e l'altra vanno sempre del pari. «Certo è che nel cinquecento, secolo aureo e principale non meno della lin«gua e letteratura SPAGNUOLA che dell'italiana, il commercio tra queste «due letterature fu strettissimo, e l'influenza reciproca; bensì maggiore d'as«sai quella dell'italiana sulla spagnuola che viceversa, perchè l'italiana era di «gran lunga maggiore, e portata ad un alto grado già molto prima, cioè «nel trecento. Laonde, se imitazione vi fu, non è dubbio che gli SPAGNUOLI «imitarono, e gli scrittori italiani furono loro modelli. Ma senza più stendersi «in questo, egli è certissimo ed evidente che il buono e classico *stile SPA«GNUOLO* e lo stile italiano buono e classico, salvo che quello è meno «perfetto, non sono onninamente che un solo».

A questo punto troviamo nello *Zibaldone* una sezione intera di «pensieri», in cui il Leopardi, a proposito della mancanza in Italia di una letteratura veramente moderna, dell'imbarbarimento della lingua durante il seicento e il settecento e della necessità in cui l'Italia del tempo suo si trovava di dover ricreare e la sua lingua e la sua letteratura[1]); ha l'occasione d'istituire un continuo parallelo colla lingua e la letteratura spagnuole, anch'esse decadute, e per le medesime cause, dopo il seicento.

Un primo pensiero importantissimo sull'uniformità di stile, che, specie nel settecento, si osserva non solo nella letteratura italiana e spagnuola, ma in genere in quella europea per via dell'influsso della letteratura francese, si legge a p. 3471 (V, 407) dello *Zibaldone:*

«Questa uniformità di stile (cfr. Z. 2916; V, 75) in Europa viene ancora «da questo che tutte le moderne letterature son venute in principio dalla «Francia (anche quel che v'ha nella letteratura e nello stile italiano e SPA«GNUOLO di moderno); laonde e gli stili nelle diverse lingue d'Europa sono

[1]) Cfr. DANTE BIANCHI nella cit. *Introduzione* alla sua edizione (Palermo, Sandron, 1923) delle *Operette Morali*, p. 12: «Anche il Leopardi ammette che la lingua «è un organismo vivente, che vive in quanto s'accresce, ma trova che *da centocinquant' «anni in Italia o si scrivevano male le cose che venivano d'oltralpe o si scrivevano bene «le sciocchezze meditate in paese*. Non isfuggiva al nostro Autore che tra le cause di «tanto decadimento, andavano poste le *condizioni politiche* d'Italia, tuttavia egli tro«vava che « quello è necessario, evidente e certo, che, volendo dare alla moderna Italia «una moderna letteratura, conviene non già mutare la sua antica lingua, nè disfarla, «nè rinnovarla, ma, salvi i suoi fondamenti, l'indole e proprietà sua e tutti i suoi pregi «secondo le loro specie e proprie qualità, *rimodernarla*, e fare in modo che la lingua «moderna italiana illustre sia propriamente una continuazione, una derivazione dell' «antica, anzi la medesima antica lingua continuata».

«conformi tra loro di genere, perchè tutti derivati da una stessa fonte; e poca «varietà hanno ciascuno d'essi stili verso se medesimo, perchè tutti derivati «originariamente da uno stile *(il francese)* che non ne ha veruna[1]), e mol«ti modificantisi tuttavia su questo».

Un primo accenno alla necessità di «ristorare la sua quasi «spenta letteratura» in cui ai tempi del Leopardi si trovava la Spagna s'incontra a p. 3324 dello *Zibaldone* (V, 318):

«In questo caso [*di dover cioè ricreare la sua lingua, riannodando la nuova «creata con la già antiquata lingua illustre*] non si trovò forse mai nazione «veruna (se non oggidì la SPAGNUOLA, quando ella intraprendesse di «ristorare la sua *quasi spenta letteratura).* Ma questo appunto è il caso nel «quale si trova oggi l'Italia».

Sullo «stato odierno» della letteratura spagnuola paragonabile con quello dell'Italia in quanto dopo il seicento e Italia e Spagna si trovano a mancare di «lingua e letteratura mo«derna propria», il Leopardi s'intrattiene a lungo a pp. 3829—3830 (VI, 214—215) dello *Zibaldone:*

«Lo stato della *letteratura SPAGNUOLA* oggidì (e dal principio del sei«cento in poi) è lo stesso affatto di quello dell'italiana, eccetto alcuni van«taggi di questa, ed alcune diversità di circostanze, che non mutano la so«stanza del caso. Come noi, (al paro di tutti gli altri stranieri) *non dubitiamo «che la SPAGNA non abbia nè lingua nè letteratura moderna propria* e dal «seicento in poi non l'abbia mai avuta, così non dobbiamo dubitare che non «sia altrettanto in Italia, e ciò dal seicento in poi, come gli stranieri, e forse «tra questi anche gli SPAGNUOLI (che del fatto loro non converranno), «punto non ne dubitano. Quello che noi vediamo chiaro in altrui e nel lontano, «ci serva di specchio e di esempio per ben vedere, per accorgersi, per cono«scere e concepire il fatto nostro, e quello ch'essendoci proprio e troppo vi«cino, non suol vedersi nè conoscersi mai bene, sì per l'inganno dell'amor «proprio, sì perchè la stessa vicinanza nuoce alla vista, e l'abitudine di conti«nuamente vedere impedisce o difficulta l'osservare, il notare, l'attendere,

[1]) Cfr. Z. 2916; V, 75: «La differenza che v' è in questo particolar dello stile fra «la lingua francese e l'altre moderne, si è che se in quella lo scrittore non ha stile pro«prio, egli è perchè *la lingua n' ha un solo;* se il suo stile non è vario, egli è che *la lingua «non ha varietà di stile.* Ma nelle altre lingue il difetto viene dallo scrittore: egli è che «manca di varietà e di stile, e non la lingua, e s'ei non ha stile proprio, egli può averlo; «almeno la lingua sua non glielo impedisce; ma ei non ha stile proprio, perchè *un solo «stile ha non la sua lingua, che molti ne ammette, ma, per così dire, la lingua europea, ossia «l'uso e lo spirito universale della letteratura e della civiltà presente, e del nostro secolo».*

«il por mente, l'avvedersi. L'opinione che abbiamo di quelli stranieri c'i-«struisca di quella si applichino al caso nostro, chè ben vi sono applica-«bili ec.

«Del resto, tutto quello ch'io [ho] ragionato in più luoghi circa la presente «condizione della letteratura e lingua italiana; circa il mancar noi di lingua e let-«teratura moderna, di filosofia ec.; circa la condizione in cui si troverebbe oggidì «un grande e perfettamente cólto ingegno italiano, la necessità che avrebbe di cre-«arsi una lingua, di creare una letteratura ec., tutto con lievi e accidentali diversità «*intendo dirlo altresì degli SPAGNUOLI.* E viceversa la considerazione di questi «può e dee molto servire, sì a noi, sì anche agli stranieri, per giudicare e formarsi «una giusta idea dello stato d'Italia e degl'ingegni italiani (se ve ne fossero) «rispetto alla lingua, letteratura, filosofia ec. *Le lingue e letterature italiane «e SPAGNUOLE, le più conformi forse del mondo per mille altri titoli,* come «ho mostrato altrove[1]) (e così le nazioni ec.), *lo sono altresì per la loro storia, «e pel loro stato presente e passato ec. Ed altrimenti infatti non avrebbero avuto «fra loro quelle conformità intrinseche che hanno, o certo non in tal grado, nè «così durevolmente* ec. ec. *(4 novembre, 1893)*»[2]).

Sempre sullo stesso argomento del mancar così l'Itália che la Spagna di lingua e letteratura moderna troviamo a p. 3855—3863 (VI, 238—244) dello *Zibaldone* alcune pagine

---

[1]) Cfr. *Zibaldone*, pp. 3389—3410 (V, 358—371). «Pensiero» importantissimo ch'è una specie di ricapitolazione di tutti gli altri intorno alle affinità fra l'italiano e lo spagnuolo e alla proprietà e attitudine particolare che possederebbe quest' ultimo ad arricchir l'italiano. Al qual proposito cfr. anche V, 237; V, 370, VI, 142 e l'*Introduzione* più volta cit. premessa da D. BIANCHI alla sua ed. dalle *Operette Morali* (Palermo, Sandron, 1923) p. 19: «Il Leopardi ammette e consiglia che s'introducano nella no-«stra lingua anche modi di dire presi non soltanto al greco e al latino particolarmente «del periodo della decadenza, ma anche al francese e allo SPAGNUOLO, purchè non «ripugnino all' indole del nostro idioma».

[2]) Questi «pensieri» il Leopardi veniva scrivendo dal luglio al novembre del 1823. La maggior parte di essi sono del settembre di quell' anno. Riscontrando il prezioso *Indice* pubblicato dal PORENA *(Un settennio* ecc. cit., in *Riv. d'Italia*, 15 Maggio 1922) di sulle *Carte napoletane*, si constata che in quel torno di tempo, oltre a due libri spagnuoli e cioè la *Historia del famoso predicador fray Gerundio de Campazas* di *José Francisco de Isla* (sett. 1823) e la *Parte primera de la Chronica del Perù* di PEDRO DE CIEZA (nov. 1823); il Leopardi fece larghe letture intorno alla lingua italiana e di «orazioni» d'ogni specie appartenenti soprattutto ad autori del cinquecento. Segnaliamo: 1. (33) *Orazione in lode della lingua toscana* di A. LOLLIO; 2. (36). *Orazione delle lodi della lingua toscana* del BUONMATTEI; 3. (39). *Discorso della lingua toscana* di A. M. SALVINI; 4. (40). Discorso se lo studio *della lingua possa pregiudicare a quello delle scienze,* del medesimo A. M. SALVINI, fonte assai probabile del pensiero in cui il nostro autore constata la necessità in cui si trovano gli scienziati italiani dopo il cinquecento di ricreare la lingua o d'imbarbarirla con termini presi da altre lingue (Cfr. Z. 3323—3324; V, 317—318); 5. (56). *Orazione sopra i provveditori dell'Accademia degli Alterati*; 6. (73). *Elogio del Conte G. Perticari* del COSTA; 7. (75) le *Orazioni* dello SPERONI; 8. (105). *Lezioni sopra due sonetti del Petrarca* del GELLI.

nelle quasi s'insiste sulle cause soprattutto politiche che produssero, dopo il seicento, la decadenza delle due nazioni sorelle:

«Tra le cagioni del mancar noi (e così gli SPAGNUOLI) di lingua e «letteratura moderna propria, si dee porre, e per prima di tutte, la nullità «politica e militare in cui è caduta l'Italia non men che la SPAGNUA dal sei«cento in poi, epoca appunto da cui incomincia la decadenza ed estinzione «delle lingue e letterature proprie in Italia e in ISPAGNA. Questa nullità «si può considerare e come una delle cagioni del detto effetto, e come la ca«gione assoluta di esso... (VI, 238). La nullità politica e militare degl'italiani «e SPAGNUOLI ha prodotto il mancar essi di lingua e letteratura moderna «dal seicento in qua, ed il mancarne oggi. Essa nullità è cagione che l'Italia «e la SPAGNA abbiano perduto d'allora in poi il loro essere di nazione. Quindi «essa è cagione che l'Italia e la SPAGNA non abbiano, e d'allora in qua, nè «letteratura moderna nè filosofia ec. Esse non hanno lingua moderna propria, «perchè mancano di propria letteratura e filosofia moderna; ma di queste «perchè ne mancano? perchè *non sono più nazioni*; e nol sono, perchè senza «politica e senza milizia[1]) non influiscono più sulla sorte degli altri, nè sulla «lor propria, non governano nè si governano, e la loro esistenza o il lor modo «di essere è indifferente al resto d'Europa (VI, 240—241)... Questa politica «condizione dell'Italia e della SPAGNA ha prodotto e produce i soliti ed im«mancabili effetti: morte e privazione di letteratura, d'industria, di società, «di arti, di genio, di coltura, di grandi ingegni, di facoltà inventiva, d'ori«ginalità... Questi effetti nati subito sono andati dal seicento in poi sempre «crescendo sì in Italia che in ISPAGNA, ed oggi sono al lor colmo in ambo «i paesi (VI, 241—2)... Questo è avvenuto perchè niente in natura si fa per «salto, e perchè un vivente colpito dalla morte, si raffredda a poco a poco «ed è più caldo assai a pochi momenti dalla morte, che un pezzo dopo. «Nel seicento, ed anche nel settecento, l'Italia, già uccisa, paltitava e fumava «ancora. Così discorrasi della SPAGNA. Or l'una e l'altra sono immobili e «gelate, e nel pieno dominio della morte (VI, 242)... Perchè infatti la SPAGNA «e l'Italia, dal seicento in qua, e negli ultimi tempi massimamente, non ebbero «e non hanno più vita, non solo nazionale, ch'elle già non sono nazioni, ma «neanche privata. Senz' attività, senza industria, senza spirito di letteratura, «d'arti ec., senza spirito nè uso di società, la vita degli SPAGNUOLI e de«gl'italiani si riduce a una *routine* d'inazioni, d'ozio, d'usanze vecchie e sta«bilite, di spettacoli e feste regolate dal calendario, di abitudini ec. (VI, 242—«243)... Se noi non siamo ancora dopo un sì rapido corso del resto d'Europa «allo stato e grado in cui era la civiltà umana due o tre secoli addietro (e gli «SPAGNUOLI vi sono quasi ancora, e noi siam pure addietro alle altre «nazioni), son gli stranieri soli che ci hanno portato avanti. Noi non abbia-

[1]) Cfr. V, 41: «Quanto alla milizia, ognun sa che l'Italia e la Spagna dal seicento «ne mancano».

«mo fatto un pajo nella carriera, nè abbiamo nulla contribuito all'avanzamento «degli altri, come gli altri hanno fatto ciascuno per la sua parte. Noi non ab-«biam camminato, noi siamo stati trasportati e spinti (VI, 243)... Noi non «possiamo aver lingua propria moderna perchè oggi non viviamo in noi, ma «quanto viviamo è in altrui, e per altrui mezzo, e di vita altrui, ed anima e «spirito e fuoco non nostro. Poichè la vita ci vien d'altronde, è ben naturale che «di fuori, e non altrimenti, ci venga la lingua che in questa vita usiamo. E così «dico della letteratura. *E quel che dico dell'Italia, dico altresì della SPAGNUA*, «*la quale però, dal seicento in poi* (come anche al suo buon tempo), vive «*e ha vissuto men dell'Italia*, non per altro se non perchè meno co-«municando cogli stranieri, men vita ha ricevuto di fuori, non che per «se stessa ell'abbia avuto molto men vita di noi, e forse anche per «suo carattere è meno atta a tal comunione, e a ricevere la vita altrui. E quindi «la sua lingua e letteratura, isterilendosi, decrescendo, scemando, perdendo e «riducendosi a nulla quanto la nostra ha fatto, *si è* forse contuttociò *meno* «*imbarbarita* ec. *della nostra*: che non so se si debba contare per maggior «male o bene ec. *(10—11 novembre, 1823)*». (VI, 243—244).

Passando ora a studiar le qualità intrinseche e le proprietà specifiche che il Leopardi riconosce alla lingua spagnuola, osserveremo che esse sono tre:

1. Buona ad arricchir di voci e costruzioni la lingua italiana;
2. Dolce come tutte le lingue meridionali, purchè colte;
3. Ridicola all'orecchio degli italiani.

Lasciando stare per ora le ultime due, che si riannodano ai molti «pensieri» lasciatici dal Leopardi nello *Zibaldone* sull' *estetica delle lingue* (e dei dialetti), vediamo un po' perchè mai egli ritenesse lo spagnuolo sommamente adatto ad arricchir l'italiano, a preferenza di altre lingue neolatine, quali p. es. la francese [1]).

La ragione principale consisteva dunque pel Leopardi nel fatto che (Z. 3394; V, 361):

«la lingua SPAGNUOLA è carnal sorella dell'italiana, non di famiglia solo «e di nascita e di eredità, ma di volto, di persona e di costumi[1]),

perchè

---

[1]) Dalla quale tuttavia (Z. 3192—3196; V, 237—239) ammette che l'italiano possa e debba attingere soprattutto il vocabolario *filosofico* e *scientifico* «da tutta l'Europa «universalmente accettato, e di buon tempo usato». Cfr. la più volte citata *Introduzione* di DANTE BIANCHI alla sua ed. delle *Operette Morali* (Palermo, Sandron, 1922), preziosa per ciò che riguarda le idee del Leopardi sulla lingua, p. 19.

«la SPAGNA e l'Italia avendo l'una dato, l'altra ricevuto una stessissima «lingua, era ben naturale che in processo di tempo ambedue riuscissero tanto «e nientemeno conformi di linguaggio quanto a due separate nazioni è pos-«sibile il più»[1]),

mentre la Francia

«che una medesima lingua ricevè dell'Italia ancor essa, partecipando però «del settentrionale, e pel clima e per l'indole e per gli avvenimenti che la «storia descrive, settentrionalizzò la sua ricevuta lingua, e fecene un misto «nuovo, suo proprio e bello, come altrove s'è detto».

Dopo avere insistito sulla conformità di stile dell'italiano e lo spagnuolo ed aver mostrato «quanta parte abbia la lin-«gua nello stile, quanta influenza lo stile abbia sulla lingua» e «come sovente sia difficile e quasi impossibile il distinguer «questa da quello»; conchiude (Z. 3399; V, 364):

«Adunque lo stile, che colla lingua è così strettamente legato, è lo stesso «nello SPAGNUOLO e nell'italiano. Dico di quello stile che dall'una e dal-«l'altra nazione è riconosciuto per classico».

E poco dopo (Z. 3400; V, 365):

«Lo stile e la letteratura SPAGNUOLA forma veramente (quanto alla «sua indole) una sola famiglia collo stile e la letteratura greca, latina e italiana, Lo stile e letteratura francese per lo contrario appartengono a una famiglia ben distinta dalla suddetta».

Segnitando a rilevare i caratteri comuni all'italiano e allo spagnuolo, aggiunge (Z. 3401—3402; V, 365—366) che:

«Quel carattere di nobiltà, di dignità, di ardire, di semplicità, di natura-«lezza ec. ec., che distingue gl'idiomi e gli stili greco e latino, non si possono «in alcuna lingua del mondo, nè moderna, nè antica, esprimer meglio nè più «spontaneamente e naturalmente che nella italiana e nella SPAGNUOLA, e

[1]) E in nota: «La storia offrirà molte prove di fatto della conformità fra l'indole «SPAGNUOLA e italiana (e la greca). Fra l'altre cose, *l'abuso pubblico e privato della «religione cristiana* fatto nella SPAGNA, non ha nella storia moderna altro più somi-«gliante che quello fatto in Italia, e quanto alle opinioni e quanto alle azioni e quanto «alle istituzioni, leggi, usi, costumi ec. e tutto quello ch' è influito dalla religione». Cfr. inoltre Z. 3572—3584; VI, 37—44.

«negli stili riconosciuti rispettivamente per classici appo quelle due nazioni; «nè si potrebbero, assolutamente parlando, esprimer meglio di quello che «queste due lingue e questi due stili possano fare. Dico possano fare, perchè «lo SPAGNUOLO *non lo ha forse mai fatto perfettamente*, benchè la sua in- «dole e lo comporti e lo richiegga».

E, per recare un esempio:

«... laddove la lingua e lo stile SPAGNUOLO e italiano si piegano natu- «ralmente e quasi da sè al *dignitoso*, come il greco e il latino (che in qualun- «que genere e materia hanno sempre del grave e dell'elevato), *lo stile francese* «non ci si piega per niun modo, ma *sempre tira al piano e al familiare*» (Z. 3403; «V, 366).

Venendo alla conclusione e dichiarando meglio il suo pensiero intorno alla possibilità di poter arricchire l'italiano con voci e costrutti desunti dallo spagnuolo, il Leopardi (Z. 3404—3411; V, 367—371) ritiene che

«da una lingua così conforme alla nostra, come ho mostrato essere la SPA- «GNUOLA per ogni verso, e per tante cagioni naturali, accidentali, intrin- «seche, estrinseche ec.; da una lingua sorella com'essa è all'italiana, da una «lingua ec. ec.; *molto bella ed utile novità possono trarre gli scrittori italiani «moderni, come ne trassero gli antichi e classici nostri*. Ma voglio io perciò in- «trodotti nella lingua italiana degli spagnolismi? Tanto come, consigliando «di attingere dal latino, intendo consigliare che s'introducano nell'italiano «de' latinismi[1]). Sono nel latino molte parole, nello SPAGNUOLO alcune..., «le quali tutte per altro non sono italiane, se non perchè da veruno peranco «non introdotte nella nostra lingua. Adoperandole nell'italiano esse sareb- «bero così bene intese, cadrebbero così bene e facilmente, parrebbero così «spontanee e naturali, sarebbero così lontane da ogni sembianza d'affettato, «che niuno s'accorgerebbe, non pur ch'elle fossero o greche o latine o SPA- «GNUOLE anzi, o più, che italiane, ma neppur sentirebbe che fossero nuove «nella nostra lingua, nè se n'avvedrebbe in altro modo che ricercandone es- «pressamente il vocabolario[2]). O se vi si sentisse della novità, ne sentirebbe

[1]) E in nota: «Molto meno io vorrei consigliare che la lingua o lo scrittore italiano «si modellasse sulla SPAGNUOLA, molto alla nostra *inferiore in perfezione*, benchè «conforme in carattere. Oltre che una lingua già perfetta non si dee modellare sopra «alcuna altra sia quanto si vuole perfettissima. E così a proporzione discorrasi della «letteratura ec.»

[2]) Tutto ciò è affermato con tanta sicurezza e convinzione che ci aspetteremmo trovarne molti esempi concreti nello *Zibaldone*. Invece, in tanta abbondanza di appunti filologici concernenti lo spagnuolo, proprio questi che riguardan parole, costrutti e modi di dire spagnuoli atti ad esser trasportati nell' italiano senza che diano l'impressione di esser stati presi a prestito da altra lingua, scarseggiano al punto che io non

«quel tanto e non più, che dà grazia, eleganza, forza, nobiltà, bellezza allo «stile e alla lingua, e dividono l'uno e l'altra dal popolo, il che non è pur con«cesso ma richiesto al nobile scrittore in qualunque genere... Altre voci, frasi, «forme, significazioni sono in gran numero nelle dette lingue, che si potreb«bero pure utilissimamente introdurre nella italiana, ma non altrove che in «certi luoghi, con certi contorni, preparazioni ec., nè senza molta avvertenza, «arte, discrezione, giudizio dell'opportunità ec. (V, 368)... Lo studio della «lingua greca, latina, SPAGNUOLA, applicato a quella italiana, non ci deve «dunque servire a latinizzare, grecizzare ec. in niuna parte (sensibilmente) la «nostra lingua. Esso ci deve servire e ci serve mirabilmente a conoscere in «quanti modi, niuno pur anche usato, si possa usare e rivolgere questa lingua «italiana medesima che abbiam per le mani, si possano comporre insieme, «o adoperare per se stesse le sue parole, frasi ec. (V, 369—370)... Studiando «esse lingue... noi ci avveggiamo che l'italiano può adoperare un tal modo, «forma, voce, significazione ch'e' non ha mai adoperato; la può adoperare, «non perchè latina, greca, SPAGNUOLA, ma perchè conforme all'indole «dell'italiano stesso, perchè questa lingua per se medesima, e tale qual ella è, «n'è capace (V, 370)... così quelle lingue ci somministrano copiose novità, «che non sono nè latinismi nè grecismi ec., ma italianismi e nuovi e rari, e «questi bellissimi e utilissimi, e insomma degnissimi d'entrare in uso. Nello «stesso modo che sono italianissimi, e degnissimi d'entrare in uso, infiniti vo«caboli, locuzioni (significati) e forme *nuove* che l'abile e giudizioso e ben «perito scrittore può inesauribilmente e incessantemente derivare, formare, «comporre ec. dalle stesse radici, dagli stessi materiali e fondi della lingua «nostra... (9—10 settembre 1823)».

Un mese dopo (20 ottobre 1823) il Leopardi, ritornando sull'argomento, aggiunge (Z. 3738—3741; VI, 142—143):

«Alla p. 3409. Similmente la lettura di que' nostri classici (e son quasi «tutti) che hanno arricchita la lingua con derivar prudentemente vocaboli e

---

potrei citare che il seguente, più degli altri conclusivo anche perchè vi si citan frasi dello Speroni, di cui in questo torno di tempo leggeva le opere e che il Leopardi mostra di ritenere col Salvini, il Gellio e il Lollio di quegli «antichi e classici nostri» che «molto e bella e utile novità trassero» dalla lingua e dallo stile spagnuolo. Il «pensiero» si trova a p. 3488 (V, 417—418) dello *Zibaldone* ed è il seguente: «Da *falsus* di *fallere* (fatto aggettivo) gli spagnuoli *falto* (seppur e' non fosse contrazione di *fallito*, ma non «credo, e in tal caso gli SPAGNUOLI direbbero auzi *faldo* da un *falido)*, e *falta* so«stantivo per *falsa*, e così il francese *faute*, cioè *falte*. E da *falto* o da *falta* il verbo spa«gnuolo *faltar* per *falsare* che noi diciamo, e che si disse anche in latino (vedi For«cellini), e che i francesi dicono *fausser*; e per *fallare* o *fallire* italiano, *faillir* francese, «*fallere* latino. *Faltar la palabra* spagnuolo, *fausser sa parole* francese, *falsare la fede*. «Speroni, *Oraz*., Ven., 1596, Oraz. 8 *contra le Cortegiane*, par. II, p. 195, ovvero *fal«lire la promessa*, ib., p. 198, fine; *falseggiar l'amore* per *mancar delle promesse fatte «in amore, abbandonando una donna per amare un' altra o amando un' altra insieme, mal«grado delle parole date*. Speroni, *Dialogo* I, Ven., 1596, p. 9, principio... (21 settem«bre, Festa di Maria Santissima Addolorata, 1823)».

«modi dal latino, dal greco, dallo SPAGNUOLO o donde che sia, ci giova «sommamente ad arricchirci nella lingua, non in quanto noi con tale lettura «apprendiamo que' vocaboli e modi come usati da quegli scrittori, e perciò «come usabili da noi ancora, per esser quegli scrittori autentici in fatto di «lingua: chè questa sarebbe maniera di utilità pedantesca, e nel vero se quei «vocaboli e modi riuscissero nell'italiano latinismi e SPAGNUOLISMI ec. «non dovremmo imitar quelli che gli usarono, benchè classici ed autentici «scrittori, nè l'autorità loro ci gioverebbe presso i sani, quando noi volessimo «usar di nuovo quelle voci e quei modi. Ma detta lettura ci giova in quanto «ella ci ammonisce per l'esperienza presente che ne veggiamo negli scrittori, «la lingua italiana esser capacissima di quelle voci e maniere; perocchè noi «veggiamo sotto gli occhi che, sebben forestiere di origine, elle stanno in «quelle scritture come native del nostro suolo, ed hanno un abito tale che «non si distinguono dalle italiane native di fatto, e vi riescono come proprie «della lingua, e così sono italiane di potenza, come l'altre lo sono di fatto, onde «il renderle italiane di fatto non dipende che da chi voglia e sappia usarle; «e per esperienza veggiamo che quegli scrittori, trasportandole nell'italiano, «le hanno benissimo potute rendere e le hanno effettivamente rese italiane «di fatto, come lo erano in potenza, e come lo sono l'altre italiane natie»[1]).

Una seconda proprietà intrinseca della lingua spagnuola è secondo il Leopardi quella d'esser *dolce* come tutte le lingue *meridionali*, purchè *colte*. Il «pensiero» (Z. 3247—3254; V, 270—274) fa parte di un gruppo assai importante di riflessioni e di appunti intorno all'*estetica del linguaggio* e prende le mosse da M-me de Staël *(De l'Allemagne)* e dall'opuscolo più volte citato del padre Soave *Riflessioni intorno all'istituzione d'una lingua universale*, cui non sono estranee le idee del Locke il cui *Saggio filosofico su l'umano intelletto* egli aveva letto nel compendio fattone dal Winne. Incomincia (V, 270) con delle parole che subito ci fan correr col pensiero alla Staël: «È cosa nota che le favelle degli uo«mini variano secondo i climi...»; e finisce con delle riserve, le quali, mentre ci mostrano come il Leopardi non si accontenti della spiegazione un po' troppo... geografica della scrittrice francese che pur tanta influenza esercitò sullo svolgimento del suo pensiero, ed introduca un fattore nuovo, quello cioè della *cultura*; c'interessa direttamente in quanto

[1]) Il «pensiero» continua ancora per tre pagine dello *Zibaldone* (3739—3741; VI, 142—143), ma la parte essenziale è quella da noi riferita.

fra le lingue meridionali e colte è annoverata anche quella spagnuola (Z. 3253; V, 274):

«Le lingue orientali, la greca moderna, la turca, quelle de' selvaggi e in- «digeni d'America sotto la zona; parlate e scritte in climi assai più meridionali «che quel d'Italia o di SPAGNA, sono tuttavia molto men dolci dell'italiana «e della SPAGNUOLA, e taluna anche delle settentrionali europee. Ciò «per la rozzezza o per la acquisita barbarie de' popoli che l'usano o che l'u- «sarono, per li costumi aspri e crudeli ec., antiche o moderne ch'esse lingue «si considerino. (23 agosto, 1823)».

Finalmente, il Leopardi non manca di osservare come la lingua spagnuola suoni ridicola[1]) agl'italiani (Z. 4422; VII, 356) per la medesima ragione per cui Dante *(De vulg. eloq.*, I, XI, 6) riprova il parlar dei sardi, «gramaticam tanquam «simie homines imitantes»:

«La lingua SPAGNUOLA pare e parrà sempre *ridicola* agl'italiani per la «stessa ragione per cui *la scimmia riesce un animale ridicolo all'uomo*: estrema «similitudine con gravi differenze. Ma questo ridere dello SPAGNUOLO, «assolutamente parlando, è per lo meno così irragionevole come il ridere «della scimmia; e di più, è soggetto a reciprocità; giacchè è naturale che l'i- «taliano riesca, e con altrettanta ragione, altrettanto ridicolo agli SPAGNUOLI. «Lo SPAGNUOLO ci riesce ridicolo nel modo e per la ragione che ci riesce «tale un dialetto dell'italiano. Similmente l'italiano dee riuscire ridicolo agli «SPAGNUOLI come un dialetto della lingua SPAGNUOLA. Egli è dunque «un vero pregiudizio negl'italiani il considerar lo spagnuolo come lingua o «pronunzia che abbia qualcosa di ridicolo in sè, argomentando dall'effetto «che essa fa in noi (2 dicembre 1828)»[2]).

---

[1]) Ridicola suona naturalmente agl'italiani anche la pronunzia del francese per via soprattutto de' suoni nasali. Al qual proposito cfr. quanto ho avuto occasione di scriverne nel mio libretto: *La fronda delle penne d'oca nei giardini d' Astrea*. Napoli, Federigo e Ardia, 1921, p. 28.

[2]) Cfr. anche un altro pensiero (Z. 4506; VII, 442) sulla difficoltà di gustar la poesia delle lingue sorelle: «Una cosa fra l'altre, che rende impossibile agli stranieri il gustar «la poesia delle lingue sorelle alla loro propria... si è che il linguaggio poetico di tali «idiomi essendo, come il prosaico, composto di voci e modi che si ritrovano ancora «nelle lingue sorelle, moltissime di tali voci e maniere che lo compongono, e che sono «poetiche in quel tale idioma, cioè nobili, eleganti, pellegrine, e così discorrendo; nell' «l'idioma dello straniero che legge sono o basse, o familiari, o triviali, o prosaiche al- «meno, spesso ridicole e da beffe; hanno significati analoghi, ma diversi; richiamano «idee alienissime dalla poesia generalmente, o dal soggetto in particolare. *Ciò è soprat- «tutto notabile fra italiani e* SPAGNUOLI *(un qualunque pezzo di poesia spagnuola «potria servirmi di esempio)*».

Osserveremo a questo proposito che, più che per le ragioni addotte dal Leopardi, lo spagnuolo riesce agl'italiani ridicolo per la pronunzia del *c* innanzi ad *e* ed *i*, per cui chi parla sembra scilinguato, così come il francese par ridicolo per via dei *suoni nasali* per i quali tutti i francesi sembrano agl'italiani parlare col naso. Si tratta dunque soprattutto di due *difetti di pronunzia* il cui ridicolo (del genere di quello di *Tartaglia)* si ripercuote sulla lingua e sull'intera nazione. Di più certi caratteri antipatici agl'italiani dei due popoli quali il *sussiego* e la *boria* spagnuola e la *leggerezza cerimoniosa e spiritosa* dei francesi (che agli italiani pare *affettata)* si rifletton naturalmente nella lingua ch'è lo specchio più puro d'una nazione e d'una razza. Ragioni queste ben più gravi di quelle che il Leopardi adduce a spiegar l'impressione ridicola che agli italiani fa non lo spagnuolo in sè ma soprattutto la *pronunzia spagnuola* almeno se debbo giudicare dall'impressione penosa di disillusione e quasi di disgusto che provai la prima volta, che in un albergo di Sorrento potei parlare con uno spagnuolo. A mio parere, almeno per ciò che riguarda gl'italiani, tutto si riduce a una *spiacevole* e quasi *penosa* impressione *musicale* e più ancora all'idea di un *difetto fisico di pronunzia.* Il tedesco, l'inglese e il russo riescono assai meno sgradevoli (o per lo meno assai meno *ridicoli)* agl'italiani del francese e dello spagnuolo. Può darsi che ciò dipenda, come pensa il Leopardi, da minor somiglianza, ma certo c'entra il fatto che in queste lingue non esistono suoni che possano essere scambiati con difetti di pronunzia. Ciò che riesce ridicolo nell'inglese è la straordinaria lunghezza di certe vocali, ed anche qui si tratta di una delle due e forse di tutte e due le ragioni da noi addotte: la *sgradevole impressione musicale* aggravata da quella del *difetto fisico*, o per lo meno dall' idea che si tratti di un *cattino vezzo personale*, individuale e perciò *ridicolo.*

La questione del resto è complicata e rientra in quel problema dell'*estetica del linguaggio* troppo a lungo meditato dal Leopardi e troppo poco da me perchè mi sia lecito qui di abbordarlo. Il meglio dunque sarà di chiuder per ora questo paragrafo sulla lingua spagnuola considerata nelle sue

relazioni colla letteratura, e passare allo studio delle letture spagnuole del Leopardi quali ci risultano dallo specchio certo fedele, ma (non ci stancheremo mai di ripeterlo) tutt'altro che completo dello *Zibaldone*.

C. *Prime letture spagnuole del Leopardi.*

Siamo al 6 febbraio 1822 ed il Leopardi (Z. 2387—2389; IV, 210) che sta leggendo la *Historia de la conquista de Méjico*[1]) di D. ANTONIO DE SOLIS Y RIVADANEIRA (1610—1686), si ferma sulla parole seguenti di Magiscatzin, vecchio senatore Tlascalese a Ferdinando Cortés riferite nella sua *Historia*[2]) dall'ex segretario del duca di Oropesa e di Filippo IV, divenuto da arguto, abile e grazioso autor drammatico[3]) imitatore dal Calderón e di Lope de Vega, cronista (lautamente pagato!) delle Indie: «*Ni sabian que pudiese haver «sacrificio sin que muriese alguno por la salud de los demás*», cui fa seguire il seguente terribile comento:

«Ecco l'origine e primitiva ragione dei sacrifizi e idea della divinità. «Si stimava individiosa e nemica degli uomini, perchè gli uomini lo «erano per natura tra loro, e per causa delle tempeste ec., le quali «appunto si cercava di stornare co' sacrifizi. Nè si credeva già primiti«vamente che gli dei godessero materialmente, della carne o sangue o «altro che loro si sacrificava, ma della morte e del male della vittima e che «questo placasse l'odio loro verso i mortali e la loro invidia... Quindi, quando «il timore o il bisogno o il desiderio ec. era maggiore, si sacrificavano uomini, «stimando così di soddisfar maggiormente l'odio divino contro di noi. E ciò

---

[1]) La cui prima citazione appare, a dir vero, fin dal 1 decembre dell' anno precedente (1821) a proposito del frequentativo *malquistar* <*male quaesitare* usato nel senso di *rendere odioso* (Z. 2202; IV, 104).

[2]) lib. III, capit. 3, en Madrid, 1748, p. 184, col. 1.

[3]) Esordì nel 1627 colla commedia *Amor y Obligación* cui fece segnire *Euridice y Orfeo*, *El Pastor Fido* e *Amado y Abhorrecido* ambedue in collaborazione col Calderón e Antonio Coello, *El Doctor Carlino*, *Un Bobo nace ciento* e soprattutto *Amor al Uso* imitata, anzi poco men che tradotta dallo Scarron e da Thomas Corneille ne loro *Amour à la mode*. Nel 1667 abbracciò lo stato clericale e non iscrisse più nulla pel teatro. Per ciò che riguarda la sua opera in prosa *Historia de la Conquista de Méjico* che c'interessa più da vicino ecco come il FITZMAURICE-KELLEY la giudica nella sua *Littérature espagnole* (Paris, Colin, 1904) p. 347: «Même en comparant Solis à Mariana, son travail historique est excellent, et il est curieux de constater «que, malgré des traces de *culteranismo* dans ses vers, sa prose est pure, bien que la «douceur en soit fade parfois. C'est surtout à cette pureté que son histoire, traitant «sur le ton patriotique d'événements pittoresques, doit d'avoir conservé son rang». Sul teatro del SOLIS cfr. D. E. MARTELL, *The Dramas of Don Antonio Solís y Rivadaneira*. Philadelphia, 1903.

«avveniva o tra' popoli più vili e timidi, e quindi più fieramente egoisti, o più «travagliati dalle convulsioni degli elementi com'erano i Tlascalesi ec... E «nell'estrema paura si sacrificavano non solo prigonieri o nemici o delin«quenti ec., come in America, ma compatrioti, consanguinei, figli, per mag«giormente saziare l'odio celeste, come Ifigenia ec. Eccesso di egoismo pro«dotto dall'eccesso del timore o della necessità o del desiderio di qualche grazia «ec. *(6 febbraio 1822).*

Passando al Calderón e prima di citare il non molto importante brano dello *Zibaldone* (pp. 2845—2846; V, 31) che riguarda in fondo più la «capacità e potenza della lingua te«desca» a «imitare lo stile e la maniera di parlare o di scrivere «usata da qualsivoglia nazione, da qualsivoglia autore, in qual«sivoglia possibile genere di discorso o di scrittura», (dal qual fatto il Leopardi tira la conseguenza logica, che, dunque, «la «lingua tedesca non ha carattere proprio»); che l'opera del Calderon considerata in sè stessa; son lieto di poter informare i miei assai meno che trenta lettori, che la mia supposizione che molti libri spagnuoli che non appaiono nel *Catalogo* della *Biblioteca Leopardiana di Recanati* e neppur nello *Zibaldone*[1]), il nostro autore potesse averli fra le mani a

[1]) Nessuna infatti delle opere compresa nella lista rintracciata dal Porena vi figura. Il primo «pensiero» datato: *Recanati-Roma, novembre* 1822 compare a p. 2645 (IV, 352) e riguarda delle parole messe in bocca a S. Antonio da S. Atanasio, nella sua Vita, il cui testo originale è in greco. Da questo momento la maggior parte delle citazioni son di autori classici greci e latini, fra cui abbondantissime quelle dal palinsesto vaticano del *De Republica* di Cicerone, recentemente scoperto dal Mai e che fu una dalle cose che il Leopardi corse subito a vedere, fecendo tesoro per i suoi studi di volgare latino anche del *Conspectus Orthographiae Codicis Vaticani* aggiunto dal Niebuhr all' edizione del Mai; tutte cose spiegabilissime nell' autore della canzone *Ad Angelo Mai* divenuto da poco amico dal dotto tedesco autore del *Conspectus*. L'ultimo «pensiero» datato da *Roma, 14 aprile* 1823 (IV, 377) riguarda il lavoro manuale disprezzato in Europa e contiene, accanto a citazioni di Bernardin de Saint-Pierre, altre del *De officiis* di Cicerone e dell' *Economico* di Senofonte. Fra l'uno e l'altro di questi pensieri e cioè per ben 41 pagina dello *Zibaldone* (2645—2686), parecchie citazioni di autori e di opere francesi, *nessuna* di autori e opere spagnuole. Interessantè solo alcuni pensieri a pp. 2671—267 (IV, 366—367) sul costume riportato da Erodoto., Strabone, e nell' *Anthologia* di alcuni popoli barbari, per cui, il giorno di nascita di un fanciullo era considerato come *giorno di lutto* per la famiglia e su certi versi di Sofocle nell' *Edipo a Colono* tratti e gli uni e gli altri dal *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce* e cioè che «le plus grand malheur est de maître», che potrebbero coincidere con altri pensieri consimili del CALDERON, che leggeva in quei giorni, e, a mo' d'esempio con questi di *La Vida es sueño*:

Aunque *si nacé*, ya entiendo
Qué *delito hé comedido:*
Bastante causa ha tenido
Vuestra justicia y rigor;

Roma, Milano, Bologna o Firenze, ha ricevuto la più luminosa conferma dai fatti. Ecco quanto infatti a tal proposito mi scrive di questi giorni il Prof. Manfredi Porena del *R. Istituto Superiore di Magistero Femminile di Roma* benemerito degli studi leopardiani che ha voluto con squisita cortesia comunicarmi alcuni degl'importanti risultati delle preziose

---

Pues *el delito mayor*
Del hombre es haber nacido,

messi in bocca all' infelice Sigismundo, e dei quali ci occuperemo di proposito nella VII e ultima parte di questi nostri appunti.

La Vida es sueño non appare nella lista di opere spagnuole lette dal Leopardi durante il suo primo soggiorno a Roma, ma quando si pensi che neppur quella lista deve e può ritenersi completa al punto da farci ritenere che proprio null' altro il Leopardi leggesse a Roma all' infuori delle opere comprese in essa, che domani potrebbe venine fuori un' altra dalle carte napoletane tra le quali il Porena ha cominciato a spigolare con tanto successo, che i versi di Calderon rapresentano come una risposta alle ansiose domande di Saffo:

Qual fallo mai, qual sì nefando eccesso
macchiommi anzi il natale, onde sì torvo
il ciel mi fosse e di fortuna il volto?
In che peccai bambina, allor che ignara
di misfatto è la vita, onde poi scemo
di giovinezza, e disfiorato al fuso
dell' indomita Parca si volvesse
il ferrigno mio stame?

che queste domande contengono in sè implicita la risposta che «el delito mayor del «hombre es haber nacido», e, infine, che, proprio in queste pagine dello *Zibaldone* scritte a Roma dal novembre 1822 all 'aprile 1923 si parla a p. 2673 (IV, 368) del salto dalla rupe di Leucade, e nella medesima pagina si trovano, i seguenti versi tratti dall' opuscolo di Plutarco *Come debba il giovane udir le poesie* volgarizzato de Marcello Adriani:

Pianger si de' il nascente ch'incomincia
Or a solcare il mar di tanti mali,
E con gioia al sepolcro s'accompagni
L'uscito de' travagli della vita;

e che in quella specie di commento che s'è rinvenuto nelle *Carte napoletane* (quando saran finalmente pubblicate tutte?) riportato dallo Scherillo a p. 344 della sua edizione dei *Canti* c'è la citazione di un proverbio spagnuolo: «*Ni moza fea, ni vieja her-«mosa*» che potrebbe ben venirgli dalla lettura del Calderón; e che infine se l'*Ultimo Canto di Saffo* risulta dalle medesime carte napoletane composto «in 7 giorni del maggio «1822», esso non fu dato alle stampe che il 1824 e cioè dopo il suo soggiorno a Roma e potè quindi esser ritoccato; quando si pensi a tutto questo non parrà impossibile una certa influenza su esso di quelle letture romane e di quei pensieri che cristallizzò poi nel verso immortale del *Canto notturno di un pastore errante nell' Asia*: «è funesto «a chi nasce il dì natale»; pensiero certo non nuovo, ma che il Calderon echeggiò prima di lui nella *Vida es sueño* ch'egli potè ben leggere (ed io son ben sicuro che lesse anche per altre risonanze che m'è parso scoprirne nella medesima poesia) a Roma magari nel medesimo volume che conteneva i due drammi della cui lettura prese l'appunto nella lista rintracciata dal Porena.

ricerche che va compiendo nelle *Carte napoletane* e di cui ha dato già un più che ragguardevole saggio nell'articolo: *Un decennio di letture di Giacomo Leopardi* publicato nella *Rivista d'Italia* del 15 maggio 1922:

«Ho rintracciato fra le carte leopardiane di Napoli un'altra lista di libri, «che posso dimostrare corrisponda alle letture fatte dal Leopardi durante «la prima dimora a Roma *(nov. 1822—aprilie* 1823) e vi sono alcuni libri «spagnuoli. Non ho qui la copia, ma se lei lo desidera, le manderò da Roma *(la lettera è datata da Campobasso)* ove sarò ai primi d'ottobre, l'indicazione «di quei libri».

E infatti, qualche tempo dopo ricevetti un'altra lettera colle aspettate notizie:

«Facendo seguito alla mia lettera da Campobasso, le comunico quali sono «le opere spagnuole contenute nel nuovo documento leopardiano da me rin-«tracciato:

«1. CERVANTES, *Don Quijote.*

«2. MAIANS, *Vida de Cervantes.*

«3. *Dialogues nouveaux en Espagnol et en Français* par F. SOBRINO.

«4. *El desden con el desden*, de Don AGUSTIN MORETO.

«5. *Las armas de la hermosura* de Don PEDRO CALDERON DE LA «BARCA.

«6. *Afectos de odio y de amor* de Don PEDRO CALDERON DE LA «BARCA.

«Gradisca ecc.».

La vida es sueño, di cui mi par proprio (e lo vedremo nel capitolo VII e ultimo di questi nostri appunti) aver trovato più di un ricordo nei *Canti* immortali dal nostro poeta, purtroppo manca ancora! Ma intanto è notevole l'osservare come ben due commedie del Calderon avesse egli già lette fin dal 1822—1823 e cioè (il pensiero che riporteremo fra poco è datato: *29—30 giugno 1823)* almeno due mesi prima che nello *Zibaldone* appaia per la prima volta citato il nome del Calderón. Chi avrebbe potuto immaginarlo? Ed è presumibile che il Leopardi, che aveva letto due delle commedie men note del gran drammaturgo spagnuolo, ne ignorasse il capolavoro, anche se della lettura di esso non abbiamo altra prova che le risonanze molteplici che riscontreremo ne' suoi versi?

Comunque sia di ciò, ecco quanto a proposito delle traduzioni di CALDERON (e di LOPE DE VEGA) leggiamo a pp. 2845—2846 dello *Zibaldone* (V, 31):

«I tedeschi hanno traduzioni dal greco, dal latino, dall'italiano, dall'in«glese, dallo SPAGNUOLO, d'Omero, dell'Ariosto, di Shakespeare, di «LOPE, di CALDERON ec., le quali non solamente conservano (secondo «che si dice) il carattere dell'autore e del suo stile tutto intero, non solamente «imitano, esprimono, rappresentano il genio e l'indole della rispettiva lingua, «ma rispondono, verso per verso, parola per parola, sillaba per sillaba, ai «versi, alle costruzioni, all'ordine preciso delle parole, al numero delle mede«sime, al metro, al numero e al ritmo di ciascun verso o membro di periodo, «all'armonia imitativa, alla cadenza, a tutte le possibili qualità estrinseche «come intrinseche che si ritrovan nell'originale di cui per conseguenza elle «non sono imitazioni, ma copie così compagne com'è la copia di un quadro «di tela fatta in tavola, o d'una pittura a fresco fatta ed olio, o la copia d'una «pittura fatta in mosaico, o tutt'al più in rame inciso colle medesime dimen«sioni del quadro».

Poca roba, soprattutto quando si pensi che del Calderón, il Leopardi conosceva, a quell'epoca, almeno due commedie; ma nello *Zibaldone*, non ci stancheremo mai di ripeterlo, non troviamo che appunti per opere che il Leopardi intendeva comporre su determinati argomenti, opere d'argomento soprattutto filosofico e filologico e sarebbe quindi fatica sprecata andarvi a caccia di impressioni estetiche. Del resto egli non leggeva mai per diletto, e non si dilettava che quando leggeva per ragioni di studio. Su ciò egli aveva tutto un sistema di convinzioni e di idee che possiamo non condividere, ma che dobbiamo rispettare. Ne parleremo nel capitolo seguente. Per ora ci basti dire che esse si estendevano non solo al piacere della lettura, ma ad ogni specie di piacere ed anche di divertimento, come appare da un importantissimo passo dello *Zibaldone* (pp. 248—249; I, 341) che citeremo per intero a suo luogo, e nel quale indaga acutamente la ragione per cui «il puro spasso non è mai capace di sod«disfarci», ragione che consiste, nel fatto che

«ci bisogna un fine all'occupazione, uno scopo al quale mirare, acciocchè al «piacere dell'occupazione si aggiunga quello della speranza, che bene spesso «forma essa sola il piacere dell'occupazione».

Per una ragione infatti puramente filologica (e cioè per dimostrare che

«anche il volgo e il discorso familiare spagnuolo usa questo idiotismo del «singolare *dice* per lo plurale *dicono)*

il Leopardi cita (Z. 2987; V, 118) la nota *Historia del famoso Predicator Fray-Gerundio de Campazas* di *José Francisco de Isla* (1703—1781) dove

«s'introduce un contadino chiamato *Bastian Borrego*[1]) a usar frasi plebee «*disque, dizque* per *dicen que*[2]) (18 Iuglio 1823)».

Il 5—11 Agosto del medesimo anno 1823, il Leopardi tratta in un lungo *pensiero* (Z. 3095—3168; V, 182—221) che prende le proporzioni di un trattatello vero e proprio, delle caratteristiche del poema epico, prendendo le mosse da quei *litteratores* o barbassori che seguono e sostengono le regole del poema epico come appoggiate sull'esempio di Omero, che non solo fu certamente anteriore ad esse, ma neppure le conobbe e le seguì. Dopo aver largamente dimostrato la necessità che

«l'Eroe e la nazione presa da Omero a celebrare fossero fortunati e vittoriosi», aggiunge (Z. 3104; V, 186) che «molto conveniente cosa è pigliare per sog- «getto del poema epico le lodi e le imprese della propria nazione e una guerra «contro i perpetui e naturali nemici di lei, quali erano i barbari, cosa», aggiunge «che raddoppiava, anzi moltiplicava l'interesse del poema, siccome

[1]) Corrispondenti in tutto al *rum. pop.* «cică» per: *zice că*.

[2]) Il passo cui il Leopardi fa allusione fa parte dal *Capitulo I* del *Libro Tercero* (p. 185 dall' edizione LINDFORS, Leipzig, Brokhaus, 1885) ed è intitolato: *De un Enredo de Barrabas, que Hizo el mal Dimoño, para acabar de rematar á Fray Gerundio* e cioè: «El Cura de mi lugar es Aragonés, nacido y bautizado en la Zuidá de Jaca, que dicen está allá junto à tierra de Moros: y de camino quiero, que sepa su Ausencia, que no «quiere, que le llamemos Señor Guillen (que este es el apellido de su alcurnia), sino «*Mosen Guillen*, porque dis q'asi s'usa en su tierra; y en al enprencipio cierto que «todos nos riamos muchissimo, porque esto de *Mosen* nos olia á cosa de *Moyses*». — «—No» le interrumpió el Padre Maestro: «es voz muy antigua de la lengua castellana, «tomada de la Arábiga, para explicar *mi señor*, y se ha conservado en Aragon, como «por distintivo y mayor respeto de los Señores Sacerdotes». — «Pues, este tal Cura «(proseguió et Tio Borrego) es un Santo (assi lo fuera yo delante la cara de Dios) «y, porqué DIZQUE en la Zuidà de Jaca, donde el nació, tienen grandissima devo- «ción con Santa Orosia...»

«accadde nella *Lusiade*, siccome ancora nell'Eneide ec.... (Z. 3132; V, 201). «Molto ragionevolemente dunque i soppraddetti poeti (per non parlare degli altri, come di Voltaire e di ERCILLA, autore dell'*Araucana*, e del Tris«sino ec.) scelsero ai loro poemi argomento nazionale, senza la qual circo«stanza (largamente però intendendo la parola *nazionale*, come, per esempio, «circa la *Gerusalemme)* è assolutamente impossibile dare alcuno interesse a «un poema epico che abbia e serbi la unità, com'ella oggi s'intende».

Infatti *La Araucana* di Don ALONSO DE ERCILLA Y ZUÑIGA (1533—1594) comincia:

No las damas, amor, no gentileças
De Caballeros, canto, enamorados;
Ni las muestras, regalos, ni terneças,
De amorosos afectos, i cuidados:
Mas *el valor, los hechos, las proeças*
De aquellos ESPAÑOLES esforçados,
Que è la Cerviz de Arauco, no domada,
Pusieron duro yugo por la espada[1]).

Tuttavia, dato il fatto che l'Ercilla è citato insieme col Voltaire e che, appunto nella Prefazione all' *Henriade*, si fan le lodi dell' *Araucana*, e, soprattutto che, a farlo apposta, il poema dell' Ercilla, ricco per altro di situazioni interessanti e pittoresche, di bei versi isolati e di bellezze di particolari non disprezzabili, pecca proprio per il fatto che «ce «n'est un poème epique, ni de forme, ni d'effet»[2]); per questa volta tanto mi permetto supporre che il Leopardi non lo citi di prima mano, ma ne abbia appreso l'esistenza proprio dalla prefazione all'*Henriade*, in cui il Voltaire, per servirmi della frase del Fitzmaurice-Kelley «*consentit* à louer l'*Arau«cana*, rendant ainsi ce titre familier à beaucoup de gens»[3]). Poco più infatti che il titolo dovette conoscerne il Leopardi, che dal Voltaire di cui non ignorava il *Saggio sulla poesia*

---

[1]) Cito da *La Araucana* de Don ALONSO DE ERCILLA Y ZUÑIGA. En Madrid: Por Francisco Martinez Abad. Año 1733, l'unica che abbia qui alla mano. Un' edizione fac-simile dell' *editio princeps* (1-a e 2-a parte) si è pubblicata a New-York da A. M. HUNTIGTON nel 1902—1903.

[2]) Cfr. FITZMAURICE—KELLEY, *op. cit.*, p. 202.

[3]) *Ibidem*.

epica), dovè anche ricever la prima spinta a consultare[1]) la *Historia de los Incas* di GARCILASO DE LA VEGA EL INCA, come appare da un passo della *Dissertazione sopra l'origine e i primi progressi dell'Astronomia*[2]) scritta quando era ancora quasi ragazzo e forse si serviva ancora, a mo' di dizionario, della traduzione francese del Baudoin, che abbiamo vista far parte della biblioteca paterna. Non più ad ogni[3]) modo che *la spinta*, giacchè il Leopardi cita già (1812) in ispagnuolo[4]) e spinge la sua scrupolosità fino a dire *ello mesmo* invece di *idem o ibidem.*

Il 17 agosto 1823 troviamo (Z. 3183; V, 231) una nuova citazione della *Historia de la conquista de Méjico* (libro I, capit. 7, principio) di D. ANTONIO DE SOLIS Y RIVADANEIRA, a proposito del frequentativo latino *tremulare*, che «il Franciosini chiama *vocabolo barbaro*», ma che «trovasi «nel basso latino».

«Gli SPAGNOLI» — aggiunge — «dicono pure *tremolar (SOLIS, Hist.* «*de Mexico*, l. I, capit. 7, principio), ma attivamente per *agitare*, dimenare, «sventolare, (come *tremolar unas vanderas* nel citato luogo del Solís), alla «qual significazione par che appartenga l'ultimo esempio del glossario cang, «in *Tremulare* (17 agosto 1823, domenica)».

---

1) Cfr. ŞERBAN, *op. cit.*, p. 121.

2) Cfr. ŞERBAN, *op. cit. p. 91.* Lo ŞERBAN però al solito, va tropp'oltre. Che tra il riassunto del Voltaire e quello del Leopardi del medesimo brano della *Historia de los Incas* ci sian simiglianze, è naturalissimo; ma ci son anche delle differenze di non poca importanza. Come spiega lo Şerban, le citazioni *in ispagnuolo*, del titolo dell' opera, e quei: *Ello mesmo, l. c., cap. 22* e *Ello mesmo*, c., lib. II, cap. 20, ch'egli stesso riferisce a piedi di pagina? Non gli pare che poteva risparmiarsi l'incomodo di mettere per così poco il Voltaire e il Leopardi fronte a fronte su due colonne?

3) Il passo è il seguente: «Curiosa è la descrizione che di somiglianti edifizj ci ha «dato il famoso GARCILLASSO DE LA VEGA, *il quale potrà consultarsi*». Consultarsi — s'intende — per altri particolari, poi che egli cita non dal Voltaire, come ritiene lo Şerban, ma dal testo, anzi *dal testo spagnuolo*, come di mostra un *ello mesmo l. c., cap.* 22, che, proprio a questo punto, viene a proposito per mandare all' aria tutto il castello di carta dello Şerban. Possiamo, al più, ammettere che a quest' epoca il Leopardi si aiutasse ancora un poco colla traduzione francese (che possedeva) dell'opera di Garcilasso; ma, in fondo, sapeva già abbastanza spagnuolo da poter attingere alla fonte.

4) E non si dimentichi «*La virtù indiana*. Tragedia» nel quinternetto intitolato: «*Indice delle produzioni di me Giacomo Leopardi dall'anno 1809 in poi. Recanati*», di cui parla il CHIARINI (*Vita di Giacomo Leopardi*. Firenze, Barbèra, 1909, pp. 36—37) che porta la data dell'anno prima (1811) e che dovette essergli ispirata da letture spagnuole, se non proprio dall'opera di Garcilasso.

La prima citazione della *Chronica del Peru* di D. PEDRO DE CIEZA DE LEON la troviamo (15 Settembre 1823) a p. 3430 dello *Zibaldone* (V, 383, nota 1) a proposito della natura, che, insegna sì .

«il curare e onorare i cadaveri di quelli che in vita ci furon cari o conoscenti «per sangue o per circostanze ec., e l'onorar quelli di chi fu in vita onorato «ec.; ma ella non insegna di seppellirli, nè di abbruciarli, nè di tòrceli in altro «modo davanti agli occhi»,

pensiero, cui fa seguire in nota le seguenti parole:

«Veggasi a questo proposito la *Parte Primera de la Chronica del Peru*, di «PEDRO DE CIEÇA DE LEON, en Anvers, 1584, 8.vo piccolo, cap. 53, «fine, a car. 146, p. II, cap. 62, 63, 100, 101, principio».

Il 9 ottobre 1823, in un lungo pensiero che comincia: *Primus in orbe deos fecit timor*, riscontriamo (Z. 3640; VI, 80) un'altra citazione del medesimo autore e della medesima opera, a proposito del fatto che

«le nazioni più civilizzate adoravano gli animali utili, domestici, mansueti «ec.; come gli Egizi il bue, il cane, o loro immagini, mentre le più rozze «gli animali più feroci, o loro sembianze (vedi la parte prima della *Cronaca «del Perù* di *CIEÇA*, cap. LV, fine, car. 152, p. 2)».

Nel medesimo «pensiero» del 9 ottobre 1823 abbiamo una nuova citazione della *Historia de la Conquista de Méjico* (che il Leopardi scrive, naturalmente, *Mexico)* del SOLIS:

«È da considerare ancora che tra' selvaggi e tra' barbari antichi o moderni «ch' ebbero o hanno più divinità altre più odiose altre meno, altre amabili «e buone ec.; le più venerate e cólte con sacrifizi e riti e cerimonie e preci «ec. sono o furono le più cattive, terribili, odiose, brutte a vedere ec., perchè «il timore è più forte, valevole, efficace, attivo che la speranza e l'amore. Al «contrario accadde e accade ne' meno barbari ec. e tanto più quanto men «barbari... L'una e l'altra di queste verità è dimostrata dalla storia, dalle «notizie dell'antichità, e dalle relazioni de' viaggiatori ec. Vedi, fra gli altri «mille, di ANTONIO DE SOLIS, *Historia de la Conquista de Mexico*, l. I, «c. 15, p. 43—45, l. III, c. 13, p. 236—8, Madrid, 1748. *(9 ottobre 1823)*».

Notizie piuttosto estese sulla vita, l'opera (e perfino *lo stile*, cosa rarissima nello *Zibaldone)* del DE CIEZA, tro-

viamo (Z. 3795—3796; VI, 183—184) il 25—30 ottobre 1823 in un lunghissimo (pp. 164—196) pensiero intorno alla minor sociabilità dall' uomo rispetto agli altri animali:

«Questo spirito di vendetta ec., le crudeltà sopraddette ec. sono «così naturali all'uomo posto in società stretta, la quale sviluppi il suo «odio innato verso i simili ec., che non v'è bisogno di molta corruzione a ca-«gionarle, anzi elle si trovano immancabilmente in qualunque più primitiva «e bambina società. Non si manchi di vedere intorno a questo proposito, e «intorno ad altri orribilissimi costumi, proprii solo dell'uomo verso i suoi «simili, e dell'uomo anche mezzo naturale quasi primitivo, la *Parte Primera* «*de la Chronica del Peru di PEDRO DE CIEÇA DE LEON (soldato spa-«gnuolo che fu alla conquista e scoprimenti di quei paesi, ove visse più di dicias-«sett'anni, e vide esso medesimo ed ebbe parte o udì da testimoni di vista e «dagl'indiani stessi ec., le cose, i costumi, gli avvenimenti, i luoghi ec. ch'esso rac-«conta; e protesta sì nella prefazione sì in altri molti luoghi, e dimostra col suo «scrivere semplicissimo e inornato, anzi incólto e senza niuna arte, di narrare «la purissima verità; mostrò ancora molto giudizio, eccetto solamente in ordine «a superstizioni, dove manifesta quella credulità che in tali materie è propria «della sua nazione e fu propria del secolo e de' passati)*, en Anvers 1554, *en* «*casa de Juan Steelsio, Impresso por Juan Lacio*, in 8⁰ piccolo, cap. XII, XVI. «(p. 41), XIX, (car, 49, p. 2), principalmente, oltre gli altri luoghi che si «trovano notati nell'indice sotto il titolo *Indios amigos de comer carne hu-«mana*».

Tanto il SOLIS che il DE CIEZA ricompaiono citati insieme il 19 novembre 1823 (Z. 3893; VI, 270—71) a proposito degli americani che

«consideravano per mostruosità la barba negli europei, perocchè quei popoli «naturalmente erano sbarbati, come i mori e altri popoli d'Affrica ec. Si ap-«plichi alle osservazioni sul bello. SOLIS, *Hist. de Mexico*; *DE CIEÇA, Chron.* «*del Peru ec. (19 novembre, 1823)*».

Il 28 novembre 1823 (Z. 3932; VI, 305—306) troviamo ancora una citazione (questa volta abbastanza estesa) dall'opera dal DE CIEZA:

«Verdaderamente yo tengo que ay muchos tiempos y años que ay gentes «en estas Indias (la America meridional), segun lo demuestran sus antigue-«dades y tierras tan anchas y grandes como han poblado; y aunque todos «ellos son morenos lampiños y se parecen en tantas cosas uno à otros, *ay* «*tanta multitud de lenguas entre ellos que casi a cada lengua y en cada parte ay*

«*nuevas lenguas*». *Chronica del Peru*, parte primera (della quale opera vedi «la p. 3795—6), hoja 272, capitulo 113, principio *(28 novembre, 1823)*».

L'ultima citazione dell'opera del DE CIEZA (dal 9 decembre al 13 agosto dell'anno seguente non leggerà e non citerà che il Cervantes) la troviamo in data: *9 decembre Vigilia della Venuta della S. Casa*, 1823, a p. 3962 dello *Zibaldone* (VI, 333):

«Ippocrate nel libro *De aëre, aquis et locis* (p. 29, classe I, dell'edizione «del Mercuriale; Venetia, 1558, fol. , ap. Juntas, in due volumi, ciascuno di«viso in due classi) parla di una nazione che chiama de' Macrocefali, presso «i quali, stimandosi *γενναιότατοι* quelli ch'avessero la testa più lunga, «era legge che a' bambini ancor teneri, quanto più presto colle mani si ridu«cesse la figura della testa in modo che fosse lunga e così si facesse crescere «obligandola con fasce ed altre stretture. Aggiunge che al tempo suo questa «legge e questo costume non s'osservavano più, ma che i bambini natural«mente nascevano colla testa così figurata, perchè prodotti da genitori che «tale l'avevano. Che però negli ultimi tempi già non nascevano e non erano «più tutti nè tanti, come prima, di lunga testa, per lo disuso della legge.

«Or vedi la parte I della *Cronica del Peru* di *PIETRO DE CIEÇA* (della «quale opera vedi la p. 3795—6), capitulo XXVI, cart. 66, p. 2—67, p. 1 e «capitulo L, cart. 136, p. 2 ed altrove, circa la stessa costumanza di figurar «le teste de'bambini a lor modo, propria di molte popolazioni selvagge dell'A«merica meridionale. Or che relazione ebbero mai questi coi Macrocefali? «E questo costume è forse cosa che la natura l'insegna, e in cui gli uomini «facilmente, benchè per solo caso, debbano concorrere? Si applichi questa «osservazione a quella sopra l'unicità dal genere umano»[1].

Prima però di lasciare dal tutto il DE CIEZA, converrà ricordare un passo delle *Operette Morali* (e, più particolarmente, della *Scommessa di Prometeo)* cui il Leopardi fa seguire una lunga nota, nella quale riporta un cospicuo brano della *Chronica del Peru* intorno all'antropofagia dei barbari

[1]) E in nota: «Puoi vedere la p. 3988 (VI 350). Și può anche applicare al discorso sopra la barbarie delle società umane ec. (p. 3797—3802; Z. VI, 185—186)». Dei quali due richiami il secondo riguarda l'antropofagia con relativa citazione dei costumi degli Incas, la prima il *bello non assoluto*, a prova della qual verità, accanto ai greci e ai romani che «pregiavano, almeno nelle donne, la fronte bassa», dell'uso dei guardinfanti e di «centomila altri usi contro natura, selvaggi o civili, antichi (greci, romani, ec.) «o moderni ec. spettanti alla conformazione o reale o apparente (come quello dei guar«dinfanti ec.) del corpo umano», si cita di nuovo il passo d'Ippocrate e si fa allusione ai costumi dei Peruviani.

abitanti di quella regione. Il passo è il seguente (p. 119 dell'edizione Sandron, con introduzione di DANTE BIANCHI, che è la più recente):

«PROMETEO. Dici tu da senno? mangi tu la tua carne propria?
«SELVAGGIO. La mia propria no, ma ben quella di costui *(del figliuolo)*: «che per questo solo uso io l'ho messo al mondo, e preso cura di nutrirlo.
«PROMETEO. Per uso di mangiartelo?
«SELVAGGIO. Che maraviglia? E la madre ancora, che già non debbe «esser buona da fare altri figliuoli, penso di mangiarla presto.
«MOMO. Come si mangia la gallina dopo mangiate le uova.
«SELVAGGIO. E l'altre donne che io tengo, come sieno fatte inutili a «partorire, le mangerò similmente. E questi miei schiavi che vedete, forse «che li terrei vivi, se non fosse per avere di quando in quando de' loro figliuoli, «e mangiarli? Ma, invecchiati che saranno, io me li mangerò anche loro a uno «a uno, se io campo».

La nota è la seguente:

«Voglio recare qui un luogo piacevole veramente e poco gentile per la «materia, ma pure molto curioso da leggere, per quella tal forma di dire na«turalissima, che l'autore usa. Questi è un PIETRO DI CIEZA *(sic)*, spa«gnuolo, vissuto al tempo delle prime scoperte e conquiste fatte da' suoi nazio«nali in America, nella quale militò, e stettevi diciassette anni. Della sua ve«racità e fede nelle narrative, si può vedere la nota del Robertson al sesto «libro della *Storia d'America*. Riduco le parole all'ortografia moderna: «*La «segunda vez que volvimos por aquellas valles, cuando la ciudad de Antiochia «fué poblada en las sierras que están par encima dellos, oi decir, que los señores «ó caciques destos valles de Nore buscaban por las tierras de sus enemigos todas «las mugeres que podian; las quales traidas á sus casas, usaban con ellas como «con las suyas proprias; y se empreñaban dellos, los hijos que nacian los criaban «con mucho regalo, hasta que habian doce ó trece años; y desda edad, estando «bien gordos, los comian con gran sabor, sin mirar que eran su substancia y carne «propria: y desta manera tenien mugeres para solamente engendrar hijos en ellas «para despues comer; pecado mayor que todos los que ellos hacen. Y háceme te«ner por cierto lo que digo, ver lo que pasó con el licenciado Juan de Vadillo «(que en este año está en España; y si le preguntan lo que digo dirà ser verdad): «y es, que la primera vez que entraron Christianos españoles en estos valles, que «fuimos yo y mis compañeros, vino de paz un señorete, que habia por nombre «Nabonuco, y traia consigo tres mugeres: y viniendo la noche, las dos dellas se «echaron á la larga encima de un tapete ó estera, y la otra atravesada para servir «de almohada; y el Indio se echó encima de los cuerpos dellas, muy tendido; y «tomó de la mano ótra muger hermosa, que quedaba atras con otra gente suyas, «que luego vino. Y como el licenciado Juan de Vadillo le viese de aquella suerte, «preguntóle que para que habia traido aquella muger que tenia de la mano; y*

«*mirandolo al rostro el Indio respondió mansamente, que para comerla*; *y que* «*si el no hubiera venido, lo hubiera ya hecho. Vadillo, oido esto, mostrando* «*espantarse, le dijo*: ¿ *pues como, siendo tu muger, la has de comer*? *El cacique,* «*alzando la voz, tornó á responder diciendo*: *mira mira*; *y aun al hijo que pa-* «*riere tengo tambien de comer. Esto que he dicho, pasó en el valle de Nore*: *y* «*en él de Guaca, que es él que dije quedar atras, oi decir á este licenciado Vadillo* «*algunas veces, como supo por dicho de algunos Indios viejos, por las lenguas que* «*traiamos, que cuando los naturales dél iban á la guerra, á los Indios que pren-* «*dian en ella, hacian sus esclavos*; *á los quales casaban con sus parientas y veci-* «*nas*; *y los hijos que habian en ellas aquellos esclavos, los comian*; *y que despues* «*que los mismos esclavos eran muy viejos, y sin potencia para engendrar, los co-* «*mian tambien á ellos. Y á la verdad, como estos Indios no tenian fé, ni conocian* «*al demonio que tales pecados les hacia hacer, cuan malo y perverso era*; *no me* «*espanto dello*: *porque hacer esto, mas lo tenian ellos por valentia, que por pecado*». «*Parte primera de la Chronica del Peru* hecha por PEDRO DE CIESA, cap. «12, ed. de Anvers 1554, hoja 30 y siguiente».

Dal confronto fra questa lunga citazione (cui sono da aggiungere le moltissime pagine dello *Zibaldone* che si riferiscono all'antropofagia e ad altri inumani costumi dei popoli selvaggi) e le poche righe della *Scommessa di Prometeo*, si può vedere quale enorme materiale e qual ricchezza ed esattezza d'informazione sia concentrata nelle *Operette Morali*, le quali rappresentano in fondo appena una minima parte dei disegni letterarii di Giacomo Leopardi, naufragati miseramente e dei quali rimane nello *Zibaldone* «un materiale «enorme e relativamente facile a ricomporre in un ordine «sistematico, che, se anche non sia proprio quello che l'autore «gli avrebbe dato, renderà utile e importante la lettura dei «libri rimasti incompiuti»[1]). Fra i quali sarà, a proposito del DE CIEZA e del SOLIS da tener conto di una *Istoria del popolo messicano, ridotta da quella del Clavigero* che il Leopardi si proponeva[2]) di scrivere e in cui certo molta parte degli appunti presi nello *Zibaldone* sui costumi non solo dei messicani ma anche dei peruviani e delle altre popolazioni americane semiselvagge anteriori alla colonizzazione spagnuola e portoghese avrebbero trovato il loro posto. Ognuno di noi studiosi, scorrendo gl'innumerevoli pacchetti di ap-

[1]) Cfr. ALESSANDRO DONATI, «*I disegni letterari*» *di Giacomo Leopardi* in *Nuova Antologia*. 16 maggio 1923, p. 156.
[2]) Cfr. A. DONATI, *op. cit.*, p. 157.

punti (che rappresentano mesi interi, e spesso anni, di faticose ricerche) che rimarranno eternamente allo stato d'appunti e non troveranno forse mai più il loro posto in quelle opere che, nel fervore del momento in cui furon presi e ordinati ci proponevamo di scrivere; sente di trovarsi davanti a un piccolo cimitero[1]) d'illusioni svanite, in cui abbiamo un po' seppellita anche buona parte (e forse *la migliore)* della nostra gioventù. Riconfortiamoci pensando che anche lo *Zibaldone* del Leopardi è in fondo uno di questi cimiteri, un cimitero tanto più tragico quanto in esso il Leopardi ha seppellito non *parte*, ma *tutta intera* la sua gioventù, e, con la gioventù, purtroppo, *la salute*[2])! Intenderemo allora, meglio di quanto non abbiamo fatto finora, tutta l'amarezza e il rimpianto dei versi divini:

E intanto vola
il caro tempo giovanil, *più caro*
che la fama e l'allor, più che la pura
luce dal giorno, e lo spirar: ti perdo
senza un diletto, inutilmente, in questo
soggiorno disumano, intra gli affanni,
o dell'arida vita unico fiore!

Ma non ci lasciamo fuorviare dalla fresca oasi dei *Canti* che ci sorride lontana tra le palme! Il nostro viaggio di scoperta è purtroppo, per ora, attraverso l'arido deserto dello *Zibaldone*, e ad esso ci conviene tornare coi nostri cammelli ormai stanchi e assetati, con i nostri negri decimati dalle fatiche e dagli stenti che minacciano ad ogni momento di tornarsene indietro e di abbandonarci al nostro destino, come, più intelligenti e più stanchi di loro, avranno a quest' ora già fatto il più de' lettori; torniamoci pel gusto di scoprire ancora qualche fossile prezioso da metter nella nostra vetrina

---

[1]) Cfr. le belle, austere e melanconiche parole di ARTURO FARINELLI nell'*Italia che scrive* dell' Ottobre 1921.

[2]) Ricordate? «Io mi sono rovinato con sette anni di studio matto e disperatissimo «in quel tempo che mi s'andava formando e mi si doveva assodare la complessione. «E mi sono rovinato infelicemente e senza rimedio per tutta la vita, e rendutomi l'a«spetto miserabile, e dispregevolissima tutta quella parte dell' uomo, che è la sola, a «cui guardino i più». *(Lettera al Giordani del 2 marzo 1818).*

di collezionisti maniaci. Se non che questa nobile mania della ricerca storica ce l'hanno infiltrata nel sangue uomini che noi continuiamo a ritenere grandissimi e degnissimi d'onore, uomini che si chiamano o si chiamarono Pio Rajna, Alessandro d'Ancona, Gaston Paris, Paul Meyer, Gustav Gröber e molti altri (fra cui un gran Poeta che tutta la vita lottò contro la cialtroneria dei genii sbuccioni!) uomini grandissimi, dottissimi e onestissimi, che noi abbiamo venerato quando eravamo sui banchi della loro scuola e che continuiamo a venerare anche ora che da un pezzo ne siamo usciti, se non altro per la gran somma di lavoro compito e per l'enorme cumolo di materiali pazientemente raccolto e innalzato a tutto benefizio — parrebbe — dei cosiddetti *geniali* che vennero poi e vi si accoccolarono sopra come le scimmie sulle rupi di Gibilterra a irrider quegli stessi, grazie ai quali, per l'altezza stessa della mole loro apparecchiata, i loro miopi occhi riescono a scoprire un po' d'orizzonte.

Di questa nobile mania dell'onesta ricerca storica ed erudita non ci riesce e non ci riuscirà mai guarire, anche se fra gl'irrisori di oggi ci sia per avventura qualcuno di quelli stessi che ce l'hanno comunicata; non ci riesce di guarire e non vogliamo guarire anche perchè essa ci serve ancora di rifugio da tante cose cose brutte e sciocche e ciarlatanesche che si fanno e che si dicono e che si stampano senza punto arrossire e che noi non vorremmo, nè sapremmo, nè fare, nè dire, nè stampare.

Torniamo dunque al nostro arido ma sublime deserto: qualche altro fossile interessante, da metter nella nostra vetrina di collezionisti nobilmente maniaci, può darsi che lo troveremo, e, dopo che lo avremo trovato, ci divertiremo (poi che, a dispetto degli scimmioni irridenti, ci resta ancora un po' di fantasia) a ricostruirne le forme e a indovinarne i colori e le movenze di quando spiravano ancora le vitali aure del giorno. Intanto i *geniali* continuino pure a far capriole e a sputar sentenze accoccolati in pose grottesche sugli omeri dei giganti che sognano aver abbattuti; noi, intenti alle nostre ricerche, godremo se non altro dell' inapprezzabile vantaggio di non vederli e di non udirli!

D. *Giudizii del Leopardi sul Quijote. Altre letture spagnuole. Un po' di portoghese.*

Il primo accenno al CERVANTES e al *Quijote* lo troviamo — come abbiamo già visto — il 24 maggio 1821 a p. 1084 (II, 392—393) dello *Zibaldone* a proposito del risorgimento che gli sembrava notare dopo la rivoluzione francese di

«certe idee cavalleresche, che, come tali, si mettevano in pieno ridicolo nel «settecento e in parte del seicento (come nei romanzi di Marivaux). al «qual proposito è noto che *il Mariana attribuisce al DON CHISCIOTTE «(che è quanto dire al ridicolo sparso sulle forti e vivaci e dolci illusioni) l'inde«bolimento del valore (e quindi della vita nazionale) e gli orribili progressi del «dispotismo fra gli Spagnuoli»*.

Questo pensiero lo abbiamo già commentato nella prima parte di questi nostri appunti e perciò non istaremo qui a ripetere quanto, a proposito di esso, abbiamo già detto. Faremo solo osservare come il Leopardi non sembri ancora esser venuto a diretto contatto col capodopera del Cervantes, il cui titolo cita in italiano (il che non gli accadrà più in seguito) e sul quale non fa, in fondo, che riferire un giudizio del grande storico spagnuolo (1537—1623) che i francesi resero responsabile dell'assassinio di Enrico IV e il cui trattato *De Rege et Regis Institutione* (in cui machiavellicamente si sosteneva che in date circostanze è legittimo uccidere un re) fu bruciato a Parigi per mano dal boja. Poco dunque che riguardi direttamente il Cervantes ed il *Quijote*, che non pare avesse ancora letto, se non forse nella traduzione che possedeva del Franciosini. Di più il fatto che il nome del Mariana non compare che in questo solo passo dello *Zibaldone* ed il trovar tra' libri da lui posseduti[1]) una *Histoire d'Espagne tirée de Mariana et des auteurs les plus célèbres* (Paris, 1723, 9 voll. in-12) d'ignoto autore, ma attribuita all'abate De Bellegarde[2]), ci fan concludere che neppure della meravigliosa *Historia de España* del celebre gesuita spagnuolo egli avesse conoscenza diretta. Ciò non pertanto il passo è im-

[1]) Cfr. ȘERBAN, *op. cit.*, p. 473.
[2]) Cfr. I. CH. BRUNET, *Manuel du libraire*, VI, No. 25.988.

portante come quello che contiene l'unico apprezzamento che si trovi nello *Zibaldone* intorno al capolavoro del Cervantes. Apprezzamento purtroppo sfavorevole, se non dal punto di vista estetico, certo da quello sociale, e, in un certo senso, morale. Guai a chi intorno al 1821 avesse toccato al Leopardi le sue «dolci illusioni», gli «ameni inganni» e soprattutto «quei fantasmi di sembianze eccellentissime e sopru-«mane (Giustizia, Virtù, Gloria, Amor patrio)... ai quali un «grandissimo numero di mortali non dubitarono... donare e «sacrificare il sangue e la vita propria !»[1]). Ma un tal sfavorevole e ingiusto apprezzamento il Leopardi avrebbe ripetuto più tardi dopo aver letto il *Quijote* ed averlo letto nel testo?

Noi vorremmo dubitarne; ma uno dei *Pensieri* (composti, com' è noto, tutti o quasi prima del dicembre 1836) ci mostra come il Leopardi continuasse fin negli ultimi anni a ritenere che il *Quijote* non miri «á más que á deshacer la au-«toridad y cabida que en el mundo y en el vulgo tienen los «libros de caballerias»[2]), non accorgendosi di quanto «la «penna del genio sia più ardita del genio stesso e voli al di là «delle intenzioni del momento»[3]). Il pensiero XX (p. 21 dell'edizione *Pandora* che ho sotto gli occhi) dice infatti così:

«Se avessi l'ingegno del CERVANTES, io farei un libro *per purgare, come «egli la Spagna dall'imitazione de' cavalieri erranti*, così io l'Italia, anzi il mondo «incivilito, da un vizio che, avendo rispetto alla mansuetudine de' costumi «presenti, e forse in ogni altro modo, *non è meno crudele, nè meno barbaro di «qualunque avanzo della ferocia de' tempi medii castigato dal CERVANTES.* «Parlo dal vizio di leggere o di recitare ad altri i componimenti proprii ec.».

Ciò posto, non possiamo argomentare dalla superficialità e l'ingiustizia del giudizio surriferito che il Leopardi non avesse fin dal 1821 letto il *Quijote* almeno nella traduzione

[1]) *Storia del genere umano*, pp. 54—55 dalla più recente (1922) edizione (Palermo, Sandron) dalle *Operette Morali* con introduzione e note di DANTE BIANCHI.

[2]) *Quijote, Prólogo*, p. XXXVII dell' ed. Garnier (Paris, 1906) che ho qui alla mano.

[3]) Fo mia la mia frase di Arrigo Heine; ma con un fine ben diverso dal suo. Non «la più gran satira contro l'umano entusiasmo» egli scrisse, volendo far solo la satira dei romanzi; ma all'umano entusiasmo innalzò l'inno più potente per chi non legga l'immortal capolavoro cogli occhi di Sancho! A proposito di che mi sia concesso ricordar qui un mio scritto giovanile: *D. Quijote enamorado de oidas* (Roma, Tipografia della Unione Editrice, 1909 estr. dalla *Rivista d'Italia)*, in cui si potrà veder sviluppata a tesi qui accennata.

del Franciosini, visto che, anche dopo averlo letto nel testo, il suo giudizio in fondo non muta. Che anzi quella sua frase ingenua ed esagerata a un tempo, di cui poi tanto amaramente si pentì, nel proemio alla sua traduzione dell'*Odissea* : «m'inginocchio innanzi a tutti i letterati d'Italia per sup-«plicarli a comunicarmi il loro parere su questo Saggio», potrebbe ben essere un'eco delle parole del Cervantes, nel *Prólogo* al suo immortale *Don Quijote:* «no quiero irme con «la corriente del uso, ni *suplicarte con las lagrimas en los ojos*, «como otros hacen, lector carisimo, que perdones, ó disimules «las faltas que en este mi hijo vieres», parole che sembrano una caricatura di quelle del Leopardi e che pure, passando da un'opera comica e satirica in una lettera anche troppo seria e passionata di un giovane che sulla gloria, la fama, l'amor patrio ed altri «ameni inganni» non amava si celiasse, e nel *Quijote* censurava «il ridicolo sparso sulle forti e vivaci e «forti illusioni»; non sarebbe strano perdesse la sua forma negativa per assumerne un'altra positiva e affermativa di quel rispetto del giudizio altrui che il Cervantes poteva bene irridere, ma che il Leopardi tanto potentemente desiderava, e *desiderava favorevole*. Ricordate? «Io ho grandissimo, forse «smoderato e insolente desiderio di gloria...» Ora la gloria non poteva darsela lui: bisognava gli venisse dagli altri. Nulla di strano perciò che, quasi polemizzando tacitamente col Cervantes, si servisse di quelle parole del *Quijote* ad esprimere un desiderio contrario, piegandole a significare qualcosa di diametralmente opposto, come a un dipresso ho fatto anch'io poco fa colle parole dello Heine.

Comunque sia di ciò, il *9 decembre*, *Vigilia della Venuta della S. Casa*, 1823 (Z. 3960; VI, 331) il Leopardi, a proposito del *v* che «non è che un'aspirazione» scrive:

«*Tovaglia* italiano, *toalla*, che anche si scrive *tohalla (CERVANTES, D.* «*Quijote)*, e *toaja* spagnuolo (9 decembre, Vigilia della Venuta delle S. Casa, «1823)».

Egli legge dunque già il *Quijote* nel testo e ne trae appunti per i suoi studi filologici.

Similmente il 14 decembre 1823 (Z. 3980; VI, 351) a pro-

posito del fr. *agenouiller* che «non viene da *genou* ma da un «*genouille* diminutivo», scriverà:

«Trovo nel *D. Quijote; finojo* per *finocchio*, voce che mi par quivi affetta-«tamente antiquata, come molte altre, per contraffare il linguaggio degli an-«tichi libri di cavalleria, ed è posta in bocca di Sancho. In ogni modo mostra «che l'antico spagunolo (se già non prese questa voce dall'italiano) usava il «diminutivo di *genu* nel senso positivo e invece del positivo latino. Sta la «detta voce nella parte I del *D. Quijote*, lib. IV, cap. 31, p. 343, edizione d'Am-«beres, 1693, t. I (14 decembre 1823)».

Il 19 decembre 1823 (Z. 3992; VI, 364) nota «*advertido* «così preso nel D. Quijote nel senso del fr. *avisé* e degli ital. «*saputo, saputello*, ecc.» e il *24 decembre, Vigilia del Santo Natale*, sempre a proposito di participii passivi in senso attivo o neutro, (Z. 3999; VI, 370) un

«*agradecido* per *agradeciente*, e lo trovo nel *D. Quijote*, per *piacevole, urbano*, «*gentile, cortese*. Altra volta ve lo trovo per *benigno*, *favorevole* (fuele más «agradecida y liberal la natura que la fortuna). *Desagradecido* per *ingrato*. «*Don Quijote*. *Leido* per *che ha letto*, *alletterato* [cfr. rum. *cetit*] (ibid. *leido en* «*cosas de caballeria andantesca*, cioè che ha letto romanzi di cavalleria, come «quivi si vede)».

E così di seguito:

«*29 decembre 1823* (Z. 4005—4006; VI, 377—378) *apercebido* per *fatto inteso*, «*che sta sull'avviso (D. Quijote)*» — *8 gennaio 1824* (Z. 4009; VI, 382), «aspi-«razione. *Tardivo* italiano, *tardio* spagnuolo (CERVANTES, *D. Quijote*, parte «I, cap. 47 principio, edizione di Madrid, ch'io ho).» — *10 gennaio 1824* (Z. «4010; VI, 383). Participii passivi in senso attivo o neutro ec. *Entendido* per «*intendente*. *CERVANTES, D. Quijote*, cap. XLVII e XLVIII, parte I. Vedi «i dizionarii. *Mirado* per *mirante*: *mal mirado* ec. Vedi i dizionarii». — *12 gen-«naio 1824* (Z. 4012; VI, 385) «...Noi siam soliti di usare gli aggettivi singolari «mascolini in forma di avverbi. Così anche gli spagnuoli, per esempio *dema-«siado* per *demasiadamente* (che credo si dica altresì), *infinito (Don Quijote*, «par. I, c. 49) per *infinitamente* (che pur credo si dica) ec.» — *16 gennaio 1824* «(Z. 4015; VI, 589) «Errato per *errante*, come *andar errato* ec. Vedi la Crusca. «E in ispagnuolo *ir errado (CERVANTES)*, *pensamiento errado* (ib.) ec. — «*16 gennaio 1824* (Z. 4015; VI, 389). «Ridondanza del pronome *altro* ed *ἄλλος* «usitata nell'italiano e nel greco, come altrove. Così *otro* nello spagnuolo. «*CERVANTES, Don Quijote*, parte I, capitolo 51: *Cerca de aqui tengo mi «majada, y en ella tengo fresca leche, y muy sabrosissimo queso, con OTRAS*

«*varias y sazonatas frutas, no menos á la vista que al gusto agradables.* Son le «ultime parole del capitolo». — 16 *gennaio* 1824 (Z. 4015; VI, 389) «Al detto «altrove di *avvedere-avvisare* ec., aggiungi *divisar* spagnuolo *(Don Quijote,* «parte I, capitolo 51 e vedi i dizionari e nota che noi ec., abbiamo anche «*divedere*». — 16 *gennaio 1824* (Z. 4017; VI, 391). «Non solo in italiano e in «latino, come altrove in più luoghi s'è detto, ma in ispagnuolo altresì... ado- «pransi spessissimo i participii, non solo aggettivamente, ma in significa- «zione non propria loro,... per catacresi od abusione... come *honrado* per «*onorevole, nomo d'onore (D. Quijote)*». — *21 gennaio 1824* (Z. 4020; VI, «395). «Grecismo. *Soplandole, le ponia* (cioè *le hazia,* lo rendeva) *redondo* «*como una pelota, CERVANTES,* Prologo al letor de la segunda parte del «*Don Quijote,* p. 3. Frase familiare agli spagnuoli e tutta greca. Cfr. lat. *po-* «*nere* per *efformare* ricalcato su egual significazione del gr. τίθημι mentre «la frase spagnuola è volgare, e non è certo imitata dal greco». — *22 gennaio* «*1824* (Z. 4021; VI, 396). «*Desapercebido* per *isprovvisto, imprudens. CERVAN-* «*TES, D. Quijote,* parte I, capitolo 1, p. 4, edizione di Madrid. Vedi al detto «altrove di *apercebido.* — *30 gennaio 1824* (Z. 4024; VI, 400). «*Dice* per *di-* «*cono,* ovvero per *un dice (on* cioè *un dit)*[1]), *l'uom dice, alcun dice, altri dice,* «*la persona dice* (Passavanti usa *la persona*[2]) in questo senso) *la gente dice, si* «*dice*»... CERVANTES nel *D. Quijote,* p. I, cap. 50, ed. d'Amberes o An- «versa, 1697, p. 584, tom. I, lin. 4, avanti il fine, dove si legge *dizen,* la mia «edizione di Madrid ha *dice*». — *28 febbraio 1824* (Z. 4036; VI, 412). «Al «detto altrove di *suppeditare* aggiungi che nel *Don Quijote,* parte II, cap. 18 «fine, io trovo *supeditar* per *calpestare*[3])». — *5 marzo, 1824* (Z. 4041; VI, «418). «*Inadvertido, inavveduto*; *desconocido* per *sconoscente, malaccorto* e si- «mili si aggiungano al detto altrove circa i participii *avveduto* ec. aggetti- «vati ec. *Condolido* per *condolente,* participio vero e non in senso di agget- «tivo. *D. Quijote,* parte II, cap. 21, avanti il mezzo». — *14 marzo, 1824* (Z. «4046; VI, 424). «*Necessitado* per *que necesita,* cioè *ha menester* e si unisce «anche col genitivo, come il suo verbo. *D. Quijote* in più luoghi. Quanto ad «*errado,* di cui altrove, notisi che in ispagnuolo si dice anche *errarse. D. Qui-* «*jote,* parte II, cap. 27, *se havia errado* (avea sbagliato)». — *20 marzo,* 1824. (Z. 4049; VI, 427). «*Troia* per *scrofa* del che altrove. In francese *truye* o *truie.* «Mi ricordo ancora aver trovato nella II parte del *D. Quijote* la voce *troya,* «che mi parve dovere aver questo o simile significato, benchè usata in tal sup- «posizione, metaforicamente». — *23 marzo 1824.* (Z. 4053; VI, 432). «*Ve-* «*nire* per *essere* a modo di verbo ausiliare, congiunto co' participii passivi «degli altri verbi, s'usa non solo in italiano, anche antico, del che mi pare

---

1) *È* strano che il Leopardi che pur registra la forma italiana: *huom dice* non si accorga che l'*on dit* francese equivale a *homme dit* e non a *un dit* e che al contrario l'*un dice* italiano debba ritenersi ricalcato su l'*on dit* francese malamente interpretato per *uno dice!*

2) Cfr. la forma dialettale rumena (contadini di *Tismana* nel jud. *Gorj*) *persoana d-tale* usata come formula di cortesia, per non dir *tu* o *d-ta,* che sembra loro troppo familiare.

3) Cfr. DANTE, *Inf.*, XIV, 24: «per ch'ei provvide a *scalpitar* lo suolo».

«aver detto altrove, ma anche in ispagnuolo, forse a imitazione dell'italiano. «Vedi *D. Quijote*, par. II, (le qual parte è straordinariamente sparsa di mani- «festissimi italianismi, più assai che la prima ec.) cap. XXXII, ed. Madrid, «1765, tom. III, p. 370». — *26 marzo, ultimo venerdì, 1824*. (Z. 4053; VI, 432). «*Discursos entretenidos* per *entretenientes*, cioè *di trattenimento, di passatempo*. «*D. Quijote*».— *26 marzo, 1824*. (Z. 4053; VI, 432). «*Continuo* per *continuamente*. «*D. Quijote*. Nome aggettivo in luogo d'avverbio, del che altrove».— *28 marzo*, «1824. (Z. 4054; VI, 433). «*Dormido* per *dormente* (fors'anche *durmido)*. «*Voz* «*algo dormida*; *D. Quijote*. E in altre maniere. Se però *dormir* non è anche «neutro passivo». — *1 aprile 1824*. (Z. 4055; VI, 435). «Come in italiano «*l'uomo* per *on* francese, per *si* ec., del che altrove, così anche in ispagnuolo «*el hombre* nel modo stesso. *D. Quijote*, par. II, cap. 40, ed. Madrid, 1765, «tomo III, p. 446». — *4 aprile, domenica di Passione*; *nevica, 1824*. (Z. 4056; «VI, 435). «Al detto di *acquistare*, in proposito di *quisto, quesitus* ec., aggiungi «lo spagnuolo *aquistar*. *D. Quijote*. Vedi i dizionarii». — *7 aprile 1824*. (Z. «4061; VI, 440). «*In tanto*, greco *ἐν τοσούτῳ*, del che altrove. Aggiungi *in*- «*tantochè, fra tanto, tra tanto* (Guicciardini) *infra tanto, in quel tanto* ec. E lo «spagnuolo *en tanto que (D. Quijote), entre tanto* ec. Vedi i dizionarii spa- «gnuoli. Vedi pur la *Crusca* e i dizionarii francesi. Vedi pag. seguente. *En este* «*entretanto. D. Quijote*, Madrid, 1765, t. IV, p. 244». — *10 aprile, 1824, sa*- «*bato di Passione*. (Z. 4067; VI, 446). Alla p. 4053. Vedi però i dizionari spa- «gnuoli buoni, alla voce *dueña* che mi pare in un luogo del *Don Quijote* signi- «fichi *donna*, e il glossario latino in *domina* o *donna*, e il Forcellini e l'antico «francese se hanno nulla in proposito. Del resto, non solo etimologicamente, «ma anche presentemente *donna* significa pur *signora* in italiano, e *donno* «*signore, padrone*». — *17 aprile, sabato Santo, 1824*. (Z. 4069; VI, 448). «*Co*- «*midos y bebidos, como suele decirse. D. Quijote*, par. II, ed. Madrid, 1765, «tomo IV, p. 169, cioè *que han comido y bebido*».—*26 aprile 1824*. (Z. 4082; VII, «4). «*En tanto que. Don Quijote*, Madrid, 1765, t. IV, p. 281 [a proposito della frase di Luciano, *Opera*, ed. Amsterdam, 1687, t. I, p. 686 verso il fine: «*ἐν ὅσῳ δὲ ταῦτα ἐλογιζόμεθα*].— *4 maggio*, 1824. (Z. 4086; VII, 7). «*En tanto* «*que. Don Quijote*, ediz. Madrid, 1765, t. IV, p. 325—334, più volte». — *9* «*maggio domenica 1824*. (Z. 4087; VII, 8). «*En tanto que. Don Quijote*, Ma- «drid, 1765, t. IV, p. 315, titolo. *Ἐν τοσούτῳ*; Luciano, *Opera*, 1687, I, 777, «fine».

A questo punto, e cioè a cominciare dal 13 maggio 1884, il Leopardi, che forse aveva finito di leggere il *Quijote*, incomincia la lettura delle *Novelas ejemplares* nell'edizione di Milano del 1615:

«*13 maggio 1824*. (Z. 4088; VII, 9): «*Bien razonado*, cioè *que razona bien*. «CERVANTES, *Novelas exemplares* (sic), Milan, 1615, p. 2». — *23 maggio*, «*domenica, 1824*. (Z. 4093; VII, 13). «*En tanto* in ispagnuolo (del che altrove)

«o spesso o sempre vuol dire *infino a tanto*, come nelle *Novelas exemplares* «di CERVANTES, p. 79, edizione citata alcuni pensieri più sopra. Così noi «*mentre* per *finchè*. — *4 ginguo, 1824*. (Z. 4101; VII, 20). «*Oficio descansado*, «cioè *donde el hombre descansa*. *CERVANTES*, *Novelas exemplares*, Milan, «1615, p. 192». — *5 giugno 1824*. (Z. 4101; VII, 20). «*En el entretanto que* «*CERVANTES*, loc. cit. qui sopra, p. 195». — *11 giugno, 1824*. (Z. 4101— «4102; VII, 21). «*Rilevato* per *rilevante*, e così *relevado* in *CERVANTES*, «*Novelas exemplares*, Milan, 1615, p. 252». — *12 giugno, 1824*. (Z. 4102; VII, «21). «*Hasta tanto que* come in italiano *fino a tanto* ec., di cui altrove. CER- «VANTES, *loc. cit.* qui sopra, p. 263». — *22 giugno 1824*. (Z. 4103; VII, «22). «*Experimentado* per *esperto* come noi *sperimentato* ed *esperimentato*, del «che altrove. CERVANTES, *Novelas exemplares*, Milan, 1615, p. 354, 432».— *27 giugno, 1824*. (Z. 4104—4105; VII, 24). *Callado* per *tacente*, come *tacitus* «da *taceo-itum* del che altrove. CERVANTES, *Novelas exemplares*, Milan, «1615, p. 441». — *15 luglio 1824*. (Z. 4112; VII, 31). «*Descansado*, che ha ri- «posato, detto di persona. CERVANTES, *Novelas exemplares*, Milan, 1615, «p. 580». — *16 luglio, 1824*. (Z. 4113; VII, 31). «*Desatentado*. CERVANTES, «loc. cit. qui sopra, p. 605». — *16 luglio, 1824* (Z. 4113; VII, 31). «*Entreabrir*, «*entreoscuro* (*CERVANTES*, *loc. cit.* qui dietro, p. 588) e simili (vedi il «dizionario spagnuolo in *entre*...*)* aggiungasi al detto altrove dell'antico uso «d'*inter* per *fere* ec., conservato ne' volgari moderni. Così in francese *entrevoir* «ec. ec.». — *17 luglio 1824*. (Z. 4113; VII, 31). «*Apercebido*, di cui altrove, «notisi che non è participio di verbo neutro, ma attivo, ed è participio pas- «sivo». — *27 luglio, 1824*. (Z. 4114; VII, 33). «*Absortar*, da *absorbeo*. CERVAN- «TES, *Novelas exemplares*, Milan, 1615, p. 733».

Il 13 agosto 1824[1]) troviamo la prima menzione della *Idea de un Principe politico Christiano representada en cien empresas* por Don DIEGO DE SAAVEDRA FAJARDO[2]) (1574—1648):

«(Z. 4116; VII, 35) *Reconocido* per *riconoscente*. *Omisso* per *que omite*. «Nota che il participio di *omitir*, se vi ha questo verbo in ispagnuolo, è *omi-* «*tido*. *Idea de un Principe politico Christiano representada en cien empresas* por «Don DIEGO DE SAAVEDRA FAXARDO. Amstelodami, apud Ioh. Ians- «sonium iuniorem, 1659, p 115, lin. 23. *(13 agosto, 1824)*».

---

[1]) A dir vero, fin dal 24 aprile 1824 (Z. 4081; VII, 3) il Leopardi, a proposito di «questue o taglie determinate e forzose, con obblighi di coscienza, o altro» di cui talora «ma con grandissime difficoltà,... i pontefici concedevano ai rispettivi re di potere «usare no' loro bisogni... per qualche impresa che premeva al pontefice», cita in basso della p. 4081: «Vedi SAAVEDRA, *Idea de un Principe politico Christiano*, Amst., 1659, ap. Jansson. Iuniorem, empresa 25, p. 225—226», ma deve trattarsi di una nota aggiunta dopo.

[2]) Cfr. FITZMAURICE-KELLEY, *op. cit.*, pp. 347—348; RIVADANEYRA, *Bibl. de aut. esp.*, t. XXV.

Ed il 20 novembre 1824 (Z. 4122; VII, 43):

«*Abundado*, voce antica spagnuola per *abbondante*. SAAVEDRA FA-«XARDO, *Idea de un principe politico Christiano*. Amsterdam, 1659, in 16-mo, «p. 655—663 bis».

Da questo momento le citazioni di libri spagnuoli diventano nello *Zibaldone* estremamente scarse. Non così quelle di parole e frasi castigliane, che anzi appaiono estremamente abbondanti. Come spiegare questa novità? Io credo che il Leopardi si fosse stancato di citar continuamente il Fajardo in appunti che non superavano le due o le tre righe ed in cui la citazione sarebbe apparsa più lunga dal testo. Egli sa di non aver letto (fino al *1 febbraio* 1826, quando a Bologna comincia la lettura del *Viaje entretenido* di Agustin de Rojas) che l'*Idea de un principe politico christiano* del Fajardo, e ritiene inutile seguitarlo a citare. Certo quelle parole e frasi castigliane non seguite da una precisa citazione dell'opera da cui son tolte, potrebbe ritenersi le prendesse da quei dizionarii spagnuoli, ai quali così spesso rimanda; ma se questa ipotesi può sembrar verosimile per quei casi, in cui la parola o la frase spagnuola è citata allo scopo di spiegar meglio una corrispondente parola o frase latina, italiana o francese come p. es. a p. 4146 (VII, 71 dove a proposito di «*Vivuola* — «*vivola* = *viola:* strumento musico e fiore», si cita lo sp. *vihuela*; non può valere a spiegare appunti p. es. del tenore che segue (Z. 4134; VII, 59): *Sentido de la perdita* per *que siente*, dove è chiaro che il Leopardi registra la frase per essersi imbattuto in essa nella lettura. Ritengo quindi che dal 13 agosto 1824 al 1 febbraio 1826, il Leopardi abbia continuato lentamente a leggere l'opera del Fajardo.

A Bologna egli lesse senza dubbio il *Viaje entretenido* (1603) di AGUSTIN DE ROJAS VILLANDRANDO[1]) (?1577—?1612) e l'*Arte nuevo de hazer comedias* di LOPE

[1]) Cfr. FITZMAURICE-KELLEY, *op. cit.*, pp. 219—220; «*El viaje entretenido*», ed. A. BONILLA Y SAN MARTIN, Madrid, 1902; *El natural desdichado, comedia inedita*, pubblicata da A. PAZ Y MÉLIA in *Revista de Archivos*, V (1901), pp. 44 e segg.

DE VEGA CARPIO[1]) (1562—1635) che doveron servirgli per certi suoi pensieri sulle «tre vere e grandi divisioni» della poesia, e cioè: «lirica, epica e drammatica» che cominciano ad apparir nello *Zibaldone* (pp. 4234—4236; VII, 169—171) solo il 15 dicembre di quell'anno (1826); ma che certo da molto gli frullavano per il capo e gli sarebbero dovuti servire per la composizione di quella *Teorica delle arti, lettere* ecc., per cui aveva, nelle *polizzine a parte non richiamate nell'Indice*, preparato tutto il materiale. Il numero 4234 infatti vi figura e il numero che segue 4238 riguarda egualmente il teatro[2]).

Ecco dunque il «pensiero» in cui troviamo la citazione di AGUSTIN DE ROJAS:

(Z. 4163; VII, 91) Gli spagnuoli dicono *mas* ridondante o vero per «*niuno* come noi *altro*. *Sin mas oro ni mas seda*, cioè *senza punto d'oro, nè* «*di seta*. AGUSTIN DE ROXAS, *Viaje entretenido* (Bologna 1 febbraio, «1826)».

Passiamo ora a LOPE DE VEGA, di cui il 4 febbraio 1826 (Bologna) il Leopardi leggeva l'*Arte nuevo de hazer comedias en este tiempo:* (Z. 4164; VII, 91).

«*Avenido, estar avenidos* ec. per *conveniente, concorde, avvenente* ec. Vedi «i dizionari. *Visto* spagnuolo per *avveduto* ec. *Terencio fué mas visto en los* «*preceptos* (poco sotto dice: *porque en esto Terencio fué mas CAUTO)*. *LOPE* «*DE VEGA, Arte nuevo de hacer comedias. Négligé, desabrido. Consigliato,* «*sconsigliato, bene* o *mal consigliato*».

A p. 4435 (VII, 368) sotto la data *11 gennaio* 1829 (Recanati) troviamo una laconica citazione di MANUEL JOSÉ

[1]) Cfr. FITZMAURICE-KELLEY, *op. cit.*, pp. 250—273; e bibliografia a pp. 478—480. Qui non citiamo che la buona edizione del *Arte nuevo de hazer comedias en este tiempo* a cura di A. MOREL-FATIO in *Bulletin hispanique*, III (1901), pp. 365—405, l'opera del RENNERT, *The life of Lope de Vega*, Glascow-London-Philadelphia, 1904, ricchissima di dati bibliografici ed i *Nuevos datos acerca del histrionismo español* del PÉREZ PASTOR (Madrid, 1901) che più da vicino riguardano il nostro argomento.

[2]) Sul quale il Leopardi aveva le sue idee, che, per esempio «la drammatica spetti «alla poesia meno ancora che l'epica», giacchè «essa è cosa prosaica» e «i versi vi sono «di forma, non di essenza, «nè le danno natura poetica». Cfr. Z. 4357—4358 (VII, 299—231); Z. 4367 (VII, 309); Z. 4398—4399 (VII, 335—336).

QUINTANA (1772—1857) preziosa però per noi che nella *Canzone all'Italia* ritroveremo più di un'eco dell'ode *A España, después de la revolución de Marzo*, di cui abbiam visto che fin dal 1821 si parlava nel *Conciliatore:*

«*Dispersar*, spagnuolo. (QUINTANA)».

Il 3 febbraio 1829 il Leopardi leggeva la *Canción á las ruinas de Itálica* di RODRIGO CARO (1573—1647) ch'egli attribuiva erroneamente, come del resto tutti i snoi contemporanei, a FRANCISCO DE RIOJA (? 1586—1659) e di cui troveremo non pochi riflessi nei *Canti:*

«(Z. 4450; VII, 383), *Mirado (ammirato)* per *meravigliato*; *en la noche* «*callada* per *tacente*. *FRANCISCO DE RIOJA*, *Cancion á* (cioè *sobre) las* «*ruinas de Itálica*, strofa ultima».

La frase citata: *en la noche callada* ricomparirà come vedremo nell'*Ultimo canto di Saffo:*

Placida NOTTE e verecondo raggio
della cadente luna; e tu che spunti
fra la TACITA *selva* in su la rupe
nunzio del giorno...,

in cui — è vero — è riecheggiato il *tacitum nemus* di VIRG., *Aen.*, VI, 386 e il *tacitis silvis* di VII, 505; ma non è detto (soprattutto se si consideri la *placida notte* del v. 1) che non sia da vedere una rimembranza della *callada noche* del Caro. Per uno di quegli incroci così comuni nella scienza del linguaggio, come p. es. QUADRU *(pes)* + *(tri)*PLEX> QUADRUPLEX ovvero DIS*(truggere)*+*(ri)* FARE> DISFARE è potuto avvenire anche qui: TACITIS SILVIS+ CALLADA NOCHE> PLACIDA NOTTE... TACITA SELVA.

Ma di ciò tratteremo di proposito nel capitolo seguente.

Ci restano ad esaminare alcuni pochi accenni portoghesi che si limitano a qualche giudizio sui *Lusiadi* del CAMOENS a proposito del poema epico e de' suoi caratteri e una

citazione di seconda mano di una memoria del FERREIRA DA COSTA (nelle *Memorias da Acad. real das scienc. de Lisboa)* recensita nel *Bulletin de Férussac* e intitolata *Osservazioni sul miglior sistema d'ortografia portoghese*, di cui il Leopardi ebbe notizia a Firenze.

La prima citazione del CAMOENS compare a p. 1672 dello *Zibaldone* (III, 301) in data dell' 11 settembre 1821 e dice (a proposito delle «mille stravaganze» in cui son caduti i romantici per «il fanatismo e la smania di esser originali»):

«Il primo poema regolare venuto in luce in Europa, dopo il risorgimento, «dice il Sismondi, è la *Lusiade* (sic) pubblicata un anno avanti la *Gerusalemme*. «Questo è detto abusivamente: per regolare, non si può intendere se non «simile a' poemi d'Omero e di Virgilio. Regolare non è assolutamente nes«sun poema. Tanto regolare è il *Furioso*, quanto il *Goffredo*. L'uno potrà «dirsi esclusivamente epico, l'altro romanzesco...».

La seconda (del 9—11 agosto 1823), dopo un breve accenno (Z. 3104; V, 186) alla convenienza di

«pigliare per soggetto del poema epico le lodi e le imprese della propria nazione... «cosa che raddoppiava, anzi moltiplicava l'interesse del poema, siccome ac«cadde nella *Lusiade*»;

contiene (Z. 3126; V, 198) il seguente giudizio:

«Il soggetto della *Lusiade* (sic) fu nazionale e di più moderno. Egli non «poteva esser più felice quanto al produrre quell'interesse di cui ragioniamo».

E, nello stesso pensiero, a p. 3146 (V, 209):

«La *Lusiade* (sic) avrà certo interessato e interesserà forse anche oggidì «i lettori portoghesi, nè si può bastantemente lodare lo sfortunato CAMOENS «per l'avere scelto un soggetto così strettamente nazionale, e di più per l'aver «saputo adattare e far materia di poema epico un argomento allora moder«nissimo, qualità che per l'una parte produce estreme difficoltà le quali a «molti sono sembrate in un poema epico insuperabili, e per l'altra somma«mente contribuirebbe a produrre o singolarmente accrescere l'interesse d'un'e«popea, come ancora di un dramma e di qualsivoglia poesia. Ma per li lettori «dell'altre nazioni non so quanto nella *Lusiade* (sic) possa essere l'interesse, «nè se ne' medesimi portoghesi, mancata la recente memoria di quelle imprese,

«e raffreddato, come per tutta l'Europa, l'amor nazionale e gli altri sentimenti «magnanimi, la *Lusiade* produca per ancora un interesse abbastanza vivo, «continuo e durabile».

Per poter parlare a questo modo, il Leopardi (che pur non doveva saper troppo di portoghese per tradurre come fa il titolo del poema del Camoens, *Os Lusiadas* per *La Lusiade* invece che *I Lusiadi)* doveva aver letto, almeno in una traduzione, il capolavoro del grande portoghese. Del resto il medesimo sfavorevole apprezzamento (dal punto di vista dell' interesse universale) egli fa anche della *Gerusalemme* del Tasso:

«Dico che la *Gerusalemme* non ha più realmente veruno interesse finale e «principale, cioè non ispira più quell'interesse ch'ella principalmente e per «istituto si propone d'ispirare; perocchè esso non ha più luogo nell'animo «dei lettori, affatto cangiati come sono, nè può più nascere in alcuno quell'in«teresse, essendo mutate in contrario le circostanze. (Z. 3147; V, 210)».

Non è qui il caso di discutere queste idee del Leopardi. È un fatto indiscutibile, che, quando la prima volta, colle orecchie piene delle gran lodi del nostro professore di retorica che non l'aveva letto, ci siamo gittati sul poema del Camoens (ricordo benissimo d'averlo cercato a lungo per tutti i librai di Napoli, finchè riuscii a portarmi a casa uno sgualcito volumetto della *Biblioteca Universale* del Sonzogno!) in quell'età in cui — ahi giovinezza! — eravamo ancora e solo lettori e non critici; la disillusione ci è parsa amarissima. Nulla di strano dunque che il *Leopardi* l'abbia trovato meno interessante di quanto forse si riprometteva! Quanto ai Portoghesi è un altro affare! Da una conferenza tenuta ai *Cursos monogràfics d'alts estudis i d'intercanvi* di Barcellona dal gran poeta portoghese contemporaneo Texeira de Pascoaes e riassunta nella rivista catalana *Messidor* (luglio 1918) riferisco le seguenti parole:

«La història portuguesa és una tragèdia de vuit ségles: per això l'essència «de la poesia lusitana, incloent la popular, és la sintesi entre l'Amor i la Mort. «La *saudade*, sentiment original especial, en que se manifesta una intima co-

«unió de Home i Natura, constitueix l'essència de la poesia espontània «lusitana, la nota caracteristica de la qual designem amb el nom de poesia «elegiaca o *saudosa*... LUIS DE CAMOENS canta ja en el crepuscle de la «grandesa portuguesa. El poeta, presentint la propera mort de la seva pàtria «que era també la seva mort, vol eternitzar-la. *El poeta no és contempora ni «dels fets que conta, i això afavoreix la seva creació. Però no hi ha en «Os Lu-«siadas» solament una recordansa del passat sinó també une gran esperança en «el futur*... En «Os Lusiadas» també, es troba una qualitat fonamental de l'à-«nima portuguesa: l'amor «saudoso» portuguès sota ses tres formes: el femení, «el patriotic i l'universal, essent però la fonamental l'amor de la patria que «enclou els altres dos. En l'obra lirixca de Camoens, la «saudade» no apareix «en figura viva i definida en pur pensament, com en Cervantes apareix el «quixotisme castellà. La «saudade» té en ell formes de claretats instantànies «i casuals. Per això, per aquesta revellació discontinua ha restat incompresa «fins avui la figura religiosa i amorosa de la raça lusitana. Aquesta incom-«prensió fon causa del pessimisme en que visqueren els més eminents portu-«gueses del XIX-e segle. El vers de Camoens:

«Com una saudade enamorada

«i el vers de Fraei Agostinho da Crus:

«A força da divina saudade

«revelen l'ànima de la poesia portuguesa, sintetitzant el pensament superior «d'una raça entera».

Che peccato che il Leopardi ignorasse quella «sintesi entre «l'Amor i la Mort», ch'è la *saudade* della grandezza antica irrimediabilmente perduta, e quindi proprio di quell'epoca in cui il Portogallo «ha realitzat, enfront del món, la seva «grandiosa obra de civilització: les descobertes atlàntiques», dopo la quale «Camoens sorgeix magnificament cantant l'he-«roïsme dels lusiades»![1]). Il gran poeta dalle «due cose belle» avrebbe allora capito che per i portoghesi i *Lusiadi* rappresentano quel passato di grandezza e di splendore il cui doloroso e poetico rimpianto *(saudade)* costituisce l'essenza stessa dell'anima portoghese, che nel poema del Camoens si riconosce nelle sue aspirazioni più nobili e più grandi, come fu e come aspira ad essere di nuovo, non com'è, e come «l'alterna onnipotenza delle umane genti» l'ha ridotta, perpetuamente sospirosa di un passato che non può più tornare!

---

[1]) RIBERA I ROVIRA, *El geni poètic lusitá* in *Messidor* di Barcellona, 2-a quincena de Mars 1918.

Ma per capir queste cose bisogna in certo modo farsi un'anima portoghese, sapere intorno al Portogallo, alla sua storia e alla sua letteratura tante cose che il Leopardi non sapeva e non poteva sapere per quella incomprensione della figura religiosa e amorosa della razza lusitana in cui vissero gli stessi portoghesi contemporanei del Leopardi e che secondo il Texeira de Pascoaes fu causa non ultima del pessimismo dei poeti lusitani dell'ottocento.

Ma tiriamo la somma ch'è tempo. Dalla tavola qui annessa delle letture spagnuole del Leopardi risulta ch'egli conosceva direttamente *per averli letti nel testo* una quindicina d'autori spagnuoli e cioè[1]) il CERVANTES, il SOLIS, il MORETO, il CALDERON, LOPE DE VEGA, il padre DE ISLA l'ERCILLA, il DE CIEZA, il SAAVEDRA FAJARDO, il GRACIAN, AGUSTIN DE ROJAS, GARCIA DE VILLANUEVA HUGARDO Y PARRA, FAMIANO ESTRADA, il QUINTANA e RODRIGO CARO. Le sue letture le faceva con metodo e senza interruzioni, pur leggendo in altre ore della giornata altri autori soprattutto greci, latini e francesi. Leggeva lentamente, in media non più di un capitolo al giorno[2]), tornando spesso indietro a ripescare una parola o una frase già notata mentalmente e che gli veniva in taglio per qualcuna delle sue osservazioni filologiche[3]); paragona fra loro le due edizioni del *Quijote* ch'egli possedeva (di Ambères del 1697 e di Madrid del 1765) e nota le differenze[4]); osserva che la seconda parte del *Quijote* «è straordinariamente sparsa di manifestissimi italianismi, più «assai che la prima[5])»; mostra (VI, 351) di darsi conto dell'introduzione nell'opera del Cervantes di voci (come per esempio *finojo* per *hinojo*, ginocchio) «affettatamente anti-

---

[1]) Seguo l'ordine in cui li lesse, escludendo dalla lista gli autori che non lesse nel testo.

[2]) Dal 6 febbraio al 21 aprile 1822 legge appena 15 capitoli del III libro (capp. 3—17) della *Hist. de la conquista de Mejico* del SOLIS; dal 5 marzo al 1 aprile 1824 diciannove capitoli (XXI—XL) della II Parte del *Quijote*.

[3]) Come p. es. il 22 gennaio 1824 (VI, 396) a proposito di *desapercebido*, quando, dopo essere arrivato (il 21 gennaio) al *Prólogo* della II Parte, torna a citare il primo capitolo della I-a.

[4]) VI, 400.

[5]) VI, 432.

«quate, per contraffare il linguaggio degli antichi libri di «cavalleria»; accenna (II, 392) a un giudizio (ch'egli sembra condividere) non molto favorevole del Mariana che ritiene il *Quijote* causa non ultima dell' «indebolimento del valore, «e quindi della vita nazionale spagnuola» per via del «ridicolo «sparso sulle forti e vivaci illusioni»; parla infine dei Lusiadi del Camoens (V, 209) come di un poema privo di un «inte«resse abbastanza vivo, continuo e durabile».

Non molto, certo; ma neppur poco (e questo poco del tutto sconosciuto finora) soprattutto qualora si tien conto dell'enorme congerie di pensieri impossibile a riassumere e che abbiamo esposto nella prima parte di questo capitolo, che riguardano in genere la lingua e letteratura spagnuola, non solo considerate in sè stesse ma anche in relazione alla lingua e letteratura latina, italiana, francese e persino greca.

E poi... non abbiamo finito! «*Not finished!*» come diceva un giocoliere americano che da una tromba ne tirava fuori delle altre gradatamente più piccole facendo sbellicar dalle risa i suoi connazionali che — beati loro! — per ridere hanno bisogno di così poco! *Not finished!* Il lettore abbia ancora la pazienza di seguirci nel capitolo seguente dove studieremo le influenze che di poeti spagnuoli ci par di aver scorto nei *Canti*, consideri tutto quanto abbiamo esposto nei capitoli precedenti e vedrà, che, a conti fatti, la cultura spagnuola di Giacomo Leopardi è infinitamente superiore a quanto finora non si sia ritenuto e degna perciò che qualche certosino moderno se ne occupasse se non *ad laudem et gloriam Virginis Mariae* come solevan quelli del medioevo, per dimenticar nella ricerca le amarezze, le miserie e le preoccupazioni, di cui l'Europa del dopoguerra è così larga ai lavoratori della penna.

TAVOLA DELLE LETTURE SPAGNUOLE DI GIACOMO LEOPARDI

LUOGO	ANNO	Giorno	MESE	AUTORE	TITOLO DELL' OPERA	ZIBALDONE Vol.	ZIBALDONE Pagine
Recanati	1821	14	Marzo	Miranda	Oss. sulla lingua castigliana	II	175
,,	,,	9	Maggio	Andrés	Storia d' ogni letteratura	,,	241
,,	,,	24	,,	Mariana	Disc. contro il gov. dei Gesuiti	,,	387—388
,,	,,	,,	,,	Cervantes	Don Quijote	,,	392
,,	,,	12	Giugno	Andrés	Storia d'ogni letteratura	,,	448
,,	,,	18	Luglio	Di Rocca	Mem. sulla guerra dei Francesi cogli Spagnuoli	III	204
,,	,,	11	Settembre	Camoens	Lusiadi	III	301
,,	,,	1	Decembre	Solis	Hist. d. la conquista de Méjico	IV	104
,,	1822	6	Febbraio	,,	,, ,, ,, ,, ,, ,, (III, 3)	,,	210
,,	,,	25	Marzo	,,	,, ,, ,, ,, ,, ,, (III, 12)	,,	216
,,	,,	21	Aprile	,,	,, ,, ,, ,, ,, ,, (III, 17)	,,	218
Roma	1822 1823	25 14	Novembre Aprile	Cervantes	Don Quijote	Carte	napoletane
,,	,,	,,	,,	Maians	Vida de Cervantes	,,	,,
,,	,,	,,	,,	Sobrino	Dialogues nouveaux en Espagnol et en Français	,,	,,
,,	,,	,,	,,	Moreto	El desden con el desden	,,	,,
,,	,,	,,	,,	Calderon	Las armas de la hermosura	,,	,,
,,	,,	,,	,,	,,	Afectos de odio y amor	,,	,,
Recanati	1823	30	Giugno	,,	Traduzioni tedesche	V	31
,,	,,	,,	,,	Lope de Vega	,, ,,	,,	,,
,,	,,	18	Luglio	De Isla	Hist. del famoso Pred. Fray Gerundio de Campazas (III, 1)	,,	118
,,	,,	11	Agosto	Camoens	Lusiadi	,,	186
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	198
,,	,,	,,	,,	Ercilla	La Araucana	,,	201
,,	,,	,,	,,	Camoens	Lusiadi	,,	209
,,	,,	17	,,	Solis	Hist. de la conq. de Méjico	,,	231
,,	,,	15	Settembre	De Cieza	Chronica del Peru	,,	383, n. 1

LUOGO	ANNO	Giorno	MESE	AUTORE	TITOLO DELL' OPERA	ZIBALDONE	
						Vol.	Pagine
Recanati	1823	9	Ottobre	De Cieza	Chronica del Peru	VI	80
,,	,,	,,	,,	Solis	Hist. de la conq. d. Méjico (III, 13)	,,	82
,,	,,	30	,,	De Cieza	Chronica del Peru (XII, XVI, XIX)	,,	183—184
,,	,,	19	Novembre	Solis	Hist. de la conq. de Méjico	,,	271
,,	,,	,,	,,	De Cieza	Cronica del Peru	,,	,,
,,	,,	28	,,	,,	,, ,, (CXIII, 272)	,,	306
,,	,,	9	Decembre	Cervantes	Don Quijote	,,	333
,,	,,	,,	,,	De Cieza	Chronica del Peru (XXXVI, 64; L, 136)	,,	331
,,	,,	14	,,	,,	,, ,, ,, (L. IV, c. XXI)	,,	351
,,	,,	19	,,	,,	,, ,, ,,	,,	364
,,	,,	24	,,	,,	,, ,, ,,	,,	370
,,	,,	29	,,	,,	,, ,, ,,	,,	378
,,	1824	8	Gennaio	,,	,, ,, ,, (P. I, c. V)	,,	382
,,	,,	10	,,	,,	,, ,, ,, (P. I, c. XLVII)	,,	383
,,	,,	12	,,	,,	,, ,, ,, (P. I, c. XLIX)	,,	385
,,	,,	16	,,	,,	,, ,, ,,	,,	389
,,	,,	,,	,,	,,	,, ,, ,, (P. I, c. LI)	,,	,,
,,	,,	,,	,,	,,	,, ,, ,, (idem)	,,	,,
,,	,,	,,	,,	,,	,, ,, ,,	,,	391
,,	,,	21	,,	,,	,, ,, ,, (P. II, *Prólogo*)	,,	395
,,	,,	22	,,	,,	,, ,, ,, (P. I, c. I)	,,	396
,,	,,	30	,,	,,	,, ,, ,, (P. I, c. L)	,,	400
,,	,,	28	Febbraio	,,	,, ,, ,,	,,	412
,,	,,	5	Marzo	,,	,, ,, ,, (P. II, c. XXI)	,,	418
,,	,,	14	,,	,,	,, ,, ,, (P. II, c. XXIII)	,,	424
,,	,,	20	,,	,,	,, ,, ,,	,,	427
,,	,,	23	,,	,,	,, ,, ,, (P. II, c. XXXII)	,,	432
,,	,,	26	,,	,,	,, ,, ,,	,,	,,
,,	,,	28	,,	,,	,, ,, ,,	,,	,,
,,	,,	1	Aprile	,,	,, ,, ,, (P. II, c. XL)	,,	435

LUOGO	ANNO	Giorno	MESE	AUTORE	TITOLO DELL' OPERA	ZIBALDONE Vol.	Pagine
Recanati	1824	4	Aprile	De Cieza	Chronica del	VI	435
,,	,,	7	,,	,,	,, ,, ,, (t. IV, p. 224)	,,	440
,,	,,	10	,,	,,	,, ,, ,,	,,	446
,,	,,	17	,,	,,	,, ,, ,, (P. II t. IV, p. 169)	,,	448
,,	,,	26	,,	,,	,, ,, ,, (t. IV, p. 281)	VII	4
,,	,,	30 / 8	,, / Maggio	De Cieza	Chronica dal Peru	*Operet*	*te Morali (Scom. di Prometeo)*
,,	,,	4	,,	Cervantes	Don Quijote (t. IV, pp. 325—334)	VII	7
,,	,,	9	,,	,,	,, ,, (t. IV, 315)	,,	8
,,	,,	13	,,	,,	Novelas ejemplares (p. 2)	,,	9
,,	,,	23	,,	,,	,, ,, (p. 79)	,,	13
,,	,,	4	Giugno	,,	,, ,, (p. 192)	,,	20
,,	,,	5	,,	,,	,, ,, (p. 195)	,,	,,
,,	,,	11	,,	,,	,, ,, (p. 252)	,,	21
,,	,,	12	,,	,,	,, ,, (p. 263)	,,	,,
,,	,,	22	,,	,,	,, ,, (p. 432)	,,	22
,,	,,	27	,,	,,	,, ,, (p. 441)	,,	24
,,	,,	15	Luglio	,,	,, ,, (p. 580)	,,	31
,,	,,	17	,,	,,	,, ,,	,,	,,
,,	,,	27	,,	,,	,, ,, (p. 733)	,,	33
,,	,,	13	Agosto	Fajardo	Idea de un Principe Politico (p. 115)	,,	35
,,	,,	20	Novembre	,,	Idea de un Princ. Politico (p. 663 bis)	,,	43
,,	1825	?	Maggio	Gracian	El politico Don Fernando el Cathólico	*carte*	*napoletane*
Bologna	1826	1	Febbraio	Ag. de Rojas	Viaje entretenido	,,	91
,,	,,	4	,,	Lope de Vega	Arte unevo de hazercomedias	,,	,,
,,	,,	?	,,	Garcia de Villanueva Hugande y Parra	Orig. epocas y progr. del Teatro español	*carte*	*napoletane*
Recanati	1827	?	Febbraio	Famiano Estrada	Guerras de Flandres	,,	,,
Firenze	1828	11	Settembre	R. Ferreira da Costa	*Observations sur le meilleur systhème d'ortographie portugaise* (Memorias da Acad. real das scienc. de Lisboa	VII	315
Recanati	1829	11	Gennaio	Quintana	Odaá España después la revol. de Marzo(?)	,,	168
,,	,,	3	Febbraio	Rodrigo Caro (*Francesvo de Rioja*)	Canción á las ruinas de Italica	,,	383
Napoli	1836	?	?	Cervantes	Don Quijote	*Pensie*	*ri, No. XX*

VII

INFLUSSI SPAGNUOLI SULLE OPERE DEL LEOPARDI

Gli autori di cui mi sembra aver scoperto delle risonanze nella poesia del Leopardi, sono i seguenti: Calderon de la Barca, Jorge Manrique, Rodrigo Caro, *(Francisco de Rioja)*, Manuel José Quintana, Garcilaso de la Vega, Nicasio Alvarez de Cienfuegos e Fray Luis de Leon soprattutto. Di tutti questi autori egli non cita che il Quintana e il Caro, anzi neppure a ver dire il Caro, ma Francisco de Rioja, al quale a' suoi tempi si attribuiva la nota ode *A las ruinas de Itálica*. Del Cervantes, di cui pur possedeva il *Quijote* e le *Novelas ejemplares* in più d'una edizione, all'infuori delle non poche frasi che cita in pensieri d'argomento puramente filologico, e del giudizio — piuttosto sfavorevole che no! — che abbiamo riportato più sopra (e che ad ogni modo ha una portata *sociale* piuttosto che *estetica)*; nessuna orma mi è stato dato scoprire nelle sue opere. Eppure, dall'ordine delle citazioni, appar chiaro, che, a cominciare dal 9 dicembre 1823, *Vigilia della Venuta della S. Casa*, al 9 maggio dell'anno seguente[1]), egli leggesse di seguito il Quijote nell'edizione di Madrid in 4 volumi (del 1765) e dal 13 maggio 1824 al 27 luglio del medesimo anno leggesse sempre di seguito le *Novelas ejemplares* nell'edizione di Milano del 1615[2]), cui fa seguir la lettura della *Idea de un Principe politico Christiano representada en cien empresas* por Don Diego de Saavedra Faxardo[3]) (Amstelodami, apud Joh. Junssonium iuniorem, 1659) dal 13 agosto 1824 al 20 novembre dello stesso anno, quando mostra di esser giunto

---

[1]) L'ultima pagina del IV volume, da cui cita un *en tanto que* che mette accanto a un *ἐν τοσούτῳ* di Luciano (*Opera*, 1687, I, 777 fine) è la p. 315. Poi che il Leopardi non manca di avvertire che la frase citata si trova in un *titolo*, si tratterà del Cap. LXVII: *De la resolución que tomó D. Quijote de hacerse pastor y seguir la vida del campo en tanto que se pasaba el año de su promesa, con otros sucesos en verdad gustosos y buenos.*

[2]) Z. 4088; VII, 9 e Z. 4114; VII, 33.

[3]) Z. 4116; VII, 35.

abbastanza avanti nella lettura, e cioè alla p. 663 bis della sua edizione in sedicesimo. Ma forse questo del 20 novembre 1824 non è da considerarsi che come un *terminus ad quem*, giacchè, fino al 1 febbraio 1826 quando appare la prima citazione del *Viaje entretenido* di Agustin de Rojas[1]), cui segue il 4 febbraio del medesimo anno quella del *Arte nuevo de hacer comedias* di Lope de Vega[2]); verosimilmente il Leopardi seguitò a leggere l'opera del Fajardo che a lui, — che si vantava di machiavellismo, specie nei riguardi *(machiavellismo di società* com'egli lo chiama più volte nello *Zibaldone*, p, es. a p. 4051; VII, 436) del galateo e così amaramente rifletteva sulle leggi della vita pratica e della convivenza sociale, — doveva particolarmente interessare.

Non tutti questi autori egli lesse a Recanati nella biblioteca paterna, anzi, ad eccezione del *Quijote*, la cui lettura incominciò non molto dopo il suo ritorno da Roma, gli altri autori summentovati egli li lesse a Bologna, sicchè non c'è da meravigliarsi punto che proprio gli scrittori che maggiormente influirono su lui non compaiano fra quelli posseduti dalla biblioteca paterna[3]). È incredibile infatti il numero dei libri riguardanti le più diverse letterature dalla danese alla serba, alla bulgara e persino alla rumena[4]) che

[1]) Z. 4163; VII, 91.

[2]) Z. 4164; VII, 91.

[3]) Cfr. l'articolo citato di DANTE BIANCHI, *La Biblioteca Leopardi in Recanati* in *Giorn. st. d. lett. it.*, LXXIX, 136—139 e le pp. 4 (nota 1) sgg. di questo nostro studio, *parte I.*

[4]) A p. 4400 (VII, 337) dello *Zibaldone* il Leopardi cita infatti la *Gramatica Daco-Romana, sive Valachica, latinitate donata et in hunc ordinem redacta* a J. ALEXI (Vindobonae, 1826, in 8⁰) e altrove (Z. 4337; VII, 281) tocca della poesia popolare (in relazione con quella serba, bulgara e greco-moderna), a proposito dei canti popolari serbi pubblicati in quel torno di tempo (12—13 agosto 1828) da Wuk Stephanowitsch, e della lingua (Z. 4331—4333; VII, 276—277) prendendo le mosse da una recensione al libro del WILKINSON, *Tableau de la Moldavie et de la Valaquie.* Fonte principale d'informazione è pel Leopardi il *Bulletin de Férussac*, o, per essere più esatti il *Bulletin Universel des sciences et de l'industrie, publié sous la direction de* M. LE B. DE FÉRUSSAC. *7-me Section. Bulletin des sciences historiques, antiquités, philologie*, rivista, che, come appare dalle frequenti citazioni dello *Zibaldone*, il Leopardi ebbe di continuo fra le mani durante il suo primo soggiorno fiorentino, e che poteva leggere a suo agio nel celebre *Gabinetto di lettura* istituito a Firenze dal suo amico Viesseux, della cui conversazione dotta e piacevole di uomo che non aveva solo letti molti libri, ma anche molto viaggiato (cfr. Z. 4471; VII, 403), il Leopardi dovette molto profittare. Gli articoli che più lo interessarono furon quelli d'indole filologica, fra i quali un posto speciale occupavano nella predilezione del Leopardi le dotte recensioni firmate D-G. (DEPPING). La prima volta che il Leopardi cita questa sua fonte importantissima d'informazione è a p. 4312 dello *Zibaldone* (VII, 259) a proposito di certi racconti popolari danesi (*Danske Folkeeventyr*) raccolti dal Winter, e il *pensiero* è datato: *Firenze, 23 luglio 1828.*

il Leopardi lesse o conobbe attraverso articoli e recensioni di riviste, durante il suo primo soggiorno fiorentino! Similmente, anche durante il suo precedente soggiorno a Roma (1822), a Milano e a Bologna (1825—1826) aveva profittato largamente dei mezzi d'informazione e di studio che quelle tre grandi e dotte città mettevano per la prima volta a sua disposizione e certo risulta dallo *Zibaldone* che la maggior parte dei libri spagnuoli di cui il Leopardi mostra aver conoscenza, egli li lesse a Bologna [1]). Ripeto dunque: nulla di strano che proprio gli autori che ci risultano aver esercitato un qualche influsso sulla sua arte non compaiano nella biblioteca paterna.

Ci meraviglia invece il fatto che di tali letture non rimangano nello *Zibaldone* altre tracce che puramente filologiche. Neppure un accenno di *critica*, come oggi si direbbe, *estetica*, neppure una pagina (che dico? nepure un periodo o una frase!) citata per la sua bellezza [2]), neppur la più lontana orma d'impressioni personali a contatto di capolavori quali il *D. Quijote* o di poesie, che, senza esser sempre dei capolavori, non mancarono certo di produrre su lui una profonda emozione, se poi se ne ricordò inconsciamente nei *Canti*, che, qua e là, ne subirono anche l'influsso.

---

[1]) E non è escluso che molti libri anche comprasse. A proposito di che cfr. DANTE BIANCHI, *La Biblioteca* ecc., cit., p. 136: «È naturale che si distinguano i libri entrati «fino al 1822 da quelli acquistati successivamente, perchè col 1822 incominciano i «viaggi del Leopardi con la gita a Roma, *dove, checchè ne scrivesse al fratello Carlo, non «perdette tempo*, come dimostrano le ricerche e i ritrovamenti da lui operati delle antiche «opere classiche».

[2]) Qualcosa di simile ha osservato anche lo ȘERBAN, *op. cit.*, pp. 124—126 a proposito della letture francesi del nostro, se non che egli parla di *lacunes* e cerca di spiegare la cosa, supponendo che, più ancora che un alimento intellettuale egli domandasse ai libri di rivelargli il mondo, gli uomini, sè stesso. «On s'explique avec peine «que le jeune homme, qui manifestait dans le premiers années d'étude un si vif appétit «de savoir, ait pu vivre à côté des oeuvres de Beaumarchais, Boileau, Corneille, Des«cartes, La Bruyère, La Rochefoucault, Marivaux, Maupertuis, Mercier, Pascal, sans «céder à la tentation de les lire... Car si l'on conçoit difficilement qu'il n'ait pas lu ces «oeuvres, on admet plus malaisément encore qu'il les ait lues *sans en recevoir une ex«citation intellectuelle.*» Orbene lo stesso osserviamo noi per ciò che riguarda le letture spagnuole, a proposito dalle quali è p. es. curioso il constatare come, pur avendo nella sua biblioteca il *Quijote* e le *Novelas ejemplares* del Cervantes, i primi libri spagnuoli ch'egli legge e cita siano tutti ispano-americani (appartenuti probabilmente al suo primo pedagogo Don Giuseppe Flores). Uno dei primi ch'egli lesse nel testo fu, come abbiam visto, la *Historia de la Conquista de Mejico* di D. ANTONIO DE SOLIS (6 Febbraio 1822), l'ultimo la *Chronica del Peru* di PEDRO DE CIEÇA DE LEON (28 novembre 1823). Poi che dell'opera di D. Antonio de Solis, accanto al testo spagnuolo (la cui esistenza nella biblioteca paterna ci è attestata dalle frequenti e spesso estese citazioni spagnuole che ricorrono nello *Zibaldone*) il Leopardi possedeva (come

Orbene io credo che a questo proposito bisogni procedere molto cautamente nell'affermare questo *disinteresse estetico*, che, a voler giudicare dallo *Zibaldone*, il Leopardi mostrerebbe per l'arte degli autori che legge.

In primo luogo — si sa — lo *Zibaldone* è in gran parte (e proprio in quello che ci riguarda) una enorme raccolta di appunti, anzi di schede, meticolosamente ordinate e rag-

---

ci risulta dal *Catalogo*) la traduzione francese; si potrebbe supporre che, prima di abbordare il *Quijote*, il Leopardi principiante preferisse incominciare le sue letture spagnuole coll'opera del Solis per potersi aiutare nei passi più difficili colla traduzione. Ma non è cosi, giacchè, a farlo apposta, proprio del *Quijote* possedeva, oltre le due edizioni spagnuole da lui più tardi così spesso citate di Anversa (1697) e di Madrid (1765), anche la traduzione italiana del Franciosini nell'edizione di Venezia del 1622, e quindi le ragioni per cui ne rimandò a più tardi la lettura bisognerà trovarle in quanto egli stesso dice del fine e del metodo delle sue letture, e cioè nel fatto che *non leggeva per diletto* ma *per occupazione* ed allora lo preoccupavano le idee sulla civiltà, sulla barbarie ecc., onde, piuttosto che quella del *Quijote*, poteva riuscirgli utile la lettura di questi volumi ispano-americani del DE SOLIS, di GARCILASO DE LA VEGA EL INCA (da non confondersi coll'altro ben altrimenti famoso Garcilaso!) e di DON PEDRO DE CIEÇA, che trattavano di popoli barbari, ancora allo stato primitivo, e perciò ricchissimi di materiali per quella *Storia del Genere Umano*, a cui mettono capo tutti, o quasi, i *pensieri* sulla «civiltà» e la «barbarie» registrati nello *Zibaldone*. Non è quindi il caso di parlare, come fa lo ŞERBAN (*op. cit.*, *loc. cit.*), di «lacunes «que presentent les lectures de Leopardi», e tanto meno di letture fatte «en cachette et «sans prendre de notes, pour ne pas laisser de traces de sa désobéissance...» a Monaldo che gliele avrebbe proibite. Da persona bene educata qual'era, il Conte Monaldo Leopardi, (troppo ormai calunniato, perchè almeno su questo punto non ci sentiamo l'obbligo di spezzare una lancia a sua difesa!) non andò mai a curiosare nei quaderni del figliuolo suo grande. Ben altro (p. es. a pp. 3497 sgg.; IV, 423—431 il terribile *pensiero* sulla inanità della speranza della vita futura) vi avrebbe trovato se lo avesse fatto, e che non era frutto di alcuna particolare lettura *en cachette*! Tutto ciò senza dire che il Leopardi, quando ci teneva a che qualche suo pensiero (di natura p. es. troppo intima e famigliare) non fosse capito da un qualche possibile indiscreto che avesse la curiosità di sfogliare il suo *Zibaldone*, sapeva prendere le sue precauzioni, come per esempio appare da quanto leggiamo a p. 4512 (VII, 449): «Troppe cure assidue, insistenti, «troppo dimostrazioni di sollecitudine, di premura, di affetto (come sogliono essere «quelle di donne), noiosissime e odiose a chi ne è l'oggetto, anche venendo da persone «amorosissime. *μία νόννα, αδ. μαέστρι, λὰ ζία 'Ισαβέλλα κὸν Κάρλω*. Galateo morale (18 maggio 1829)». Se avesse pensato che Monaldo andasse a curiosare ne' suoi quaderni, avrebbe scritto addirittura in lettere ebraiche, non che greche! Ma non ce n'era bisogno! Se, quando scriveva questo pensiero il Leopardi diffidava di qualcuno, (il che non è necessario ammettere, trattandosi di una precauzione naturalissima data l'indole delicata e intima del *pensiero*!) questo qualcuno doveva essere una donna e chi sa? forse proprio quella invadente zia Isabella tanto noiosa a Carlo! [Per ciò poi che riguarda i libri che il Leopardi potè leggere, «neppure sarà da ritenere», secondo giustamente fa osservare DANTE BIANCHI (nel suo interessante recentissimo articoletto *La Biblioteca Leopardi in Recanati* in *Giorn. st. d. lett. it.*, LXXIX, 136), «che i libri letti dal Leopardi appartenessero esclusivamente alla libreria di famiglia. «Per citare un esempio, il Leopardi lesse l'*Allemagne* della Staël, che non era posseduta «dalla sua biblioteca. Segno evidente che in Recanati qualcuno che s'occupasse di leg-«gere c'era, e forse non andremo errati, supponendo che opere, *particolarmente stra-«niere*, venissero acquistate dagli Antici, parenti del Leopardi, e ai quali apparteneva «lo zio Carlo, che pubblicò alcune sue traduzioni dalle lingue moderne»].

gruppate per soggetto nei molteplici *Indici* di cui è corredato, e fornito di rimandi scambievoli per potersene più facilmente servire in lavori d'indole soprattutto filosofica, sociale e filologica che il Leopardi aveva in animo di fare, quali p. es. *Della natura degli uomini e delle cose*, *Trattato delle passioni e qualità umane*, *Manuale di filosofia pratica*, *Teorica delle arti e delle lettere*, *Teoria delle lingue*, *Trattato del volgare latino* ecc.; di maniera che non c'è da meravigliarsi punto, se, dagli autori che legge, egli non estrae se non quei materiali che avrebbero potuto servirgli a questo scopo. Ma le impressioni estetiche? sento domandarmi. Ebbene le impressioni estetiche il Leopardi le teneva per sè, ed abbiamo ragioni di credere che ritenesse pedanteria formularle per iscritto, trattarle insomma alla stessa stregua dei materiali filosofici e filologici destinati a lavori come oggi diremmo di erudizione, ch'egli faceva anche un po' con fini pratici: di acquistarsi fama d'uomo erudito, di scienziato, di filologo ed esser chiamato (come poi fu) in Italia o all'estero ad occupare una cattedra che gli permettesse di risolvere il problema, capitale per lui, di vivere da sè, coi frutti del suo lavoro, lontano dall'odiato «natio borgo selvaggio». Il Leopardi era insomma troppo poeta, e in lui il poeta era troppo distinto dall' erudito, per poter consegnare alla carta le sue più intime e segrete impressioni estetiche. Mi ci fa pensare un meraviglioso passo dello *Zibaldone* che sembra impossibile sia uscito dalla penna di quel formidabile pedante *(absit iniuria verbo)* che il Leopardi sapeva essere quando voleva; ed è il seguente:

«All'uomo sensibile e immaginoso, che vive come io sono vissuto gran «tempo, sentendo di continuo ed immaginando, il mondo e gli oggetti sono «in certo modo doppi. Egli vedrà cogli occhi una torre, una campagna [*nel «nostro caso*: '*leggerà un libro*']; udrà cogli orecchi un suono d'una campana; «e nel tempo stesso coll'immaginazione vedrà un'altra torre, un'altra cam«pagna, udrà un altro suono [*nel nostro caso*: '*l'impressione estetica si trasfor«merà in poesia sua personale*']. In questo secondo genere di obietti sta tutto «il bello e il piacevole delle cose. Trista quella vita (ed è pur tale la vita co«munemente) che non vede, non ode, non sente se non che oggetti semplici, «quelli soli, di cui gli occhi, gli orecchi e gli altri sentimenti ricevono la sen«sazione». (Z. 4418; VII, 352, *30 novembre, 1-a domenica dell'Avvento*).

Chi scriveva queste sublimi parole era dunque un poeta (eche poeta!), non un critico e la poesia dunque se la godeva

da poeta, pei suoi fini particolari *di poeta*, o, meglio ancora, *nella sua estasi gioiosa di poeta che della bellezza si fà un godimento e non sente perciò il bisogno di analizzare la sua emozione estetica, ch'è in lui fine a sè stessa, e in sè stessa s'acqueta*[1]).

Ciò in primo luogo. In secondo luogo, sarà da vedere se proprio nulla non resti, nello *Zibaldone*, delle sue letture,

---

[1]) Doveva insomma ritenere l'impressione estetica come un profumo delicato che svanisce nell'aria prima ancora che si abbia avuto il tempo di sottoporlo all'analisi delle storte e dei lambicchi, un profumo, che si sente una volta in un particolare stato di grazia (cfr. Z. IV, 284, 330) e non si rinnova a volontà. Del piacere ch'egli provava nelle sue letture doveva accadergli ciò ch'egli ci racconta dell'impressione provata leggendo Anacreonte, che, a rimasticarla e a cercar di definirla, svaniva nel nulla. Il *pensiero* importantissimo (ma che sarà bene, per comprenderne tutta la portata riconnettere agli altri due di sopra citati) si legge a pp. 3441—3442 dello *Zibaldone* (IV, 389) e dice così: «Altrove [Z. 30—31; I, 122—123] ho assomigliato il piacere che reca la «lettura di Anacreonte a *un alito passeggero di venticello fresco nell'estate, odorifero e «ricreante che tutto in un momento vi ristora in certo modo e v'apre come il respiro e il cuore «con una certa allegria; ma prima che voi possiate appagarvi pienamente di quel piacere, «ovvero analizzarne la qualità e distinguere perchè vi sentiate così refrigerato, già quello «spiro è passato; conforme appunto avviene in Anacreonte; che quella sensazione è indefi«nibile e quasi istantanea; e se volete analizzarla vi sfugge, non la sentite più; tornate a «leggere, vi restano in mano le parole sole e secche; quall'arietta, per così dire, è fuggita, «e appena vi potete ricordare in confuso la sensazione che v'hanno prodotta un momento «fa quelle stesse parole che avete sotto gli occhi;* e insomma, pensando e cercando, sempre «più si diviene incapaci di provar piacere alcuno di quelle odi e risentirne quell'effetto «che se n'è sentito; ed esse sempre più divengono quasi stoppa e s'inaridiscono e istec«chiscono fra le mani che le tastano e palpano per ispecularle». Ho contaminato insieme i due *pensieri* dello *Zibaldone*, come il Leopardi del resto avrebbe fatto in una redazione definitiva, distinguendo col corsivo la materia del primo (I, 122—123) da quella del secondo (IV, 391—392). Chi avrebbe sospettato nel Leopardi tanto moderna raffinatezza di idee estetiche? Qui siamo in sostanza alla teoria intuizionistica del Bergson, cui più o meno direttamente si riconnettone le altre del «fanciullino», della «liricità» e quindi della «frammentarietà» dell'arte, ed altre novità che è incredibile come il Leopardi avesse presentite. Si veggano a questo proposito i pensieri addirittura *bergsoniani* da me segnalati al principio di questa nota e cioè IV, 264, 284 e 354, dove, fra l'altre, si dice chiaramente (VII, 354) che la filosofia e la poesia sono «le facoltà le più affini tra loro, «tanto che il vero poeta è sommamente disposto ad essere gran filosofo e il vero filosofo «ad esser gran poeta» il che richiama idee consimli del GENTILE (*Discorsi di religione*, Firenze, Vallecchi, 1921, p. 53) e persino che «le grandi verità, e massime nell'astratto «e nel metafisico e nel psicologico ec. non si scuoprono se non per un quasi entusiasmo «della ragione...», il che è già abbastanza vicino alle idee del Bergson. Ma che diremo leggendo parole come queste che seguono (IV, 284—285): «Il poeta lirico nell'ispi«razione, il filosofo nella sublimità della speculazione, l'uomo d'immaginativa e di senti«mento nel tempo del suo entusiasmo, l'uomo qualunque nel punto di una forte pas«sione, nell'entusiasmo del pianto; ardisco anche soggiungere mezzanamente riscaldato «dal vino, vede e guarda le cose come da un luogo alto e superiore a quello in che la «mente degli uomini suole ordinariamente consistere... Ond'è ch'egli ed abbia in quel «momento una straordinaria facoltà di generalizzare... e ch'egli l'adoperi; e che adope«randola *scuopra di quelle verità generali... che indarno fuor di quel punto e di quella ispi«razione o quasi μανία e furore filosofico o passionato o poetico o altro, indarno, dico, con «lunghissime e pazientissime ed esattissime ricerche, esperienze, confronti, studi, ragiona«menti, meditazioni... cercherebbero di scoprire e d'intendere o di spiegare...*?» O che cos'è mai questo se non — *tout bonnement* — dell'intuizionismo bergsoniano?

all' infuori delle aride note filologiche che ne ricava. Quanti de' bei pensieri che quelle aride note interrompono, quali oasi verdeggianti in affocato deserto, non saran dovuti a un' idea, a uno spunto affacciatosi alla mente del poeta, durante quella lettura! E poi... non tutto il Leopardi è nello *Zibaldone*! Ci son le altre opere, ci sono i *Canti* soprattutto! I *Canti* che il Leopardi non scriveva e neppure abbozzava (qualche rarissimo spunto non conta) nello *Zibaldone*, ma in fogli volanti a parte, molti dei quali fan oggi parte delle *Carte napoletane* ed ho più volte tenuto in mano con viva commozione e quasi religioso timore come di chi maneggi una santa reliquia! E non è detto poi che una lettura debba trovare risonanza immediata in un' opera d' arte composta proprio in quel torno di tempo. Al contrario! Il Leopardi lesse p. es. l'ode *A las ruinas de Italica* di Rodrigo Caro (ch'egli credeva di Francisco de Rioja) il 3 febbraio 1829 come appar dalla citazione che ne fa a p. 4450 dello *Zibaldone*; (VII, 383) eppure solo il 1836, dopo aver visitate le ruine di Pompei, i versi del poeta spagnuolo:

Este despezado anfiteatro
impio honor de los dioses, cuya afrenta
publica el amarillo jaramago,
ya reducido á tragico teatro
¡oh fábula del tiempo! representa
cuanto fué su grandeza y su estrago,

gli rifioriranno nella memoria nei versi immortali,

Qesti campi cospersi
di ceneri infeconde e ricoperti
dell'impietrata lava...
fur giardini e palagi...
...e fur città famose...
...Or tutto intorno
una ruina involve,
ove tu siedi, o fior gentile,

nei quali *el amarillo jaramago* si trasforma nella cara e gentile *ginestra*, che, quasi

i dànni altrui commiserando, al cielo
di dolcissimo odor mànda un profumo,
che il deserto consola!

In terzo luogo bisognerà ricordare un passo importantissimo e mai citato che io sappia, dal quale rileviamo in che modo e a qual fine il Leopardi facesse le sue letture:

«In qualunque cosa tu non cerchi altro che il piacere, tu non lo trovi mai; «tu non provi altro che noia e spesso disgusto. Bisogna, per provar piacere «in qualunque azione, ovvero occupazione, cercarvi qualche altro fine che il «piacere stesso. Così accade (fra mille esempi che se ne potrebbero dare) «nella lettura. Chi legge un libro (sia il più piacevole e il più bello del mondo) «non con altro fine che il diletto, vi si annoia, anzi se ne disgusta, alla seconda «pagina». (Z. 4266; VII, 209). «Io stesso, che pur non ho maggior piacere «che il leggere, anzi non ne ho altri, ed in cui il piacer della lettura è tanto «più grande, quanto che dalla primissima fanciullezza sono sempre vissuto «in questa abitudine (e l'abitudine è quella che fa i piaceri) quando talvolta «per ozio mi son posto a legger qualche libro per semplice passatempo, ed «a fine solo e espresso di trovar piacere e dilettarmi; non senza maraviglia e «rammarico ho trovato sempre che non solo io non provava diletto alcuno, «ma sentiva noia e disgusto fin dalle prime pagine. E però io andava can-«giando subito libri, senza però niun frutto; finchè, disperato, lasciava la «lettura, con timore che ella mi fosse divenuta insipida e dispiacevole per «sempre, e di non aver più a trovarci diletto: il quale mi tornava però subito «che io la ripigliava per occupazione, e per modo di studio, e con fine d'im-«parare qualche cosa, o di avanzarmi generalmente nelle cognizioni, senza «alcuna mira particolare al diletto. Onde i libri che mi hanno dilettato meno, «e che perciò da qualche tempo io non soglio più leggere, sono stati sempre «quelli che si chiamano, come per proprio nome, dilettevoli e di passatempo». Z. 4273—74; VII, 218)[1].

Ed avremmo finito se non ci premesse ricordare quest'altro pensiero dello *Zibaldone* (p. 2228; IV, 117) nel quale il Leopardi indirettamente c'informa di una sua abitudine nel comporre[2]) non del tutto indifferente alla nostra ricerca.

[1]) E cfr. Z. 248—249 (I, 341): «Qualche cosa di serio è necessario che formi la «base della nostra occupazione per condurci ad una certa felicità (più o meno seria, «secondo gl'individui), e sebbene tutte le cose sono ugualmente importanti per sè stesse «e il nostro fine sia sempre il piacere, nondimeno il puro spasso non è mai capace di «soddisfarci. La cagione è che ci bisogna un fine dell'occupazione, uno scopo al quale «mirare, acciocchè al piacere dell'occupazione si aggiunga quello della speranza, che «bene spesso forma essa sola il piacere dell'occupazione. Vedi gli altri miei pensieri «in questo proposito».

[2]) Dimostrata da G. A. LEVI, *Note di cronologia leopardiana* in *Giorn. st. d. lett. it.*, LIII (1909), p. 251 a proposito dell'*Imitazione di Cristo* del Kempis che il Leopardi leggeva quando componeva il canto *Alla luna* e le cui illustrazioni («Quindi il canto «dei fanciulli. Kempis, luna viaggiatrice. Beltà in mezzo alla natura, alla campagna. «Lepri che saltano fuori dei loro covili nelle selve ec. e ballano al lume della luna, onde «ingannano il cacciatore ec.») influirono non poco sulla composizione di questo e di altri canti dal Leopardi.

«È cosa facilmente osservabile che nel comporre ec. giova moltissimo e «facilita ec. il leggere abitualmente in quel tempo degli autori di stile, di ma«teria ec. analoga a quella che abbiamo per le mani. Da che cosa crediamo «noi che ciò derivi? forse dal ricevere quelle tali letture, quegli autori ec., «come modelli, come esempi di ciò che dobbiamo fare, dall'averli più in pronto, «per mirare in essi e regolarci nell'imitarli? ec. Non già, ma dall'abitudine «materiale che la mente acquista a quel tale stile ec., la quale abitudine le «rende molto più facile l'eseguir ciò che ha da fare. Tali letture in tal tempo «non sono studi, ma esercizi, come la lunga abitudine del comporre facilita «la composizione. Ora tali letture fanno appunto allora l'uffizio di quest'a«bitudine, la facilitano, esercitano insomma la mente in quell'operazione, «ch'ella ha da fare. E giovano massimamente quando ella v'è già dentro e la «sua disposizione è sul *traîne* (sic) di eseguire, di applicare al fatto ec. Così, «*leggendo un ragionatore, per quei giorni si prova una straordinaria tendenza,* «*facilità, frequenza di ragionare sopra qualunque cosa occorrente, anche menoma.* «*Così un pensatore, così uno scrittore d'immaginazione, di sentimento* (esso ci «avvezza per allora a *sentire* anche da noi stessi) *originale, inventivo* ec. E «questi effetti li producono essi non in forza di modelli (giacchè li producono «anche quando il lettore li disprezzi o li consideri come tutt'altro che modelli), «ma come mezzi di assuefazione. E però, massime all'atto di comporre, bisogna «fuggir le cattive letture, sia in ordine allo stile o a qualunque altra cosa, perchè «la mente, senz'avvedersene, si abitua a quelle maniere, per quanto le con«danni e per quanto sia abituata già a maniere diverse, abbia formato una «maniera propria, ben radicata nella di lui assuefazione ec.». (Z. 2228—2230; VII, 118—119).

Or non è tutto ciò prezioso[1]) a sapersi nell'atto di accin-

[1]) Tanto prezioso che abbiamo creduto imporci persino un dovere: quello di rilegger col Leopardi gli autori ch'egli cita nello *Zibaldone* e di seguir passo passo i *pensieri* ch'egli vi nota, per vedere se e in qual misura possano essergli stati suggeriti da quelle letture. Ebbene: le nostre ricerche hanno avuto un resultato completamente negativo! Mentre p. es. il Leopardi legge il *Don Quijote*, i *pensieri* si occupano di definire in che cosa propriamente consista il grazioso (Z. 3961; VI, 332), di Ippocrate, dei Macrocefali e dell'uso dei Peruviani di figurar le teste de'bambini a lor modo (Z. 3961—3962; VI, 333); di nuovo del concetto di «grazioso» (Z. 3971; VI, 343); dei progressi dello spirito umano che nuocciono alla felicità di esso spirito (Z. 3973—3974; VI, 345) e delle pulci ammaestrate a tirare un cocchietto d'oro (*Ibidem*); della poesia moderna cui non conviene altro tono che il melanconico (Z. 3976; VI, 347); del «bello «non assoluto» (Z. 3984; VI, 355); di aride note filologiche sui diminutivi positivati, sulla ridondanza del pronome ἄλλος con esempi analoghi in latino, italiano, francese, e spagnuolo, sugli aggettivi in forma di avverbi (*demasiado* per *demasiadamente*); sui diminutivi positivati; sui participii passati in senso passivo e neutro (*agradecido* per *agradeciente; leido* per *che ha letto*) ecc. ecc. chè non è nostra intenzione costringere il lettore a rifar con noi lo spinoso e lungo cammino. Di *pensieri* ispirati al Leopardi dalla lettura del *Quijote* neppur l'ombra! O meglio un'ombra sì, ma tale che presuppone una così scoraggiante associazione d'idee che ci ha fatto cadere le braccia! Eccola qui. Il 14 marzo 1824 il Leopardi era arrivato colla sua lettura del *Quijote* al cap. XXVII della II Parte che finisce con queste innocenti parole: «Los de lo escuadron [*si tratta*

gerci a rilevare l'influsso che la lettura degli autori spagnuoli ha potuto esercitare sugli scritti originali del Leopardi?

* * *

Da una lunga e minuziosa indagine compiuta attraverso i sette volumi dello *Zibaldone* e di cui ho reso conto nella lunga nota che precede questo paragrafo, risulta che neppure un

---

della nota «aventura del rebuzno»] se estuvieron allì hasta la noche, y por no haber salido «a la batalla sus contrarios, se volvieron a su pueblo recocijados y alegres; y si ellos «supieran *la costumbre antigua de los griegos*, levantaran en aquel lugar y sitio un trofeo». Orbene, attraverso un altro *pensiero* sui diminutivi spagnuoli in *-illo* che lo fece pensar probabilmente al famoso *peccadiglio di Spagna* (cfr. ARIOSTO, *Satira al Bembo*, VII, 34—36) che il Leopardi dovè interpretare a modo suo (sulla giusta interpretazione cfr. B. CROCE, *Il peccadiglio di Spagna* in *Ricerche Ispano-Italiane*. Noterelle lette all'Acc. Pontaniana, Napoli, 1898, II, pp. 4—7 dell'estratto ed ora nel bel volume *La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza*. Bari, Laterza, 1922, pp. 208—213) sapete che cosa suggerisce al Leopardi quell'innocentissima «*costumbre antigua de los* «*griegos*?» Ve lo lascio a indovinare fra mille: un *pensiero* sulla *pederastia!* «Alle altre «barbari e notate si aggiunga la pederastia, snaturalezza infame che fu pure ed è comunis- «sima in Oriente (per non dir altro) e non fu solo propria dei barbari, ma *di tutta una* «*nazione così civile come la greca*, e per tanto tempo (lasciando i romani), e sì propria «che sempre che i greci scrivono d'amore in verso o in prosa, intendono (eccetto ben «rade volte) di parlar di questo siffatto, voluto fino ridurre in sentimentale da Platone, massimamente nel *Convivio* e più nel *Fedro* e altrove, e da Senofonte poi nel *Convivio*!» Dico la verità che mi son sentito cadere le braccia! Mi pareva che il Leopardi si burlasse di me e della mia pedanteria, che mi faceva scambiare per metodo storico un'indagine pettegola senza alcuna speranza di cavar un ragno dal buco! Ma... (*naturam expellas furca, tamen ipsa recurret*!) ho continuato, per... essere in pace colla mia coscienza. Posso dunque assicurare che nulla, proprio nulla ho trovato nello *Zibaldone* che al Leopardi abbian potuto suggerire nè il *Quijote* nè le altre opere spagnuole ch'egli mostra d'aver lette. Le sue impressioni le ha tenute per sè. Nello *Zibaldone* il *Quijote* non figura che come miniera di parole e di frasi utili per quegli studi che si proponeva di fare sui *diminutivi positivati* e i *participii passati in senso attivo o neutro*. Il solo passo che implichi pur di lontano, un giudizio estetico lo trovo a p. 3980 dello *Zibaldone* (VI, 351) a proposito di *finojo* per ginocchio, «voce» — non manca di osservare il Leopardi — «che mi par quivi affettatamente antiquata, come molte altre, per contraffare «il linguaggio degli antichi libri di cavalleria, ed è posta in bocca di Sancho». Lo registro per scrupolo di coscienza e faccio punto. Ostinarsi a trovar nello *Zibaldone* quello che manifestamente non c'è sarebbe degno di un folle come D. Quijote. Nè io dirò, com'egli direbbe, che un mago geloso mi abbia nascosto quel che pure *dovrebbe esserci*! Sono un vecchio e provato amico del nostro «caballero andante», ma il mio chisciottismo critico non arriva a questo punto! [Scorrendo di nuovo lo *Zibaldone*, trovo a p. 4037 (VI, 414) un appunto su «*osado* o *osado* per *che osa* e *ardito* per *che ardisce; atrevido* per *quien se atreve* (29 febbraio, domenica di Quinquagesima, 1824)», cui segue nella medesima pagina, ma colla data del *3 marzo, mercoledì della S. Ceneri*, 1824, un pensiero che comincia: «Parrebbe che gli uomini sciolti, franchi nel conversare, e massime gli «sprezzanti, avessero più amor proprio degli altri e più stima di sè, e i timidi meno», che potrebbe essergli stato suggerito dal passo da cui ha tolto quell'*osado* e quell'*atrevido*. Visto però che questo pensiero è posteriore di ben tre giorni, bisognerà piuttosto ritenere che gli sia stato suggerito da quegli aggettivi, dopo aver rilette le pagine precedenti dello *Zibaldone* e l'appunto che le precede immediatamente].

pensiero d'ordine letterario è stato ispirato al Leopardi dalle letture ch'egli andava contemporaneamente facendo del *Quijote* delle *Novelas ejamplares*, della *Idea de un Principe politico Christiano* di Don Diego de Saavedra Fajardo, del *Viaje entretenido* di Agustin de Rojas, del *Arte nuevo de hacer comedias* di Lope de Vega, dell'ode *A las ruinas de Italica* di Rodrigo Caro. Non ci resta che di volgere la nostra attenzione ai *Canti*, giacchè dell'influsso esercitato sulle *Operette Morali* dalle opere ispano-americane del De Solis, De Cieza e forse di Garcilaso de la Vega el Inca, abbiamo avuto occasione di occuparci nel capitolo precedente.

Copio dunque le mie noterelle di altri tempi ritrovate fra le pagine de' miei libri spagnuoli riordinando la mia biblioteca messa a soqquadro dagli ulani di Mackensen, durante l'occupazione tedesca di Bucarest.

Incominciando dunque da un volumetto *(La vida es sueño)* del Calderon[1]), è chiaro che il Leopardi, il quale scrisse queste terribili parole sull'autorità paterna:

«Scorri le vite degli uomini illustri, e se guarderai a quelli che sono tali, «non per iscrivere ma per fare, troverai a gran fatica pochissimi veramente «grandi, ai quali non sia mancato il padre nella prima età... La podestà paterna «appresso tutte le nazioni che hanno leggi, porta seco una specie di schiavitù «de' figliuoli; che, per essere domestica, è più stringente e più sensibile della «civile; e che, comunque possa essere temperata dalle leggi stesse, o dai costumi «pubblici, o dalle qualità particolari delle persone, un effetto dannosissimo «non manca mai di produrre: questo è un sentimento che l'uomo, finchè ha «il padre vivo, porta sempre nell'animo... di soggezione e di dipendenza, e di «non essere libero signore di sè medesimo, anzi di non essere, per così dire,

---

[1]) Non risulta entrasse a far parte della *Biblioteca Leopardiana* prima del 1840. «Da ricerche fatte nella domestica Biblioteca», mi scrive Mons. Monalduzio Leopardi, «ho trovato soltanto il CALDERON PIETRO DELLA BARCA, *Commedie Scelte* da «PIETRO MONTI, Milano, Società Tipografica dei Classici Italiani, 1840. Vi si trova «la commedia *La Vita è un sogno*, ma non vi son postille, nè vi potevano essere, essendo «stata l'opera stampata il 1840, dopo cioè la morte del Leopardi». E va bene. Ciò non vuol dire che il Leopardi non conoscesse il capolavoro del Calderon, che avrebbe ben potuto leggere (nel testo o in una traduzione) a Roma, Milano, Bologna o Firenze, o magari a Recanati prestatagli da qualcuno, p. es. lo zio Carlo Antici. Cfr. D. BIANCHI *La Biblioteca Leopardi* cit., p. 136. Il nome di Calderon ricorre nello *Zibaldone* (p. 2845; V, 31) a proposito delle traduzioni tedesche: «I tedeschi hanno traduzioni dal greco, «dal latino, dall'italiano, dall'inglese, dal francese, dallo spagnuolo d'Omero, dell'Ariosto, «dello Shakespeare, di Lope, di CALDERON ec., le quali non solamente conservano «(secondo si dice) il carattere dell'autore e del suo stile tutto intero... ma rispondono «verso per verso, parola per parola, sillaba per sillaba... ai versi, alle costruzioni... a «tutte le possibili qualità estrinseche come intrinseche che si ritrovano nell'originale».

«una persona intera, ma una parte e un membro solamente, e di appartenere «il suo nome ad altrui più che a sè»[1]);

ed anche più chiaramente e crudelmente:

«L'educazione che ricevono, specialmente in Italia, quelli che sono edu-«cati (che a dir vero non sono molti), è un formale tradimento ordinato dalla «debolezza contro la forza, dalla vecchiezza contro la gioventù. I vecchi ven-«gono a dire ai giovani: fuggite i piaceri proprii della vostra età, perchè tutti «sono pericolosi e contrari ai buoni costumi, e perchè noi che ne abbiamo «presi quanti più abbiamo potuto, e che ancora, se potessimo, ne prenderemmo «altrettanti, non ci siamo più atti a causa degli anni. Non vi curate di vivere «oggi; ma siate ubbidienti, sofferite, e affaticatevi quanto più sapete, per «vivere quando non sarete più à tempo. Saviezza ed onestà vogliono che il «giovane si astenga quanto è possibile dal far uso della gioventù, eccetto per «superare gli altri nelle fatiche. Della vostra sorte e di ogni cosa importante «lasciate la cura a noi, che indirizzeremo il tutto all'utile vostro. Tutto il con-«trario di queste cose ha fatto ognuno di noi alla vostra età, e ritornerebbe a «fare se ringiovanisse: ma voi guardate alle nostre parole, e non ai nostri «fatti passati, nè alle nostre intenzioni. Così facendo, credete a noi conoscenti «ed esperti delle cose umane, che voi sarete felici. Io non so che cosa sia in-«ganno e fraude, se non è il promettere la felicità agl'inesperti sotto tali con-«dizioni. — L'interesse della tranquillità comune, domestica e pubblica, è «contrario ai piaceri ed alle imprese dei giovani; e perciò anche l'educazione «buona, o così chiamata, consiste in gran parte nell'ingannare gli altri, accioc-«chè pospongano il comodo proprio all'altrui... Più notabile è, che mai padre «nè madre, nonchè altro istitutore, non sentì rimordere la coscienza di «dare ai figliuoli un'educazione che muove da un principio così maligno... «Frutto di tale cultura malefica, e intenta al profitto del cultore con rovina «della pianta, si è, che gli alunni vissuti da vecchi nell'età florida, si rendono «ridicoli ed infelici in vecchiezza, volendo vivere da giovani; ovvero, come «accade più spesso, che la natura vince e che i giovani, in dispetto dell'edu-«cazione, si fanno ribelli agli educatori, i quali se avessero favorito l'uso e il «godimento delle loro facoltà giovanili, avrebbero potuto regolarle, mediante «la confidenza degli allievi, che non avrebbero mai perduta»[2]);

e ancora (in un pensiero che non è mai stato citato ed è il più terribile di tutti):

«Ho già detto altrove di una donna sterile che bastonava una cavalla pregna, «dicendo: «*Tu gravida, ed io no?*». Io credo che un padre storpio difficil-

[1]) È il II dei *Pensieri* «ch'egli medesimo ordinò». Cfr. F. P. LUISO, *Sui Pensieri di Giacomo Leopardi* in *Rassegna Nazionale* del 1 maggio 1899. Cito dall'edizione hoepliana dei *Canti* curata da M. SCHERILLO, Milano, 1907, p. 39.

[2]) *Pensiero* CIV.

«mente possa vedere con compiacenza i suoi figli sani e non provare un certo «stimolo ad odiarli o una difficoltà ad amarli, che facilmente si convertirà «in odio e riceverà poi scioccamente il nome di antipatia, quasi fosse una «passione innata e senza causa morale. Del che si potrebbero portare infi«nite prove di fatto, come dell'odio delle madri brutte verso le figlie «belle e delle persecuzioni che bene spesso fanno per tal ragione a «giovani innocentissime, senza che nè queste nè esse medesime ve«dano bene il perchè. Così dei padri di poco ingegno, o in qualunque «modo sfortunati, verso i figli di molto ingegno, o in qualunque modo avvan«taggiati su loro. Così (e questa è cosa generalissima) de' vecchi verso i gio«vani (siano anche loro figliuoli, anzi massimamente in simili casi, e femmine «e maschi ec. ec.), ogni volta che i vecchi non hanno deposto i desideri gio«vanili ed ogni volta che i giovani, ancorchè innocentissimi ed ottimi, non «si conducano da vecchi»[1]);

incominciando dunque da Calderon, è chiaro che il Leopardi che aveva scritto codeste tremende parole sull'autorità paterna e che si trovava un po' nella condizione di Sigismondo, relegato com' era (o gli pareva di essere) dal padre in «quella «stanza dove *traeva* tutta quanta la giornata, il mese e l'anno, «contando i tocchi dell'oriuolo[2])»; dovesse leggere con molta soddisfazione ed interesse la terribile e profonda scena fra Basilio e Sigismondo nella *Vida es sueño* del Calderon:

BAS. 341. ¿Tan presto una vida cuesta
Tu venida al primer dia?

. . . .

353. ¿Con qué amor llegar podré
A darte ahora mis brazos?

. . . .

Y aunque en amorosos lazos
Ceñir tu cuello pensé,
Sin ellos me volveré
Que tiengo miedo à tus brazos.
SEGIS. Sin ellos me podré estar,
Como me hé estado hasta aqui;
Que un padre que contra mi
Tanto rigor sabe usar,

[1]) *Zibaldone*, III, 484—485.
[2]) Lettera al Conte Giulio Perticari del 9 aprile 1821.

Que su condicion ingrata
De su lado me desvia,
Como á una fera me cria,
Y como á un mónstruo me trata,

Y mi muerte solicita:
De poca importancia fué
Que los brazos no me dé
Cuando el ser hombre me quita.

BAS. Al Cielo y á Dios pluguiera
Que á dartele no llegara:
Pués ni tu voz escuchara,
Ni tu atrevimiento viera.

SEGIS. Si no me le hubieres dado,
No me quejara de ti;
Pero una vez dado, sí,
Por habérmele quitado;

Pués, aunque el dar la accion es
Más noble y más singular,
Es mayor bajeza el dar,
Para quitarlo después.

BAS. ¡Bien me agradeces al verte,
De un humilde y pobre preso,
Principe ya!

SEGIS. Pués en eso
¿Qué tengo que agradecerte?

Tirano de mi albedrio
Si viejo y caduco estas
Muriéndote, ¿Qué me das?
¿Dasme más de lo que es mio?

Mi padre eres y mi Rey;
Luego toda esta grandeza
Me da la naturaleza
Por derecho de su ley.

Luego, aunque esté en tal estado,
Obligado no te quedo,
Y pedirte cuentas puedo
Del tiempo que me has quitado,

Libertad, vida y honor;
Y así, agradéceme á mi
Que yo no cobre de ti,
Pués eres tu mi deudor.

Si dirà che nessuna frase caratteristica di Calderon è passata nella prosa analoga del Leopardi. Si dirà! Che non può dirsi? È chiaro però che nessuno il quale conosca l'animo del Leopardi, che abbia letta quella straziante lettera al Broglio del 13 agosto 1819 dopo il suo vano tentativo di fuga, e giustamente apprezzata l'altra preparata da Giacomo per il padre: potrà, leggendo i versi spagnuoli del Calderón impedirsi dal pensare al compiacimento con cui l'infelice poeta, oppresso dalla più odiosa delle tirannidi domestiche, dovè leggerli in quella biblioteca che fu la sua tomba o seduto sulla sponda di quel letticciuolo, dal quale più volte «alla «fioca luccerna poetando, a *sè* stesso cantò funereo canto». Colla consueta finezza, lo Scherillo[1]) osserva: «*[Nella lettera d'addio al padre]* non è il figlio che prende congedo, bensì «il Conte Giacomo Leopardi che chiede ragione al Conte «Monaldo dell'uso da lui fatto della podestà paterna. Co-«mincia: «Mio signor padre» e va avanti facendo uno spietato «esame di quanto costui avrebbe avuto il dovere di fare e «non aveva fatto». Proprio così: *il Conte Giacomo che chiede ragione al Conte Monaldo dell'uso da lui fatto della podestà paterna.* L'atmosfera spagnuola di una simile situazione non può sfuggire a un attento lettore del Calderon e del Leopardi, come non è sfuggita al fiuto estetico sicuro dello Scherillo. *Tirano de su albedrio* era infatti anche per il Leopardi suo padre e a lui avrebbe potuto quasi colle medesime parole di Sigismondo chieder ragione della libertà e della salute che gli aveva tolte, ed anche (purtroppo!) delle umiliazioni alle quali lo aveva esposto:

Luego, aunque esté en tal estado,
Obligado no te quedo,
Y *pedierte cuentas puedo*
Del tiempo que me has quitado:

Libertad, vida y honor;
Y a si agradéceme á mi

[1]) M. SCHERILLO, *I Canti di Giacomo Leopardi illustrati per le persone colte e per le scuole e con la vita del poeta narrata di su l'epistolario.* Milano, Hoepli, 1907, p. 9.

415. Qué yo no cobre de ti,
Pués eres tú mi deudor!

Più che di singole frasi, si tratta qui del tono generale ch' è lo stesso. Espresssioni quali: «Non creda d'ingannarmi, «chè la sua *dissimulazione* è profonda ed eterna: sappia però «ch'io non mi fido di lui più di quanto lui si fidi di me... «Si vanti pure d'avermi ingannato... Mi parve vedergli il «cuore sulle labbra, e feci quello che non avea fatto da molti «anni: gli prestai fede, fui inganuato e per l'ultima volta»; sono asolutamente dello stesso tono di quelle pronunziate da Sigismondo nel dramma del Calderon; nè io conosco in «nessuna letteratura altre scene e frasi consimili. La tragedia dell 'insanabile dissidio fra padri e figli par si sia rivelata allo spirito spagnuolo più che ad ogni altro spirito europeo. Dal dramma fosco di Don Carlos alla scena citata del Calderon e al romanzo recentissimo di Ricárdo Leon: *Casta de hidalgos;* questo dissidio compare nell'arte e nella vita spagnuola di ogni tempo. Lo ritroviamo in *Padre e figlio* di Dostojewski, ma rimpicciolito in una rivalità sessuale conforme alla tendenza slava di concepire il mondo, la filosofia, la scienza, l'oltretomba, e, sarei per dire, Dio medesimo attraverso la profondità insondabile del mistero sessuale. È dunque altra cosa. E nella letteratura spagnuola stessa non si trovano due situazioni tanto simili, quanto quella di Sigismondo di fronte a Basilio e di Leopardi di fronte a suo padre Monaldo. Nè si dica che in una lettera passionale o in un appunto personale non sia lecito veder l'influenza di letture di sorta. L'esperienza prova che certe parole potenti che trovano un' eco nella nostra più profonda personalità (e che perciò non sono *estranee*, ma pensiero del nostro pensiero, sentimento del nostro sentimento perfettamente espressi, anche se da altri); escon poi colorate dall' interno affetto e spesso divenute irriconoscibili (meno che nel tono generale e nella violenza affettiva) anche agli artisti stessi che le riecheggiano.

Malgrado ciò, per ora non intendiamo richiamar l'attenzione del lettore che *sulla identità della situazione affettiva del Leopardi con quella di Sigismondo*, perchè le reminiscenze che di singoli versi della *Vida es sueño* ci par vedere in più luoghi dei *Canti* dell'infelice e grande recanatese ap-

paiano nella lor giusta luce e in tutta l'importanza che a me sembrano avere.

Come leggere infatti i seguenti versi del lamento di Sigismondo nella torre:

Aunque *si nacé, ya entiendo*
Qué delito hé cometido:
Bastante causa ha tenido
Vuestra justicia y rigor;
Pués *el delito mayor*
Del hombre es haber nacido

senza correr col pensiero ad altri consimili del Leopardi, o ch'egli nel *Canto notturno di un pastore errante nell'Asia* esclami:

Nasce *l'uomo a fatica*
Ed è rischio di morte il nascimento.
Prova pene e tormenti
Per prima cosa; e in sul principio stesso
La madre e il genitore
Il prende a consolar dell'esser nato;

e poco dopo:

Se la vita è sventura,
Perchè da noi si dura?

o, nella fine della sua bella poesia, affermi che

in qual forma, in quale
Stato che sia, dentro covite o cuna
È funesto a chi nasce il dì natale,

dove — e soprattutto nell'ultimo verso — sembra che il Leopardi si sia ricordato anche di un altro passo di Calderon, quando Sigismondo, facendo la storia della sua nascita e dei prodigi che la predettero, dice ad Astolfo:

Antes que á la luz hermosa le diese *el sepulcro vivo*
De un vientre (porque el nacer y el morir son parecidos)
su madre infinitas veces, entre ideas y delirios
del sueño, vió que rompia sus entrañas, atrevido

un monstruo en forma de hombre; y, entre su sangre teñido,
le daba muerte, naciendo vibora humana del siglo?

Con quanto interesse e quanto viva commozione non dovette il Leopardi, desideroso di conoscere il mondo e fuggire il *natio borgo selvaggio*, legger le accorate parole di Sigismundo nella seconda scena della prima *giornata* di *La Vida es sueño:*

¿Quien éres? Que, *aunque yo aqui*
Tan poco del mundo sé
Que cuna y sepulcro fué
Esta torre para mi,
Y aunque *desde que naci*
(Si esto es nacer) solo advierto
Este rústico desierto,
Donde miserable vivo,
Siendo *un esqueleto vivo,*
Siendo un animado muerto?

Chi non ricorda, leggendo questi versi del Calderon, quelli armoniosi, dolcissimi delle *Ricordanze*?

Nè mi diceva il cor che l'età verde
Sarei dannato a consumare in questo
Natio borgo selvaggio, intra una gente
Zotica, vil; cui nomi strani, e spesso
Argomento di riso e di trastullo
Son dottrina e saper; che m'odia e fugge,
Per invidia non già, che non mi tiene
Maggior di sè, ma perchè tale estima
Ch'io mi tenga in cor mio, sebben di fuori
A persona giammai non ne fo segno.
Qui passo gli anni abbandonato, occulto,
Senz'amor, senza vita; ed aspro a forza
Tra lo stuol de' malevoli divengo:
Qui di pietà mi spoglio e di virtudi,
E sprezzator degli uomini mi rendo,
Per la greggia ch'ho appresso.

Se il *rustico desierto* del Calderon trova la sua eco nel *natio borgo selvaggio* (e nella gente *zotica, vil* che lo abita), e il *donde miserable vivo* nel *qui passo gli anni abbandonato,*

occulto Senz' amor senza vita; anche l'*esqueleto vivo* e l'*animado muerto* trovano un riscontro nella nota lettera del Leopardi in cui Recanati è detta *sepolcro di vivi*.

C'è poi qualcosa della situazione del *Consalvo* leopardiano (e mi fa meraviglia che nessuno ci abbia pensato) nella scena fra Sigismondo e Rosaura, specie là dove Sigismondo esclama:

Tú solo, tu has suspendido
La pasion á mis enojos
La suspención á mis ojos
La admiración á mi oido...

... *Pero véate yo y muera*;
Que no sé, rendido ya
Si el verte muerte me da,
El no verte que me diera.

Anche Consalvo, *disdegnoso un tempo Del suo destino* e *dai più diletti amici abbandonato*, vedendosi *al fianco* la sua donna (Elvira) *da pietà condotta A consolare il suo deserto stato* è felice di morire perchè deve alla morte quel bacio tanto, desiderato in vita:

Morrò contento
Del mio destino ormai, nè più mi dolgo
Ch'aprii le luci al dì. Non vissi indarno
Poscia che quella bocca alla mia bocca
Premer fu dato. Anzi felice estimo
La sorte mia.

Peccato che l'anima del povero Leopardi, troppo oramai malata di un pessimismo ben più profondo e sconsolato di quello tutto cristiano del Calderon, non potesse ricrearsi al delicato apologo di Rosaura:

Cuentan de un sabio, que un dia
Tan pobre y misero estaba
Que solo se sustentaba
De unas yerbas que cogia.
¿Habrá otro (entre si decia)
Más pobre y tristo que yo?
Y, cuando el rostro volvió,
Halló la respuesta, viendo

Que iba otro sabio cogendo
Las hojas que él arrojó!

Che in questa ed altre scene analoghe di *La Vida es sueno* ci sia un po' della situazione del *Consalvo* leopardiano, troviamo una curiosa riprova nei versi seguenti del *Jaufre Rudel* carducciano[1]), le cui relazioni col *Consalvo* son note:

Contessa, che è mai *la vita*?
È l'ombra d'un sogno fuggente.
La favola breve è finita:
Il vero immortale è l'amor!

che ricordano abbastanza da vicino quelli dal Calderón:

[1]) Rileggendo il bel discorso di A. FARINELLI su *Giosuè Carducci* (Trieste, ediz. del «Palvese», 1907, p. 34) vedo con piacere che la risonanza calderoniana nei versi del *Jaufrè Rudel* non è sfuggita all'intuito estetico del mio illustre amico: «E il poetal «che pur combatte il pensiero lugubre di Calderon e deplora la vita della Spagna nea «misero regno di Filippo IV, guasto dal sentimento della vanità di tutto, dalla coscienze «dell'ombra, chiama un dì la vita *ombra d'un sogno fuggente*; e *ombra di un fiore* dissi «la beltà, *eco di tromba che si perde a valle* la potenza; lamenta il fuggir dell'*etadi brevi «degli nomini, sì come nubi sì come cantici*; ripete nel forte verso l'elegia molle dei *Trionfi* «petrarcheschi sullo sfacelo e il crollar di tutto quaggiù: *Passan le glorie come fiamme «di cimiteri, Come scenari vecchi crollan regni ed imperi*. Ma il dolore del Carducci non è «querulo, passivo, gemebondo. È dolor virile, dolor d'un forte quello che nell'anima «del Carducci s'annida. In quel dolore il poeta non si culla, non si adagia. Grida il tra-«montar della gloria, la disfazione delle schiatte, ma per divorarsi il cuore con bellero-«fontica voluttà, ma per fugar dall'animo ogni stolto e fallace disio, non per sgomentare, «ma per rinvigorir lo spirito. Sulle rovine delle speranze sepolte, spuntan germi di spe-«ranze novelle. Gravan le nubi fitte e derise; s'abbassano e involgon nere la luce; ma il «sole tosto le invade e le fende; e nel sole si rileva l'anima del poeta. È degli spensierati «trastullarsi sui misteri della vita e del mondo. La vita è un dovere e non un giuoco. «Il *diman morremo* che il verso esala non scava abissi nel cuore... Al dissolvimento nella «morte la natura ci avvia sereni. Quel suo lembo di vita lo vivrà il poeta, intensivamente «in tutta la forza degli affetti, in tutto il vigore dell'ingegno. E metterà pace ai sussulti «del cuore. È un poeta sano che dalla gemebonda elegia rifugge. È d'incorruttibile «acciaio la sua tempra. Coll'ombre che passano, aure di eterna freschezza gli bacian la «fronte. Nè in cuore parve tramontargli la giovinezza mai». Magnifica pagina e fondamentalmente vera, se pure qua e là esagerata. La tristezza carducciana è più profonda e sconsolata di quanto d'ordinario non si creda. Basta rileggere *Pianto antico* e soprattutto l'*Idillio maremmano* e *Davanti S. Guido*; basta pensare alla tristezza cupa del vecchio poeta negli ultimi anni, alla penna spezzata, a quei canti che sentiva tramontare dentro il suo cuore come le stelle tramontano in mezzo al mare; e basta legger le belle pagine che RENATO SERRA (*Scritti critici*, Roma, «La Voce», 1920, vol. II—III: *Carducciana-Pascoliana*, pp. 38—39) scrisse sugli ultimi anni del Carducci e a quelle «con-«fessioni e malinconie singolari sopra il suo silenzioso tramonto» delle quali «qualche «riflesso balena in certe parole e accenti profondi degli ultimi anni»; per accorgersi che il Farinelli esagera soprattutto quando parla della giovinezza che non parve mai tramontargli nel cuore. Ma che perciò? Egli ha colto meravigliosamente la differenza che passa fra la melanconia calderoniana (e leopardiana) e quella del Carducci; sicchè maggiore importanza acquista l'eco calderoniana che a me par evidente nei versi sopra riportati del Jaufre Rudel.

931. ¿Que es la vida? — Un frenesí
¿Que es la vida? — Una ilusión,

e fors'anche questi altri:

De todos era señor
Y de todos me vengaba;
Solo á una mujer amaba,
Que fué vertad, creo yo,
En que TODO SE ACABA
Y ESTO SOLO NO SE ACABA,

che il Carducci ha concentrato negli ultimi due della sua meravigliosa quartina:

La favola breve è finita:
il vero immortale è l'amor!

La vita finisce, non l'amore. L'amore è immortale. Così nel sogno di Sigismondo tutto finisce *(se acaba)*: regno, potenza, passioni, delitti, vendette. *Solo una mujer que amaba fué vertad*, e, quando tutto *se acabó*, solo questo amore rimase. *Esto solo no se acaba* per l'infelice Sigismondo, che può ritener sogno tutto il resto, non le care braccia che gli avevano avvinto il collo, non le care pietose parole che lo avevano consolato. Delicata e profonda concezione poetica e tale da non far meraviglia che abbia potuto esercitare la sua forza di attrazione su due dei più grandi poeti d'Italia: il Leopardi e il Carducci. Nelle coppie dolenti di Consalvo e di Elvira, di Rudel e di Melisenda riconosciamo un' aria di famiglia con l'altra coppia dolente di Sigismondo e di Rosaura, che le ha precedute nella vita dell'Arte. La sola differenza è che nelle poesie del Leopardi e del Carducci la figura femminile resta in secondo piano, e, direi quasi, non vive. Nel dramma del Calderon, al contrario, Rosaura, pur delicatamente tratteggiata, vive di una vita profonda e reale che ci fa presentire la nascita di Ofelia[1]).

---

[1]) Il CARDUCCI (*Dopo una rappresentazione della Commedia «La Vita è un sogno» di Pietro Calderon* in *Opere*, III, 37) aveva notato a ragione quanto di amletiano si può scorgere nel personaggio di Sigismondo: «Nello svolgimento della terza parte «del suo personaggio, il Calderon ha un riscontro, e pericoloso. Sigismondo che dubita «se quello che l'attornia sia verità, Sigismondo per cui la vita è un sogno, Sigismondo «che per iscetticismo divien pauroso, è Amleto: un Amleto ridotto, un Amleto abortito,

Comunque sia di ciò, e tornando al Leopardi, anche nella famosa lettera al Giordani del 30 aprile 1817, a me pare che le parole:

«Iddio ha fatto tanto bello questo nostro mondo, tante cose belle ci hanno «fatte gli nomini, che chi non è insensato arde di vedere e conoscere; la terra «è piena di meraviglie; *ed io, a diciott'anni potrò dire: In questa caverna vivrò, «e morrò dove son nato*?

a me sembra vedere un ricordo d'una delle prime scene (la II della Giornata Prima) di *La Vida es sueño*:

Nace el ave y con las golas
Que le dan belleza suma,
Apénas es flor de pluma
O ramillete con alas,[1])

«come lo poteva fare il poeta della Inquisizione; ma il germe c'è. Egli si move, ben di«verso dal gran sonnambulo di Danimarca, il quale ha da lottare con una folla di uomini «vivi che da ogni parte gli si serra addosso a gli chiude la via; egli si move, sparnazzando «sentenze morali e azioni cavalleresche tra tante figure di legno fatte e messe lì solo perchè «ei le atterri o le sollevi». Qui, e in troppi altri punti del suo studio, il Carducci è ingiusto col Calderon e col suo grande capolavoro, di cui è strano che l'intima poesia gli sfugga. Buona parte della sua giacobina antipatia per la Spagna di Filippo IV e dell'Inquisizione si riversa sul Calderon e sul suo meraviglioso capolavoro, che piacque troppo agli odiati romantici perchè il Carducci non si facesse un dovere di diffidarne. *Figura di legno* non è ad ogni modo Rosaura ed il Carducci stesso riconosce, che «molti sono, «i quali lodano, come invenzione singolare e che mostra l'artista profondo, l'ammira«zione che il solitario incivile sente subito per la donna». Che poi codesta invenzione sia «antica quanto almeno il *Novellino* e il Decameron», che il Calderon l'abbia «de«scritta, al solito, più con le molte parole che dagli effetti», a me non pare di poter concedere. Turbavano qui il giudizio estetico del Carducci due preconcetti, ch'erano (tutti ormai lo sanno) le sue *bestie nere*: l'odio per il *secentismo* e per l'*Inquisizione*, che, a dir vero, non ha qui molto a che fare con l'opera d'arte del Calderon, il quale era abbastanza artista, sia detto col debito ossequio alla memoria del Carducci, per non «condurre Sigismondo a baciar la mano al primo sagrestano che gli si facesse innanzi» (p. 38). Che diamine! Un grande artista come il Calderon avrebbe ben saputo trovare il modo di esser cristiano e cattolico e magari inquisitore senza, per questo, rimbecillire! Ma il Carducci era così: ai soli nomi di *secentismo, inquisizione, cattolicesimo* perdeva i lumi, e tirava giù botte alla cieca! Sul Calderon e l'arte sua cfr. ora le belle pagine del COTARELO Y MORI, *Ensayo sobre la vida y obras de D. Pedro Calderón de la Barca* in *Boletin de la Real Academia Española*, IX (1923), pp. 605—649.

[1]) E si confronti il MARINO (1569—1625) nella famosa descrizione dell'usignuolo:

Chi crederà che forze accoglier possa
animetta sì picciola cotante?
. . . .
O ch'altro fia che liev'aura mossa,
una voce pennuta, un suon volante?
E, vestito di penne, un vivo fiato,
una piuma canora, un canto alato?
(*Adone*, III, str. 37)

Cuando las etereas salas,
Corta con velocitad,
Negándose á la piedad
Del nido, que deja en calma:
¿*Y, teniendo yo más alma*
Tengo ménos liberdad?

Nace el bruto, y con la piel
Que dibujan manchas bellas,
Apénas signo es de estrellas
(Gracias al docto pincel),
Cuando atrevido y cruel,
La humana necesidad
Le insegna á tener crueldad,
Mónstruo de su laberinto:
¿*Y yo, con mejor istinto,*
Tengo ménos liberdad?

Nace el pez, que no respira,
Aborto de ovas y lamas;
Y apénas bajel de escamas
Sobre las ondas se mira:
Cuándo á todas partes gira,
Midiendo la imensidad
De tanta capacidad
Como le da el centro frio:
¿*Y yo, con más albedrio,*
Tengo ménos liberdad?

Nace el arroyo, culebra
Que entre flores se desata;
Y, apénas, sierpe de plata,
Entre las flores se quiebra,
Cuándo, músico, celebra
De las flores la piedad,
Que le da la majestad
Del campo apierto á su ruida:
¿*Y yo, teniendo más vida,*
Tiengo ménos liberdad?

¡En llegando à esta pasion
Un volcan, un Etna hecho,

Il Calderon aveva 23 anni, quando uscì per le stampe l'*Adone* che fece tanto chiasso non solo in Italia, ma anche all'estero. Sarà azzardato supporre un influsso del Marino sul Calderón?

Quisiera, arrancar dal pecho
Pedazos del corazon!
¿Qué ley, justicia ó razon
Negar á los hombres sabe
Privilegio tán süave,
Exception tan principal,
Que Dios le ha dado á un cristal,
Á un pez, á un bruto, y á un ave?

Ho voluto riportare tutto il brano, perchè si vegga quale impressione questo meraviglioso slancio di Sigismondo verso la libertá dovesse fare sull'animo del Leopardi. Finitolo di leggere, (magari in una traduzione che potrebbe trovarsi benissimo in una delle numerose riviste letterarie cui il Leopardi era abbonato) egli dovette esclamare con profondo sospiro qualcosa di non diverso dalle parole accorate della lettera al Giordani: «La terra è piena di meraviglie ed io «a diciott'anni potrò dire: *In questa caverna* vivrò, e morrò «dove son nato?»

Non vorrei esagerare, ma un'eco di questo meraviglioso squarcio lirico del Calderon, a me par di vedere nelle accorate parole di Saffo, quando in armonie dolcissime e tali che eccedono la pura critica letteraria, lamenta che delle infinite dolcezze della terra, del cielo e dell'acque nessuna parte gli Dei abbiano fatta a lei misera che invano alle vezzose forme della natura tende supplichevole il cuore e le pupille:

Bello il tuo manto, o divo cielo, e bella
sei tu, rorida terra. Ahi di cotanta
infinita beltà parte nessuna
alla misera Saffo i numi e l'empia
sorte non fenno. A tuoi superbi regni
vile, o natura, e grave ospite addetta,
e dispregiata amante, alle vezzose
tue forme il core e le pupille invano
supplichevole intendo. A me non ride
l'aprigo margo, e dall'eterea porta
il mattutino albor; me non il canto
dei colorati augelli, e non dei faggi
il murmure saluta; e dove all'ombra
degl'inclinati salici dispiega
candido rivo il puro seno, al mio
lubrico piè le flessuose linfe
disdegnando sottragge,
e preme in fuga l'odorate piagge.

A me pare che soprattutto l'ampia, colorata descrizione del *ruscello* risenta in qualcosa dei versi mirabili del Calderon; ma non insisto su speciali coincidenze che potrebbero esser casuali; bensì insisto sul tono generale, su quel paragonar che fa il Leopardi la propria servitù domestica colla libertà della natura, della propria infelicità alla felicità, o per lo meno serenità (e sia pure incosciente!) di tutti gli altri esseri creati, della bruttezza e deformità della infelice Saffo alle bellezze del cielo, della terra e dell'acqua. Soprattutto insisto su quella ripetuta, tormentosa, disperata domanda: «Perchè? Perchè?»

Qual fallo mai, qual sì nefando eccesso
macchiommi anzi il natale, onde sì torvo
il ciel mi fosse e di fortuna il volto?
In che peccai bambina, allor che ignara
di misfatto è la vita, onde poi scemo
di giovinezza e disfiorito, al fuso
dell'indomita Parca, si volvesse
il ferrigno mio stame?

«Perchè? Perchè?»

¿Qué ley, justicia ó razon
Negar á los hombres sabe
Privilegio tan süave,
Exception tán principal
Que Dios le ha dado á un cristal,
A un pez, á un bruto, á un ave?

Ciò che importa di metter in rilievo è *l'identità della situazione sentimentale*, l'impressione potente che una simile lettura doveva fare sull'animo del Leopardi, le lagrime forse ch'egli dovè spargere leggendo simili parole! Di tutte queste risonanze calderoniane, qualcuna, e forse molte, dovettero sfuggire alla coscienza del poeta stesso e non è perciò qui a parlare di *fonti*, ma piuttosto di *concordanze*, di *stati d'animo conformi*, di *simpatia* nel profondo senso etimologico della parola, di consonanze cioè di sentimento e di dolore. Le quali sussisterebbero anche se qualcuno riuscisse a dimostrare che il Leopardi non lesse mai *La Vida es sueño*; nè perderebbero punto della loro importanza nei riguardi della letteratura comparata che non bisogna limitare e costringere

al solo studio delle cosiddette *fonti*, ma far consistere soprattutto nello studio dei motivi poetici attraverso diverse età, popoli e civiltà e nella risonanza particolare che essi hanno trovata nell'anima dei singoli poeti[1]), nel paragonar queste risonanze, nello stabilire parentele e simpatie spirituali spesso ben più interessanti di quelle del sangue, che si riducono, dopo tutto, ad una materiale discendenza comune dal medesimo ceppo, simbolizzata nell'aridità schematica di un albero genealogico. A me importa molto più assodare che il Calderon e il Leopardi sentirono e cantarono presso che allo stesso modo senza conoscersi, che dimostrar come e qualmente, per un processo meccanico di trasfusione, i versi dell'uno trovarono un'eco in quelli dell'altro. Assodare in seguito ad uno di tali riecheggiamenti che il Leopardi avesse letto il Calderon può avere un' importanza storica per ciò che riguarda la coltura del Leopardi; non ne ha nessuna per ciò che riguarda la bellezza e l'arte de' suoi *Canti*. Lo stesso studio delle *fonti* si riduce (quando sia bene inteso) a mettere in rilievo tali simpatie e parentele spirituali; in quanto che l'imitazione o è cosciente, voluta, meccanica, passiva e allora non interessa dal punto di vista estetico; o è incosciente, spontanea, vitale, attiva e allora non è più imitazione. Quando, per un bisogno imperioso dell'animo nostro, ci mettiamo a pianoforte e soniamo quella data sonata di Beethowen che sappiamo antecipatamente contenere il grido che ci sorge dall' anima, perfettamente espresso nell'arte dei suoni; la musica che esce di sotto le nostre dita non è più quella di Beethowen, ma quella dall'anima nostra, in quanto il grido d'amore e di dolore di Beethowen preesisteva

---

[1]) Cfr. E. FARAL, *op. cit.*, p. 61: «Les monographies relatives à l'histoire des «thèmes sont infiniment précieuses: plus nettement, plus précisément que n'importe «quelle recherche, elles sont propres à faire saisir dans ses traits les plus caractéristiques «la culture, non seulement des auteurs, mais aussi des époques. Des deux offices essen«tiels de l'histoire littéraire elles remplissent l'un et l'autre: elles marquent la continuité «de la transmissions des thèmes et, en chacune des oeuvres où ceux-ci sont traités, elles «permettent de sentir, par opposition et contraste, les points essentiels de leur origi«nalité». Parole d'oro, giacchè, per molti studiosi, simili ricerche si riducono a un puro catalogo, utilissimo quando è completo e ben fatto per prenderne le mosse per studi posteriori, ma insomma non più e non altro che *catalogo*. Bisogna invece, dopo raccolto tutto il materiale, procedere a «une étude approfondie et rigoureuse des relations «qu'ont entre eux la pluspart des textes qu'on cite; et aussi — et surtout — à une étude «qui marquera *le caractère propre de chaque oeuvre, ce qu'elle apporte de nouveau et d'ori«ginal dans l'interprétation du thème traditionnel, bref les formes particulières de goût et «d'intelligence qu'elle révèle*».

in noi ed esce colorato della nostra personalità e sensibilità, che, per quanto analoga e simpatizzante, non è, nè può essere, del tutto identica a quella di Beethowen, e perciò quella musica è *nostra*, perchè ce la siamo assimilata, l'abbiamo conquistata, ce la siamo appropriata, è divinamente *nostra* perchè abbiamo trasfuso in essa tutto il *nostro* amore e il *nostro* dolore; il che spiega la commozione e il sollievo che proviamo sonandola, commozione e sollievo che non sarebbero possibili qualora quella musica esprimesse il grido d'amore e di dolore di *un altro*, di un *estraneo*, di un *indifferente*, di qualcuno cioè *diverso da noi*. Poi che, come l'amore è amore di noi stessi in un altro (o in qualcuno che vogliamo illuderci essere un altro), così la simpatia poetica è il riconoscimento di noi stessi e della nostra poesia nella poesia di un altro (o che ci sembra *di un altro*, ma è in fondo *la nostra)*, sicchè, appropriandocela, non facciamo che esercitare un nostro diritto di proprietà, la cui perfetta leggittimità oscuramente sentiamo.

Ma lasciamo andare! Troppo lontano mi porterebbe lo svolgimento di queste idee, un cui corollario evidente rappresenterebbe quel principio del *progresso dell'arte attraverso il tempo*, che quasi tutti i cultori di estetica son portati oggi a negare, e che è invece evidente, quando si prende a studiare un motivo poetico (e sia per esempio quello della *fortuna labilis* di cui dovremo parlare fra poco) dalle sue prime espressioni artistiche fino alle più recenti, questione che è stata trattata alquanto grossolanamente e che va studiata invece dal punto di vista di quella simpatia e parentela spirituale di cui abbiamo parlato, per cui ogni artista, appropriandosi e colorendo della sua personalità e affettività un motivo poetico tradizionale, lo fa inconsciamente progredire. Ma, ripeto, lasciamo andare! La parentesi è già troppo lunga ed il problema è tale da non potersi qui che accennare a giustificazione del nostro modo di considerar le ricerche di letteratura comparata.

Ben altrimenti decisive sono le imitazioni (sempre nel senso di sopra accennato) leopardiane dalla poesia del Manrique, di Fray Luis de Leon, di Rodrigo Caro e di Manuel Quintana, che verremo additando nelle pagine che seguiranno di questo nostro studio.

L'ode di Jorge Manrique (1440—1478) *Coplas á la muerte*

del maestro de Santiago don Rodrigo Manrique, su padre[1]) si riconnette a un genere di lirica essenzialmente pessimistica e cristiana (per quanto prenda le sue prime mosse da Ovidio)[2]) sull' instabilità della Fortuna *(Fortuna labilis)* e l'umiliazione di ogni grandezza e potenza umana, che, da un passo caratteristico di S. Giovanni Crisostomo[3]), attraverso

[1]) Cfr. E. MELE, *Giacomo Zanella ispagnofilo* in *Rivista d'Italia* (novembre, 1907), p. 861: «Al ricordo di tante e così eroiche imprese, prorompe dall'animo commosso «del poeta un inno trionfale più che un canto funebre: — è il lamento solenne ed austero «di un'anima eroica che nella morte del proprio genitore vede la vanità di tutte le cose «mortali, e reprime le proprie lagrime e annega il proprio dolore nel dolore umano. «Lo strazio del cuore svela al poeta un mondo nuovo e gli dispone l'animo in tale situa«zione da fargli vedere le cose sotto nuove forme e nuovi colori. Che cosa sono le pompe «mondane, le ricchezze, la gloria? Che cosa è mai la vita? Vanità, nient'altro che vanità: «*pulvis et umbra;*—e il lamento funebre sulla vanità delle grandezze umane, sulla fra«gilità della vita si ripete, qual melanconico ritornello, in tutt'i toni con una varietà di «tocchi mirabili che si fondono insieme in una sola e stupenda armonia. Lope de Vega «dichiarò che questa poesia bisogna scriverla a lettere d'oro; il Camoens cercò d'imitarla; «fra gli altri Giorgio Montemayor e Gregorio Silvestre l'ornarono di *glosas;* fu tradotta «in latino e nel XVI secolo musicata da Venegas de Henestrosa. La sua fortuna è per«durata sino ai nostri giorni in cui la bella versione del Longfellow le ha guadagnato «infiniti ammiratori; il Menéndez y Pelayo le ha dedicato pagine bellissime in cui meglio «si rivela quella larghezza di mente e di cultura che lo rendono scrittore e critico così «geniale; Arturo Farinelli, nelle sue dotte note «*Sulla fortuna del Petrarca in Ispagna*», «ha dimostrato felicemente che i versi più vantati delle *coplas* trovano riscontri in versi «dei *Trionfi*, riscontro in parte casuale, determinato dalle affinità delle querele, e in «parte prodotto dal ricordo delle sentenze petrarchesche. Che più? Lo Zanella s'imme«desima talmente nella situazione poetica che anima i melodiosi versi spagnuoli, da «farli rivivere felicemente, per quanto è consentito a una versione, nell'arte sua». Cfr. M. MENÉNDEZ Y PELAYO, *Antologia de poetas liricos castellanos*. Madrid, 1906, vol. VI, p. 104—151; C. MICHAËLIS Y VASCONCELLOS, *Recuerde el alma dormida (Duas palavras ao auctor da «Antologia de poetas liricos»)*, in *Revue Hispanique*, VI (1899), pp 148 sgg. Un'edizione critica delle *coplas* ha pubblicata il FOULCHÉ-DELBOSC, nella *Bibliotheca hispanica*, vol. XI. Lo studio sopra ricordato di A. FARINELLI, *Per la fortuna dal Petrarca in Ispagna nel Quattrocento* è pubblicato nel *Giorn. st. d. lett. it.*, XLIV (1904), pp. 297—350. Il testo della trad. latina fu pubblicato dal FOULCHÉ-DELBOSC in *Revue Hispanique*, XIV (1906), p. 9 sgg. Sul probabile autore di essa cfr. *ibid.*, pp. 22 sgg. lo studio di GUILLERMO ANTOLIN. Desumo queste notizie bibliografiche dallo studio sopra citato di Eugenio Mele.

[2]) Cfr. E. FARAL, *Recherches sur les sources latines des contes et romans courtois du moyen-âge*. Paris, Champion, 1913, p. 100, n. 2 e 3.

[3]) *Λόγος παραινετικός εἰς Θεοδῶρον ἐκπέσοντα* (Parainesis sive adhortatio ad Theodorum lapsum) in MIGNE, *Patrologiae cursus complectus. Patrologiae graecae* Tomus XLVIII. Lutetiae Parisiorum, 1863, p. 283: «*Οὐχ ἑώρακας τοὺς ἐν τρυφῇ «καὶ μέθῃ καὶ παιδίᾳ καὶ τῇ λοιπῇ τελευτήσαντας χλευασίᾳ τοῦ βίου; Π ο ῦ ν ῦ ν «ε ἶ σ ι ν οἱ μετὰ πολλοῦ μὲν τοῦ τύφου, πολλῶν δὲ τῶν ἀκολούθων σοβοῦντες ἐπὶ «τῆς ἀγορᾶς; οἱ τὰ σηρικὰ ἐνδεδυμένοι, καὶ μύρων ἀποπνέοντες καὶ παρασίτους τρέ«φοντες καὶ τῇ σκηνῇ προσηλωμένοι διαπαντός; ποῦ τούτων ἡ φαντασία ἐκείνη νῦν; «Οἴχεται ἡ τῶν δείπνων πολυτέλεια, τὸ τῶν μουσικῶν πλῆθος, ἡ τῶν κολάκων θε«ραπεία, ὁ γέλος ὁ πολὺς ἡ τῆς ψυχῆς ἄνεσις, ἡ τῆς διανοίας διάχυσις, ὁ βίος ὁ «ὑγρὸς καὶ ἀνειμένος καὶ περιττός. Π ο ῦ ν ῦ ν ἀ π έ π τ η π ά ν τ α ἐ κ ε ῖ ν α ; «τ ί γ έ γ ο ν ε τὸ τοσαύτης θεραπείας ἀπολαῦον σῶμα καὶ καθαρότητος; Ἄπιθι «πρὸς τὴν σορὸν, θέασαι τὴν κόνιν, τὴν τέφραν, τοὺς σκώληκας, τοῦ τόπου τὸ*

ai *Carmina Burana* (LXXV, 3).

Subsidio fortunae labilis
cur proelio Troja iam nobilis
nunc flebilis iacet incendio?

e tutta una serie di poesie moraleggianti, fra cui una attribuita a S. Bernardo:

Dux *ubi* Salomon, olim tam nobilis,
vel Samson *ubi est*, dux invincibilis,
vel pulcher Absalon, vultu mirabilis,
vel dulcis Ionathan, multum amabilis?

che trova la sua eco italiana in un famoso centone di frate Stoppa de' Bostichi:

Or *dove son* coloro
che 'l mondo alluminar con lor savere
Salamone, Ormansoro,
Ypoclas, Avicenna e 'l lor podere?
Dov'è l'antivedere
d'Aristotel sovrano?
E Virgilio e Lucano?
Dov'è l'ardir che fone
in Ettore ed Achille?
Dove son le gran ville
Troja e Gerusalem? Son ite al fondo!

e la sua eco spagnuola (prima che in Jorge Manrique) in Villasandino (*Cancionero de Baena*, I, 46):

El grand Alexandre que pudo conquistar
por todo el mundo é toda nascyon,
Troylo é Daryo, el grant agonista,
Menelao, Priamo é Agamemnon,

«*εἰδεχθὲς θέασαι, καὶ στέναξον πικρόν*». [«An non vidisti quosdam qui in deliciis, «et in ebrietatibus et in jocis, et in reliquo huius vitae ludibrio mortui sunt? «*Ubi nunc sunt* qui, tumidi superbia, cum multis sequacibus per forum incedebant? «qui, sericis induti vestibus, et ungentum olentes, paratitosque alentes, scenae semper «affixi erant? *ubi nunc* ostentatio illa et pompa? *Abiit* coenarum sumptus, musicorum «turba, ascultantium clientela, risus immodicus, animi remissio, mentis effusio, vita «mollis, otiosa, luxu perdita. *Quo nunc evolarunt omnia? quid factum est* de corpore, «quod pridem tanto famulitio, tanta munditia abundabat? Perge nunc ad sepulcrum, «contemplare pulverem, cineres, vermes, loci deformitatem intuere, et amare suspira» (p. 288).]

Tyndaron é Pyrro, Saul é Salamon
de todos aquestos decitme *qu'es d'ellos*?

e di cui forse la gemma è per avventura la delicata *Ballade des dames du temps jadis* del Villon col delizioso ritornello:

Mais *où sont* les roses d'antan?

arriva, dopo aver attraversato tutto il Rinascimento (sotto la forma del *Romam in media non invenio Roma* datogli dal Petrarca in una sua ben nota epistola)[1]; arriva, dico, fino al Leopardi che, negli accorati versi della *Sera dal dì di festa*, sospira anche lui:

Or dov'è il suono
di quei popoli antichi? *or dov'è* il grido
de' nostri avi famosi, e il grande impero
di quella Roma, e l'armi e il fragorio
che n'andò per la terra e l'oceano?
Tutto è pace e silenzio, e tutto posa
il mondo, *e più di lor non si ragiona.*

Con eguale tristezza il Manrique[2]), si domanda:

¿*Qué se hizo* el Rey Don Juan?
Los Infantes de Aragon
¿*Qué se hicieron*?
Qué fué tanto galán,
Qué fué de tanta invencion
¿*Como truxeron*?
Las justas é los torneos,
Paramentos, bordaduras
Y cimeras
¿Fueron sino devaneos?
¿*Qué fueron* sino verduras
De las eras?

[1]) *Fam.*, VI, 2 riecheggiata dal POGGIO nel suo *De varietate fortunae*, da un umanista tedesco (VALENS ACIDALIUS), da uno polacco (NICOLAUS SEP SZARZYNSKI) da uno italiano (FULVIUS cioè *CARDULLO DA NARNI*) e dal QUEVEDO nel noto sonetto: *Buscas en Roma á Roma ¡oh peregrino!* Cfr. L. LÉGER, *Une énigme d'histoire littéraire* nei *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et des Belles Lettres* (1917) — dove però non si parla che dello Szarzynski, dell'Acidalius e del Quevedo senza neppur sospettare l'antichità e la straordinaria diffusione del motivo; — ed il capitolo intitolato «*Il Sepolcro di Roma*» nel mio volume «che di necessità qui si registra»: *La fronda delle Penne d'Oca nei Giardini d'Astrea*, Napoli, Federigo e Ardia, 1921, pp. 45 sgg., dove si troverà tutta la bibliografia dell'argomento.

[2]) Riecheggiando assai da vicino il passo citato di S. Giovanni Crisostomo.

o, quasi come nella delicata ballata del Villon:

¿*Qué se hiciéron* las damas,
Sus tocados, sus vestidos,
Sus olores?
¿*Qué se hicieron* las llamas
De los fuegos encendidos
De amadores?
¿*Qué se hizo* aquel trovar,
Las musicas acordadas
Que tañian?
¿*Qué se hizo* aquel danzar
Y aquellas robas chapadas
Qué traian?

Nè il Marinque manca di ricordare, pur sotto la figura retorica della preterizione, i Troiani e i Romani tanto famosi un tempo, ora dimenticati anch'essi come gli altri popoli ed eroi:

Dexemos á los Troyanos
Que sus males no los vimos,
Ni sus glorias;
Dexemos á los Romanos,
Aunque oimos y leimos
Sus historias.
No curemos saber
Lo de aquel SIGLO PASADO
Qué fué dello;
Vengamos á LO DE AYER
QUE TAMBIEN ES OLVIDADO
COMO AQUELLO,

facendoci correr col pensiero, oltre che ai versi citati della *Sera del dì di festa*, anche a quelli dell' *Infinito*:

11. e mi sovvien l'eterno
e le morte stagioni e la presente
e viva, e il suon di lei.

Ahi vanità delle vanità! Tutto passa: bellezza, gloria, allegria, amore! *Or dov'è il suono di quei popoli antichi?*

58. Tutto è pace e silenzio, e tutto posa
il mondo, e più di lor non si ragiona!

Consonanze generali? Conseguenza necessaria di quel medesimo pessimismo cristiano che informa tutte le poesie da noi citate e non citate? Può darsi benissimo; ma, lasciando stare che, anche come tali, codeste consonanze hanno il loro valore e non è inutile rilevarle in quanto assai più concludenti di quelle (che si soglion citare) con certi passi dei *Trionfi* del Petrarca; nella medesima poesia ne troviamo delle altre ben più concrete che ci fan ritenere assai verisimile che il Leopardi conoscesse ed apprezzasse non mediocremente la poesia d'altronde famosa del Manrique. A me per esempio i versi

172. ¡Cuán blando, cuán alagüero
EL MUNDO con sus placeres
Se le daba!

sembran riecheggiati abbastanza chiaramente in questi altri delle *Ricordanze*:

Chi rimembrar vi può senza sospiri,
o primo entrar di giovinezza, o giorni
vezzosi, inenarrabili, allor quando
al rapito mortal primieramente
sorridon le donzelle: a gara intorno
ogni cosa sorride; invidia tace
non desta ancora ovver benigna, e quasi
(inusitata maraviglia!) IL MONDO
la destra soccorrevole gli porge,
scusa gli errori suoi, festeggia il novo
suo venir nella vita, ed inchinando
mostra che per suo signor l'accolga e chiami?

Avrei potuto citare il solo verso:

il mondo
la destra soccorrevole gli porge,

perchè meglio risaltasse il ricordo leopardiano dei versi del Manrique:

172. ¡Cuán blando, cuán alagüero
El mundo con sus placeres
Se le daba!

Ho preferito invece citar tutto il meraviglioso brano delle *Ricordanze* per mostrare in qual finissimo oro e come squisitamente sfaccettata e polita, la gemma, ancora quasi grezza nel Manrique, sia stata ingastonata dall'artista gigante! Come miracolosamente nei versi del Leopardi è sparito ogni ombra di sentimento e di pensiero medievale, ogni traccia di rozzo artificio retorico! Quanto siamo lontani dal motivo medievale della *Fortuna labilis* e qual commovente inno alla giovinezza immortale è uscito da un così freddo accenno!

Ricordi di una nota ecloga *(El dulce lamentar de dos pastores)* di Garcilaso de la Vega si potrebbero segnalare a mio vedere e nel *Sogno* e nel *Consalvo*, e mi ci fa pensare la strofe seguente della canzone di *Nemoroso*:

¿Quien me dixera, *Elisa, vida mia*,
Cuando en aquesta valle al fresco viento
Andábamos cogiendos ternas flores,
285. Qué habia da ver con largo apartamiento
Venir el triste y solitario dia
Que diese amargo fin á mis amores?

Ma qui è forse il Petrarca, maestro all'uno e all'altro di tenere situazioni e di soavi armonie, che viene a galla; per quanto a me personalmente quel «Quien me dixera, Elisa, vida mia» richiami alla memoria piuttosto certe appassionate domande e invocazioni del *Primo Amore*:

8. Perchè seco doveva sì dolce affetto
Recar tanto disio, tanto dolore?;

del *Sogno*, composto a così poco intervallo dal frammento bucolico (dialogo fra *Alceta* e *Melisso* che, almeno per la forma ci riporta anch'esso a Garcilaso):

39. Dunque sei morta,
o mia diletta, ed io son vivo...?

e del *Consalvo*:

29. tu parti, e l'ora omai ti sforza:
Elvira, addio...

94. ... Dimmi, ma pria
di lasciarmi in eterno, *Elvira*, un bacio
non vorrai tu donarmi?..

85. ... Deh quanto, *Elvira*,
quanto debbo alla morte!..

119. ... Oh *Elvira*, *Elvira*, oh lui felice, o sovra
gl'immortali beato, a cui tu schiuda
il sorriso d'amor!..[1])

dove il nome dell'amata è pronunziato con una tenerezza ed una voluttà appassionata che invano cercheremmo nel Petrarca e ritroviamo invece in Garcilaso, nel quale anche altre espressioni, quale p. es.:

288. El cielo en mis dolores
Cargó la mano tanto
Que à sempiterno llanto
y à triste soledad me ha condenado,

hanno qualcosa di più sentito, di più caldo, di più modernamente appassionato che non abbiano i dolcissimi ma anche un po' freddi e *letterarii* lamenti del Petrarca e fan pensare piuttosto all'infelice cantor di Nerina che a quello compostamente elegante di Laura.

Chi non ricorda infatti i versi del *Sogno*:

---

[1]) E, nelle *Ricordanze;*

136. O *Nerina*! e di te forse non odo
questi luoghi parlar?...
157. ... Ahi, *Nerina*! In cor mi regna
l'antico amor...

E così in *A Silvia:*

28. Che pensieri soavi,
che speranze, che cori, *o Silvia mia*!

Mi si trovi nel Petrarca un *Laura mia* pronunziato con tanta tenerezza, con tanta passione quanto l'*Elisa, vida mia* di Garcilaso e il *Silvia mia* del Leopardi e dirò anch'io non esserci nulla di comune fra l'accento del poeta spagnuolo e quello del Leopardi. Poi che è chiaro trattarsi qui di accento, di tono, sarei per dire d'inflessione di.voce, non della coincidenza meccanica e banale che due poeti invochino l'amata per nome! Ma un nome di donna pronunziato con tanto intima e tenera e dolcezza come nel Leopardi, e per di più in un' esclamazione di disperato rimpianto che ricorda (*Quien me dixera, Elisa, vida mia*) anche altri moti leopardiani (*Questo è quel mondo, questi I diletti, l'amor, l'opre, gli eventi, Onde cotanto ragionammo insieme?*); io non lo trovo che nel Leopardi, e, prima che in lui, in Garcilaso!

Nascemmo al pianto,
disse, ambedue; felicità non rise
al viver nostro; *e dilettossi il cielo*
de' nostri affanni?

Ma lasciamo andare! E passiamo piuttosto all' *Infinito*, davo a me sembra vedere nei versi della fine:

Così *tra questa*
immensità s'annega il pensier mio
e il naufragar *m'è dolce* in questo mare,

un ricordo questa volta preciso ed innegabile di questi altri di Fray Luis de Leon[1]):

Aqui la alma navega
por *un mar de dulzura*, *y* finalmente
en él asi se anega,
que ningun accidente
extraño ó peregrin oye ó siente.

Certo l'oceano dolcissimo dell'amor divino, in cui l'innamorato frate annega con tanto mistica voluttà la sua anima, è ben diverso dalla fredda e paurosa immensità dell' infinito leopardiano. Ma tant'è: in fin dei conti, di questi due oceani l'uno vale l'altro e il risultato è pur sempre l'annegamento e l'annullamento *mistico* della personalità e quindi del *dolore* nell'eternità divina o nell'infinito metafisico.

Due altre poesie di Fray Luis de Leon dovettero particolarmente piacere al Leopardi, oltre quella citata: l'ode *A Felipe Ruiz*:

¿No ves cuando acontece
turbarse el aire todo en el verano?
El dia se ennegrece,
sopla el gallego insano
y sube hasta el cielo el polvo vano;

1) *A Francisco Salinas* (El aire se serena). Su Luis de Leon cfr. ora le pagine recenti di A. COSTER, *Luis de Leon (1528—1591)* in *Revue Hispanique*, 1921, pp. 1—304 e di A. F. G. BELL, *The year of Fray Luis de Leon's Birth* in *The Moderne Language Review*, Cambridge Mass., 1923, pp. 87 sgg. Due odi di Fr. Luis de Leon (*Que descansada vida* e la *Profecia del Tago*) erano già state tradotte in italiane fin dal sec. XVIII da G. B. CONTI, Poesie castigliane del sec. XVI scelte e tradotte da G. B. CONTI,. Milano, 1728, pp. 108 sgg. e 111 sgg. Cfr. EUGENIO MELE, *Giacomo Zanella ispanofilo* cit., p. 854.

y entre las nubes mueve
su carro Dios ligero y reluciente,
horrible son conmueve,
relumbra fuego ardiente,
treme la tierra, humillase la gente,

di cui si ricordò nell' *Ultimo canto di Saffo*:

Noi l'insueto allor gaudio ravviva,
quando per l'etra liquido si volve
e per li campi trepidanti il flutto
polveroso dei Noti, e quando *il carro*
grave carro di Giove a noi sul capo
tonando, *il tenebroso aere divide*[1]);

---

[1]) Cfr. *Nelle nozze della sorella Paolina*, 48—53:

D'amor digiuna
siede l'alma di quello a cui nel petto
non *si rallegra il cor quando a tenzone*
scendono i venti, *e quando nembi aduna*
l'Olimpo, *e fiede le montagne il rombo*
della procella,

dove però, come giustamente osserva G. A. LEVI nella sua ed. dei *Canti* (Palermo, Sandron, 1921) p. 107: «è diverso... il motivo indicato del preferire gli spettacoli vio«lenti», e cioè che «il vero amore, passione tragica, non si compiace delle tranquille «bellezze naturali, ma di quelle sublimi delle tempeste, le quali rendono immagine «della violenza delle energie interne suscitate da esso» (*op. cit.*, pp. 67—68). E cfr. anche negli *Scritti vari*, p. 49 l'abbozzo di un' «Elegia di un innamorato in mezzo a una tem«pesta che si getta in mezzo ai venti e prende piacere ai pericoli che gli crea il tempo«rale ed egli stesso errando per burroni, ec...Ecco comincia a tonare: venite qua, spinge«telo o venti il temporale su di me. Voglio andare su di quella montagna dove vedo che «le querce si movono e agitano assai. Poi giungendo il nembo sguazzi fra l'acqua e i lampi «e il vento ecc. e partendo lo richiami». Che il Leopardi abbia potuto desumere qualche appellativo: *etra liquido; si volve il flutto polveroso* ecc. dai testi latini virgiliani e oraziani che si soglion citare dai commentatori, è ben possibile. Ma neppure la magnifica descrizione della tempesta che si legge nelle *Georgiche* (I, 311—337), e che certamente ha esercitato una certa influenza su quella di Fray Luis de Leon, ha tanti punti di contatto con i versi citati del Leopardi quanti ne ha quella del poeta spagnuolo! In fondo, se ben si guarda, di tutta la magnifica descrizione virgiliana non resta che il «mortalia corda Per gentes humiiis stravit pavor» in Fray Luis de Leon («humillase «la gente») e neppur tanto nel Leopardi! Perchè dunque tutti i commentatori (non però i più recenti!) si prendon l'incomodo di citarla? A noi pare assai più concludente il raffronto con i versi citati di Fray Luis de Leon. Se mai, il Leopardi si è ricordato degli esametri virgiliani:

cum ruit imbriferum ver
spicea iam campis cum messi inhorruit et cum
frumenta in viridi stipula lactentia turgent

in quel «pensiero» degli *Scritti vari* (p. 283) in cui dice: «Cosi mi duole veder morire «un giovine, come *segare una messe verde verde...*»; ma lì i commentatori non si ricordan di Virgilio!

e quella intitolata *Noche serena*, il cui principio:

Cuándo contemplo el cielo
de innumerables luces adornado,
y miro hácia el suelo
de noche rodeado,
en sueño y en olvido sepultado:

el amor y la pena
despiertan en mi pecho una ansia ardiente;
despiden larga vena
los ojos hechos fuente...,

fa pensare a quello delle *Ricordanze* e ad altri passi delle poesie leopardiane, quali p. es. i versi del *Canto notturno di un pastore errante nell' Asia*:

E quando miro in ciel arder le stelle,
dico fra me pensando:
a che tante facelle?
che fa l'aria infinita, e quel profondo
infinito seren?

e questi altri della *Ginestra*:

Sovente in queste rive,
che, desolate, a bruno
veste il flutto indurato, e par ch'ondeggi,
seggo la notte; e su la mesta landa,
in purissimo azzurro
veggo dall'alto fiammeggiar le stelle,
cui da lontan fa specchio
il mare, e tutto di scintille in giro
per lo vasto seren brillare il mondo.
E poi che gli occhi a quelle luci appunto
ch'a lor sembrano un punto,
e sono immense in guisa
che un punto a petto lor son terra e mare
veracemente, a cui
l'uomo non pur, ma questo
globo ove l'uomo è nulla,
sconosciuto è del tutto; e quando miro
quegli ancor più senz'alcun fin remoti
nodi quasi di stelle,
ch'a noi paion qual nebbia, a cui non l'uomo

e non la terra sol, ma tutte in uno,
del numero infinite e della mole,
con l'aureo sole insiem, le nostre stelle
o sono ignote, *o così paion come*
essi alla terra, UN PUNTO
di luce nebulosa; *al parer mio*
che sembri allora, o prole
dell'uomo?

Ho citato tutto il divino brano leopardiano, squarcio melodico non frammentabile, perchè p. es. gli ultimi versi corrispondono a questi altri del mistico spagnuolo:

¿Es mas que UN BREVE PUNTO
el baxo y torpe suelo, comparado
á aqueste gran transumpto,
dó vive mejorado
lo que es, lo que será, lo que ha pasado?

Con voluttà acre il Leopardi riprende i medesimi argomenti dei mistici spagnuoli e li volge *ad altra sentenza ch'ei non tennero*. Ciò nota lo Zumbini per quanto riguarda i pensieri dello *Zibaldone* e i padri greci e latini della Chiesa, ciò notiamo noi per quanto riguarda le sue reminiscenze della poesia cristiana di Spagna. Movendo dai medesimi principii, dalle medesime costatazioni, i mistici spagnuoli conchiudono con Fray Luis de Leon *(Noche serena)*:

¿Quien es el que esto mira
y precia la baxeza de la tierra,
y no gime y suspira
por romper lo que encierra
el alma, y de estos bienes la destierra?

il Leopardi al contrario *(A sè stesso)*, che è

amaro e noia
la vita, altro mai nulla; e fango è il mondo.
T'acqueta omai. Dispera
l'ultima volta. Al gener nostro il fato
non donò che il morire. Omai disprezza
te la natura, il brutto
poter che, ascoso, a comun danno impera,
e l'infinita vanità del tutto,

e, ancora più amaramente, nello *Zibaldone*: «Tutto è male, «ciascuna cosa esiste a fin di male, e l'esistenza, per sua na-«tura ad essenza propria e generale, è un'imperfezione, una «irregolarità, una mostruosità!»

Possibile che all' epoca del suo fervore cristiano, quando con tanto amore e tanta speranza di trovare in essi la soluzione dei dubbi che già cominciavano a turbargli lo spirito, il Leopardi leggeva i padri greci e latini della Chiesa; dimenticasse i mistici spagnuoli, dei quali chi sa quante volte aveva dovuto parlargli D. Giuseppe Flores; e che è presumibile gli fossero messi in mano, se non a scopo artistico, almeno per edificargli l'animo e confermarlo in quelle fede cristiana, verso la quale sì Monaldo che il suo precettore (prete, gesuita, e gesuita di lingua spagnuola) intendevano orientare tutta la sua educazione? Dico la verità che a me sembra impossibile, e che le risonanze che abbiamo messe in rilievo mi sembrano, nel loro complesso, tutt'altro che insignificanti e inutili a rilevare. Nè inutile a rilevare mi sembra quella particolar forma di petrarchismo caldo, intimo sincero, proprio dei petrarchisti spagnuoli, quel *petrarchismo leopardiano prima del Leopardi* che abbiamo avuto occasione di rilevare a proposito di Garcilaso e che a me sembra proprio l'anello intermedio fra la poesia del Petrarca e quella del Leopardi, forma di petrarchismo peculiare della Spagna, in cui certe cose (e soprattutto quelle dello spirito) si pigliano sul serio, e che non si riscontra nè punto nè poco ne' petrarchisti italiani. Si rileggano per intero tutte le poesie delle quali ci siamo occupati e ci occuperemo, e si vedrà che non esagero: leggendole, il pensiero corre al Leopardi e non solo per determinate consonanze particolari, ma per il modo di trattare il verso e la strofe, per certe spezzature e *enjambements* che potrebbero sembrar particolari al Leopardi e si ritrovano nelle canzoni dei petrarchisti spagnuoli, per il succedersi di certe ansiose interrogazioni, per mille movimenti della strofe, e della frase comuni all'uno e agli altri[1]); tutte cose che si *sentono* da chi è in istato di poterle

[1]) Cfr. ora FRANCESCO PICCOLO, *La poesia di G. Leopardi* in *Nuova Antologia*, 16 ottobre 1923, p. 358: «...quella qualità assolutamente leopardiana di de-«viare la tonalità di certi periodi poetici, senza cadere nell'oratoria e nel tronfio, innal-«zandola con *interrogativi che talvolta si ripetono* e con *esclamazioni che si esauriscono* «*immediatamente*, riadagiando la tonalità lirica come in un respiro raccolto, in *riprese* «*calme che svolgono motivi secondari* ma sostenuti da quell'*aria di calore* che permane

sentire, e che difficilmente si possono precisare; ma che insomma a me sembrano del dominio della realtà e non della fantasia. A me basta di averle qui accennate, felice se qualcuno saprà rivelarle in modo più evidente, in seguito a un minuto esame estetico e stilistico dei procedimenti d'arte comuni al Leopardi e ai petrarchisti spagnuoli. Certo molto può contribuire a spiegare una tale coincidenza di tono, il tener presente la grande sincerità e intimità della lirica dell'uno e degli altri; ma ciò non vale a spiegar tutto. Chi conosce il Leopardi e sa quali studii stilistici avesse egli compiuti sul Petrarca non solo, ma su certi poeti del seicento quali p. es. il Guidi, il Testi e il Filicaia che oggi non apprezziamo gran che, e quanto della loro arte e della loro tecnica avesse desunta da loro per i suoi canti; è portato a ritenere come me, ch'egli non dovesse disprezzare la lezione di stile che poteva venirgli dalla lettura di quei poeti spagnuoli che da principio dovettero interessarlo solo in quanto *poeti cristiani*, poi conquistarlo colla dolcezza dei loro movimenti poetici, e infine continuare a interessarlo anche dopo che ebbe perduta la fede[1]) per quel tanto di dolce e appassionato pessimismo cristiano[2]) che somiglia tanto col suo, meno cupo e disperato di quanto si suol credere se potè ispirargli tanto tenere e delicate armonie da costituire una specie di musi-

«e prepara l'impeto lirico della chiusa». Benissimo osservato; ma, prima che nel Leopardi, quegli *interrogativi*, quegli *esclamativi*, quelle *riprese calme*, quell'*aria di calore* noi la troviamo nei petrarchisti spagnuoli e soprattutto nei mistici!

[1]) Cfr. l'*Introduzione* premessa da G. A. LEVI alla sua recentissima edizione dei *Canti* (Firenze, Battistelli, 1921) p. 17: «Alcuni dei germi più preziosi del pensiero «cristiano si erano bensì abbarbicati nell'animo del Leopardi, come nel più propizio «dei terreni: questi erano un amore spasimato, com'egli diceva *(Lettera al conte Broglio «del 13 agosto 1819)* della virtù, una focosa aspirazione alla purezza *(ibid.)*, un desiderio «del sacrifizio, una misera stima del mondo *(canz. «Per una donna inferma di malattia «lunga e mortale» in «Scritti varii», p. 35)*, la brama del Bello e del Bene assoluto». E poco dopo p. 19): «Se per difetto di convinzione *[l'Inno al Redentore]* non poté essere con«dotto a termine, tuttavia *dimostra il desiderio della preghiera*. E se è preghiera *(cfr.* «HEILER, *Das Gebet*, München, 1920) qualsiasi discorso rivolto ad esseri soprannatu«rali qualunque ne sia il contenuto, anche di rimprovero... preghiere sono in fine le «tre più belle fra le canzoni composte nei mesi prossimi, il *Bruto Minore*, la canzone «*Alla Primavera* e l'*Ultimo canto di Saffo* — e nell'intero o in qualche parte hanno «forma di preghiera quasi tutte le liriche posteriori».

[2]) Cfr. GIULIO A. LEVI, *Storia del pensiero di Giacomo Leopardi*, Torino, Bocca, 1911, pp. 11—12: «Fu osservato che, almeno in parte *[il suo pessimismo]* egli lo dedusse «già dagli autori letti nella giovinezza; egli stesso accennò più d'una volta alla triste «conoscenza del mondo, che, prima di averne esperienza, i giovani acquistano per l'edu«cazione e per gli studi. Si sa infatti che nella sua famiglia, e specialmente dalla madre, «la religione era osservata con rigorismo quasi ascetico e che *da giovine egli praticò molto «la letteratura cristiana, la quale è satura di pessimismo»*.

ca, triste, è vero, ma dolcissima, nella quale potè cullare il suo dolore, e che tanto valse a lenire lo strazio della sua anima così crudelmente ferita.

Corrispondenze sempre più precise e interessanti appaiono fra l'ode di Rodrigo Caro: *A las ruinas de Itálica*[1]) e la *Ginestra* leopardiana[2]).

Non solo i versi:

Este despezado anfiteatro
impio honor de los dioses, cuya afrenta
publica el amarillo jaramago,
ya reducido á trágico teatro,
¡oh fábula del tiempo! representa
cuánta fué su grandeza y su estrago,
. . . .
Fabio, si tu no lloras, pon atenta
la vista en luengas *calles destruidas*,
mira mármoles y árcas destrozadas,
mira estátuas soberbias, que violenta
Némesis derribó, yacer tendidas,
y ya en alto silencio sepultados
sus dueños celebrados,

---

[1]) Questa volta abbiamo nello *Zibaldone* (VII, 383) la prova sicura che il Leopardi conosceva la poesia del Caro, ch'egli attribuiva, come del resto tutti i contemporanei, a Francisco de Rioja. Ecco il pensiero che la riguarda: «*Mirado (ammirato)* per *maravigliato; en la noche callada* per *tacente*. Francisco de Rioja, *Cancion á (*cioè *sobre)* «*las ruinas de Itálica*, strofa ultima». La citazione non è esatta. I versi:

Tal génio ó religion fuerza la mente
de la vecina gente
que refiere amirada
que en *la noche callada*
una voz triste se oye...

si trovano nella *penultima* e non nell'*ultima* strofe. Qualcosa di quella *noche callada* non è passato per avventura nei versi dell'*Ultimo canto di Saffo*:

Placida notte e verecondo raggio
della cadente luna; e, tu che spunti
fra la *tacita selva* in su la rupe
nunzio del giorno?

Si citano, lo so, il *tacitum nemus* e il *tacitis silvis* virgiliani, ma o perchè il Leopardi cui tanto opportuni sarebbero stati questi due passi latini a proposito di participii passati usati come participii presenti, non li cita nello *Zibaldone*, dove ricorda invece la *callada noche* del poeta spagnuolo?

[2]) Cfr. A. FERNANDEZ-GUERRA Y ORBE, *La canción «A las ruinas de Itálica» yà original ya refundida no es de Francisco Rioja* in *Memorias de la Real Academia Española*, Madrid, I (1870), pp. 175 sgg. e R. FOULCHÉ-DELBOSC, *Les manuscrits de l'Epistola moral á Fabio* in *Revue Hispanique*, VII (1890), pp. 248 sgg.

fan pensare a quelli della *Ginestra*:

E dal deserto foro
diritto infra le file
de' moszi colonnati il peregrino
lunge contempla il bipartito giogo
e la cresta fumante
ch'a la sparsa ruina ancor minaccia.
E, nell'orror della secreta notte,
per li vacui teatri,
per li templi deformi, e per le rotte
case, dove i parti il pipistrello asconde,
come sinistra face
che per voti palagi atra s'aggiri
corre il baglior della funerea lava;

ma quei «mármoles y arcos destrozados» fan pensare alle «mura e gli archi» della canzone *All'Italia*[1]).

---

[1]) Si confronti, per meglio apprezzar le coincidenze fra la poesia spagnuola del Caro e quella italiana del Leopardi, la bella ma non troppo fedele traduzione di G. ZANELLA, *Sulle ruine d'Italica antica colonia romana presso Siviglia* (dallo spagnuolo di F. RIOJA). Vicenza, tip. Paroni, 1881 (Nozze Lampertico-Balbi) su cui cfr. E. MELE, *op. cit.*, p. 856:

Questi sparsi macigni e le cadenti
Mura del circo a' falsi iddii già sacro,
Su cui beffarda sibila l'ortica,
D'altra favola or son scena alle genti,
La favola del tempo, e simulacro
Ultimo stan della grandezza antica
. . . .
Stranier. se tu non piangi, il guardo attento
Volgi alle lunghe vie di ruinose
Logge ingombrate e di sconnesse volte;
Mira le statue al suol da vïolento
Fato gittate e mille glorïose
D'eroi sembianze nell'oblio sepolte.

Quasi quasi i versi della *Ginestra* son più vicini al testo spagnuolo di questi della traduzione dello Zanella!

[1]) In un' ode *A l'Espagne* intitolata *Les deux soleils* e che comincia:

A toi, *veuve du Cid*, à toi, soeur de la France
La fleur que j'ai cuellie au jardin de Valence!
Espagne, il est beau ce soleil
Qui mêle à tes jasmins les roses que tes filles
Suspendent en dansant aux noeuds de leurs résilles!
Souriant dans l'azur, il te cherche au réveil,
Comme heureux d'admirer les trésors qu'il te donne;

Similmente questi altri versi dell'ode del Caro:

> Todo despareció, cambió la suerte
> voces alegras en silencio mudo;
> mas aún el tiempo da en estos despojos
> espectàculos fieros á los ojos,
> y miran tan confuso lo presente
> que voces de dolor el alma siente[1]),

Casimir Delavigne accenna anche lui alle *mura* e agli *archi* e alle *colonne* con questi versi non privi di attrattive:

> Sous l'aloës, l'acanthe et les lauriers sauvages
> *De tes vieux monuments* il cache *les outrages*,

dove *il* è sempre il sole, il bel sole, il celebre sole di Spagna e d'Italia tanto caro ai romantici. L'*altro* sole è, naturalmente, quello della Libertà:

> Mais il est un soleil plus beau,
> Dont la nuit ne peut plus envahir le domaine:
> Sur un peuple affranchi qu'il arrache au tombeau,
> Il fait fleurir des lois l'équité souveraine,
> Fait germer les vertus au feu de son flambeau
> Et mûrir les moissons de la pensée humaine:
> Le soleil que les fils ont vu poindre pour eux,
> Ce radieux géant qui doit grandir encore
> Il sort pur des vapeurs d'une sanglante aurore;
> C'est de la liberté le soleil généreux.

E conchiude:

> Te voilà sans tyrans, reste aussi sans bourreaux.

Cfr. *Oeuvres complètes de* CASIMIR DELAVIGNE, Paris, Didier, 1885, vol. IV (*Théatre*), pp. 189—190.

[1]) Cfr. la versione cit. dello ZANELLA:

> Tutto disparve.
> Per la scena di canto un dì sì lieta
> Taciturne passeggiano le larve
> De' prischi eroi; ma più che trombe e carmi
> Parlano al cor questi spezzati marmi.

Le parole dicono presso a poco lo stesso, ma la *melodia* è cambiata. Ben più vicini musicalmente a quelli dolcemente melanconici del Caro sono i versi della *Ginestra*. Tuttavia è interessante osservare come qualche emistichio della *Ginestra* si sia naturalmente infiltrato nella versione dello Zanella. Cfr. p. es. gli ultimi versi:

> Vane speranze! *Una ruina involve*
> L'ossa beate, che il furor disperse.
> Or, s'altro non ti lice, il nome implora
> E nelle tue le sue reliquie onora,

dove le parole: *Una ruina involve* non trovano alcuna corrispondenza nel testo spagnuolo, che è il seguente:

> Pero mal pido el único consuelo
> de todo el bien que admirado quitó el cielo.
> Goza en las tuyas sus reliquias bellas
> para envidia del mundo y sus estrellas!

trovano il loro riscontro in questi della *Ginestra*:

> Or tutto intorno
> una ruina involve,
> ove tu siedi, o fior gentile, e quasi
> i danni altrui commiserando, al cielo
> di dolcissimo odor mandi un profumo,
> che il deserto consola.

Che più? *El amarillo jaramago*, pianta — si badi — «muy «común entre los escombros»[1]), non ricorda abbastanza i ciuffi odorati della lenta ginestra «contenta dei deserti»? Certo fra il *jaramago* (la parola è derivata dall'arabo *çarmac* e vuol dire *tutta-buona)*, pianta erbacea «de la familia de «las cruciferas, con tallo cubierto de seis á ocho decimetros «y ramoso desde la base, hojas grandes, ásperas, arrugadas, «partidas en lóbulos obtusos y algo dentados, flores amaril-«las, pequeñas, en espigas terminales muy largas, y fruto en «vainillas delgadas, casi cilindricas, torcidas por las puntas «y con multas semillas[2]), e la poetica *ginestra* leopardiana dai «cespi solitarii», i cui steli «abbelliscon» le rovine (non ne «pubblican las afrentas» come nella poesia del Caro) delle morte città; fra la poetica ginestra leopardiana che piega il capo ignaro di colpa sotto il flutto mortale

> 301. del sotterraneo foco,
> che, ritornando al loco
> già noto, stenderà l'avaro lembo
> su *sue* molli foreste;

passa tanta differenza quanta ne passa fra la poesia del Caro e quella del Leopardi, che non è poca!

Ma infine si tratta anche qui di una pianta che nasce tra le rovine e che ha per di più i fiori gialli. Insieme col resto, anche questo particolare può aver la sua importanza. Che il Leopardi non l'abbia scambiata con la ginestra?

Ma la ginestra in ispagnuolo si dice: *gineta*, *hiniesta*, *oto-cha*, e, più comunemente, *retama*, anzi la *retama olorosa* («odo-«rata ginestra») è una delle qualità di ginestra più comuni

---

[1]) *Diccionario de la Lengua Castellana por la Real Academia Española*. Decimatércia edición, Madrid, Hernando y Compañia, 1899.

[2]) *Ibidem*.

alla Spagna. Un *pedante*, che, per assicurare una *fonte*, sarebbe capace di guastare una poesia, potrebbe pensare che il Leopardi facesse delle ricerche in proposito, e, assodato che il *jaramago* non è la ginestra e che la ginestra si dice invece *retama*, dalla scoperta di una *retama olorosa* fosse tratto a chiamar «odorata» anche la ginestra delle pendici del Vesuvio che odorosa non è nè punto nè poco e non può quindi mandare al cielo quel *profumo* di *dolcissimo odore* «che il deserto «consola!» Ma io non sono — purtroppo! — un pedante e di simili argomenti non ne servo a' miei lettori. Piuttosto farò rilevare che la *Ginestra* è seguita nel titolo dalle parole: *o il Fiore del Deserto*, il che ci ricorda una poesia di Don Nicasio Alvarez de Cienfuegos (1764—1809) intitolata *La rosa del Desierto*[1]), in cui alcune espressioni, quali p. es.:

¿... Dónde estás, dónde estás, *tu que embalsamas*
de este desierto el solitario ambiente
con tu placido olor?..

¡... *Oh flor amable!*
En cada olor que, liberal, exhalas...

... Adios, mi flor amada,
adios, y eterno adios. *La tumba fria*
me abismará tambien; *mas* si en mi musa
llego á triunfar del tiempo y de la muerte,
inseparable de tu dulce amigo
eternamente vivarás conmigo;

ricordano abbastanza da vicino altre consimili della *Ginestra*:

... Or tutto intorno
una ruina involve,
ove tu siedi, *o fior gentile*, e quasi
i danni altrui commiserando, *al cielo*
di dolcissimo odor mandi un profumo
che il deserto consola...

... E tu, lenta ginestra,
che di selve odorate
queste campagne dispogliate adorni,
anche tu presto alle crudel possanza

1) In RIVADANEYRA, *Biblioteca de Autores Españoles*, Madrid 1875, vol. LXVII, 25.

soccomberai del sotterranco foco,
che, ritornando al loco
già noto, stenderà l'avaro lembo
su tue molli foreste. E piegherai
sotto il fascio mortal non renitente
il tuo capo innocente:
ma non...

Coincidenza soprattutto di tono e di movenze ce ne sono senza dubbio anche tra la *Ginestra* del Leopardi e l'ode del Cienfuegos *A la rosa del Desierto*; ma quello che a me par sicuro è che almeno il sottotitolo della *Ginestra* («o il Fiore del Deserto») derivi dal Cienfuegos, la cui poesia era ben nota in Italia all'epoca in cui il Leopardi componeva la *Ginestra*[1]).

Passando ad occuparci del Quintana, son lieto di aver questa volta un alleato nella persona di Ferdinando Ga-

---

[1]) Prima di lasciar la *Ginestra*, e ritornando per poco all'ode del Caro, osserverò che i versi del Leopardi:

Questi campi cosparsi
di *ceneri infeconde*, e ricoperti
dell'impietrata lava
che *sotto i passi al peregrin risuona;*
dove s'annida e si contorce al sole
la serpe, e dove al noto
cavernoso covil torna il coniglio;
fur liete ville e cólti,
e biondeggiar di spiche, e risonaro
di muggito d'armenti;
fur *giardini* e palagi
agli ozi dei potenti
gradito ospizio...

ricordano abbastanza questi altri del Caro:

Aqui ya de laurel, ya de jazmínes
coronados los viéron los *jardínes*,
que *ahora son zarzales y lagúnas*.
La casa para César fabricada
¡Ay! yace de lagartos vil morada;
casas, jardines, Césares muriéron,
y aún las piedras que de ellos se escribiéron,

perchè non sia lecito sospettare che il Leopardi li avesse tenuti presente. E si badi che non solo i «giardini», i «palagi», la «serpe» che «s'annida e si contorce al sole» corrispondono ai «jardines», alla «casa para César fabricada» e ai «lagartos»; ma i «palagi» riecheggiano, forse più che «la casa para César fabricada», le «cunas» risplendenti «de marfil y oro» (v. 44) cui si accenna poco prima del brano da noi citato e le «ceneri infeconde» corrispondono alla «desierta arena» del v. 25.

botto[1]), che anche lui ha pensato che certe coincidenze fra la cangone *All'Italia* (1817) e l'ode *A España, después de la revolución de Marzo* di Manuel José Quintana non possano essere fortuite. Io le ho *riscoperte* tempo fa senza saper di lui, e, siccome ho sempre creduto che sia una bella ingiustizia che uno non possa scoprire per conto suo una verità già scoperta, tanto più che in simili casi una *riscoperta* funziona da controllo e da riprova; eccomi a farmene bello come se il Gabotto non se ne fosse mai occupato. Fin dunque dal 1914 (Dio mio, sì, parecchi anni dopo l'articolo del Gabotto!) quando non ancora gli lani di Mackensen avevan messo sossopra la mia biblioteca, io segnavo con un tratto di lapis (e ci scrivevo a margine: *Leopardi)* i seguenti versi dell'ode del Quintana:

Ora *en el cieno del oprobio hundida,*
abandonada á la insolencia agena,
como esclava en mercado, ya aguardaba
la ruda argolla y la *servil cadena.*
¡*Qué de plagas, Oh Dios!* Su aliento impuro
la pestilente fiebre respirando
infestó el aire, emponzoñó la vida;
la hambre enflaquecida
tendió sus *brazos lívidos*, ahogando
cuánto el contagio perdonó;...
. . . .
¡Oh verguenza! ¿Acaso
pensais que espadas son para el combate
las que mueven sus manos codiciosas?
. . . .
¡Oh triunfo! ¡Oh gloria! ¡Oh celestial momento!
¿Con qué puede ya dar el labio mio

[1]) F. GABOTTO, *Un singolare parallelismo fra Leopardi e Quintana* in *Lettere ed Arti*, anno II, no. 36, Bologna 20 settembre 1890, p. 572. «L'articolo», m'informa G. Fumagalli, il gentilissimo Direttore della R. Biblioteca Universitaria di Bologna che ha voluto far per me la ricerca e che ringrazio qui pubblicamente, «è assai breve «e intende rilevare i punti di contatto fra la canzone *All'Italia* di G. Leopardi, scritta «nel 1817, con la poesia di Manuel José Quintana, intitolata *A España después la revo«lución de Marzo* scritta nell'aprile del 1808. Il Gabotto rileva che, oltre l'identità del «motivo — l'invocazione alla Patria — un motivo molto generico, si avvertono poi pa«recchie analogie maggiori e più dirette fra i versi dell'una e quelli dell'altra poesia, «e conchiude: «Conobbe il Leopardi, o nel testo o in una versione, la poesia del Quintana? «L'imitò consciamente od incosciamente? Io lascio risolvere la questione a persone «più competenti, pago di averla posta, additando questo singolare parallelismo, che, ad «ogni modo, mi pare meritevole di essere preso in considerazione».

el nombre augusto de la patria al viento?
Yo lo daré; mas no en el arpa de oro
que mi cantar sonoro
acompañó hasta aqui; no aprisionado
en estrecho recinto, en que se apoca
el númen en el pecho
y el aliento fatidico en la boca.
Desenterrad *la lira de Tirteo*,
y al aire abierto, à la radiante lumbre
del sol . . . .
lanzaré per los campos castellanos
los ecos de la gloria y de la guerra.
. . . .
Sí, yo lo juro, venerables sombras;
ya me sento mayor. Dádme una lanza,
ceñidme el casco fiero y refulgente;
volemos al combate, á la venganza;
y el que niegue su pecho á la esperanza,
hunda en el polvo la cobarde frente!

Li segnavo perchè ricordano troppo da vicino troppi passi della canzone *All'Italia* perchè tante coincidenze di pensiero e di forma possan ritenersi casuali.

Incominciando dalla personificazione dell'Italia e della Spagna come due nobili e belle donne cadute in servitù, lacere, sanguinanti per molte ferite, e incatenate; sarà da osservare, che, prima del breve accenno del Petrarca che il Quintana fu il primo a sviluppare in una lunga ed evidente ipotiposi, e cui deve riferirsi anche quella del Monti nel *Beneficio* che si suol citar d'ordinario come fonte principale della personificazione leopardiana; c'imbattiamo in quella dantesca delle tre donne (o scienze, o virtù) della canz. *Tre donne intorno al cor mi son venute*, che dovè servir di modello al Petrarca stesso, e di cui nessuno finora ha parlato a proposito dell'Italia del Leopardi. Di esse Dante ci dice che:

ciascuna par dolente e sbigottita
come persona discacciata e stanca;

che:

tempo fu già nel quale,
secondo il lor parlar, furon dilette,
or sono a tutti in ira e in non cale;

che una di loro:

dolesi . . . . con parole molte
20. e 'n su la man si posa
come succinta rosa
il nudo braccio, di dolor colonna,

mentre

24. l'altra man tiene ascosa
la faccia lagrimosa;

che è

26. discinta e scalza, e sol di sè par donna

e che Amore

per la rotta gonna
28. la vide in parte che il tacere è bello.

Di tutto ciò nel Petrarca non resta che

le piaghe mortali
che nel bel corpo tuo sì spesse io veggio,

e cioè più un ricordo di «le piaghe c'hanno Italia morta» di *Purg.*, VII, 95 che del delicato atteggiamento delle donne dantesche nella canzone famosa. È chiaro che, fra i due luoghi di Dante e del Petrarca, il Leopardi imitò, se mai, quello di Dante, e che l'altro petrarchesco (col suo novello montiano:

Una donna di forme alte e divine

che,

scisso il manto,
scopria le piaghe dell'onesto petto);

va tolto addirittura di mezzo, non essendone derivato al Leopardi che quelle *piaghe (quante ferite*, *Che lividor*[1]), *che sangue!)* ch'egli poteva desumere dal passo citato del *Purgatorio* e che non è poi necessario desumesse che dalla propria immaginazione. Ma, poichè quelle *piaghe* ricorrono anche

[1]) Il *lividor* ad ogni modo, prima del Leopardi, non si riscontra che solo nei *brazos lividos* del Quintana.

nella poseia del Quintana; *(Que de plagas ¡oh Dios!)*, siamo per una volta tanto pedanti, ed ammettiamo in tutti e due un ricordo petrarchesco! Aggiungiamo, per ciò che riguarda il Leopardi, la possibilità che le prime parole della sua canzone: *Oh patria mia* abbiano qualche relazione con l'*Italia mia* del Petrarca, ed avremo finito.

Non così per ciò che riguarda le consonanze fra la canz. *All'Italia* del Leopardi e quella dantesca: *Tre donne intorno al cor mi son venute*, che potè ben esser la fonte anche della personificazione del Quintana.

L'atteggiamento di nobildonna decaduta non appare nel Petrarca, mentre è comune a Dante, al Quintana e al Leopardi:

Ciascuna par dolente e sbigottita
come persona discacciata e stanca...

... tempo fu già nel quale,
secondo il lor parlar, furon dilette,
or sono a tutti in ira e in non cale...
(DANTE)

... Ora en el cieno del oprobio hundida,
abandonada á la insolencia agena,
como esclava en mercado...
(QUINTANA)

... Or *fatta inerme*...
... oh *qual ti veggio*,
formosissima donna!...
... sparte le chiome e *senza velo*
siede in terra *negletta* e sconsolata...
(LEOPARDI)

Le *catene* in Dante non ci sono. Le troviamo invece nel Quintana:

ya aguardaba
la ruda argolla y la servil cadena,

e dal Quintana saremmo tentati di credere che passassero nel Leopardi:

E questo è peggio
che di catene ha carche ambo le braccia,

se, prima del Quintana non le trovassimo nel Marchetti e non rappresentassero, dopo tutto, una conseguenza logica di quella «serva Italia di dolore ostello» del canto VI del Purgatorio che sì il Marchetti, che il Quintana ed il Leopardi dovettero tener presente alla memoria.

Procediamo nella nostra analisi. L'atteggiamento mollemente e dolorosamente femineo della donna che

'n su la man si posa
come succinta rosa
il nudo braccio, di dolor colonna

mentre

l'altra man tiene ascosa
la faccia lacrimosa

non trova riscontro nel Quintana, ma solo in Dante e nel Leopardi:

Nascondendo la faccia
tra le ginocchia e piange.

Similmente il *discinta e scalza* e la *rotta gonna* danteschi non han trovato alcuna eco nella poesia del Quintana, mentre in quella del Leopardi prendono un' importanza speciale:

... nuda la fronte e nudo il petto mostri...
... sì che sparte le chiome e senza velo
siedi in terra...
... chi *ti discinse* il brando?
chi ti tradì? qual arte o qual fatica
o qual tanta possanza
valse a *spogliarti il manto e l'auree bende*?

Si potrebbe conchiudere con la probabilità di un influsso dantesco sia sul Leopardi che sul Quintana. Ma a questo punto le cose s'imbrogliano.

Mi par di notare nel Quintana certi accenti che potrebbero essergli derivati dal Marchetti e dal Maggi[1]) e cioè (se

[1]) Dal MARCHETTI (1632—1714) quelle famose catene. Cfr. il sonetto: *Italia, Italia; ah non più Italia:*

5. Cinta le braccia e i piè d'aspra catena...;

dal MAGGI (1630—1699) i versi del sonetto: *Giace l'Italia:*

9. Ma che? quest'altre tavole minute,
rotta l'antenna, e poi smarrito il polo,
vedrem tutte ad un soffio andar perdute

aggiungeremo a questi due i nomi del Guidiccioni, del Testi, del Guidi e del Filicaia), da quei poeti *civili* del seicento che tanta importanza ebbero sullo svolgimento dell'arte leopardiana, specie nel periodo cui appartiene la composizione della canzone *All'Italia*. Orbene, poi che questi poeti subirono alla lor volta l'influsso della poesia spagnuola loro contemporanea (ed anche della precedente), non me la sento proprio di entrare in questo ginepraio; e mi limiterò solo ad osservare che, attraverso il Marchetti, il Maggi, e, più ancora, il Guidiccioni, il Testi, il Guidi, il Filicaia, molti movimenti strofici e immagini di poeti spagnuoli (non è naturalmente — per ragioni cronologiche — il caso del nostro Quintana) poteron passare indirettamente nella poesia del Leopardi, senza ch'egli se n'accorgesse punto. Il caso del famoso *ruscelletto orgoglioso* del Testi, ritenuto per tanti anni una delle gemme più cospicue della poesia italiana del seicento e dimostrato ora dal Giannini[1]) non altro che *traduzione* di una poesia spagnuola, è tale da farci proceder cauti nell'affermar direttamente desunte da fonti spagnuole certe movenze della poesia leopardiana, che pure hanno innegabilmente dello spagnuolo.

Ciò posto, passiamo a qualcosa di più concreto, ed anzi per me indubbio, e cioè a coincidenze particolari fra la poesia del Quintana[2]) e quella del Leopardi, che non si trovano

e l'intera descrizione della procella contenuta nelle quartine del medesimo sonetto, che ci pare abbia influito su questi versi del QUINTANA (1772—1857):

Asi, rota la vela, abierto el lado
pobre bajel á naufragar camina
de tormenta en tormenta despeñado...

La nave di Orazio? quella del Petrarca? A me par proprio che non sia il caso d'invocarle. Qui c'è qualcosa di comune nel raffigurar che fanno i due poeti rispettivamente l'Italia e la Spagna come navi sballottate dalla tempesta!

[1]) ALFREDO GIANNINI, *Testiana. Due probabili fonti della canzone «Ruscelletto «orgoglioso» e una traduzione spagnuola inedita della canzone «In lode della carta»* (per nozze Busetto-Caroselli). Napoli, Sangiovanni, 1914, pp. 7—10. Si tratta di una imitazione combinata da *El Pasajero* di Cristoval Suárez de Figueroa (*Arroyuelo bullicioso*) e da una *letrilla* del Góngora (*Arroyo, ¿en que has de parar?*) già segnalata dal FARINELLI ne' suoi *Apuntes sobre viajes y viajeros por Espaañ y Portugal*, Oviedo, 1898 (estr. dalla *Rev. crit. de Hist. y Liter. esp.*), p. 41 nota, recentemente rifusi (insieme con i *Más apuntes* che tennero dietro ai primi nella *Revista de Archivos, Bibl. y Museos*, (1903—1905) nel bel volume *Viajes por España y Portugal desde la Edad Media hasta el siglo XX*, Madrid, 1920 (*Junta para ampliación de estudios é investigaciones científicas — Centro de estudios históricos*).

[2]) Il quale si badi, per quanto non risulti dall'Indice dei nomi, aggiunto dagli editori in fine dell'ultimo volume, è pur citato una volta (p. 4434; VII, 358) nello *Zibaldone: «Dispersar*, spagnuolo. QUINTANA».

nè in Dante, nè nel Marchetti, nè in altri poeti e che attestano da parte del Leopardi una *conoscenza diretta* dell'ode per la rivoluzione di Marzo ed anche di quella per la battaglia di Trafalgar del grande poeta spagnuolo.

A un certo punto p. es. il Quintana, dopo aver descritto come «el tirano del mundo» tendendo il braccio verso occidente esclama: «El occidente es mio!» e come i suoi «guerre-«ros feroces», con «gritos de soberbia»

el viento llevan;
Gimen los yunques, los martillos suenan,
Arden las forjas;

accorgendosi che non son spade che si preparano, ma catene, che «en vergonzosos lazos» stringeranno «por siempre» gli «inertes brazos» della sua Patria; esclama:

¡Oh verguenza! ¿Acaso
Pensais que espadas son para el combate
65. Las que mueven sus manos codiciosas?

Ed il Leopardi:

Nè ti conforti? e i tremebondi lumi
50. Piegar non soffri al dubitoso evento?
A che pugna in quei campi
L'itala gioventude? O numi, o numi!
Pugnan per altra terra itali acciari! [1])

Così similmente, i versi del Quintana nell'ode *A España despues la revolución de Marzo*:

45. !Oh triunfo! ¡Oh gloria! ¡Oh celestial momento!
¿Con qué puede ya dar el labio mio
El nombre augusto de la patria al viento?
Yo lo daré...
65. *Desenterrad la lira de Tirteo...*
134. *Ya me siento mayor. Dadme una lanza,*
Ceñidme el casco fiero y refulgente;
Volemos al combate, á la venganza;

---

[1]) E, nella canz. *Sopra il monumento di Dante:*
Pugnò, cadde gran parte anche di noi:
135. ma per la moribonda
Italia no; per li tiranni suoi.

insieme con i seguenti dell'ode gemella *Al combate de Trafalgar*:

No: si cien voces yo, si lenguas ciento
Me diese el cielo, á memorar bastara
Las inclitas hazañas de aquel día:
El humo al sol se las robaba entonces;
Peró la fama las dirá en su trompa,
Las artes en sus mármoles y bronces
. . . .
¡Ah! Viverais los dos![1]) Y *en vez de llanto,*
Del dolorido canto
Que mi fúnebre acento hoy os consegra,
Pudiera yo contraponer el pecho
Al golpe atroz y recibir la herida:
Diera á la patria asi mi inútil vida;

appaion riecheggiati assai da vicino dal Leopardi in più luoghi della *Canzone all'Italia*:

36. Nessun pugna per te? non ti difende
nessun de' tuoi? *L'armi, qua l'armi: io solo*
combatterò, procomberò sol io.
Dammi, o ciel, che sia foco
Agl'italici petti il sangue mio.
. . . . ; .
79. Simonide salia,
guardando l'etra e la marina e il suolo
118. . . . . *Oh viva, oh viva:*
beatissimi voi
mentre nel mondo si favelli o scriva!
132. *Deh foss'io pur con voi qui sotto, e molle*
fosse del sangue mio quest'alma terra:[2])
che se il fato è diverso, e non consente
ch'io per la Grecia i moribondi lumi
chiuda prostrato in guerra,
così la vereconda
fama del vostro vate appo i futuri
possa, volendo i numi,
tanto durar quanto la vostra duri —

---

[1]) Don DIONISIO ALCALÁ GALIANO e Don COSME CHURRUCA morti combattendo per la Patria nella battaglia di Trafalgar.

[2]) Cfr. *Sopra il monumento a Dante:*

130. Ahi non il sangue nostro e non la vita
avesti, o cara; e morto
io non son per la tua cruda fortuna!

Nè basta; ché il passo seguente dall'Ode *Al combate de Trafalgar*:

No emperó, sin venganza y sin estrago,
Generoso escuadrón, allí caiste;
Tambien brotando á rios
La sangre inglesa inunda tus navios;
Tambien Albion pasmada
Los montes de cadavres contempla
Horrendo peso á su soberbia armada;
Tambien Nelson alló. . .

ricordano troppo da vicino i versi del Leopardi:

101. *Ma non senza dei Persi orrida pena*
Ed immortale angoscia.
109. Ve' cavalli supini e cavalieri;
vedi intralciare ai vinti
la fuga i carri e le tende cadute
e correr fre' primieri
pallido e scapigliato esso tiranno.
Ve' come infusi e tinti
del barbarico sangue i greci eroi
cagione ai Persi d'infinito affanno,
a poco a poco vinti dalle piaghe
l'un sopra l'altro cade;

perchè tutto ciò possa ritenersi casuale.

Altri versi di questa medesima ode dal Quintana, quale p. es.

como *infausto* comete y espantoso

ci fan correr col pensiero a immagini consimili della Ginestra:

286. come *sinistra* face
che per voti palagi atra s'aggiri
corre il baglior della funerea lava.

Nè mancano qua e là altri passi dell'ode spagnuola che ne ricordano altri consimili del Leopardi. Che anzi al passo già citato di Fray Luis de Leon nell'ode *A Felipe Ruiz* dobbiamo ora aggiungere, per ciò che riguarda la potente descrizione della tempesta che fa esultare il cuore della misera

Saffo, quest'altro dell'ode *Al combate de Trafalgar* del Quintana:

Ni con estruendo igal turban el cielo
Las negras tempestades
Cuando por Boreas y Euro embrevecidas,
A su furiosa guerra y duro encuentro
Hacen del orbe estremecerse el centro

per ciò che riguarda soprattutto l'armonia del verso ed anche un po' quel «flutto polveroso dei Noti», cui qui corrisponderebbe il «duro encuentro» di Borea ed Euro; ma si tratta di consonanze difficili a specificare e consistenti più nel colorito generale e nelle movenze che in frasi determinate e che perciò sfumano ogni qualvolta si citano brani staccati, mentre tornano a prender consistenza ogni qualvolta si rilegge l'intera poesia.

Che però questa identità di colorito e di movenze ci sia realmente e non sia punto un inganno della mia sensibilità, me lo provano queste righe di quel dotto ispanista e squisito apprezzatore del bello ch'è Alfredo Giannini, il quale, interpellato da me in proposito[1]), mi rispondeva:

«De qualche passo [dell'ode *Al combate de Trafalgar*], da certo colorito «e da certa intonazione, pare realmente che il Leopardi la conoscesse. Da «quel che si è pubblicato dello «Zibaldone» si apprende che egli conobbe «degli scrittori stranieri più di quello che si credesse un tempo.

«Ho dato una scorsa anche ad altre poesie del Quintana, e nella *Despedida «de la Iuventud*, nell'altra *Al Sueño* e ancora in *España, después la revolución* «(qui mi paiono anche più evidenti i raffronti con la canzone all'Italia) si tro- «vano riecheggiati nel Leopardi certi motivi o spunti. È uno spirito doloroso «anche il Quintana e pieno di sentimento patriottico».

---

[1]) Colgo l'occasione di ringraziare pubblicamente il mio dotto e gentile amico della copia che ha voluto fare per me dell'ode *Al combate de Trafalgar*. Purtroppo neppure a Napoli, dove la *Biblioteca Nazionale* è così ricca di libri spagnuoli, il Giannini ha potuto trovare un volume che comprenda tutta l'opera poetica del Quintana. Il testo, che, grazie alla sua cortesia, noi diamo in questi nostri appunti dell'ode *Al combate de Trafalgar* è tratto da un volume di *Poesias sueltas* del QUINTANA nell'edizioncina della *Biblioteca Universal: Colleccion de los mejores autores antiguos y modernos, nacionales y extrajeros*, Tomo CXVIII, Madrid, 1919. Figuriamoci io, qui a Bucarest, dove i libri spagnuoli sono addirittura una rarità! Resta dunque inteso, che, per ciò che riguarda il Quintana, questi nostri appunti sono purtroppo incompleti e molto di più potrà trovare chi possa tenerne presente tutta l'opera poetica. Il che potrebbe fare benissimo l'amico JOAN ESTELRICH, così amoroso cultore dei contatti italo-spagnuoli.

Per finirla, un altro passo (in prosa, questa volta!) del QUINTANA che il Leopardi certamente conobbe e imitò lo trovo citato da JUAN VALERA nel quinto volume (pp. 85—86) del suo *Florilegio de Poesias Castellanas del siglo XIX con introducción y notas biograficas y criticas* (Madrid, Libreria de Fernando Fé, 1904). Eccolo qui:

«Vale más espirar gloriosamente por las orillas paternales del Tajo ó del
«Ebro, que irse á fenecer, hecho un esclavo, por las márgenes heladas del
«Vistula y del Niemen, como instrumento vil de la frenetica ambición de un
«infame adventizo».

La somiglianza coi noti versi della *Canzone all'Italia* non isfugge al Valera, che aggiunge:

«Se diria que QUINTANA al expresarse así dió idea, asunto y plan á
«LEOPARDI para su admirable canto á Italia. También, al notar que los
«italianos combaten por Bonaparte en el norte de Europa, exclama aquel
«sublime lírico:

«Oh misero colui che in guerra è spento,
«non per li patrii liti e per la pia
«consorte e i figli cari,
«ma da nemici altrui
«per altra gente, e non può dir morendo:
«Alma terra natia,
«la vita che mi desti, ecco ti rendo.

«Con lo cual, impulsado el poeta por su imaginación y por su sentimiento
«se lanza en raudo vuelo contra la corriente de los siglos, y adivina y recon-
«struye al hermoso himno de Simónides á los trescientos esparciatas, que,
«muriendo en las Termópilas, se sustrajeron á la muerte... Lo que del canto
«de LEOPARDI las [*palabras de Quintana*] distingue es que no son desperadas,
«sino bellicosas y ricas de fé en el triunfo definitivo».

Al passo della canzone *All'Italia* citato dal Valera noi aggiungiamo naturalmente l'altro, anche più conclusivo, della canzone sul *Monumento* a Dante, in cui lo spunto del Quintana è largamente sviluppato:

Morian per le rutene
squallide spiagge, ahi d'altra morte degni,
gl'itali prodi; e lor fea l'aere e il cielo
e gli uomini e le belve immensa guerra.

Cadeano a squadre a squadre
semivestiti, maceri e cruenti,
ed era letto agli egri corpi il gelo.
Allor, quando traean l'ultime pene,
membrando questa desiata madre,
diceano: *oh non le nubi e non i venti,*
ma ne spegnesse il ferro, e, per tuo bene,
o patria nostra. Ecco da te rimoti,
quando più bella a noi l'età sorride,
a tutto il mondo ignoti,
moriam per quella gente che t'uccide.

E qui facciamo punto. Certo potremmo aggiungere ancora un capitolo sulla *Fortuna del Leopardi in Ispagna*, sulle traduzioni che dei *Canti* e delle *Operette Morali* non solo, ma persino del *Martirio dei Santi Padri* e degli articoli apparsi sullo *Spettatore* si son fatte in Ispagna spicciolatamente o per intero da TOMAS MORALES *(El primer amor*; *El espanto nocturno*; *El infinito*; *Imitación*; *Del griego de Simónides*; *De lo mismo)* — JUAN RAMON JIMENEZ *(A la luna)* — RICARDO FRANCO *(Sobre el monumento de Dante que se preparaba en Florencia*; *A Angelo Mai)* — ENRIQUE DIEZ *(El sueño)* — JERONIMO ROSSELLÓ *(La noche del dia de fiesta*; *A Aspásia)* — CALISTO OYUELA *(La vida solitaria*; *Bruto menor*; *A Itália*; *A Silvia)* — ANTONIO LEDESMA (*Fragmento*; *Las recordanzas)* — J. BRAVO CARBONELL *(A un vencedor en el juego de la pelota)* — RAFAEL CANSINOS-ASSENS *(En las bodas de mi hermana Paolina*; *A la primavera*; *Sobre un fúnebre bajorelievo antiguo* — DIEGO LOPEZ MOYA *(Ultimo canto de Saffo*; *Himno á los patriarcas ó de los principios del género humano)* — RAFAEL LASSO DE LA VEGA *(A la mujer ideal)* — LEOCADIO MARTIN RUIZ *(Al conde Carlo Pepoli)* — J. L. ESTELRICH *(La lima*; *El pájaro solitario*; *El sabato en la aldea)* — MARIA DEL PILAR CONTRERAS DE RODRIGUEZ *(La resurreción)* — JUAN O' NEILLE *(La calma despues la tempestad)* — CARLOS FERNANDEZ SHAW *(Canto nocturno de un pastor nómada en los desiertos de Asia)* — JOSÉ ALCALÁ GALIANO *(El pensamiento dominante*; *La retama ó la flor del desierto)* — MIGUEL SANCHEZ PASQUERA *(Amor y Muerte)* — JULIO HOYOS *(Consalvo)* — ENRIQUE FERNANDEZ GRANADOS *(A sí mismo)* — MARCELINO MENÈNDEZ

Y PELAYO *(Palinodia)* — JOSÉ FERNANDEZ CANCELA *(Frente al retrato de una hermosa dama esculpido en su monumento sepulcral)* — FEDERIGO BARAIDAR *(La puesta de la luna)* — CARMEN BURGOS *(Dialogos morales*; *Pensamientos*; *El martirio de los santes Padres*, etc.); cui saranno da aggiungere le traduzioni catalane di JOAN SARDÁ *(La nit del dia de festa)* e di M. OBRADOR Y BENASSAR *(La fulla)* — quella basca della «Quiete dopo la tempesta» *(Ekacharen ondokogeraaldia)* di FELIPE DE ABRESE Y BEITIA, quella chilena di «Amore e Morte» di LUIS MOTT e le seguenti poesie spagnuole che J. L. Estelrich ha comprese nella sua *Antologia de poetas italianos* perchè a suo vedere serban le tracce di un'influenza esercitata dal Leopardi sui loro autori: *A Lucia* di JUAN VALERA; — *El ciprés de mi huerto* di JUAN ALCOVER; — *Canción á luna* di VICENTE W. QUEROL; — *Epistola* (che reca in fronte il motto: *Amaro e noia La vita altro mai nulla, e fango è il mondo)* di I. M. BARTRINA, in catalano; — *El moliner de vento*, anche in catalano, di M. S. OLIVER, in alcune delle quali l'influsso leopardiano mi pare, a dir vero, alquanto discutibile.

Ma tutto ciò esula dal mio tema ed avrebbe bisogno di una larga trattazione che non mi par qui il caso di tentare. E non mi pare il caso anche perchè me ne è passata un po' la voglia. Mi occupo quest'anno del Leopardi (nelle mie lezioni all'Università) da un punto di visto del tutto diverso, anzi opposto a quello dal quale or è un anno ho cominciato ad occuparmene in questi *Appunti*. La febbre erudita è passata e non mi è rimasto che un violento desiderio di dissetarmi alla fonte cristallina e ristoratrice della poesia dei *Canti*.

«Di questa pura gioia di dissetarmi alla fresca e limpida sorgente alpina «della poesia leopardiana ritengo infatti essermi reso degno con lo studio as- «siduo del Leopardi non solo poeta, ma anche filologo e la lettura quotidiana «dei sette volumi dello *Zibaldone*, durante la quale sono stato a diuturno con- «tatto con lo spirito dell'immortale poeta riflesso in quelle pagine in tutte «le sue molteplici forme e attività: filosofica, poetica, letteraria, stilistica, fi- «lologica e grammaticale. Ma ora basta! Ora non voglio ricordarmi che del «Leopardi *poeta*, del Leopardi dei *Canti*, del Leopardi della mia adolescenza; «e mi accosto al suo libro con umiltà di mente e purità di cuore nella speranza «che voglia darmi nuove gioie spirituali, che voglia farmi dimenticare a tutti «le amarezze della vita, lui che di tutto quanto quaggiù è brutto, triste, deforme, «ingiusto, crudele seppe estrarre (divina ape che fa miele dolcissimo anche

«dei fiori velenosi!) la luminosa gioia della Poesia immortale, il canto puro, «sincero, sereno, armonioso della sua Anima nobile e solitaria!»

Così proemiavo giorni sono a un mio corso sulla *Poesia del Leopardi* e mi è caro conchiudere queste pagine con le parole con cui CARMEN BURGOS (che al Leopardi ha dedicato un'ampia monografia[1]) in due volumi) conchiude la sua *Introducción* e che contengono nel loro bel castigliano, un pensiero consimile:

«Leed Leopardi cuándo esteis serenos. No veáis el desconsuelo de las «cosas que son, sino la pequeñez de los espejismos que al vulgo le parecen «grandes; os haréis una filosofia superior, sabréis tener la tolerancia para «todas las faltas y el encogimiento de hombres... para todos vuestros dolores. «Ambición, ofensas, traiciones, toda la ola del embate de las pasiones malas «se estrellará á vuestros pies, lamiéndolos mansamente como el agua del mar «á las rocas inquebrantables... ¡Es tan hermoso navegar á la vista del puerto!... «En el oceano de la vida, la bella Muerte os ofrece playa de flores... *Sabedlo «entender y no sera malsano*; *de un libro suicida haréis un libro de vida eternal*».

Con queste parole fo punto. Anch'io ritengo che i *Canti* siano in fondo *un libro de vida*; ma non è questo il luogo di dirne il perchè[2]). Mi basta aver potuto completar questa

[1]) *Giacomo Leopardi. Su vida y sus obras.* Valencia, F. Sempere y Ca. Editores, 1911.

[2]) Non nel senso, ad ogni modo, del BERTACCHI che paradossalmente battezza il Leopardi *Un maestro di vita.* Non un maestro di vita egli fu, ma un cantore appassionato della vita e delle sue gioie ch'egli vedeva più belle, più affascinanti, più colorite appunto perchè, avendole perdute nella, realtà, le proiettava nelle azzurre lontananze del passato, facendone fantasmi poetici inconsistenti, ma, appunto perciò, fantasticamente attraenti per quel tanto di vago e d'indeciso che contiene la parola *lontano* e su cui così finemente insiste in un noto passo dello *Zibaldone,* citato dal DE LOLLIS (*Dolce stil nuovo* e «*noel digs de nova maestria*» in *Studi Medievali,* II, pp. 7—8) a proposito di Jaufre Rudel e della sua leggenda. E in questa parola: *lontano* è tutto il segreto della poesia del Leopardi che è essenzialmente poesia di *rimpianto,* o, come direbbero i portoghesi, di *saudade*! La poesia del Leopardi non è, come mostra di ritenere il PICCOLO (*La poesia di Giacomo Leopardi* in *Nuova Antologia,* 16 ott. 1923), neppure in quello ch'egli chiama *secondo periodo,* quando la natura non ha più veli per il nostro «poeta, «la storia senza poesia, la storia senza amore, *la poesia fatta di nulla* (!!)», ma, come dice egli stesso altrove, consiste tutta «nel rimpianto angoscioso di ciò che il «poeta non ha mai goduto»; e ciò non perchè essa «diventi dolore di tutto ciò che è gioia «di un attimo, bellezza di un attimo, giovinezza di un attimo fuggente, primavera che «sfiorisce, speranza che lascia incontentabilità d'un bene ottenuto e svanito presto, «dolore della triste sconsolante angosciosa certezza che altri beni vaniranno, lasciando «il vuoto, il nulla, quando gli uomini li abbiano goduti», non perchè «così la situazione «individuale del poeta diviene partecipazione al danno universale», — giacchè questa *diminutio capitis* della confusione del dolore personale del poeta col dolore universale (il famoso *Weltschmerz* di cui si è troppo parlato facendo una deplorabile confusione tra filosofia ed arte!) rappresenta piuttosto un elemento antipoetico che poetico. Se

pagine con qualche accenno bibliografico alla *Fortuna del Leopardi in Ispagna* di essermi lasciato un addentellato per poter ritornare (quando la febbre della ricerca tornerà anch'essa ad ardermi il cervello) su di un argomento che mi ha interessato per lunghi mesi, e dal quale mi stacco a fatica, pur desiderando di staccarmi ed anzi *di liberarmi.*

E me ne libero; ma prima voglio compire un dovere di

---

fosse vero che in questo secondo periodo «il dolore individuale si *logicizza*, si *disperde* «e si *assorbe* in quello universale, *non è più il dolore leopardiano*». le poesie che appartengono a questo secondo periodo non esisterebbero più *in quanto poesie* ! Tutto ciò infatti interessa la filosofia, non l'arte ! Fatto sta che il Leopardi c'interessa per il suo dolore *particolare*, *individuale* sentito così profondamente *come dolore particolare e individuale* da comprendere *in sè* tutto il dolore del mondo; non perchè si *disperde* e si *assorbe* nel dolore universale, come ritiene il Piccolo ! Tutto ciò senza dire che anche quel «rimpianto angoscioso di tutto ciò che il poeta *non ha mai goduto*» è una contraddizione *in terminis*, giacchè non si può *rimpiangere* un bene che *non si è mai posseduto.* Il Leopardi ha goduto un tempo degli *ameni inganni* e ne continua a godere anche quando la ragione gli dice che non sono che *inganni.* Per contrasto e per allontamento da sè, la natura e la vita gli appaiono in realtà persino più belle di quanto realmente non sieno, il colore dei fiori gli appare più vivo, l'azzurro del cielo più puro, i voli degli uccelli più garruli. In una parola il Leopardi vede il mondo più bello di quello che non sia, proprio *perchè gli è negato*, perchè *ne ha goduto e lo rimpiange.* Ne ha goduto, ed ha goduto anche *di ciò che di meglio posson dare a un poeta l'amore e la donna*, e cioè «quel «non so che di divino, che niente può agguagliare», che una «giovane dai sedici ai diciotto «anni ha nel suo viso, ne'suoi moti, nelle sue voci, ecc. quella speranza vergine, inco«lume che le si legge nel viso e negli atti, o che voi nel guardarla concepite in lei e per «lei, quell'aria d'innocenza, d'ignoranza completa del male, delle sventure, dei pati«menti; quel fiore insomma, quel primissimo fior della vita», che «anche senza innamo«rarvi, anche senza interessarvi, fanno in voi un'impressione così viva, così profonda, «così ineffabile che voi non vi saziate di guardar quel viso; ed io non conosco cosa che più «di questa sia capace di *elevarci l'anima*, di *trasportarci in un altro mondo*, di *darci un'idea «d'angeli, di paradiso, di divinità, di felicità*» (Zib., VII, 257—258). Ecco il segreto di Silvia e di Nerina ! Di Silvia e di Nerina, che, con buona pace del Piccolo, vivono di una vita immortale appunto perchè hanno «tutti i caratteri della imprecisione e della «evanescenza». Dire che tali figure non riescono che «a deviare l'ispirazione poetica» del Leopardi a me sembra una tale enormità che confina colla bestemmia. Ed altre bestemmie mi sembrano quelle che seguono: che cioè «di tutti i canti del Leopardi «i meno belli sono appunto quelli in cui il pensiero dominante avvolge ricordi di donne «realmente esistite» e che: «le figurazioni femminili del Leopardi non solo non sono «nella vita, ma non sono neanche nella poesia, rimanendo esse come elementi non smal«titi, e come elementi non poetizzati, ma residui di una vita concreta, ecc. ecc.»

Tutto l'articolo del Piccolo è faticosamente costruito col preconcetto di dimostrare ad ogni costo che le migliori poesie del Leopardi sono quelle puramente filosofiche: il *Canto notturno di un pastore errante nell'Asia*, il *Pensiero dominante* e la *Ginestra* facendo una continua confusione (la parola *logica* ritorna ad ogni momento come un *leit-motiv*) tra *filosofia* e *poesia*. Di più, secondo lui il Leopardi «non è, o non ha il co«raggio di essere un sensuale» e «la donna come tale (*e cioè come donna-sensualità*) resta «nello sfondo». Dunque ? Se il Leopardi non è un *sensuale*, come può cantare l'*amore?* Se Nerina e Silvia restano nello sfondo perchè non abbastanza poppute da ispirar sensualità, come sarebbero *donne?*

Pare impossibile, ma questi sono i resultati che ci regala la cosiddetta... *critica filosofica* ! Non ha ragione il Croce di gridar contro la *troppa filosofia?*

riconoscenza e confessare che questo bagno freddo di erudizione mi ha fatto bene: mi ha ringiovanito, mi ha purificato, mi ha rinforzato; ha fatto risorgere in me prepotente e attivo il bisogno della pura contemplazione estetica e devo ad esso la gioia di poter ora contemplare la poesia del Leopardi con occhi *nuovi*, con occhi *vergini*, cogli occhi di quando, quasi fanciullo ancora, imparavo a memoria *Le ricordanze* e recitandole piangevo.

RAMIRO ORTIZ

Bucarest, 14 Dec. 1923

POSCRITTA. — Qualcosa di dimile a quanto abbiamo osservato sul *petrarchismo spagnuolo e secentesco* del Leopardi mette in particolare evidenza ANGELANDREA ZOTTOLI nel suo fine articolo: *Risonanze arcadiche e melodrammatiche nei versi di G. Leopardi* in *La Cultura*, III (1923), p. 57: «La trama di quegli elementi verbali, ritmici «e retorici [*arcadici, melodrammatici, e settecenteschi*] ba avuto un' importanza decisiva «nella elaborazione poetica del Leopardi; nessun elemento o alimento nuovo potette «arrivare alla sua fantasia senza passare attraverso il filtro di quel tessuto... Diretto e «libero transito anzi libera stanza avevano nella sua fantasia gli echi dei versi di Testi, «di Guidi, di Filicaia, di Graziani, di Maggi, magari di G. B. Marini, perchè questi «scrittori, anche nella diversa intenzione e intonazione della loro composizioni, erano «in quella corrente da cui fu più tardi investito il Leopardi... Certo roba di diversa ori- «gine nei suoi versi non manca; ma *lo stesso Petrarca* il quale esercitò su di lui un influsso «così profondo si *può dire che non sia giunto nella sua poesia immediatamente, ma solo per «il tramite di quella poesia settecentesca che di petrarchismo era più fortemente impregnata*». Noi aggiungiamo che questo *petrarchismo settecentesco* (ed anzi in massima parte *secentesco*) è a sua volta influenzato dal *petrarchismo spagnuolo*, più caldo, più sentito, più sincero, e che a questo elemento di *calore*, di *sentimento*, di *sincerità* si deve *il maggior grado di assimilabilità da parte dal Leopardi* del petrarchismo settecentesco (e *secentesco!*) a paragone della poesia stessa del Petrarca.

— A proposito dell' influenza che la poesia del CIENFUEGOS (*La rosa del desierto*) ha potuto esercitare sulla *Ginestra* del Leopardi, aggiungo queste parole di PIETRO MONTI, *Romanze storiche e moresche e poesie scelte spagnuole tradotte in versi italiani* (Milanò, Soc. Tip. de' Classici Italiani, 1885), p. 239: «GIACOMO LEOPARDI prese da questo *Idillio*, come io m'avviso, il primitivo con- «cetto di quel suo celebre canto: *la Ginestra o il fiore del Deserto*, cioè di parlare a un fiore «solitario cavandone morali sentenze sull'umana vita, però con senno troppo diverso. «Come nel castigliano poeta tutto procede pacato, e miti e morali sono le immagini e i «concetti, invece nell'italiano tutto è fato, sventura, distruzione e morte in ordine all' «uomo e ad ogni altro essere vivente, dei quali fa comune la sorte; e le immagini, e- «spresse coi più forti e grandi lumi poetici, mandano una luce funerea.»

— Fra gl'imitatori spagnuoli di Leopardi vanno ricordati anche MANUEL DE CABANYES, JUAN VALERA Y ALCALÁ GALIANO e soprattutto JOSÉ DE ESPRONCEDA su cui cfr. il lavoro di LUISA BANAL, *El pesimismo de Espronceda y algunos raportes con el pensamiento de Giacomo Leopardi* in *Revista critica hispano-americana* 1919. Studii sul Leopardi han pubblicato: JOSÉ ALCALÀ *Galiano* in *Revista de España*, tomo XIII; JOSÊ CAMPO ARANA, *ibidem*, tomo XCII; JULIO CALCANO, Venezuela, 1900; JUAN LUIS ESTELRICH nel volume *Antologia de poetas liricos italianos*, Palma de Mallorca, 1889; ANTONIO HERNANDEZ LEDESMA, *El pesimismo de Leopardi*, Madrid, 1881; JOSÉ MAGALHAES, *El pesimismo desde el punto de vista de la psicologia mórbida*, Lisboa, 1890; ENRIQUE PIÑEIRO, *Poetas famosos del siglo XIX*, Madrid, 1883. Per notizie sul traduttore chileno di *Amore e Morte*, LUIS MOTT, cfr. PEDRO-PABLO FIGUEROE, *Antologia Chilena*, Santiago de Chile, 1908, p. 331.

— Approfitto poi di questa *Poscritta* per rettificare un'inesattezza in cui sono caduto a p. 3 della prima parte (I—V) di questi miei *appunti* e ringraziar l'amico E. Mele che ha voluto cortesemente segnalarmela. *L'Uomo di Corte* di Baltasár Gracián non è infatti una traduzione del *Cortegiano* del Casteglione, ma *l'Oráculo manual*, racolta di trecento massime ch'ebbe una gran diffusione in tutta Europa, nel settecento e al principio dell' ottocento. Fu l'Amelot, che, nel tradurlo in francese, gli dette il titolo: *L'homme de Cour:*

— Per ciò che riguarda le *attitudini filologiche* del Leopardi, pare al Rajna che

io mi mostri un po' troppo ottimista; nè io mi difenderò, per quanto, anche dopo le sue considerazioni, il mio ottimismo non sia punto diminuito. Se non che le osservazioni del mio venerato Maestro sono così interessanti, che non posso tenermi dal farne parte al lettore di queste pagine: «Certo il Leopardi, insieme colle attitudini pratiche, ebbe «in grado elevatissimo quelle del filologo. Ma gli mancò l'educazione scientifica rigo-«rosa; e così, nelle pagine romanistiche, il vero e il falso s'intrecciano di continuo. Lei «adduce a confronto il Raynouard, che in sostanza fu un dilettante autodidatta, o quasi: «ma non bisogna dimenticare che il Leopardi aveva immediatamente dietro di sè Fed. «Schlegel e che erano suoi contemporanei in senso ancor più rigoroso Jacob Grimm «e Claude Fauriel. E superiore al Leopardi fu bene, in codesti studii il Fauriel. Meri-«torio certo l'essersi accorto, leggendo Plauto e Terenzio e imbattendosi presso certi «scrittori in espressioni volgari, che i volgari nostri continuavano il volgare latino, o «meglio il latino parlato. Ma la derivazione del volgare da quelle origini era stata vista «e affermata da secoli. E per ciò che concerne la Francia, la inviterò a leggere, quando «ne avrà modo, le così poco note dissertazioni che M. Bonamy comunicò dal 1748 al «1751 all' *Académie Royale des Inscriptions et Belles Lettres* e che videro pochi mesi «dopo la luce nei *Mémoires*. Basti qui riferire poche righe: «*Ce que je crois pouvoir re-«garder comme une nouveauté dans le systhème que je propose, c'est de faire venir notre lan-«gue de la Latine vulgaire des provinces*» (XXIV, 640). — «Nouveauté» non era; e da vi-«cino il Bonamy era stato preceduto dal nostro Maffei; ma è da ammettere che egli «non prendeva l'imbeccata de nessuno». Ad ogni modo, se il merito del Bonamy rimane intero, visto e considerato che non conobbe il Maffei, credo che neppur quello del Leopardi resti diminuito dal fatto che il Bonamy (di cui certo non ebbe notizia) avesse prima di lui intuita l'importanza del latino provinciale. Del resto io non ho inteso mettere il Leopardi in concorrenza coi più illustri filologi (e filologi *specialisti* per giunta) del tempo suo, quali lo Schlegel e il Fauriel. Può invece ben darsi che le parole abbiano tradito il concetto ed io abbia mostrato, per via di un certo calore meridionale d'espressione di cui non mi è riuscito ancora di liberarmi, di fare del Leopardi filologo una stima esagerata. Anche perciò dunque ho voluto (come un *correttivo*) riportar le interessanti considerazioni del mio venerato Maestro, il cui prezioso insegnamento continua per me, dopo tanti anni che sono uscito dalla sua scuola, attraverso la mai interrotta e sempre desiderata corrispondenza di cui m'onora, e nella quale senza lesinarmi le lodi, non mi risparmia la critiche. Le quali ho voluto riportare per mostrarmi — almeno in questo amore oggettivo della verità — non indegno scolaro di un tanto e tanto venerato Maestro.
